Handelsministeriet 2

HÅNDVÆRKET OG DEN MINDRE INDUSTRI

BETÆNKNING

Afgivet af den af Handelsministeriet nedsatte kommission til undersøgelse af håndværkets og den mindre industris forhold

BIND I

DET JURIDISKE LABORATORIUM VED KØBENHAVNS UNIVERSITET

ex. 2

BETÆNKNING NR. 533

1969

S. L. MØLLERS BOGTRYKKERI, KØBENHAVN

Indholdsfortegnelse

Side

Kapitel I: Kommissionens nedsættelse, kommissorium, afgrænsning af arbejdsområdet og arbejdets tilrettelæggelse.

1. Indledning 5
2. Afgrænsning af kommissionens arbejdsområde og vigtigere sondringer inden for dette 10
3. Oversigt over betænkningens indhold 14

Kapitel II: Udviklingen i håndværket og den mindre industri.

1. Indledning 16
2. Hovedtræk af håndværkets og den mindre industris udvikling 16
3. Håndværkets og den mindre industris placering 17
4. Fremstillingsvirksomhed 18
5. Reparationsvirksomhed 30
6. Håndværksmæssig servicevirksomhed 33
7. Bygge- og anlægsvirksomhed 37
8. Butikshåndværksvirksomhed 44
9. Konklusion 47

Kapitel III: Efterspørgselsforskydninger.

1. Indledning 52
2. Udviklingen i den samlede efterspørgsel 52
3. Udviklingen i forbruget 54
4. Udviklingen i investeringerne 56
5. Fremstillingsvirksomhed 58
6. Reparationsvirksomhed 62
7. Håndværksmæssig servicevirksomhed 65
8. Bygge- og anlægsvirksomhed 66
9. Butikshåndværksvirksomhed 68
10. Konklusion 70

Kapitel IV: Ændringer i virksomheds- og afsætningsstruktur.

1. Indledning 77
2. Specialiserings- og koncentrationstendenser 77
3. Underleverandørforhold 79
4. Samarbejde 81
5. Lokaliseringstendenser 83
6. Sammenfatning af tendenserne vedrørende specialisering, koncentration, underleverandørforhold, samarbejde og lokalisering 85
7. Ændringer i afsætnings- og indkøbsstruktur 87
8. Sammenfatning af virkninger af ændringer i afsætnings- og indkøbsstruktur . . 92

Kapitel V: Sammenfattende vurdering af håndværkets og den mindre industris strukturelle udvikling.

1. Indledning 93

Side
2. Hovedtræk af udviklingen . . . 93
3. Generelt om årsagerne til udviklingen . . . 95
4. Fremstillingsvirksomhed . . . 96
5. Reparations-, butikshåndværks- og håndværksmæssig servicevirksomhed . . . 99
6. Bygge- og anlægsvirksomhed . . . 102

Kapitel VI: Information og rådgivning.
1. Indledning . . . 107
2. Sammendrag af den foreløbige betænknings kapitler 1—4 om betænkningens indhold, beskrivelse af informationsvirksomheden og hovedtræk i organiseringen af statens støtte til informationsvirksomhed . . . 107
3. Sammenfattende vurdering . . . 109
4. Kommissionens overvejelser og forslag . . . 114
5. Kommissionens yderligere overvejelser og forslag . . . 126

Kapitel VII: Specialisering, arbejdsdeling og samarbejde.
1. Indledning . . . 130
2. Indkøb . . . 130
3. Produktion . . . 132
4. Underleverandørforhold . . . 137
5. Afsætning . . . 138
6. Administration, regnskab og ledelse . . . 146
7. Værkstedshuse m.v. . . . 151

Kapitel VIII: Håndværkets og den mindre industris finansiering.
1. Indledning . . . 154
2. Regnskabsundersøgelser vedrørende håndværket og den mindre industri . . . 154
3. Investeringerne i håndværket og den mindre industri . . . 161
4. Finansieringen i håndværket og den mindre industri . . . 172
5. Håndværkets og den mindre industris finansieringsmuligheder . . . 182
6. Konklusioner og anbefalinger . . . 191

Kapitel IX: Statistik om håndværk og mindre industri m.v.
1. Indledning . . . 195
2. Oversigt over foreliggende statistik om håndværk og den mindre industri . . . 195
3. Vurdering af den nuværende statistik . . . 199
4. Forslag vedrørende statistik om håndværk og mindre industri . . . 200

Kapitel X: Håndværkets og industriens organisationer.
1. Indledning . . . 202
2. Historisk udvikling . . . 202
3. Nuværende organisationsstruktur . . . 203
4. Organisationernes virkefelt . . . 207
5. Afsluttende bemærkninger . . . 210

Kapitel XI: Sammenfatning.
1. Kommissionens undersøgelser og vurderinger . . . 212
2. Kommissionens anbefalinger og forslag . . . 216
3. Afsluttende bemærkninger . . . 221

KAPITEL I

Kommissionens nedsættelse, kommissorium, afgrænsning af arbejdsområdet og arbejdets tilrettelæggelse

1. Indledning.

Efter regeringens bestemmelse blev der den 20. september 1963 under handelsministeriet nedsat en kommission til undersøgelse af håndværkets og den mindre industris forhold.

Kommissionens kommissorium havde følgende ordlyd:

»Ud fra en erkendelse af, at den hastige afsætningsmæssige og produktionstekniske udvikling rejser særlige problemer for håndværksvirksomhederne og de mindre industrivirksomheder, vil kommissionen i almindelighed have til opgave at undersøge sådanne virksomheders betydning og placering i samfundsøkonomien og på baggrund af en analyse af, hvorledes den igangværende udvikling påvirker disse virksomheders afsætningsvilkår, konkurrenceevne og hele økonomiske og sociale stilling, stille forslag om, hvorledes deres effektivitet vil kunne øges.

Kommissionen bør herved have for øje, at en sådan forbedring kan ske:

ved de enkelte virksomheders egen indsats,

ved kollektive foranstaltninger, som bringes til udførelse ved et samarbejde mellem virksomhederne,

ved det arbejde, som virksomhedernes organisationer udfolder, og

ved foranstaltninger eller ordninger, som det offentlige iværksætter.

Det forudsættes, at kommissionen ved løsningen af sin opgave bl. a. vil undersøge og redegøre for:

hvorledes den moderne produktions- og afsætningsteknik og de moderne metoder for virksomhedsledelse og -organisation i praksis kan tilpasses mindre bedrifters særlige behov og tages i anvendelse af de enkelte håndværksvirksomheder og mindre industrivirkvirksomheder,

på hvilke nærmere angivne områder og under hvilke organisatoriske former inden for bl. a. indkøb, forskning, produktion og afsætning, herunder eksport, håndværksvirksomheder og mindre industrivirksomheder kan etablere samarbejde for herigennem at opnå nogle af de fordele, som knytter sig til større virksomheder,

gennem hvilke foranstaltninger der fra det offentliges side med udgangspunkt i bestående love og ordninger eller ved etablering af supplerende ordninger vil kunne bidrages til styrkelse af navnlig de mindre håndværks- og industrivirksomheders effektivitet.

Kommissionen må ved afgrænsning af sit opgaveområde have for øje, at der ikke finder dobbeltarbejde sted i forhold til allerede bestående kommissioner og udvalg, der beskæftiger sig med forhold af betydning for håndværket og den mindre industri, ligesom kommissionen ikke vil have til opgave at foretage en systematisk gennemgang af håndværkets og den mindre industris undervisnings- og uddannelsesforhold, hvorimod kommissionen naturligt i en række henseender må have undervisning og uddannelse inden for dette erhvervsområde for øje.«

Professor *Poul Milhøj*, Handelshøjskolen i København, blev udnævnt til formand for kommissionen, medens kontorchef i handelsministeriet, nu direktør for Direktoratet for Egnsudvikling, *Richard Larsen*, blev næstformand. Kommissionen fik i øvrigt følgende sammensætning:

Forskningsleder, cand. polit. *Per Bredsdorff*, Boligministeriet,
kontorchef *Kjeld Gleerup*, Undervisningsministeriet,
kontorchef *Preben Bov*, Økonomiministeriet,
kontorchef *P. Assam*, Sekretariatet for Danmarks Erhvervsfond,

murermester *Adolph Sørensen,* Sorø, Håndværksrådet,
tømrermester *Karl Nielsen,* Aasum, Håndværksrådet,
oldermand, bagermester *N. Restrup Carstensen,* Håndværksrådet,
direktør *Børge Nissen,* Håndværksrådet,
ingeniør *Erik Weber,* A/S V. Asmussen & J. Weber, Industrirådet,
cand. polit. *Hans Taaning,* Industrirådet,
sekretær *E. Højland Andersen,* Dansk Smede- og Maskinarbejderforb., Arbejderbevægelsens Erhvervsråd,
direktør *Herluf Christensen,* Bygningssnedkernes Aktieselskab, Arbejderbevægelsens Erhvervsråd,
direktør *Jørgen Christensen,* Arbejdernes Fællesbageri, Arbejderbevægelsens Erhvervsråd,
forbundsformand *Hans Jensen,* Murerforbundet i Danmark, Arbejderbevægelsens Erhvervsråd,
professor, civilingeniør *Ove Hoff,* Den polytekniske Læreanstalt, Danmarks tekniske Højskole,
professor, ekon. dr. *Arne Rasmussen,* Handelshøjskolen i København,
direktør, cand. polyt. *Jørgen Zedeler,* De teknologiske Institutter,
smedemester /. *P. Gamsbøl,* Rønnebæk pr. Næstved, Jyllands samvirkende Smedemesterforeninger og Østifternes samvirkende Smedemesterforeninger.

Til sekretær for kommissionen blev udpeget ekspeditionssekretær K. Arnskov og fuldmægtig E. Hiibertz Christensen, handelsministeriet. Den 31. marts 1966 fratrådte Hiibertz Christensen hvervet som sekretær, og fra 30. juni 1966 udpegedes i stedet ekspeditionssekretær B. Krum-Møller, Sekretariatet for Danmarks Erhvervsfond. Denne fratrådte 31. januar 1969.

Den 25. februar 1966 udpegedes kontorchef Erik Nielsen, handelsministeriet, til som sagkyndig at organisere tilvejebringelsen af det nødvendige materiale som grundlag for de fortsatte drøftelser inden for kommissionen.

I øvrigt er der under kommissionens arbejde sket følgende ændringer i kommissionens sammensætning:

Den 30. november 1964 afløste sekr. *Knud Christensen* forbundsformand *Hans Jensen* som medlem af kommissionen.

Den 9. februar 1965 afløste afdelingschef, cand. oecon. *Søren Aggebo* cand. polit. *Hans Taaning* som medlem af kommissionen.

Den 9. februar 1965 afløste forretningsfører *Helge Nielsen* direktør *Herluf Christensen* som medlem af kommissionen.

Den 6. oktober 1965 afløste uddannelseskonsulent *Niels Hummeluhr* kontorchef *Kjeld Gleerup* som medlem af kommissionen.

Den 18. maj 1966 afløste direktør *M. J. Rosenberg* direktør *Børge Nissen* som medlem af kommissionen.

Den 3. januar 1967 afløste afdelingschef, cand. polit. *Aage D. de 1a Cour* kontorchef *P. Bov* som medlem af kommissionen.

Den 22. februar 1968 afløste sekretær, cand. polit. *Jens Koch* forretningsfører *Helge Nielsen* som medlem af kommissionen.

Den 14. oktober 1968 afløste direktør, cand. polit. *Henrik Heie* direktør *Jørgen Christensen* som medlem af kommissionen.

Den 14. oktober 1968 afløste fuldmægtig, cand. polit. *Henning Christopher sen* oldermand, bagermester TV. *Restrup Carstensen* som medlem af kommissionen.

Den 14. oktober 1968 udnævntes sekretær *Charles Hansen* til medlem af kommissionen i stedet for sekretær *Højland Andersen,* som var afgået ved døden.

Den 5. maj 1969 afløste sekretær *Haubert Nielsen* sekretær *Knud Christensen* som medlem af kommissionen.

Ved udarbejdelsen af betænkningen er ydet bidrag fra medarbejdere i handelsministeriets økonomiske kontor, ekspeditionssekretær E. Arnting, fuldmægtig Ole Olsen, nu Monopoltilsynet, og fuldmægtig Holger Eriksen.

Endvidere har forskningsassistent, cand. polit. Jørgen Hansen, Socialforskningsinstituttet, amanuensis, cand. polit. Lars Lund, Handelshøjskolen i København, og fuldmægtig H. Pinholt, Danmarks Statistik, medvirket ved den af kommissionen iværksatte spørgeskemaundersøgelse, og Lars Lund yderligere ved en særlig interviewundersøgelse.

Amanuensis, lic. merc. Flemming Hansen, Handelshøjskolen i København, har udarbejdet en redegørelse for afsætningsvilkårene for håndværk og mindre industri, der har været benyttet i forbindelse med udarbejdelsen af dele af kapitel III om forbrugs- og efterspørgselsforskydninger og af kapitel IV om ændringer i virksomheds- og afsætningsstruktur, og sekretær i

Danmarks Statistik, nu amanuensis ved Handelshøjskolen i København Cai Christensen, visse bidrag til brug for kapitel II.

Kommissionen har i alt afholdt 16 møder.

Kommissionen afholdt sit 1. møde den 7. januar 1964 og nedsatte derefter i sit 2. møde den 4. februar 1964 følgende arbejdsudvalg:

Analyseudvalget,
Informationsudvalget,
Finansieringsudvalget,
Strukturudvalget og
Statistikudvalget.

Analyseudvalgets kommissorium havde følgende ordlyd:

»Udvalget vil have til opgave at tilrettelægge og udarbejde program for en mere intensiv éngangsundersøgelse af et - i videst muligt omfang repræsentativt - udvalg af håndværks- og mindre industrivirksomheder med henblik på at få tilvejebragt oplysninger om de pågældende virksomheders produktions- og kapacitetsforhold, afsætningsforhold, regnskabsforhold, herunder finansieringsforhold, alder, vækst, kapitalanvendelse, målsætning m.v.

Udvalgets arbejde indskrænker sig til at programmere undersøgelsen, indsamle materialet og føre tilsyn med bearbejdelsen af materialet, idet selve bearbejdningen tænkes udført ved ansættelse af én eller to undersøgelsesledere, hvis løn formentlig vil kunne afholdes under den gældende stipendiatordning.

Da et undersøgelsesarbejde af denne karakter muligvis kan blive ret langvarigt, må udvalget påse, at de i relation til andre underudvalgs arbejde vigtigste undersøgelsesresultater fremlægges først.«

Udvalget fik følgende sammensætning:

Professor *P. Milhøj* (formand),
forskningsleder, cand. polit. *Per Bredsdorff,*
professor, civilingeniør *Ove Hoff,*
direktør *Børge Nissen*
afløst af
direktør *M, J. Rosenberg,*
professor, ekon. dr. *Arne Rasmussen,*
cand. polit. *Hans Taaning*
afløst af
afdelingschef, cand. oecon. *Søren Aggebo.*

Analyseudvalget tilrettelagde efter nærmere drøftelse med Det statistiske Departement, nu Danmarks Statistik, i 1965 en af departementet foretagen spørgeskemaundersøgelse omfattende ca. 4.000 håndværks- og mindre industrivirksomheder til belysning af de i udvalgets kommissorium anførte problemer. Endvidere tog udvalget initiativ til en yderligere interviewundersøgelse omfattende op imod 100 virksomheder. Undersøgelsernes resultater har sammen med en række andre statistiske oplysninger dannet grundlag for de i betænkningen indeholdte analyser og redegørelser.

På basis af spørgeskema- og interviewundersøgelserne er der ved Det økonomiske Forskningsinstitut ved Handelshøjskolen i København udarbejdet en redegørelse for håndværk og mindre industri: Undersøgelser over produktion, økonomi, vækst og målsætning samt sociale oprindelse. Undersøgelsen er udkommet i Handelshøjskolens skriftrække B, Det økonomiske Forskningsinstituts skrifter 20 (Erhvervsøkonomisk Forlag, S/I, i kommission hos Einar Harcks Forlag, København 1968).

Der er i Analyseudvalget afholdt 2 møder.

Informationsudvalgets kommissorium havde følgende ordlyd:

»Udvalget vil have til opgave at undersøge, hvorvidt der med henblik på en dækkende og let tilgængelig orientering om tekniske fremskridt, nye opfindelser, nye afsætningsmuligheder m.v., måtte være behov for at udbygge det eksisterende oplysningsarbejde, der bl. a. formidles gennem de respektive erhvervsorganisationer, De Teknologiske Institutter, Dansk Teknisk Oplysningstjeneste, Dansk Arbejde og produktivitetsudvalgene.

Såfremt udvalget mener, at der vil kunne gennemføres forbedringer bl. a. i lys af erfaringerne fra tilsvarende oplysningsvirksomhed i udlandet, bør udvalget afgive forslag med henblik herpå.

Det skal bemærkes, at handelsministeriets produktivitetsudvalg for nylig har nedsat et arbejdsudvalg for produktivitetsfremmende oplysningsarbejde. Informationsudvalget må sikre den fornødne koordination med det nævnte arbejdsudvalgs virksomhed, der dog fortrinsvis tager sigte på et generelt produktivitetsfremmende oplysningsarbejde.«

Udvalget fik følgende sammensætning:

Kontorchef *P. Assam,*
direktør *Richard Larsen* (formand, senere som sådan afløst af kontorchef P. Assam),

forskningsleder *Per Bredsdorff,*
smedemester /. *P. Gamsbøl,*
professor, civilingeniør *Ove Hoff,*
direktør *Børge Nissen*
afløst af
direktør *M. J. Rosenberg,*
ingeniør *Erik Weber,*
direktør, cand. polyt. *Jørgen Zedeler,*
samt uden for kommissionens medlemskreds:
civilingeniør *K. Klintøe,* Dansk Teknisk Oplysningstjeneste, og
direktør *O. Rydeng,* Dansk Arbejde.

På basis af en af Informationsudvalget til kommissionen afgiven betænkning udsendte kommissionen i 1968 en foreløbig Betænkning om information og rådgivning inden for håndværk og industri, nr. 493, Statens Trykningskontor, jfr. endvidere kapitel VI i nærværende betænkning.

Der er i Informationsudvalget afholdt 5 møder.

Finansieringsudvalgets kommissorium havde følgende ordlyd:

»Udvalget vil have til opgave at undersøge og redegøre for 1) håndværks- og småindustrivirksomheders evne til og muligheder for at gennemføre drifts- og anlægsfinansiering ved hjælp af egenkapital og 2) virksomhedernes behov og muligheder for opnåelse af fremmedkapital til drifts- og anlægsfinansiering.

Udvalget forventes at foretage en nærmere analyse dels af de gældende låne- og garantiordninger, deres funktion og betydning, dels af foreliggende oplysninger om, hvorledes håndværks- og mindre industrivirksomheders drifts- og anlægsfinansiering er tilvejebragt. I den sidstnævnte forbindelse må udvalget gennemgå og analysere resultaterne af den i Teknologisk Institut foretagne bearbejdning af det i instituttet beroende regnskabsmateriale fra virksomheder, der har ansøgt om håndværkerlån, og enkelte andre virksomheder, samt gennemgå og analysere de oplysninger om anvendte finansieringsmetoder, der forventes at fremkomme gennem analyseudvalgets interviewundersøgelse og eventuelt gennem branchesamtalerne.

Udvalget må. såfremt det gennem sine egne og andre af kommissionens undersøgelser samt gennem strukturudvalgets drøftelser finder, at de gældende finansieringsmuligheder er utilfredsstillende eller utilstrækkelige, redegøre for, gennem hvilke foranstaltninger, der med henblik på styrkelse af håndværks- og mindre industrivirksomheders effektivitet vil kunne tilvejebringes mere hensigtsmæssige finansieringsformer. Herved må udvalget have for øje, hvilke finansieringsbistandsforanstaltninger, der er gennemført i forskellige andre lande, specielt til fordel for små og mellemstore virksomheder.«

Udvalget fik følgende sammensætning:
Professor *P. Milhøj* (formand),
kontorchef *Richard Larsen* (næstformand),
forskningsleder, cand. polit. *Per Bredsdorff,*
direktør *Børge Nissen*
afløst af
direktør *M. J. Rosenberg,*
ingeniør *Erik Weber,*
professor, ekon. dr. *Arne Rasmussen,*
direktør *Helge Nielsen*
afløst af
sekretær, cand. polit. *Jens Koch,*
samt uden for kommissionens medlemskreds:
revisor *M. Bertelsen,* Teknologisk Institut,
afløst af
civiløkonom *Børge Lind,* ligeledes fra instituttet.

Udvalget har udarbejdet udkast til betænkningens kapitel VIII og de heri indeholdte forslag.

Efter henstilling fra udvalget anmodede kommissionen Teknologisk Institut i København om at foretage en undersøgelse af det i instituttet beroende regnskabsmateriale for håndværksvirksomheder m.v. Undersøgelsen, til hvis udarbejdelse bl. a. kommissionens formand og kontorchef Erik Nielsen, handelsministeriet, medvirkende, er offentliggjort i »Håndværksundersøgelsen 58-63«, Håndværksrådets forlag 1967. Ligeledes på udvalgets initiativ har Håndværksrådet gennemført en regnskabsundersøgelse i en række udvalgte virksomheder; undersøgelsen vil blive offentliggjort på Håndværksrådets forlag i 1969 under titlen: Undersøgelse af håndværkets og den mindre industris finansieringsforhold. Begge undersøgelsers resultater er indarbejdet i kapitel VIII.

I udvalget har været afholdt 8 møder.

Strukturudvalgets kommissorium havde følgende ordlyd:

»Udvalget vil have til opgave at undersøge, hvilke tendenser til strukturændringer inden for håndværket og den mindre industri, som de seneste års stærke udvikling i produktions- og

afsætningsteknikken har forårsaget, og fremkomme med forslag med henblik på, hvorledes håndværks- og mindre industrivirksomheder bedst muligt kan instille sig på at drage fordel af den igangværende udvikling. Udvalget må herved være opmærksom på de faciliteter, der allerede foreligger på en række områder, herunder den bestående eksportkonsulentordning.

Udvalget vil bl. a. have til opgave at foretage en nærmere undersøgelse af de forsøg omfattende samarbejde mellem mindre virksomheder med hensyn til bl. a. salget, herunder eksporten, og produktionen, der allerede er gennemført eller påbegyndt såvel her som i udlandet. Såfremt udvalget på grundlag af erfaringerne her fra landet og i udlandet finder, at samarbejde mellem virksomhederne, herunder ved gruppedannelser mellem mindre virksomheder, bør fremmes, bør udvalget foretage en analyse af, hvorledes og på hvilke områder et sådant samarbejde bedst vil kunne gennemføres samt fremkomme med forslag til foranstaltninger, der vil kunne fremme en sådan udvikling.

Udvalget bør endvidere foretage en undersøgelse af, hvorledes underleverandørsystemet virker, og hvorledes det eventuelt kan udbygges.

Det påregnes, at udvalget eventuelt til kommissionen vil finde anledning til at rette henstilling om nedsættelse af særudvalg til behandling af enkelte problemer eller om særundersøgelser af bestemte områder.«

Udvalget fik følgende sammensætning:

Professor *P. Milhøj* (formand),
direktør *Richard Larsen* (næstformand),
direktør *Jørgen Christensen*
afløst af
direktør, cand. polit. *Henrik Heie,*
oldermand, bagermester *N. Restrup Carstensen*
afløst af
sekretær, nu fuldmægtig, cand. polit. *Henning Christophersen,*
murermester *Adolph Sørensen,*
ingeniør *Erik Weber,*
professor, ekon. dr. *Arne Rasmussen,*
smedemester /. *P. Gamsbøl,*
kontorchef *P. Assam.*

Udvalget har udarbejdet udkastene til kapitlerne II, III, IV, V, VII og X og de heri indeholdte forslag.

I udvalget har været afholdt 22 møder.

Statistikudvalgets kommisorium havde følgende ordlyd:

»Udvalget vil - med det formål at tilvejebringe bedre muligheder for løbende at kunne vurdere håndværkets og den mindre industris samfundsmæssige betydning og udvikling - have til opgave at undersøge behovet for og fremkomme med forslag til en forbedring af den eksisterende løbende statistik for det her omhandlede erhvervsområde. Udvalget må herved have for øje, at en forbedring af statistikken stiller krav både til de virksomheder og organisationer, som løbende skal levere råmateriale til statistikken, og til det eller de offentlige organer, som skal bearbejde og publicere den. Endvidere må man være opmærksom på, at forslag til udbygning af statistikken lettere lader sig realisere i det omfang, der er taget hensyn til mulighederne for at indpasse dem i allerede eksisterende eller planlagt statistik.

Endelig må udvalget i sit arbejde og ved afgivelsen af forslag have opmærksomheden henledt på kommissionens øvrige arbejde og de ønsker om løbende generel statistik, der vil kunne fremkomme som et resultat af andre underudvalgs arbejde.«

Udvalget fik følgende sammensætning:

Professor *P. Milhøj* (formand),
kontorchef *Preben Bov*
afløst af
afdelingschef, cand. polit. *Aage D. de 1a Cour,*
direktør *Børge Nissen*
afløst af
direktør *M. J. Rosenberg,*
cand. polit. *Hans Taaning*
afløst af
afdelingschef, cand. oecon. *Søren Aggebo,*
samt uden for kommissionens medlemskreds:
fuldmægtig *Mølgaard Andersen,* Arbejderbevægelsens Erhvervsråd,
afløst af
sekretær, cand. polit. *Jens Koch.*

Efter oplæg fra Statistikudvalget afgav kommissionen den 18. februar 1965 en redegørelse til handelsministeriet vedrørende løbende statistik for håndværket og den mindre industri, jfr. Bind II, bilag 6-8. Udvalget har derefter udarbejdet udkastet til nærværende betænknings kapitel IX.

I udvalget har været afholdt 6 møder.

2. Afgrænsning af kommissionens arbejdsområde og vigtigere sondringer inden for dette.

I indledningen til kommissoriet nævnes, »at den hastige afsætningsmæssige og produktionstekniske udvikling rejser særlige problemer for håndværksvirksomhederne og de mindre industrivirksomheder,« og der ønskes en analyse af, »hvorledes den igangværende udvikling påvirker disse virksomheders afsætningsvilkår, konkurrenceevne og hele økonomiske og sociale stilling.« De udviklingstendenser, der her hentydes til, er mangfoldige. Der sker i disse år voldsomme forskydninger i produktions- og salgsteknik, virksomhedsorganisation, produktionssammensætning o.s.v. Heraf affødes en række ændringer i de traditionelle grænser, man - mere eller mindre klart — har i tankerne, når talen er om en virksomhed, en branche, et erhverv o.s.v., ligesom der vel sætter sig ændrede opfattelser igennem om, hvad der er mindre, og hvad der er større virksomheder. Ved undersøgelser af, dels hvilke strukturforskydninger, der er ved at sætte sig igennem, dels hvilke konsekvenser de indebærer for håndværk og mindre industri, er det derfor nødvendigt *så klart som muligt at præcisere de grænsedragninger og definitioner, undersøgelserne er baseret på.* I modsat fald løber man bl. a. en risiko for ikke at kunne skelne mellem på den ene side reelle forskydninger i erhvervslivet og på den anden forskydninger, der i det væsentlige er udtryk for, at længst kendte fænomener har fået nye (moderne) betegnelser.

I dette indledende kapitel redegøres der for resultaterne af de overvejelser, kommissionen har gjort sig med henblik på en fastlægning af den kreds af virksomheder, den bør have for øje, og de grænsedragninger, den i øvrigt finder at burde arbejde med. Disse overvejelser har vedrørt fastlægning af 1) virksomhedsbegrebet og 2) afgrænsning af erhvervsområdet a) over for andre erhverv, b) over for større virksomheder, c) mellem håndværk og industri og d) klassifikationer af virksomheder inden for erhvervsområdet.

1. *Virksomhedsbegrebet og samarbejdsformer.*

I overensstemmelse med hyppigst anvendt sprogbrug anser man *virksomheden* som basisenhed. Ved en virksomhed forstår man den tekniske, lokaløkonomiske enhed, som den træffes i forretningen, værkstedet, fabrikken med tilknyttede salgslokaler, garager o.s.v.

Det almindelige er, at en virksomhed udøver mere end én *funktion.* En slagterforretning kan t. eks. rumme en produktionsfunktion (tilberedning af en række varer), en indkøbsfunktion, en salgsfunktion og en regnskabs- og administrationsfunktion. En virksomhed kan imidlertid også være begrænset til én eller ganske få funktioner, hvilket f. eks. forekommer, hvis virksomheden alene producerer varer og lader indkøb, salg og administration foregå fælles med andre inden for et firma eller på anden vis i samarbejde eller overlader dette til en anden selvstændig virksomhed.

Ved et *firma* forstår man en finansielt og juridisk afsluttet enhed. I de hyppigst forekommende tilfælde er virksomhed og firma sammenfaldende. Det gælder navnlig de virksomheder/firmaer, der falder inden for denne kommissions interesseområde. Imidlertid kan et firma også rumme flere virksomheder, som tilfældet er med f. eks. større industrifirmaer, der driver produktion i flere brancher, har særligt salgskontor o.s.v. Da såvel den tekniske, lokaløkonomiske som den finansielt og juridisk afsluttede enhed i langt de fleste af de virksomheder/firmaer, der falder inden for kommissionens arbejdsområde, vil være sammenfaldende, har man valgt i almindelighed i de følgende kapitler at anvende betegnelsen *virksomhed,* som i øvrigt også anvendes i den af Statistisk Departement udarbejdede Erhvervstælling af 1958, der indgår som et væsentligt led i kommissionens undersøgelse af udviklingen i håndværket og den mindre industri, jfr. kap. II.

2. *Afgrænsning af erhvervsområdet.*

a. *Over for andre erhverv.*

De almindeligvis anvendte opdelinger af virksomheder efter erhverv er en kombination af vertikal og horisontal opdeling. Den vertikale deling finder man benyttet i sondringen mellem de ekstraktive erhverv (de, der direkte uddrager af jorden og havet), d.v.s. landbrug, skovbrug, fiskeri, minedrift m.v., de forarbejdende erhverv d.v.s. industri, håndværk og byggeri m.v., de handlende og transporterende erhverv og endelig de tjensteydende. Her er der tale om en kæde af led, som råvaren successivt går igennem, inden den når frem til endelig anvendelse. Den horisontale erhvervsdeling anlægges, når man på hvert trin sondrer mellem forskellige erhverv. Landbrug, skovbrug og fiskeri opfattes som særskilte erhverv. Det samme gælder industri, håndværk og byggeri samt

handel over for f. eks. pengeomsætning og forsikringsvirksomhed. Opdeling i brancher - f. eks. næringsmiddelindustri, drikkevareindustri, tekstilindustri, trævareindustri og transportmiddelindustri - er som hovedregel at betragte som horisontale delinger efter varens art på samme forarbejdende trin i produktionsprocessen.

Erhvervsspecifikationerne er som helhed blevet mere og mere detaillerede. Den statistiske kortlægning af erhvervsforholdene er således stedse blevet udbygget som følge af den tekniske og økonomiske udvikling.

Fra landbrug, skovbrug og andre ekstraktive erhverv er til håndværk og industri overført flere og flere arbejdsprocesser (al viderebearbejdning af disse erhvervs produkter, forsyning af dem med materialer og tekniske hjælpemidler samt reparation m.v.). Denne udvikling er så at sige den, håndværk og industri baserer selve sin eksistens på. Den er accellereret betydeligt i årene efter krigen.

På den anden side har håndværk og industri selv skudt arbejdsopgaver fra sig over til de tjenesteydende fag. Hele denne udvikling fortsætter, og man må formode, at fremadskridende teknik i telekommunikation, databehandling o.l. kan fremkalde en yderligere udspecialisering af (vel navnlig administrative) funktioner fra håndværk og industri og over til andre erhverv.

Specialiseringstendenserne og den sideløbende tendens til virksomhedskoncentration, og disse udviklingstendensers betydning for håndværket og den mindre industri vil blive beskrevet i kapitel IV. Allerede de ovenstående bemærkninger om erhvervsdelingen som en kombination af vertikal og horisontal arbejdsdeling mellem virksomhederne vil formentlig være tilstrækkelig til at vise, at en *særlig gruppe benævnt håndværk og mindre industri er et begreb, der bestandig skifter karakter, og som kun vanskeligt kan passes ind i et på forhånd givet erhverv smønster.*

Ser man erhvervsdelingen vertikalt, omfatter håndværk og mindre industri både forarbejdning, serviceydelser og omsætning. Horisontalt omfatter erhvervsområdet en meget lang række brancher. For at nå til en i statistisk henseende præcis afgrænsning af de erhverv og brancher, kommissionen har for øje, har man taget udgangspunkt i Statistisk Departements erhvervstælling, hvis erhvervs- og brancheinddeling igen bygger på Forenede Nationers standarderhvervsgruppering, International Standard Industrial Classification of All Economic Activities (ISIC), Statistical Papers, Series M. No. 4, Rev. 1 1958.

På dette grundlag (jfr. Erhvervstællingen 1958, »Virksomhedernes størrelsesfordeling, personel, ejerforhold m.v.«, Kbhvn. 1963, tabel 1) har man foreløbig inddraget følgende erhvervsområder:

(1) alle brancher under *fremstillingsvirksomhed,* jfr. dog nærmere nedenfor i kapitel II side 18-19, hvor det yderligerc er anført, at man har udskilt enkelte brancher og samlet dem under (2) *reparationsvirksomhed,* jfr. nærmere kapitel II side 30, endvidere (3) visse kategorier af *servicevirksomheder,* jfr. nærmere kapitel II side 33, (4) alle brancher under *bygge- og anlægsvirksomhed* med undtagelse af telefonselskabernes egen anlægs- og installationsvirksomhed, jfr. nærmere kapitel II side 37 samt (5) som en særlig gruppe *butikshåndværksvirksomhed,* jfr. nærmere kapitel II side 44.

b. *Over for større virksomheder.*

Inden for de således afgrænsede erhvervsområder forekommer såvel håndværk og industri som mindre og større virksomheder.

Delingen mellem *mindre og større virksomheder* kan tænkes foretaget efter flere kriterier. Bl. a. afhængigt af det formål, afgrænsningen skal tjene i det konkrete tilfælde, kan det være ønskeligt at basere delingen på personellets størrelse, omsætningens størrelse eller lønkvotens størrelse.

I erhvervstællingen i 1958 er virksomhederne opdelt efter *personellets* størrelse.

En afgrænsning *alene* på basis af personellets størrelse kan - efterhånden som automatisering og specialisering skrider frem — medføre risiko for, at man som mindre industrivirksomheder kommer til at medtage delvis eller fuldt automatiserede industrielle storvirksomheder med et minimum af beskæftigede, men med en meget betydelig produktion og omsætning. En kombination af personelkriteriet med et eller flere værdikriterier ville derfor ofte være ønskelig.

Ved erhvervstællingen i 1958 har virksomhederne bl. a. givet oplysninger om *omsætningens størrelse.* I tabelværket er der imidlertid ikke foretaget nogen fordeling af fremstillingsvirksomhederne efter omsætningens størrelse, hvilket formentlig hænger sammen med, at omsætningen for disse virksomheders vedkommende er et meget blandet begreb. Det ville følgelig

kræve nye opgørelser at basere en afgrænsning på omsætningens størrelse.

Et andet værdikriterium, som kunne tænkes anvendt ved afgrænsningen mellem mindre og større virksomheder, er *arbejdslønnens størrelse i forhold til produktionsværdi eller værditilvækst* ud fra den betragtning, at lønkvoten måtte forventes at være relativt stor i håndværksprægede virksomheder på grund af disses formodede mindre mekaniseringsgrad. Denne antagelse holder imidlertid ikke stik, hvor indehaveren udfører en betydelig del af arbejdet i virksomheden, hvorfor anvendelse af lønkvoten som afgrænsningskriterium næppe er hensigtsmæssig, og i øvrigt heller ikke kan opgøres ud fra erhvervstællingerne.

Tilbage som statistisk anvendeligt afgrænsningskriterium til de rent statistiske undersøgelser står herefter kun personellets størrelse.

I sit valg af personelstørrelse som grænse mellem mindre og større virksomheder er kommissionen i nogen grad bundet af de personelgruppeopdelinger, som Det statistiske Departement har anvendt i erhvervstællingerne.

I den seneste erhvervstælling i 1958 er bedrifterne inddelt i følgende personalestørrelsesgrupper: under 5 personer, 5-9 personer, 10-19 personer, 20-49 personer, 50-99 personer og 100 personer og derover. For så vidt angår oplysninger om samlet omsætning og lønudgift er disse dog kun meddelt for virksomheder med under 5 personer, 5-19 personer og 20 personer og derover. På den anden side giver tabelværket en fordeling efter personellets størrelse af »store virksomheder«, hvorved forstås virksomheder med 100 beskæftigede og derover.

På dette grundlag har kommissionen valgt *som hovedregel* at koncentrere sine opgørelser og undersøgelser på virksomheder med *19 beskæftigede eller derunder.* For at kunne sammenligne forholdene inden for håndværket og den mindre industri med forholdene for større virksomheder er visse undersøgelser dog udstrakt til at gælde virksomheder med 20 beskæftigede og derover.

Nødvendigheden af at foretage et valg med hensyn til størrelsesgrupperingen er givet med selve kommissionens opgave. Man ønsker imidlertid at understrege, at man ved at definere mindre virksomheder som virksomheder med til og med 19 beskæftigede alene har truffet et valg med det formål at få et overblik over størrelsesordenen af det erhvervsområde, kommissionen beskæftiger sig med, og at denne afgrænsning fortrinsvis kun er benyttet ved de statistiske undersøgelser, eller hvor sådant materiale indgår til belysning af forholdene på dette erhvervsområde. Ved andre undersøgelser, f. eks. af informationsforholdene, har man således ikke begrænset sig til dette kriterium. Og helt alment finder kommissionen, at dens forslag og anbefalinger ikke bør være begrænset til virksomheder af denne størrelsesorden.

Til belysning af det usikre ved en grænsedragning mellem større og mindre virksomheder efter personellets størrelse kan i øvrigt anføres, at begrebet »større« eller »mindre« varierer fra land til land, afhængig af landets størrelse og industrialiseringsgrad. I USA er grænsen for »small business« i visse tilfælde sat helt op til virksomheder med 500 ansatte. 1 en nylig foretagen svensk undersøgelse drages grænsen principielt ved 50 ansatte. Endelig kan tilføjes, at en virksomhed med f. eks. 20 ansatte, der ud fra en umiddelbart naturlig betragtning inden for én branche, f. eks. bagerier, må anses for en større virksomhed, i en anden branche, f. eks. inden for jern- og metalindustrien, må anses for mindre, eller i tilfælde af stærk automatisering uanset et ringe personel ikke kan anses for mindre.

c. *Delingen mellem håndværk og industri.*

Ved inden for det under a. afgrænsede erhvervsområde at inddrage alle virksomheder med indtil 19 beskæftigede har man i første omgang undgået at tage stilling **til,** hvorvidt de pågældende virksomheder har håndværks- eller industrikarakter. Tilbage står så spørgsmålet, dels om der inden for gruppen indtil 19 beskæftigede tiltrænges en sådan sondring, dels om der ud fra et eller andet håndværkskriterium kan blive tale om at rette opmærksomheden også mod en særlig kategori af håndværksvirksomheder med 20 eller flere beskæftigede.

Historisk er sondringen industri-håndværk vel i første række baseret på forskel i produktionsmetode. Men også andre kriterier synes at have spillet ind, således at en virksomhed som oftest karakteriseredes som håndværk, såfremt indehaver og arbejdere havde gennemgået en faglig, teknisk uddannelse, og såfremt arbejdet overvejende blev udført ved hjælp af håndkraft og ikke-mekaniseret værktøj. Efterhånden som mekaniseringen skred frem, og håndværkerne som netop afgrænset begyndte at anvende mekaniske hjælpemidler, el-motorer etc., blev grænsen mellem, hvad man i daglig tale opfat-

tede som håndværk og som industri, stedse mere flydende.

I den danske næringslov nr. 138 af 28. april 1932 opretholdtes en *juridisk* sondring mellem håndværk og industri, således som den kom til udtryk i handelsministeriets bekendtgørelse nr. 101 af 19. marts 1932 angående Industri- og Haandværksnæring. I denne bekendtgørelse fastsattes i henhold til næringslovens § 20 - efter indhentede udtalelser fra Håndværkets Fællesrepræsentation og Industrirådet — hvilke fag der måtte henregnes under håndværk og hvilke under industri. Inden for disse fag betragtedes alle virksomheder uanset størrelse som henholdsvis håndværksvirksomheder og industrivirksomheder. I den nugældende næringslov nr. 212 af 8. juni 1966, der trådte i kraft 1. januar 1967, er denne sondring ikke opretholdt, idet der nu udstedes næringsbrev fælles for handlende, håndværkere og industridrivende.

I loven om erhvervstællingen i 1948 blev det pålagt det tidligere Statistisk Departement at gennemføre en *statistisk* sondring mellem håndværk og industri. For at imødekomme dette krav delte departementet ved tællingen virksomhederne i 3 branchegrupper: 1. brancher, der som helhed betragtedes som håndværk, 2. brancher, der som helhed betragtedes som industri og 3. blandede brancher, der i deres helhed hverken kunne henføres til håndværksgruppen eller til industrigruppen.

Formentlig fordi grænsen mellem håndværk og mindre industri, efterhånden som den tekniske udvikling skrider frem, bliver mere og mere flydende, gennemførtes der ikke en lignende opdeling ved erhvervstællingen i 1958, som alene sondrer mellem fremstillingsvirksomheder, bygge- og anlægsvirksomheder og servicevirksomheder. Inden for hver af disse grupper er virksomhederne dernæst alene fordelt efter *størrelse.*

Det er endvidere alene på grundlag af størrelseskriteriet, at Danmarks Statistik inden for fremstillingsvirksomhed udarbejder en *industriel* produktionsstatistik omfattende bedrifter med 6 arbejdere og derover.

Kun i nationalproduktberegningerne nærmer Danmarks Statistik sig en statistisk sondring mellem håndværk og industri, idet man her har samlet 4 kategorier af håndværk:

Den del af håndværksproduktionen, der kan betragtes som et supplement til industriproduktionen,

den del, der er af speciel håndværksmæssig karakter, først og fremmest forskellige former for reparationsvirksomhed,

visse håndværksfag, der har store lighedspunkter med handelsvirksomhed, f. eks. slagtere m.m., samt

de håndværksmæssige servicefag, hvis frembringelser nøje svarer til en række andre tjenesteydende erhvervs produktion.

Da der alt i alt ikke er noget klart statistisk grundlag for en sondring mellem håndværk og industri, har kommissionen valgt at blive stående alene ved de i afsnit a. og b. trukne grænser som grundlag for en statistisk afgrænsning af det samlede erhvervsområde, den beskæftiger sig med. Herved lægges hovedvægten på mindre fremstillingsvirksomhed, bygge- og anlægsvirksomhed, reparations-, service- og butikshåndværksvirksomhed, således at fremstillingsvirksomheder med et personel på 20 og derover ikke omfattes af de talmæssige opgørelser, hvorimod alle virksomheder inden for de øvrige hovedgrupper medtages. Derimod vil som nævnt en række af kommissionens anbefalinger og forslag naturligt kunne finde anvendelse også på store virksomheder med håndværkskarakter. Desuden vil man i en række af kommissionens overvejelser og forslag naturligt have for øje, om de henvender sig navnlig til sådanne virksomheder, som falder inden for kommissionens arbejdsområde.

d. *Klassifikationer af virksomheder inden for erhvervsområdet.*

Som det vil være fremgået, er der for statistiske formål en — også på internationalt plan — standardiseret *brancheopdeling* samt en ved personel defineret *størrelsesopdeling* at gå efter i valget af det erhvervsområde, hvis forhold kommissionen vil beskæftige sig med. Det er imidlertid uden videre klart, at de ved disse to kriterier afgrænsede bedrifter vel kan have en del fællestræk, men samtidig også er af så forskellig art, at man ikke uden videre for dem alle under ét har kunnet undersøge, hvorledes den igangværende udvikling påvirker deres hele økonomiske og sociale stilling og stille forslag om, hvorledes deres effektivitet vil kunne øges. Da det har vist sig uoverkommeligt at foretage en systematisk gennemgang af de enkelte branchers forhold, har kommissionen overvejet andre opdelinger således:

Opdeling efter arbejdets art, hvor man kunne forestille sig følgende 4 hovedgrupper:

(1) varefremstilling,
(2) bygge- og anlægsvirksomhed,
(3) reparation,
(4) service.

Hertil kunne føjes en underopdeling af (1) varefremstilling i

(I) overvejende mekaniseret,
(II) overvejende håndværksfremstilling,
(III) kunsthåndværk.

I de fleste virksomheder forekommer mere end én af de nævnte arbejdsarter, hvorfor delingen da også kun tilnærmet lader sig statistisk opgøre.

For så vidt angår varefremstilling kan man foretage *opdeling efter varefremstillingens art*, en opdeling, der i vidt omfang er givet med brancheinddelingen, men for visse formål kunne man sondre mellem forbrugs- og produktionsgodefremstilling.

Man kunne endvidere foretage *opdeling efter, hvor produktionen afsættes*, om virksomhederne sælger til et lokalt afgrænset marked, hjemmemarkedet i det hele taget eller til eksportmarkedet, eller *opdeling efter, hvordan der afsættes*, om der sælges direkte til fabrikanter (herunder underleverandører), til grossister, til detaillister eller direkte til forbrugere.

Dernæst kunne man foretage *opdeling efter virksomhedernes alder*. I virkeligheden har 2 bedrifter med f. eks. 5 ansatte, hvoraf den ene er 30 år gammel og den anden 2 år gammel, yderst få problemer tilfælles. Den første kan have mange problemer fælles med bedrifter af tilsvarende alder uanset størrelse, mens den anden deler sine væsentligste problemer med alle andre relativt nyetablerede bedrifter uanset størrelse. De to bedrifters placering i og betydning for den samfundsøkonomiske udvikling vil oftest være vidt forskellig. Bl.a. findes der jo en del virksomheder, som er små alene af den grund, at de er nye. Er de imidlertid på vej til at blive større, kan de allerede som små have problemer og behov fælles med større virksomheder.

Endelig kunne foretages *opdeling efter virksomhedernes udvikling*, d.v.s. deres hele økonomiske stilling, idet udviklingen i omsætningen ville være et godt indicium for virksomhedens økonomiske udvikling. Der kunne derfor yderligere være tale om at sondre mellem *stagnerende eller i tilbagegang værende virksomheder* og *voksende virksomheder*.

Med denne opdeling er der intet sagt om årsagerne til henholdsvis stagnation og vækst. Sondringen kunne imidlertid give baggrund for overvejelser om, hvilke særlige problemer og behov der rejser sig for henholdsvis voksende, nye, omstillende og stagnerende virksomheder.

Konklusion.

Om de ovenfor anlagte sondringer gælder, at de fleste alene har været vejledende for kommissionens overvejelser og ikke lader sig statistisk belyse med udgangspunkt i foreliggende statistik.

Et samlet overblik over størrelsesordenen af det af kommissionen afgrænsede erhvervsområde, jfr. kap. II, kan derfor stort set kun underopdeles i brancher, for hvilke der foreligger statistiske oplysninger. Disse er med henblik på en nærmere belysning af området opdelt efter arbejdets art og herefter samlet i følgende 5 hovedgrupper, der lader sig statistisk belyse og særligt i redegørelsen for udviklingen inden for dette erhvervsområde (kap. II) behandles særskilt i betænkningen:

Ifl g. erhvervstæl. 1958

	Antal virksomheder	Antal beskæftigede
1. Fremstillingsvirksomhed[1])	19.560	79.574
2. Reparationsvirksomhed[2])	12.363	42.175
3. Håndværksmæssig servicevirksomhed[2])	11.907	36.094
4. Bygge- og anlægsvirksomhed[2])	21.497	123.273
5. Butikshåndværksvirksomhed[2])	14.793	56.015
Tilsammen	80.120	337.131

[1]) Kun virksomheder, med under 20 beskæftigede.
[2]) Alle virksomheder.

Inden for fremstillingsvirksomhed har man endvidere for visse formål grupperet virksomhederne i seks hovedbrancheområder: a) nærings- og nydelsesmiddelindustri, b) tekstil- og beklædningsindustri, c) træ- og møbelindustri, d) papir- og grafisk industri, e) jern- og metalindustri og f) anden fremstillingsvirksomhed.

I bind II er i forbindelse med tabellerne til kapitel II medtaget en oversigt over de enkeltbrancher, der indgår i hovedbrancheområderne.

3. Oversigt over betænkningens indhold.

1. Betænkningen rummer elleve kapitler, hvortil slutter sig et omfattende tabelmateriale,

som sammen med forskellige bilag er samlet i et bind for sig.

Efter de i dette kapitel anførte indledende bemærkninger om kommissionens nedsættelse og arbejdsgangen m.v. samt om dens afgrænsning af sit arbejdsområde er der i kapitlerne II–V redegjort for udviklingen i håndværks- og mindre industrivirksomheders betydning og placering i samfundsøkonomien og i forbindelse hermed foretaget en række vurderinger af, hvorledes den igangværende udvikling påvirker disse virksomheders afsætningsvilkår, konkurrenceevne og hele økonomiske og sociale stilling. Kapitel II beskæftiger sig specielt med udviklingen i antal virksomheder fordelt på størrelsesgrupper samt udviklingen i personel og omsætning m.v. inden for håndværk og mindre industri. Kapitel III analyserer de hidtidige og forventede efterspørgselsforskydningers indflydelse på håndværkets og den mindre industris vilkår og udvikling. Kapitel IV redegør for de i udviklingen indeholdte tendenser til specialisering, arbejdsdeling og samarbejde m.v. Endelig rummer kapitel V en sammenfattende vurdering af udviklingstendenserne og deres betydning for håndværks- og mindre industrivirksomheders fremtid.

Disse kapitler er færdigbehandlet af kommissionen ved udgangen af 1968.

På denne baggrund behandler de følgende kapitler en række forslag til ad forskellige veje at forbedre og styrke disse mindre virksomheders effektivitet. Kapitel VI, der omhandler den effektivitetsfremmende information og rådgivning, indeholder et sammendrag af den ovennævnte Betænkning om information og rådgivning inden for håndværk og industri. Kommissionen har dog fundet anledning til at uddybe visse forslag i betænkningen under hensyn til de siden dennes afgivelse indhentede erfaringer. Kapitlet er endeligt udformet i foråret 1969. Kapitel VII belyser mulighederne for, at mindre virksomheder gennem specialisering, arbejdsdeling og samarbejde kan opnå nogle af de fordele, som knytter sig til større virksomheder. De i denne forbindelse anførte eksempler hidrører fortrinsvis fra oplysninger om forholdene i årene 1967 og 1968. Kapitel VIII indeholder en omfattende redegørelse for håndværkets og den mindre industris finansieringsvilkår med tilhørende vurdering af behovet for supplerende finansieringskilder. Kapitlet er færdigbehandlet i kommissionen umiddelbart før afgivelsen af den samlede betænkning. Ud fra den betragtning, at adgang til relevant og ajourført statistik om erhvervsområdets forhold spiller en væsentlig rolle for virksomhedernes tilpasningsevne og effektivitet, gives der i kapitel IX en oversigt over foreliggende statistik om håndværk og mindre industri. Kapitlet fremtræder som en i foråret 1969 udarbejdet revision af den af kommissionen i 1965 afgivne redegørelse og munder ud i enkelte forslag til yderligere statistik på det i betænkningen omhandlede erhvervsområde. Endelig omtales og vurderes i kapitel X organisationsforholdene inden for håndværk og industri. I tilslutning hertil har professor Ove Hoff og ingeniør Erik Weber fremsat en særudtalelse.

I et afsluttende kapitel XI har man samlet en oversigt over og sammenfatning af kommissionens overvejelser og anbefalinger.

2. Til brug for kommissionens arbejde har dens sekretariat indhentet en række oplysninger om, hvilke foranstaltninger man i forskellige lande har gennemført med henblik på i vid forstand at fremme effektiviteten inden for håndværk og mindre industri. Ligeledes har man gjort sig bekendt med de senere års drøftelser og undersøgelser af forholdene i og problemerne for denne erhvervsgruppe i en række lande. 1 bilag 1 i Bind II er samlet et oversigtligt referat af nogle af de væsentligere undersøgelser fra andre vesteuropæiske lande.

   I det omfang kommissionen har fundet, at de indhentede oplysninger om forholdene og gennemførte foranstaltninger i andre lande er af særlig interesse til underbygning af betænkningens overvejelser, er oplysningerne refereret i betænkningens enkelte kapitler. Således er der i kapitel VI medtaget oplysninger om informations- og rådgivningsforanstaltninger i enkelte andre lande og i kapitel VII en omtale af forskellige samarbejdsforanstaltninger i andre lande. Endvidere er der i tilknytning til kapitel VIII udarbejdet en oversigt over finansieringsmulighederne for »small- and medium-sized enterprises« i en række europæiske lande, der er medtaget som bilag 4 i Bind II.

KAPITEL II

Udviklingen i håndværket og den mindre industri

1. Indledning.

I dette kapitel belyses udviklingen i håndværket og den mindre industri i de sidste 20 år. Redegørelsen bygger i hovedsagen på oplysninger fra den officielle statistik. Det drejer sig især om erhvervstællingerne, folketællingerne og nationalregnskabsstatistikken. Herudover er anvendt materiale fra den af kommissionen iværksatte spørgeskemaundersøgelse. Redegørelsen støtter sig ligeledes på visse punkter til Teknologisk Instituts analyse af regnskabsresultater for mindre virksomheder, jfr. »Håndværksundersøgelsen 1958-63«, udgivet af Teknologisk Institut og Håndværksrådet, 1967. Hertil kommer, at der er indhentet oplysninger fra en række brancheorganisationer.

Fremstillingen indledes i afsnit 2 med en kort gennemgang af visse hovedtræk af udviklingen i håndværket og den mindre industri i den omhandlede periode. I afsnit 3 placeres håndværket og den mindre industri inden for rammerne af den samlede erhvervsstruktur, og betydningen for den samlede økonomi belyses. Den mere detaillerede gennemgang af håndværkets og den mindre industris udvikling foretages i overensstemmelse med den i kapitel I anførte opdeling i nedennævnte hovedgrupper:

1. Fremstillingsvirksomhed
2. Reparationsvirksomhed
3. Håndværksmæssig servicevirksomhed
4. Bygge- og anlægsvirksomhed
5. Butikshåndværksvirksomhed

Disse hovedgrupper gennemgås i afsnittene 4–8, og sluttelig bringes i afsnit 9 undersøgelsens konklusioner.

Det statistiske materiale, der har været til rådighed for undersøgelsen, er på mange punkter mangelfuldt. Således har man talmæssigt kun kunnet følge udviklingen i virksomhedernes størrelsesfordeling frem til 1958, hvor den sidste erhvervstælling afholdtes. Det afgørende for undersøgelsen har imidlertid heller ikke så meget været de talmæssige oplysninger om, hvor mange virksomheder der har været i de forskellige kategorier, men derimod at give en fremstilling af selve udviklingstendenserne og karakteren af udviklingen.

I bind II findes et betydeligt tabelmateriale, hvortil der henvises.

2. Hovedtræk af håndværkets og den mindre industris udvikling.

Krisen i 1930-erne medførte ligesom de påfølgende krigs- og efterkrigsår en række forskydninger i dansk erhvervslivs struktur. Disse forskydninger kan inddeles i to kategorier. Den ene er de forskydninger, som indebar en tilpasning til de unormale forhold, og som derfor naturligt var af midlertidig karakter. Den anden er de forskydninger, som vel kunne have deres udgangspunkt i de ekstraordinære forhold, men som samtidig indebar blivende træk.

I industriel henseende var 1930-erne først og fremmest præget af, at der i ly af importrestriktionerne voksede en overvejende hjemmemarkedsorienteret industri op. Dette gjorde det naturligt, at megen industri kunne anlægges og blev anlagt i meget små enheder. Men til trods for en voksende industriproduktion var der 1930-erne igennem en betydelig arbejdsløshed. Ligesom tilfældet var med små handelsvirksomheder, tiltrak også små håndværks- og industrivirksomheder mange, som havde svært ved at finde beskæftigelse, og som derfor valgte at etablere sig som selvstændige, jfr. Arne Rasmussen: Udviklingen i den storkøbenhavnske detailhandel 1925 til 1952. Det danske marked, 1952, p. 147.

Efter 1940 steg beskæftigelsen, men samtidig betød afspærringen, at beskyttelsen mod udenlandsk konkurrence reelt blev forøget. Nogle mindre håndværks- og industrivirksomheder ophørte, dels på grund af råvaremangel, dels fordi

indehaverens mulighed for at få beskæftigelse som lønmodtager bedredes. Men andre virksomheder kom til, fordi afspærringsramte virksomheder afskedigede personale, og fordi mange erstatningsproduktioner kunne anlægges i beskeden skala. Der er næppe tvivl om, at de mindre virksomheder yderligere befæstede deres stilling i industri og håndværk under besættelsen og i de første efterkrigsår.

Op gennem 1950-erne vendte billedet. Der viste sig en række nye tendenser, som for de flestes vedkommende virkede til ugunst for de mindre virksomheder. Normaliseringen af forholdene og udbygningen af industrien i åben konkurrence med udlandet medførte sammen med den forstærkede tekniske udvikling i produktion, afsætning og administration en tilbagegang i de mindre virksomheders betydning. Denne tilbagegang har navnlig haft to former. Dels uddøde en række småvirksomheder på grund af indehaverens alder eller dødsfald. Dels voksede mange småvirksomheder sig op i de større rækker. Fallitter og anden form for økonomisk påtvunget ophør har derimod på ingen måde været fremherskende blandt små virksomheder. Som følge af den store tilgang af mindre virksomheder i 1930-erne og begyndelsen af 1940-erne har der i 1960-erne været en temmelig stor naturlig afgang af virksomhedsindehavere på grund af alder og dødsfald.

I slutningen af 1950-erne satte en højkonjunktur af hidtil ukendt styrke ind. Dens virkning på antallet af mindre virksomheder inden for håndværk og industri kan endnu ikke aflæses i statistikken. Men der er ingen tvivl om, at højkonjunkturen på samme måde som liberaliseringen og den tekniske udvikling i det store og hele fremmer koncentrationstendenserne. Navnlig mod slutningen af en højkonjunktur, hvor der er fuld beskæftigelse og ret kraftig lønstigning, kan de mindre virksomheder, der som oftest har en høj lønkvote, blive ramt ret hårdt, i det omfang de ikke har mulighed for at overvælte lønstigningerne på priserne. Denne mulighed har dog en del håndværksvirksomheder, f.eks. i byggefagene.

På den anden side kan der i selve den kraftige økonomiske udvikling også have ligget kræfter, der har virket som en vis modvægt mod nedgangen i antallet af små virksomheder. Svage virksomheder må alt andet lige kunne klare sig bedre under en højkonjunktur end under mindre gunstige økonomiske forhold. Hertil kommer, at de virksomheder, der er blevet tilbage efter den »udtynding« i bestanden af mindre virksomheder, der fandt sted i 1950-erne, uden tvivl er de mere effektive og økonomisk stærkere. Ikke blot er det de mere effektive, men selve begrebet mindre virksomhed har i høj grad skiftet karakter de senere år. Det er inden for fremstilling bl.a. sket gennem en stærk specialisering, hvor den mindre virksomhed ofte er underleverandør til større virksomheder. Inden for reparation og butikshåndværk er der tillige sket en integration med detailhandelsfunktionen. Hertil kommer, at kraftige indkomststigninger under højkonjunkturen begunstiger visse håndværksprægede brancher gennem en større efterspørgsel efter disses ydelser, f.eks. reparation af varige forbrugsgoder og visse tjenesteydelser. På den anden side indebærer velstandsstigningen også en vis bremse for andre tjenesteydende erhverv. Når f.eks. flere og flere får egen vaskemaskine, kan det gå ud over vaskeriernes omsætning.

3. Håndværkets og den mindre industris placering.

Håndværkets og den mindre industris betydning, dels set i forhold til andre erhverv, dels set i forhold til landets samlede økonomi, kan

	1938 pct.	1950 pct.	1955 pct.	1960 pct.	1965 pct.	1966 pct.
Landbrug m. v.	18,5	21,4	18,6	14,5	11,3	10,5
Industri	15,0	18,9	18,3	20,6	20,4	20,2
Håndværk	9,8	8,7	8,7	9,1	9,3	9,1
Bygge- og anlægsvirksomhed	5,0	6,6	7,2	7,5	9,1	9,0
Handel, transport og off. værker	30,5	28,0	28,5	29,2	27,8	28,4
Tjenesteydelser og boligbenyttelse	14,7	9,1	9,6	9,7	9,5	9,7
Offentlige ydelser	6,5	7,3	9,1	9,4	12,6	13,1
I alt	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

belyses ved hjælp af nationalregnskabsstatistikken. Tabellerne 1-5 i bind II indeholder oplysninger om bruttofaktorindkomstens fordeling på erhverv i årene 1938, 1950, 1955, 1960, 1965 og 1966. Ved bruttofaktorindkomsten forstås værdien af produktionen med fradrag af værdien af de rå- og hjælpestoffer, der er medgået til produktionen. Oversigten på omstående side, der er hentet fra tabel 3, viser de enkelte erhvervs procentvise bidrag til bruttofaktorindkomsten i løbende priser.

Håndværket bidrog i 1966 med 9,1 pct. af bruttofaktorindkomsten og bygge- og anlægsvirksomheden med 9,0 pct. Industriens bidrag var 20,2 pct. Imidlertid er der en mindre forskel mellem nationalregnskabsstatistikkens definition af håndværk og definitionen af de virksomheder, som kommissionen har valgt som hovedregel at koncentrere sin opmærksomhed om. Begrebet håndværk omfatter i nationalregnskabsstatistikken foruden visse reparationsfag, butikshåndværk og håndværksmæssig servicevirksomhed kun de virksomheder inden for fremstilling, som ikke indgår i den industrielle produktionsstatistik, d.v.s. virksomheder med 1-5 arbejdere. Kommissionen medtager derimod inden for fremstilling virksomheder med op til 19 personer. Det kan anslås, at de virksomheder, der falder inden for kommissionens område, i 1966 har haft en samlet andel af bruttofaktorindkomsten på ca. 19,5 pct. Den resterende del af industrien havde en andel på ca. 18,5 pct. Det område, der dækkes af kommissionens undersøgelser, er således ret betydeligt. Målt med bruttofaktorindkomsten er det lidt større end den resterende del af industrien og dobbelt så stort som landbruget. Analysen af et så stort erhvervsområde må uundgåeligt føre med sig, at konklusionerne bliver ret brede, og at en række enkeltfag kan have haft en forskelligartet udvikling.

Håndværkets andel af bruttofaktorindkomsten i løbende priser viste et mindre fald fra 1938 til 1950, men derefter har andelen været ganske svagt stigende. Bygge- og anlægsvirksomhed har haft en andel, der gennem hele perioden har været stærkt stigende. Industriens andel har været stigende indtil 1960, men derefter er den faldet svagt. Landbrugets andel er faldet stærkt, mens handel, transport og offentlige værker har haft en andel, der siden 1950 har været ret uændret. Derimod er den andel, der stammer fra de tjenesteydende erhverv, navnlig offentlige tjenesteydelser, steget.

Sammenligner man de enkelte erhvervs andele af bruttofaktorindkomsten målt i løbende priser med de tilsvarende andele målt i 1955-priser, viser der sig en karakteristisk forskel mellem håndværket og bygge- og anlægsvirksomheden på den ene side og industrien på den anden side. Håndværket og bygge- og anlægsvirksomheden havde i 1966 en andel af bruttofaktorindkomsten i løbende priser, der var større end andelen målt i 1955-priser. Derimod var industriens andel størst, når den måltes i 1955-priser. Dette er udtryk for, at håndværket og bygge- og anlægsvirksomheden har haft en stærkere prisstigning end industrien. Sandsynligvis er der dog tillige tale om en forskydning af produktionen inden for håndværksfagene i retning af dyrere og mere forarbejdede produkter, betinget af ændringer i efterspørgslen.

Sammenfattende kan udviklingen karakteriseres ved et kraftigt fald i landbrugets andel i bruttofaktorindkomsten, som er modsvaret af stigninger for såvel de vareproducerende som de tjenesteydende byerhverv. I denne udvikling har håndværket og den mindre industri, ikke mindst takket være den kraftige ekspansion i bygge- og anlægssektoren, formået at opretholde en ret betydelig andel af bruttofaktorindkomsten.

4. Fremstillingsvirksomhed.

a. Afgrænsning af virksomhederne.

For at nå frem til en passende statistisk afgrænsning af de virksomheder, der i det følgende skal behandles under gruppen fremstilling, har man taget udgangspunkt i Statistisk Departements erhvervstælling for 1958, jfr. kapitel I, 2. afsnit. Denne erhvervstælling er offentliggjort i Statistisk Tabelværk 1963: VII, Virksomhedernes størrelsesfordeling, personel, ejerforhold m.v., hvor virksomhederne er opdelt på hovedgrupper (fremstillingsvirksomhed, bygge- og anlægsvirksomhed, handel o.s.v.), og inden for disse hovedgrupper findes igen en opdeling på brancher. Udgangspunktet for afgrænsningen er hovedgruppen fremstillingsvirksomhed. Til fremstillingsvirksomhed medregner erhvervstællingen imidlertid også brancher, hvor reparation spiller en betydelig rolle. Det drejer sig f.eks. om skotøjsreparationsværksteder, autoreparationsværksteder, smede- og maskinværksteder m.v. Disse brancher er her ikke medtaget under fremstillingsvirksomhed, men vil blive behandlet senere under reparationsvirksomhed. På samme måde har man her udtaget bagerforret-

ninger, der i erhvervstællingen behandles under fremstillingsvirksomhed, og i stedet medtaget disse under butikshåndværk. Maskinsnedkerier er her henført til bygge- og anlægsvirksomhed, og om en række øvrige brancher gælder, at de naturligt falder uden for kommissionens område. Det drejer sig om slagterier, tarmrenserier, mejerier, ostefabrikker og møller, som derfor her er udskilt fra hovedgruppen fremstillingsvirksomhed.

De resterende virksomheder er herefter grupperet i seks hovedbrancher: a) nærings- og nydelsesmiddelindustri, b) tekstil- og beklædningsindustri, c) træ- og møbelindustri, d) papir- og grafisk industri, e) jern- og metalindustri og f) anden fremstillingsvirksomhed. Anvendelsen af ordet »industri« i denne forbindelse og i øvrigt i dette og følgende kapitler betyder ikke nødvendigvis, at alle virksomhederne indenfor området er egentlige industrivirksomheder. I bind II i tilslutning til tabelmaterialet til kapitel II er anført, hvilke brancher i erhvervstællingen fra 1958, der er henregnet til de enkelte grupper inden for fremstillingsvirksomhed, reparationsvirksomhed, håndværksmæssig servicevirksomhed, bygge- og anlægsvirksomhed samt butikshåndværksvirksomhed.

b. Det statistiske materiale.

Til grund for undersøgelsen ligger i første række erhvervstællingerne i 1948 og 1958. Det afgørende har her været at foretage en sammenligning af virksomhedernes størrelsesfordeling ved de to tællinger. Som udtryk for virksomhedens størrelse har man valgt personellet. Til personellet regnes såvel indehaveren som ansatte. Hvis indehaverens ægtefælle arbejder med i virksomheden, er også ægtefællen medregnet i personellet. Der er en række betænkeligheder ved at anvende et sådant størrelsesbegreb. Her skal blot nævnes, at en virksomhed kan øge sin produktion både ved at beskæftige et større antal arbejdere, men også ved at gå over til en anden teknik med samme eller måske mindre beskæftigelse. Sammensætningen af personellet er heller ikke uden betydning. I praksis er personellets størrelse imidlertid det eneste anvendelige. Sammenligning af virksomhedernes størrelsesfordeling i 1948 og 1958 vanskeliggøres dog af, at der er anvendt forskellige størrelsesgrænser for grupperingen efter personellet ved de to erhvervstællinger. I 1948 grupperedes virksomhederne på følgende måde: 1 person, 2-5 personer, 6-20 personer o.s.v. I 1958-tællingen var grupperingen: 1-2 personer, 3-4 personer, 5-9 personer, 10-19 personer o.s.v. En umiddelbar sammenligning af størrelsesfordelingerne ved de to erhvervstællinger er således ikke mulig. Det har derfor været nødvendigt at foretage en omregning af størrelsesfordelingen ved en af tællingerne, og man har valgt at omregne 1948-tallene. Sammenligningen vanskeliggøres endvidere af, at brancheopdelingen i visse tilfælde er forskellig ved de to tællinger. Af denne grund har visse brancher måttet udelades ved sammenligningen. Det drejer sig om møbelpolstrerforretninger, madrasfabrikker samt elektromekaniske fabrikker og værksteder. I bilag 2 er redegjort for grundlaget for erhvervstællingerne, ligesom den nævnte omregning er beskrevet. Tallene bliver ved omregningen behæftet med en ret stor usikkerhed og må derfor tages med noget forbehold. De angiver dog sandsynligvis de rigtige tendenser.

Erhvervstællingerne har kunnet benyttes til at beskrive strukturen i fremstillingsvirksomhed i 1958 og udviklingen fra 1948 til 1958. Under hensyn til de ret betydelige branchemæssige forskydninger, der er sket siden 1958, kan erhvervstællingerne dog kun give et ufuldstændigt billede af udviklingen.

Det materiale, der har været til rådighed til beskrivelse af udviklingen efter 1958, har været af ret varierende karakter. Kommissionen iværksatte i 1965 en spørgeskemaundersøgelse blandt mindre virksomheder inden for håndværk og mindre industri. Der udsendtes spørgeskemaer til i alt 6.945 virksomheder med 1-19 personer inden for udvalgte brancher. I dette kapitel er navnlig benyttet undersøgelsens resultater vedrørende virksomhedernes størrelsesfordeling i 1958 og 1965.

Ligeledes har Teknologisk Institut i København som nævnt i indledningen foretaget en undersøgelse af den økonomiske udvikling inden for håndværket og den mindre industri på grundlag af regnskabsresultaterne fra 571 virksomheder for årene 1958, 1960 og 1963. I dette kapitel har man på enkelte punkter støttet sig til undersøgelsens resultater, navnlig hvad angår driftsresultatet for de forskellige virksomhedsstørrelser. Undersøgelsen omfatter hovedsagelig virksomheder, der har fået statslån i henhold til lov om lån til håndværk og mindre industri. De må formodes at være karakteriseret ved større vækst end gennemsnittet af virksomheder i håndværket og den mindre industri.

Nationalregnskabsstatistikken fra Danmarks

Statistik indeholder bl.a. oplysninger om den samlede produktion her i landet opdelt på varegrupper. For industrivarerne har man i dette kapitel sammenholdt oplysningerne om den samlede produktion med produktionen i de virksomheder, der i nationalregnskabsstatistikken henregnes til håndværk. Disse tal er meget usikre, men sammen med andre oplysninger, herunder samtaler med en række virksomheder og brancheorganisationer, har man dog ment, at de kan give vejledning om udviklingen. Det må understreges, at der her er tale om produktionsværdien, mens tabellen på side 17 vedrører bruttofaktorindkomsten, d.v.s. produktionsværdien minus værdien af rå- og hjælpestoffer.

Endelig er der i de senere år af Danmarks Statistik foretaget en opdeling efter personellets størrelse af de virksomheder, der indgår i den industrielle produktionsstatistik. Opgørelsen omfatter årene 1963 og 1965 og er ligeledes anvendt som materiale i dette kapitel.

I slutningen af afsnittet om fremstillingsvirksomhed er foretaget en bearbejdning af folketællingerne i 1950 og 1960 med henblik på at belyse tilgang og afvandring af selvstændige i perioden 1950-60.

c. Strukturen inden for fremstillingsvirksomhed.

I tabel 6-8 findes en opgørelse over virksomhederne inden for fremstilling i 1948 og 1958. Virksomhederne er grupperet i de ovennævnte seks hovedbrancher. Tabellerne bringer oplysninger om antallet af virksomheder, personellets størrelse og samlet omsætning. Virksomhederne er opdelt efter personellets størrelse i følgende grupper: 1-4 personer, 5-19 personer samt 20 personer og derover. Det bemærkes, at indehaveren er medregnet i personellet, der tillige omfatter hustruen, hvis denne arbejder med i virksomheden. Nedenstående oversigt gengiver de vigtigste tal fra tabellerne om fremstillingsvirksomhed i 1958.

61 pct. af virksomhederne på fremstillingsområdet havde i 1958 et personel på 4 personer og derunder. De lidt større virksomheder med et personel på 5-19 personer udgjorde en fjerdedel af gruppen. De virksomheder, kommissionen har valgt som hovedregel at koncentrere sine opgørelser og undersøgelser på, udgjorde således i 1958 tilsammen 87 pct. af samtlige virksomheder inden for fremstilling, således som dette begreb nærmere er afgrænset i det foregående. Det svarer til ca. 19.500 virksomheder ud af i alt ca. 22.500.

De mindre virksomheders betydning stiller sig naturligvis noget anderledes, når man i stedet for antallet af virksomheder betragter størrelsen af personellet. Her indskrænkes de små virksomheders relative andel betydeligt. Der var i 1958 et samlet personel inden for fremstillingsvirksomhed på 373.000 personer. Heraf tegnede de mindste virksomheder på indtil 4 personer sig kun for 7 pct. eller ca. 26.000 personer. 14 pct. af personellet, eller 53.000, tilhørte virksomheder på 5-19 personer, således at gruppen af virksomheder med under 20 personer i alt kun tegnede sig for 21 pct. eller ca. en femtedel af personellet mod som nævnt 87 pct. af antallet af virksomheder.

Den samlede omsætning for virksomheder inden for fremstillingsområdet udgjorde 18,1 milliarder kr., jfr. tabel 8. Af dette beløb tegnede virksomheder med 1-4 personer sig kun for 600 millioner kr., svarende til 3,3 pct. Gruppen 5–19 personer havde en samlet omsætning på godt 2 milliarder kr., eller 11 pct. Tilsammen havde virksomheder med under 20 personer således en omsætning på 2,6 milliarder kr., eller 15 pct. af den samlede omsætning. Da disse virksomheder havde 21 pct. af personellet,

Fremstillingsvirksomhed 1958.

	Antal virksomheder	Pct.	Personel	Pct.	Omsætning mill. kr.	Pct.
1–4 personer	13.833	61,3	26.377	7,1	596	3,3
5–19 personer	5.727	25,4	53.197	14,2	2.034	11,2
1–19 personer i alt	19.560	86,7	79.574	21,3	2.630	14,5
20 personer og derover	3.004	13,3	293.464	78,7	15.472	85,5
I alt	22.564	100,0	373.038	100,0	18.102	100,0

har man her et udtryk for, at omsætningen pr. beskæftiget var mindre i virksomheder med under 20 personer end i virksomheder med 20 personer og derover. Gruppen 1-19 personer havde således en omsætning pr. beskæftiget på 33.000 kr., hvorimod virksomheder på 20 personer og derover omsatte 53.000 kr. pr. beskæftiget. Også inden for de mindre virksomheder var der betydelig forskel i omsætningen pr. beskæftiget. Virksomheder på 1-4 personer havde en omsætning pr. beskæftiget på 23.000 kr., medens gruppen 5-19 havde en omsætning pr. beskæftiget på 38.000 kr. Årsagen til denne betydelige forskel i omsætning pr. beskæftiget mellem større og mindre virksomheder kan dels ligge i en højere grad af forarbejdning af råvaren i de mindre virksomheder, dels i produktion med en højere og mere kapitalkrævende teknik i de store virksomheder.

Naturligvis dækker disse tal over store forskelle i strukturen mellem de enkelte brancher, jfr. tabel 6-8. Relativt store virksomheder fandtes i nærings- og nydelsesmiddelindustrien og i jern- og metalindustrien. Mens det gennemsnitlige antal beskæftigede pr. virksomhed i fremstillingsfågene under ét i 1958 var 16,5 personer, lå tallet for *nærings- og nydelsesmiddelindustrien* på 32,6 personer. Af brancher med særlig store virksomheder kan nævnes sukker-, mælkekondenserings- og tobaksfabrikker samt bryggerier. *Jern- og metalindustrien* havde i gennemsnit 33,7 personer pr. virksomhed. Store virksomheder fandtes navnlig blandt skibsværfterne, jern- og metalværkerne samt i elektroindustrien.

Papir- og grafisk industri havde i gennemsnit 19,0 personer pr. virksomhed, altså lidt større end gennemsnittet. Her beskæftigedes 23 pct. af personellet i virksomheder med under 20 personer imod kun 14 pct. i nærings- og nydelsesmiddelindustrien og 12 pct. i jern- og metalindustrien. Navnlig bogtrykkerier og bogbinderier prægedes af små virksomheder, hvorimod papirindustrien havde få, men store virksomheder. De gennemsnitlig mindste virksomheder fandtes i *træ- og møbelindustrien*, der havde 7,7 personer pr. virksomhed. Her fandtes endnu en række håndværksprægede virksomheder som bødker-, drejer-, kurvemager- samt billedskærerforretninger med et gennemsnitligt personel på omkring 2 personer. Der var dog også en del store virksomheder i branchen. *Tekstil- og beklædningsindustrien* havde 9,0 personer pr. virksomhed. Der var imidlertid stor forskel mellem tekstilindustrien og beklædningsindustrien. Tekstilindustrien alene havde i gennemsnit 28,9 personer pr. virksomhed, næsten på højde med nærings- og nydelsesmiddelindustrien og jern- og metalindustrien. Heroverfor stod de betydeligt mindre og mere håndværksprægede virksomheder inden for beklædningsindustrien med et gennemsnit på 6,5 personer pr. virksomhed, og ikke mindre end 39 pct. af personellet beskæftiget i virksomheder med under 20 personer. Navnlig herre- og dameskrædderforretningerne prægedes af meget små virksomheder. Kun konfektions- og skotøjsindustrien havde relativt store virksomheder.

d. Strukturændringer.

Efter gennemgangen af strukturen inden for fremstillingsvirksomhed, således som denne kan belyses ud fra den sidst foreliggende erhvervstælling i 1958, foretages i dette afsnit en gennemgang af udviklingen i løbet af det sidste par årtier. Først beskrives udviklingen fra 1948 til 1958 og dernæst udviklingen efter 1958.

Det må understreges, at det eneste, der kan siges ud fra tallene i tabel 6-8, der belyser udviklingen i virksomhedernes størrelsesfordeling fra 1948 til 1958, er, at i en given branche og i en given størrelsesgruppe var der i det ene år så mange og i det andet år så mange virksomheder. Det giver os kun nettobevægelserne, men oplyser intet om nytilgangen til gruppen eller om, hvad der er sket med de virksomheder, der har forladt gruppen. Hertil kommer, at selv de virksomheder, der bliver i gruppen, meget ofte har skiftet karakter. Personellets størrelse er måske uændret, men virksomheden kan have ændret sin organisation og teknik, og den kan som følge af ændret efterspørgsel have taget nye aktiviteter op og forladt gamle, altsammen med det resultat, at det næppe er helt korrekt at tale om samme virksomhed og samme branche. På lignende måde kan begrebet branche ændres gennem tiden. Statistikken er i dens her foreliggende form kun et mangelfuldt redskab til at beskrive denne udvikling. Som eksempel herpå kan nævnes, at der er en udvikling igang, hvorefter virksomheder inden for bygge- og anlægssektoren går over til at blive fremstillingsvirksomheder, idet de producerer betonelementer eller andre komponenter, der er klar til montage på byggepladsen. På den anden side har der udviklet sig en række virksomheder i bygge- og anlægssektoren, der specialiserer sig i montage af færdigfremstillede komponenter.

Fremstillingsvirksomhed 1948 og 1958.

	1948	1958	Ændring i pct.
Antal virksomheder:			
1–4 personer	21.626	13.833	÷ 36,0
5–19 personer	8.524	5.727	÷ 32,8
1–19 personer i alt	30.150	19.560	÷ 35,1
20 personer og derover	3.505	3.004	÷ 14,3
I alt	33.655	22.564	÷ 33,0
Personel:			
1–4 personer	39.538	26.377	÷ 33,3
5–19 personer	78.112	53.197	÷ 31,9
1–19 personer i alt	117.650	79.574	÷ 32,4
20 personer og derover	276.404	293.464	+ 6,2
I alt	394.054	373.038	÷ 5,3
Omsætning, mill. kr.:			
1–4 personer	490	596	+ 21,6
5–19 personer	1.584	2.034	+ 28,4
1–19 personer i alt	2.074	2.630	+ 26,8
20 personer og derover	7.328	15.472	+ 111,1
I alt	9.402	18.102	+ 92,5

Ovenstående oversigt viser ændringerne fra 1948 til 1958.

For fremstilling som helhed er antallet af virksomheder faldet fra knap 34.000 i 1948 til knap 23.000 i 1958, eller med en trediedel. Samtidig faldt personellet fra 394.000 til 373.000, eller med 5,3 pct. Der er med andre ord sket en koncentration af personellet på færre og i gennemsnit større virksomheder. Den gennemsnitlige virksomhedsstørrelse steg fra 11,7 personer pr. virksomhed i 1948 til 16,5 personer i 1958, eller med 41 pct. Andelen af personellet i virksomheder med under 20 personer reduceredes fra 30 pct. i 1948 til 21 pct. i 1958, svarende til en nedgang på omkring en trediedel. Mens der i 1948 var ca. 30.000 virksomheder af den kategori, der faldt ind under kommissionens område, var dette tal 10 år senere reduceret til ca. 19.500, eller med godt en trediedel.

De ca. 10.000 virksomheder, der således er »forsvundet« fra gruppen, er udtryk for en nettoforskydning. Der har været nogen nytilgang i perioden, omend denne nytilgang som nævnt i afsnit 2 formentlig har været betydelig mere afdæmpet end i årene forud. Det absolutte antal virksomheder med under 20 personer, der er forsvundet fra gruppen 1—19 personer, har således været større end de nævnte 10.000 virksomheder. Man har her et klart udtryk for den »udtynding«, der er sket i den bestand af mindre virksomheder, der i årene forud fik ret stor tilgang af nyetablerede. Der er grund til at understrege, at dette skete jævnsides med nedgangen i arbejdsløsheden og afvandringen fra landbruget. Nogle virksomheder er helt forsvundet. Sammenlægninger af små virksomheder eller opkøb af disse fra store virksomheders side har bragt tallet yderligere ned. Atter andre har vokset sig store og er rykket op i næste gruppe. Nogle har skiftet funktioner eller har specialiseret sig, så de nu findes i andre brancher, f.eks. i handels- eller reparationsvirksomhed.

I denne forbindelse må gøres opmærksom på et forhold, der vanskeliggør sammenligningen af tallene for 1948 og 1958. I 1948 blev virk-

somheder med såvel fremstilling som salg af handelsvarer principielt henført til fremstillingsvirksomhed, medens tilsvarende virksomheder i 1958 er klassificeret efter omsætningens fordeling, nemlig under detailhandel, når denne udgør mere end 75 pct. af den samlede omsætning, og under engroshandel, når denne udgør mere end 85 pct. af den samlede omsætning. Dette har medført, at et antal virksomheder, der efter de retningslinier, man fulgte i 1948, ville være henført til fremstillingsvirksomhed, i 1958 er blevet klassificeret under handel. Følgen er, at tallene sandsynligvis overvurderer nedgangen i antallet af virksomheder fra 1948 til 1958. Det vedrører principielt alle størrelsesgrupper, men har haft størst betydning for de mindste.

For virksomhedernes omsætning er der ligeledes sket en stærkere koncentration omkring de større virksomheder. Tilsammen reduceredes andelen for virksomheder med under 20 personer fra 22 pct. til 15 pct., og de større virksomheders andel steg fra 78 pct. til 85 pct. Denne forskydning står i forbindelse med, at der som nævnt er overført personel fra gruppen af virksomheder med 1-19 personer til virksomheder med 20 personer og derover. Hertil kommer, at i virksomheder med 20 personer og derover var omsætningen pr. beskæftiget større end i virksomheder med under 20 personer. Endelig steg fra 1948 til 1958 omsætningen pr. beskæftiget med 99 pct. i virksomheder med 20 personer og derover, medens den i virksomheder med under 20 personer kun steg med 87 pct. For de helt små virksomheder med 1—4 personer steg omsætningen pr. beskæftiget med 82 pct., medens stigningen for virksomheder med 5—19 personer udgjorde 89 pct. Omend omsætningen pr. beskæftiget således steg lidt mindre i de små virksomheder, er forskellen dog ikke væsentlig. Dette må tages som udtryk for, at de tilbageværende små virksomheder i temmelig høj grad formåede at tilpasse sig, enten i form af specialisering eller ved at tage helt nye produktioner op, som har deres udspring i en ændret efterspørgsel.

De koncentrationstendenser, som tallene giver et klart udtryk for, har sin baggrund dels i afviklingen af krigs- og efterkrigstidens ekstraordinære forhold, som endnu i 1948 generelt bød gunstige vilkår for smådrift inden for fremstilling, dels i tilpasningen til 1950-ernes stærke konkurrence udefra, dels i en teknisk og administrativ udvikling til gunst for stordrift og endelig - navnlig mod 1950-ernes slutning — i en kraftig økonomisk ekspansion, der dog næppe kan have nået i særlig grad at give sig udtryk i erhvervstællingen fra 1958.

Koncentrationstendenserne varierer stærkt fra branche til branche, jfr. tabel 6-8. Kraftigst var de inden for *nærings- og nydelsesmiddelindustrien.* Personellet var uændret ca. 52.000, men antallet af virksomheder var reduceret fra 2.800 til 1.600, eller med 43 pct. Det var navnlig antallet af helt små virksomheder på 4 personer og derunder, der blev reduceret. Der var i 1958 kun 600 inden for denne kategori mod 1500 i 1948. Derimod var antallet af virksomheder med 20 personer og derover næsten uændret, medens personellet i denne gruppe steg med 11 pct. Det gennemsnitlige personel pr. virksomhed inden for nærings- og nydelsesmiddelindustrien øgedes fra 18,4 i 1948 til 32,6 i 1958. Inden for virksomheder på 1—19 personer skete dog tilsyneladende en ret kraftig rationalisering, idet den gennemsnitlige omsætning pr. person steg med 111 pct. mod kun 79 pct. for virksomheder med 20 personer og derover. Formentlig dækker denne forskel dog tillige over en vis specialisering inden for de mindre virksomheder i retning af produktion af dyrere og mere efterspurgte produkter. Således har mange mindre virksomheder koncentreret sig om produktion af færdigfremstillede fødevarer, f. eks. fremstilling af småkager o.l. bagværk.

Inden for *papir- og grafisk industri* var der derimod ikke tale om koncentrationstendenser. Baggrunden herfor var bl.a., at den grafiske industri fortrinsvis har været en hjemmemarkedsindustri. Antallet af virksomheder var praktisk taget uændret godt 2.000. Personellet steg med 9 pct., og den gennemsnitlige virksomhedsstørrelse steg fra 16,9 til 19,0 personer.

Jern- og metalindustrien adskilte sig fra de fleste øvrige brancher ved en kraftig stigning i personellet fra 1948 til 1958. Stigningen udgjorde 23 pct., og da samtidig antallet af virksomheder faldt med 13 pct., steg det gennemsnitlige personel pr. virksomhed fra 23,7 til 33,7 personer. Stigningen i beskæftigelsen skete dog kun inden for de store virksomheder. Stigningen udgjorde 30 pct. for virksomheder med 20 personer og derover, mens virksomheder med under 20 personer havde et fald i personellet på 13 pct.

Tekstil- og beklædningsindustrien er præget af betydelig tilbagegang fra 1948 til 1958. Beskæftigelsen faldt med en trediedel, og antallet af virksomheder reduceredes til næsten det

halve. Omsætningen steg kun med 32 pct. sammenholdt med en stigning på over 100 pct. for hele den resterende del af fremstillingsvirksomheden. Baggrunden var især den øgede konkurrence fra importerede varer som følge af liberaliseringen.

Værst gik det ud over den mere håndværksprægede *beklædningsindustri,* hvor navnlig antallet af skrædderforretninger reduceredes. Her kan en del af årsagen ligge i, at skrædderforretningerne endnu i 1948 som følge af de knappe forsyningsforhold for en stor del beskæftigede sig med omsyning af tøj. En del virksomheder gik uden tvivl senere over i detailhandelen. I de mere industriprægede brancher som f.eks. konfektionsfabrikker, skjortefabrikker og lignende skete en mindre reduktion i antallet af virksomheder, men beskæftigelsen blev stort set opretholdt. I skotøjsindustrien blev antallet af virksomheder under 20 personer reduceret med mere end halvdelen, mens antallet af virksomheder med 20 personer og derover kun viste et mindre fald. Beskæftigelsen faldt kun med 13 pct., og resultatet blev en kraftig koncentrationsbevægelse. I 1958 var 86 pct. af personellet beskæftiget i virksomheder med 20 personer og derover imod kun 72 pct. i 1948. Beklædningsindustrien mistede således en del af sit håndværkspræg, omend den - med 80 pct. af virksomhederne med 4 personer og derunder i 1958 - fortsat var en af de industrier, der havde det betydeligste præg af smådrift.

Tekstilindustrien prægedes som tidligere nævnt af store virksomheder. Men i modsætning til beklædningsindustrien ser det ikke ud til, at den øgede konkurrence som følge af liberaliseringen førte til en større virksomhedskoncentration inden for tekstilindustrien fra 1948 til 1958. Virksomhedernes størrelsesfordeling var uændret fra 1948 til 1958. I begge årene beskæftigedes 13 pct. af personellet i virksomheder med 19 personer og derunder og 87 pct. i virksomheder med 20 personer og derover. Såvel det samlede antal virksomheder som personellet reduceredes imidlertid med 27 pct. Når der ikke skete en forøgelse af virksomhedskoncentrationen, kan det hænge sammen med, at der øjensynlig skete en stærk rationalisering i de mindre virksomheder. Dette står i forbindelse med, at en række nye mindre virksomheder oprettedes. Virksomhederne med 1-19 personer øgede omsætningen pr. beskæftiget med 163 pct. fra 1948 til 1958. I virksomheder med 20 personer og derover steg omsætningen pr. beskæftiget kun med 109 pct. Disse tal kan naturligvis også tages som udtryk for, at det var de mindst effektive virksomheder blandt de mindre virksomheder, der forsvandt.

I *træ- og møbelindustrien* skete ligeledes et fald i personellet, men kun med 13 pct. Da der samtidig var en reduktion af antallet af virksomheder inden for alle størrelsesgrupper, men mindst for de største virksomheder, øgedes den gennemsnitlige virksomhedsstørrelse fra 6,2 til 7,7 personer pr. virksomhed. En række traditionelle fag i træ- og møbelindustrien, f.eks. bødkere, kurvemagere, drejere og billedskærere, ophørte delvis eller integreredes med detailhandelen. Af statistiske grunde er møbelpolstrere ikke medtaget i tabellerne. I denne branche var der stadig et stort antal mindre virksomheder.

Anden fremstillingsvirksomhed er en ret sammensat gruppe bestående af såvel brancher med store virksomheder som f.eks. gummiindustrien og den kemiske industri, hvor koncentrationen var ret stærk, som brancher, hvor virksomhederne gennemsnitlig var mindre og koncentrationsgraden noget svagere. Det gælder således sten-, ler- og glasindustrien. Et nyt og stærkt ekspanderende område er plasticindustrien.

Den seneste erhvervstælling er som nævnt fra 1958. Udviklingen siden da må derfor belyses ud fra andet materiale, jfr. foran afsnit b. om det statistiske materiale. Den tidligere nævnte spørgeskemaundersøgelse blandt mindre virksomheder, der blev foretaget i 1965, giver bl.a. mulighed for at undersøge, hvorledes det i 1965 var gået de virksomheder, der i 1958 havde 1-19 personer. Følgende oversigt viser, hvad der i tiden 1958-65 er sket med de virksomheder inden for de udvalgte brancher, som i 1958 havde 1-19 personer:

Antal besvarelser	1.316
heraf:	
Nedlagt	17 pct.
Mindre beskæftigelse	12 -
Uændret beskæftigelse	34 -
Større beskæftigelse, men stadig under 20 personer	28 -
Større beskæftigelse, og nu 20 personer og derover	9 -
I alt	100 pct.

Det må understreges, at ikke alle brancher inden for fremstillingsfagene har været omfattet

af undersøgelsen, men kun brancher, hvor de mindre virksomheder har haft en vis betydning. De brancher, der er medtaget i undersøgelsen, fremgår af tabel 27. Spørgeskemaerne blev besvaret af 74 pct. af virksomhederne, heri medregnet de tilfælde, hvor det blev meddelt, at virksomheden var blevet nedlagt. Det er sandsynligt, at der for de virksomheder, som ikke besvarede skemaerne, var en større procent af nedlagte virksomheder end blandt de virksomheder, der besvarede skemaerne. Oplysningerne om ændringer i beskæftigelsen fra 1958 til 1965 er beregnet ud fra fordelinger af virksomhederne efter beskæftigelse såvel i 1958 som i 1965. I begge år var intervallerne for beskæftigelsen: 1 person, 2 personer, 3-4 personer, 5-9 personer og 10-19 personer. I 1965 var der desuden en gruppe på 20 personer og derover. Hvis en virksomhed i 1965 lå i samme størrelsesgruppe som i 1958, henregnedes den til gruppen med uændret beskæftigelse. Var den rykket til en lavere gruppe i 1965, henregnedes den til gruppen med mindre beskæftigelse, og var den rykket til en højere gruppe, henregnedes den til en af de to grupper med større beskæftigelse.

Inden for fremstilling er der således i tiden 1958 til 1965 sket et ret betydeligt antal nedlæggelser af mindre virksomheder. De nævnte 17 pct. er sandsynligvis et minimumstal for nedlæggelserne, idet procenten af nedlagte virksomheder som nævnt må antages at være større for de virksomheder, hvor spørgeskemaerne ikke blev besvaret.

På den anden side er der også siden 1958 nyoprettet en del virksomheder. På grundlag af spørgeskemaundersøgelsens oplysninger om oprettelsesåret for de virksomheder, der eksisterede i 1965, kan det anslås, at der fra 1959-64 er nyoprettet et antal virksomheder, der svarer til ca. 9 pct. af antallet af virksomheder på 1-19 personer i 1958. Nettonedlæggelserne har altså udgjort ca. 8 pct.

Ca. en trediedel af virksomhederne havde uændret beskæftigelse. Godt en trediedel havde større beskæftigelse og kun 12 pct. mindre beskæftigelse. Kun 9 pct. af virksomhederne havde en stigning i beskæftigelsen, der bragte dem op i gruppen på 20 personer og derover. Bortset fra de nedlagte virksomheder synes gruppen af virksomheder, der i 1958 havde 1-19 personer, således gennemgående at være præget af en vis beskæftigelsesmæssig stabilitet i tiden indtil 1965. Der har været nogen vækst, men ikke af særlig betydelig størrelsesorden. Detaillerede oplysninger vedrørende de enkelte brancher findes i tabel 27 i bind II.

Det var navnlig de helt små virksomheder, der blev nedlagt, jfr. følgende oversigt over procenten af nedlagte virksomheder fordelt efter personellet i 1958:

	Pct. nedlagte
1-2 personer	24
3-4	13
5-9	10
10–19 -	6

Af virksomheder med 1-4 personer nedlagdes tilsammen ikke mindre end 20 pct. Når nedlæggelserne har været særlig mange i denne gruppe, må det tages som udtryk for, at de helt små virksomheder har klaret sig dårligere økonomisk end andre, og at forholdsvis mange derfor er ophørt. Teknologisk Instituts undersøgelse af regnskabsresultaterne for mindre virksomheder viser, at virksomheder på 1-4 personer inden for fremstilling har opnået en stigning i driftsresultatet på 69 pct. fra 1958 til 1963, mens stigningen i driftsresultatet udgjorde 100 pct. for virksomheder i størrelsesgruppen 5-9 personer. (Ved driftsresultatet forstås omsætningen — løn, materialer, øvrige omkostninger, afskrivning og renter). Ganske vist har de virksomheder, der indgår i Teknologisk Instituts undersøgelse, i gennemsnit haft større vækst end virksomhederne som helhed, og de er således ikke repræsentative. Det afgørende er imidlertid forholdet mellem størrelsesgrupperne. Vel opnåede virksomheder i størrelsesgruppen 10-19 personer kun en stigning på 64 pct., men til gengæld var driftsresultatet i denne gruppe dobbelt så stort som i gruppen af virksomheder på 1-4 personer. For virksomheder på 20 personer og derover viste undersøgelsen en stigning i driftsresultatet på 158 pct. fra 1958 til 1963. Til belysning af de små virksomheders vanskelige økonomiske forhold kan fra Håndværksrådets regnskabsundersøgelse oplyses, at overskuddet i virksomheder med 1-4 personer, når arbejdsvederlag til indehaveren er fradraget, såvel i 1963 som 1966 var negativt, medens det for de øvrige virksomhedstørrelser var positivt.

I Teknologisk Instituts regnskabsundersøgelse refererer oplysningerne om virksomhedernes størrelse sig udelukkende til beskæftigelsen i 1963. Når undersøgelsen viser, at det er de største virksomheder, der har klaret sig bedst, kan dette således til en vis grad være udtryk

	1958		1963	
	Samlet produktion mill. kr.	Heraf håndværk pct.	Samlet produktion mill. kr.	Heraf håndværk pct.
Nærings- og nydelsesmidler	4.016	19,3	5.848	18,5
Tekstil og beklædning	2.107	15,7	3.072	13,7
Trævarer, herunder møbler	1.169	46,8	2.173	45,7
Papir, bøger m. v.	1.751	42,8	2.831	43,6
Jern- og metalvarer, maskiner	5.528	9,5	8.622	10,9
Andre varer	3.107	16,6	4.737	18,3
I alt	17.678	19,5	27.283	20,3

for, at disse virksomheder er vokset i højere grad end de øvrige og derfor er at finde blandt de største virksomheder i 1963. Dette forhold har dog formentlig kun mindre betydning, således at tallene angiver den rigtige tendens.

Visse ting tyder på, at reduktionen i antallet af de mindre virksomheder har taget særlig stærk fart i de allerseneste år. For yderligere at belyse udviklingen for de mindre virksomheder inden for fremstillingsfagene er der foretaget en bearbejdning af de oplysninger, som nationalregnskabsstatistikken giver om den samlede produktion her i landet opdelt på varegrupper sammenholdt med den produktion, der skønnes at finde sted i virksomheder, der i nationalregnskabsstatistikken henregnes til håndværk. De sidste tal er dog meget usikre. Med dette forbehold bringes ovenstående oversigt over den anslåede samlede produktion af industrivarer i 1958 og 1963 og den del, der skønnes at finde sted i håndværksvirksomheder.

En yderligere vareopdeling findes i tabel 28.

Omend tallene som nævnt må tages med stærkt forbehold, ser det ikke ud til, at der fra 1958 til 1963 er sket særlige ændringer i den andel af den samlede produktion, der finder sted i håndværksvirksomheder. En del af forklaringen herpå kan være, at der som tidligere nævnt er nyoprettet et vist antal mindre virksomheder efter 1958, ligesom produktionen på de resterende virksomheder kan være steget. Begge forhold har antagelig spillet en vis rolle, men tallene synes at bestyrke den antagelse, at det ret betydelige antal nedlæggelser af mindre virksomheder navnlig må være sket i tiden efter 1963. Dette bekræftes af en opgørelse, som Danmarks Statistik har foretaget over industriens størrelsesfordeling i 1963 og 1965.

Nedenstående oversigt viser den procentvise ændring fra 1963 til 1965 i antallet af virksomheder, der omfattes af den industrielle produktionsstatistik.

Oversigten må sammenholdes med den tidligere oversigt over nedlæggelser af virksomheder inden for fremstillingsfagene i tiden 1958—65 iflg. spørgeskemaundersøgelsen. Herefter blev der i tiden 1958-65 nedlagt 10 pct. af virksomhederne i gruppen 5-9 personer. Efter

	Procentvis ændring			
	6–9 personer	10–19 personer	20 personer og derover	I alt
Nærings- og nydelsesmiddelindustri	÷ 6,2	+ 3,9	÷ 1,2	÷ 0,9
Tekstil- og beklædningsindustri	÷ 0,6	÷ 5,0	+ 3,6	+ 0,6
Træ- og møbelindustri	÷ 9,0	÷ 3,6	+ 9,2	+ 0,3
Papir- og grafisk industri	+ 2,2	+ 5,1	÷ 0,3	+ 1,8
Jern-, metal- og transportmiddelindustri	+ 1,0	÷ 3,4	+ 4,6	+ 1,9
Anden industri	÷ 9,2	÷ 1,2	+ 2,2	÷ 1,7
I alt	÷ 4,4	÷ 1,7	+ 3,3	+ 0,4

foranstående oversigt skulle ca. halvdelen af disse nedlæggelser være sket i de sidste to år af perioden, nemlig fra 1963 til 1965. Ganske vist er der ikke tale om helt de samme brancher if 1g. de to opgørelser, og heller ikke størrelsesgrupperingen er helt den samme. Men stort set er der dog tale om samme gruppe af virksomheder. Der er derfor meget, der taler for, at nedlæggelserne af mindre virksomheder har været ret moderate fra 1958 til 1963, men at de derefter har taget stærkere fart.

Dette kan måske forekomme overraskende, navnlig i betragtning af, at den industrielle højkonjunktur satte ind allerede i 1958 og derfor kunne forventes at sætte sine spor i virksomhedsstrukturen i form af et stigende antal nedlæggelser allerede fra dette tidspunkt. Når antallet af nedlæggelser alligevel ikke har været større, kan det have sin forklaring i, at der i selve højkonjunkturen, i hvert fald til at begynde med, er indbygget kræfter, der virker bevarende på antallet af mindre virksomheder. Svagere virksomheder må antages, alt andet lige, at klare sig bedre under en stærk økonomisk opgangsperiode end under andre forhold. På samme måde kan der under en sådan periode ske det, at ældre virksomhedsindehavere fortsætter længere, end de ellers ville have gjort. Det kan hænge sammen med, at det kan være svært for en ældre håndværksmester at sælge virksomheden. Er der knyttet en bolig til virksomheden, kan dette føre til, at indehaveren fortsætter længere, end han ellers ville have gjort. Ofte har begrebet alternativ indtjening ved anden beskæftigelse ingen mening for en lidt ældre indehaver af en virksomhed, hvortil kommer, at goodwill for en håndværksvirksomhed er knyttet til en bestemt indehaver og derfor vanskelig at realisere. Endvidere er det formentlig de mere effektive blandt de mindre virksomheder, der er blevet tilbage efter den ret kraftige »udtynding« fra 1948 til 1958. Men efter 1963 ser det ud til, at de kræfter i udviklingen, der til at begynde med virkede som en vis bevarende faktor for de mindre virksomheder, nu i langt højere grad opvejes af andre kræfter, der virker i modsat retning. Her skal blot nævnes de tekniske fremskridt i produktion, administration og afsætning samt liberaliseringen såvel på hjemmemarkedet som på EFTA-markederne. De mindre virksomheder har under disse forhold sværere ved at gøre sig gældende. En anden væsentlig faktor er, at de mindre virksomheder, der har en høj lønkvote, kan have vanskeligt ved at klare sig navnlig mod slutningen af en højkonjunktur. Den fulde beskæftigelse fører i denne situation til ret stærke lønstigninger, som kan være vanskelige at bære for virksomheder med høj lønkvote.

De foreliggende oplysninger tyder på, at koncentrationstendenserne efter 1958 har været stærkest inden for nærings- og nydelsesmiddelindustrien, tekstil- og beklædningsindustrien samt træ- og møbelindustrien. I *nærings- og nydelsesmiddelindustrien* står koncentrationen i forbindelse med en tendens mod koncerndannelse, som i øvrigt også kan iagttages i brancher, der falder uden for kommissionens område, f.eks. mejerier og slagterier. Små virksomheder findes i nærings- og nydelsesmiddelindustrien i dag især inden for vareområderne: tilberedte kødvarer (bortset fra konserves), pålægsvarer, fiskefileter, røgede fiskevarer, marmelade og frugtsaft samt småkager og andet bagværk. I *tekstil- og beklædningsindustrien* har koncentrationstendenserne været ledsaget af en stærk stigning i produktion og eksport. For trikotageindustrien har der været et stigende antal virksomheder, især koncentreret i Herning/Ikast-området. Nedgangen i antallet af skotøjsfabrikker er fortsat, og det samme gælder antallet af herreskræddermestre, hvor nedgangen i betragtning af de ganske få påbegyndte lærlingeforhold må forventes at fortsætte. *Træ- og møbelindustrien* er, til trods for koncentrationstendenserne, fortsat præget af relativt mange små virksomheder. Inden for *papir- og grafisk industri* har der derimod stort set endnu ikke kunnet spores nogen ændring i koncentrationsgraden.

Jern- og metalindustrien har været præget af stærk stigning i produktion og beskæftigelse, men det ser dog ud til, at de mindre virksomheder nogenlunde har opretholdt stillingen. Denne udvikling er ikke uden sammenhæng med den stærke stigning i produktionen samt med en øget specialisering.

I de sidste par årtier har udviklingen inden for fremstillingsvirksomhed således været præget af, at de mindre virksomheder har mistet betydning, og at produktionen koncentreres om færre og større enheder. Drivkræfter bag udviklingen har især været handelens frigørelse og den tekniske udvikling inden for produktion, administration og afsætning. Den kraftige økonomiske højkonjunktur fra 1950-ernes slutning har til at begynde med på visse punkter

tilsyneladende forsinket udviklingen, som imidlertid i de allerseneste år ser ud til at fortsætte med fornyet kraft. Tilbage bliver en ny type virksomheder, som beskæftigelsesmæssigt kan være små, men som i kraft af specialisering og mekanisering helt har ændret karakter i forhold til tidligere tiders håndværksprægede virksomhed, og som uden væsentlige indgreb har klaret sig godt i den konkurrence, der er et resultat ikke blot af liberaliseringen, men også af fremkomsten af nye varer.

e. Tilgang og afvandring.

Undersøgelsen har hidtil været koncentreret om bevægelserne i antallet af virksomheder. Erhvervstællingen giver kun mulighed for at belyse nettobevægelserne i antallet af virksomheder, men ikke hvor mange virksomheder, der er nyoprettet mellem 1948 og 1958.

Derimod giver folketællingerne visse muligheder for at oplyse nettobevægelserne i antallet af selvstændige, idet man kan beregne visse skøn over tilgang og afvandring af selvstændige over en periode. Det ligger i sagens natur, at der er en vis usikkerhed forbundet med de følgende beregninger. Beregningerne forudsætter, at man kender antallet af selvstændige fordelt på aldersgrupper ved periodens begyndelse og slutning. Man kan opdele antallet af selvstændige i to aldersgrupper, f.eks. 24-45 år og 46 år og derover. Man ser her bort fra antallet af selvstændige under 24 år, som er ret lille. Udgangspunktet kan f.eks. være antallet af selvstændige i nærings- og nydelsesmiddelindustrien i alderen 24-45 år, som i 1950 var 5.900. Af disse havde i alt 3.700 forladt gruppen 24-45 år på grund af alder (»naturbestemt« afvandring) i løbet af 1950–60. Hvis der ikke i løbet af 1950-60 skete nogen nytilgang (»ikke-naturbestemt« tilgang) til gruppen 24—45 år, og hvis der heller ikke skete nogen afvandring fra gruppen af andre grunde end alder, f.eks. fordi en person ophørte som selvstændig (»ikke-naturbestemt« afvandring), ville der i 1960 kun være 2.200 selvstændige i alderen 24-45 år inden for nærings- og nydelsesmiddelindustrien. Nu konstaterede man imidlertid ved folketællingen i 1960, at der faktisk var 4.200 i gruppen. Forskellen på 2.000 mellem det beregnede og det faktiske antal må altså være den nettotilgang af »ikke-naturbestemte« årsager, der i perioden 1950-60 har været til gruppen. Der er tale om et nettotal, som udtrykker minimum for den »ikke-naturbestemte« tilgang (nyetableringer som selvstændige), idet der også kan være tale om afvandringer fra gruppen af »ikke-naturbestemte« årsager, f.eks. fordi en person ophører som selvstændig.

På tilsvarende måde behandles gruppen af selvstændige i nærings- og nydelsesmiddelindustrien på 46 år og derover. Heraf var der i 1950 6.100. I perioden 1950-60 ville gruppen blive forøget med en »naturbestemt« tilgang på 3.700 fra gruppen 24–45 år, og der ville ske en »naturbestemt« afvandring på 1.800 på grund af alder og dødsfald. Den »naturbestemte« nettotilgang ville da være på 1.900 personer, og hvis der ikke i periodens løb skete »ikke-naturbestemt« tilgang eller »ikke-naturbestemt« afvandring, ville der i 1960 være i alt 8.000 selvstændige i gruppen. Ved folketællingen i 1960 konstateredes imidlertid kun 6.200. Forskellen på 1.800 må altså repræsentere nettoafvandringen af »ikke-naturbestemte« årsager. Ligesom tidligere er der tale om et netto-tal, som udtrykker minimum for den »ikke-naturbestemte« afvandring, idet der også kan have været tale om tilgang til gruppen af »ikke-naturbestemte« årsager. Denne må dog antages at være ret ringe, idet de fleste selvstændige har etableret sig inden det 45. år.

Ved beregningen af tallene har man således gjort den forudsætning, at nyetablering som selvstændig hovedsagelig sker inden det 45. år, og at ophør som selvstændig især sker efter dette år. Begge forudsætninger må anses for ret realistiske.

Allerede her må man gøre sig klart, at man opererer med begrebet »selvstændig« og ikke med begrebet »virksomhed«. En person kan betegne sig som selvstændig på et folketællingsskema, selv om han i realiteten er ophørt med egen virksomhed eller overgået til anden beskæftigelse. På den anden side svarer der til en række virksomheder, navnlig aktieselskaber, ingen selvstændige. Hertil kommer, at selv om man kender tilgangen af selvstændige, kender man ikke tilgangen af nye virksomheder. En mand kan blive selvstændig uden at etablere ny virksomhed. Og selv om en selvstændig ophører som sådan, hvad enten det sker på grund af alder, dødsfald eller andre årsager, kan selve virksomheden fortsat bestå.

Imidlertid knytter der sig den særlige interesse til at analysere bevægelserne i antallet af selvstændige, at man her får fat i indehaverne af de mindre virksomheder. I 1958 havde enkeltmandsvirksomhederne inden for fremstil-

lingsvirksomhed, således som denne er defineret i foregående afsnit, et gennemsnitligt personel på 6 personer, medens andre virksomheder (aktieselskaber o.lign.) i gennemsnit havde 53 personer eller næsten det ti-dobbelte. Ved at analysere antallet af selvstændige får man således fat på en væsentlig gruppe af indehavere af virksomheder, der falder inden for kommissionens område.

I tabel 9 er der for de vigtigste brancher inden for fremstillingsvirksomhed gennemført en analyse af tilgang og afvandring af yngre og ældre selvstændige efter den metode, der er gennemgået i det foregående. Ikke alle brancher er som nævnt medtaget. Det gælder således papir- og grafisk industri. Hertil kommer, at fremstillingsvirksomhed her, til forskel fra foregående afsnit, includerer reparationsfag samt slagter- og bagerforretninger, slagterier, bagerier og møller. For alle de her medtagne brancher under ét bringes flg. hovedoversigt for aldersgruppen 24–45 år, idet der for de enkelte brancher henvises til tabel 9.

Tilgang og afvandring af selvstændige i alderen 24—45 år.

Antal 1950	26.410
Naturbestemt afvandring 1950-60	16.360
Ikke-naturbestemt netto-tilgang 1950-60	6.450
Antal 1960	16.500

Antallet af selvstændige i alderen 24-45 år er således i løbet af 10-års-perioden reduceret fra 26.410 til 16.500 eller med ca. 10.000. Men denne nedgang dækker over en »naturbestemt« afvandring på godt 16.000 og en »ikke-naturbestemt« netto-tilgang på godt 6.000 selvstændige. Da man ikke kender den »ikke-naturbestemte« afvandring fra denne aldersgruppe, er de godt 6.000 et minimumstal for tilgangen af »ikke-naturbestemte« grunde. Mindst 40 pct. af antallet af selvstændige i 1960 i aldersgruppen 24–45 år er således kommet til i løbet af de foregående 10 år. Selv om den »naturbestemte« afvandring således ikke i fuld udstrækning har kunnet opvejes af nytilgang, har der dog været en ret betydelig »ikke-naturbestemt« netto-tilgang af yngre selvstændige. Dette gælder de fleste brancher. En undtagelse er bl.a. tekstil- og beklædningsindustrien, hvor nedgangen i antallet af virksomheder som tidligere nævnt har været særlig stor. Denne forholdsvis store netto-tilgang af yngre selvstændige kan måske ved en første betragtning forekomme overraskende, navnlig når man erindrer den betydelige nedgang i antallet af mindre virksomheder, der er beskrevet i foregående afsnit. Når håndværket og den mindre industri trods relativ tilbagegang alligevel har kunnet rekruttere et så forholdsvis stort antal nye indehavere, må det sikkert for en stor del ses på baggrund af, at det især er de mindre effektive blandt de små virksomheder, der er forsvundet. Af de tiloversblevne har et stort antal gennem specialisering og rationalisering ændret karakter. Resultatet er blevet, at der trods alt har været et ret stort antal unge, der har ment at finde tilstrækkelig økonomisk grundlag for at etablere sig som selvstændig.

For aldersgruppen 46 år og derover har bevægelserne været følgende:

Tilgang og afvandring af selvstændige i alderen 46 år og derover.

Antal 1950	32.590
Naturbestemt tilgang 1950-60	16.360
Naturbestemt afvandring 1950-60	12.000
Ikke-naturbestemt netto-afvandring 1950–60	7.170
Antal 1960	29.780

Reduktionen i antallet af selvstændige på 46 år og derover har været noget mindre end for de yngre selvstændige, nemlig kun knap 3.000 imod ca. 10.000 for de yngre selvstændige. Den »naturbestemte« tilgang har her mere end opvejet den »naturbestemte« afvandring, og nettotilgangen af »naturbestemte« årsager har været godt 4.000. Når antallet af ældre selvstændige alligevel er reduceret, skyldes det en »ikke-naturbestemt« netto-afvandring på godt 7.000 ældre selvstændige fra næsten samtlige brancher. Dette er et minimumstal for selve den »ikke-naturbestemte« afvandring, idet man ikke kender tilgangen til denne aldersgruppe af »ikke-naturbestemte« årsager. Der er her tale om en betydelig afvandring af ældre på grund af sygdom, svigtende arbejdsevne og arbejdslyst, eller fordi de ikke har haft tilstrækkeligt initiativ eller tilpasningsevne til at kunne imødekomme de krav til strukturændringer, som udviklingen i denne periode har stillet. Det må i denne forbindelse erindres, at mange næringsdrivende i sin tid har etableret deres virksomheder under helt andre forudsætninger med hensyn til produktions- og afsætningsforhold end de, der herskede i 1950-erne. Endvidere kan ændringer i virksomhedernes organisations-

form, herunder omdannelse af enkeltmandsvirksomheder til aktieselskaber, have medvirket til reduktion i antallet af selvstændige.

Derimod kan der som nævnt konstateres en ret væsentlig nettotilgang i antallet af yngre personer, men de relativt mange personer i alderen 35-44 år i 1950 har bevirket en »naturbestemt« forskydning i aldersfordelingen, der umiddelbart tilslører denne nytilgang af unge, som i øvrigt ikke har været af tilstrækkeligt omfang til at kunne opveje den føromtalte nedgang inden for de ældre aldersgrupper.

Når antallet af unge, der har etableret eller overtaget selvstændig erhvervsvirksomhed, alligevel ikke har været tilstrækkeligt til at opveje afvandringen, må det bl.a. ses på baggrund af den udtynding af de yngre aldersgrupper i befolkningen som følge af de små fødselsårgange i 1930-erne, der har fundet sted i denne periode. Væsentligere er det dog, at langt flere af de unge, der har fået en faguddannelse, søger videregående uddannelse på teknika og andetsteds for siden hen at søge beskæftigelse af helt anden karakter, specielt som funktionærer. Hvis de nedsætter sig som selvstændige, gør de det i en mere fremskreden alder. Endvidere må det tillægges stor vægt, at mange udlærte naturligt søger plads som lønmodtagere i første omgang. Er beskæftigelsesmulighederne gode, og vurderer man indtjeningen som selvstændig indehaver af en mindre virksomhed som værende på højde med eller kun lidt højere end lønindtjeningen, bliver tilskyndelsen til at etablere sig ikke stor. Høj beskæftigelse vil derfor nok hyppigt føre til nedgang i etableringen af småvirksomheder, mens arbejdsløshed omvendt kan føre **til,** at en del søger indtægt ved at oprette egen virksomhed. Denne udvikling må sammenholdes med andre strukturelle ændringer. De tekniske fremskridt og den økonomiske vækst skaber et behov for funktionærer, der ofte er et led i stordriftstendenserne. Dette står igen i forbindelse med ønskerne om bedre uddannelse, der støttes af den øgede velstand.

I forbindelse med denne gennemgang af tilgang og afvandring af selvstændige på grundlag af folketællingernes oplysninger kan der være grund til at pege på den unøjagtighed, der kan være forbundet med de enkelte personers **stil**lingsangivelser på folketællingsskemaerne. Det kan have betydning for ældre personer, som kan have en tilbøjelighed til at anføre deres tidligere stillingsbetegnelse, selv om de i realiteten er ophørt med erhverv. Konsekvensen heraf kan være, at man undervurderer afvandringen.

5. Reparationsvirksomhed.

a. Afgrænsning af virksomhederne og statistisk materiale.

Til reparationsvirksomhed er her medregnet skotøjsværksteder, smede- og maskinværksteder, radio- og fjernsynsværksteder, automobilværksteder samt enkelte andre virksomheder, jfr. tabel 10. I visse fag og enkeltvirksomheder inden for fremstillingsvirksomhed og ikke mindst inden for bygge- og anlægsvirksomhed finder der en ret betydelig reparationsvirksomhed sted. Denne har man dog ikke kunnet udskille i brancher.

Reparationsvirksomhed er i erhvervstællingerne medregnet under fremstillingsvirksomhed. Ved erhvervstællingen i 1958 blev dog de virksomheder, hvor mindst 75 pct. af omsætningen hidrørte fra detailhandel, medregnet under detailhandel. Det betyder, at man for direkte at kunne sammenligne tallene for 1948 og 1958 må medtage alle virksomheder inden for ovennævnte brancher, uanset om der er tale om rene reparationsvirksomheder, rene detailhandelsvirksomheder eller virksomheder med såvel reparation som detailhandel.

b. Strukturen inden for reparationsvirksomhed.

Størrelsesfordelingen i 1958 for de virksomheder, der her er udskilt, fremgår af følgende oversigt:

	Antal virksomheder	Pct.	Personel	Pct.
1–4 personer	10.517	85,1	19.018	45,1
5–19 personer	1.598	12,9	12.872	30,5
1–19 personer i alt	12.115	98,0	31.890	75,6
20 personer og derover	248	2,0	10.285	24,4
I alt	12.363	100,0	42.175	100,0

De små virksomheder er et gennemgående træk. 85 pct. havde i 1958 et personel på 4 personer og derunder. Ser man bort fra virksomheder, hvor 75 pct. eller mere af omsætningen bestod af detailhandel, og alene betragter de egentlige reparationsvirksomheder, havde 90 pct. af disse 4 personer og derunder, og heraf udgjorde virksomheder med 2 personer og derunder 72 pct. De mere detailhandelsprægede virksomheder, der havde 75 pct. eller mere af omsætningen fra dette område, var noget større. De udgjorde 2.518 af de i alt 12.363 virksomheder i ovennævnte oversigt, og 35 pct. af dem havde et personel på 5 personer og derover. Antallet af virksomheder med 20 personer og derover var ret lille. Af de 248 virksomheder i denne gruppe var 203 indenfor automobilbranchen. De mange små virksomheder er bl.a. en følge af reparationsfunktionens natur. Den lader sig kun mekanisere indtil en vis grad, ligesom stordriftsfordele kun opnås i ringe omfang. Hver arbejdsproces kræver individuel tilpasning, omend en vis standardisering inden for reparation af automobiler har gjort sig gældende. Hertil kommer, at reparationsarbejdet i reglen må foregå i en uensartet rytme og i takt med behovet, hvilket gør det vanskeligt for virksomhederne at opsamle emner til reparation, som kræver en ensartet behandling. Planlægning og tilrettelæggelse kommer således i de fleste tilfælde kun til at spille en mindre rolle.

De mindste virksomheder fandtes i skotøjsbranchen, hvor 93 pct. af virksomhederne havde 4 personer og derunder, jfr. tabel 10—12. Herefter kom smede- og maskinværkstederne, hvoraf 91 pct. havde 4 personer og derunder. I radio- og fjernsynsbranchen var kun 82 pct. af virksomhederne i denne gruppe og i automobilbranchen kun 70 pct. I de to sidste brancher påvirkes størrelsesfordelingen en del af de forholdsvis store virksomheder, hvor detailhandelsomsætningen udgør mere end 75 pct. af den samlede omsætning. Af de 949 virksomheder i radio- og fjernsynsbranchen havde 500 mere end 75 pct. af deres omsætning inden for detailhandel, og af disse 500 havde ca. en trediedel et personel på 5 personer og derover. Endnu større var de detailhandelsprægede virksomheder i automobilbranchen. Her udgjorde de 903 af i alt 3.383 virksomheder, og 27 pct. havde 5-19 personer og 19 pct. 20 personer og derover.

c. Strukturændringer.

Fra 1948 til 1958 skete en række forskydninger, jfr. følgende oversigt, hvor det må erindres, at detailhandelsvirksomhederne er medtaget af hensyn til sammenligneligheden:

Reparationsvirksomhed 1948 og 1958.

	1948	1958	ændring i pct.
Antal virksomheder:			
1–4 personer	12.975	10.517	÷ 18,9
5–19 –	1.746	1.598	÷ 8,5
1–19 personer i alt	14.721	12.115	÷ 17,7
20 personer og derover	210	248	+ 18,1
I alt	14.931	12.363	÷ 17,2
Personel:			
1–4 personer	22.543	19.018	÷ 15,6
5–19 –	13.313	12.872	÷ 3,3
1–19 personer i alt	35.856	31.890	÷ 11,1
20 personer og derover	8.537	10.285	+ 20,5
I alt	44.393	42.175	÷ 5,0

Nedgangen i antallet af virksomheder på 17 pct. og i personellet på 5 pct. dækker over modsatrettede tendenser, jfr. tabel 10-12. Der har været tilbagegang for skotøjsreparationsværksteder og -forretninger samt for smede- og maskinværksteder, hvor antallet af virksomheder fra 1948 til 1958 reduceredes med henholdsvis 31 og 30 pct. For smede- og maskinværkstederne var nedgangen dog delvis af formel karakter, idet en del virksomheder i 1958 blev henregnet under bygge- og anlægsvirksomhed i kraft af specialisering i installationsvirksomhed. For radio og fjernsyn var antallet af virksomheder ret uændret, hvorimod personellet steg med 34 pct. For automobiler var der stigning i såvel antallet af virksomheder (39 pct.) som i personellet (36 pct.). For begge brancher afspejler den kraftige stigning i personellet det stærkt voksende detailsalg, men også det øgede behov for reparationsydelser, der er en følge af det stigende salg af færdigvarerne. I øvrigt er det karakteristisk for udviklingen fra 1948 til 1958 inden for reparationsvirksomhed, at antallet af virksomheder med 1-4 personer er reduceret betydeligt mere end antallet af virksomheder med 5—19 personer.

I 1948 var reparationsfågene præget af, at produktionsapparatet og bestanden af varige

forbrugsgoder som følge af krigen var udslidt, og at forsyningsforholdene i de første efterkrigsår fortsat var dårlige. Hertil kom, at reparationsfagene endnu i 1948 var en slags tilflugtsfag. I årene forud havde mange, der ellers måtte gå arbejdsløse, i stedet valgt at oprette et værksted og nedsætte sig som selvstændig.

Begge disse forhold er imidlertid siden undergået en radikal ændring. Den fulde beskæftigelse og de ikke altid særlig gode indtjeningsforhold for de helt små reparationsvirksomheder har virket stærkt begrænsende på tilgangen. De forbedrede forsyningsforhold muliggjorde efterhånden en gradvis udskiftning af kapitalapparatet og af de varige forbrugsgoder. Maskiner og varige forbrugsgoder krævede derfor ikke samme reparation som før. Begge dele virkede i retning af at nedbringe såvel antallet af virksomheder som beskæftigelsen inden for reparationsvirksomhed. I modsat retning virkede den stærke udvidelse af kapitalapparatet og væksten i bestanden af varige forbrugsgoder, der er et resultat af velstandsstigningen. Heraf udsprang et større behov for reparationsarbejde, som imidlertid til en vis grad begrænsedes af en større udskiftningsfrekvens, der for kapitalapparatets vedkommende bl.a. kan have sin årsag i afskrivningsreglerne, og for de varige forbrugsgoders vedkommende er et blandet produkt af en mindre prisstigning end for andre varer og tjenesteydelser samt af velstandsstigningen, reklamen og de sociale ambitioner.

Nettoresultatet af denne udvikling er, at reparationsfunktionen som sådan stadig indtager en betydelig plads og har haft gunstige vilkår. Enkelte brancher, f.eks. skotøjsreparationsværkstederne, er dog i stærk tilbagegang. I de senere år er der sket en ret betydelig integration af reparationsfunktionen og detailhandelsfunktionen. Under de knappe forsyningsforhold i krigsårene og de første efterkrigsår var mange detailhandelsvirksomheder nødsaget til at lægge hovedvægten på reparationsfunktionen. Men snart blev detailhandelsfunktionen det vigtigste, og i dag starter integrationen hyppigt i reparationsvirksomhederne, som i detailsalget ser den største mulighed for at øge omsætningen. Når detailvirksomheder opretter reparationsafdelinger, er det hyppigt som led i deres salgspolitik, idet service er blevet et vigtigt led i salgsarbejdet. Omend reparationsfunktionen således som følge af den stærke stigning i bestanden af maskiner og varige forbrugsgoder stadig har en vigtig plads, sker det gennem integration med andre funktioner. Rene reparationsfag er i dag mindre hyppige end før.

Om udviklingen efter 1958 findes visse oplysninger i spørgeskemaundersøgelsen. Det drejer sig dog kun om skotøj sreparationsværksteder og smede- og maskinværksteder. Følgende oversigt viser, hvorledes det i 1965 var gået de virksomheder, der i 1958 havde 1-19 personer:

	Skotøjs-reparations-værksteder	Smede- og maskin-værksteder u. handel	Smede- og maskin-værksteder m. handel
Antal besvarelser ...	184	408	200
heraf:			
Nedlagt.	15 pct.	19 pct.	8 pct.
Mindre beskæftigelse	8 -	6 -	5 -
Uændret beskæftigelse	54 -	23 -	31 -
Større beskæftigelse ..	23 -	52 -	56 -
I alt	100 pct.	100 pct.	100 pct.

Besvarelsesprocenterne var henholdsvis 72, 86 og 86 pct.

Størst vækst har der været for smede- og maskinværksteder med handel, hvilket er en bekræftelse på de tidligere bemærkninger om integrationen mellem reparation og handel. En del af disse virksomheder er dog uden tvivl tillige beskæftiget med fremstilling. Andre har specialiseret sig i installation af vand, varme og sanitet, hvor velstandsstigningen her fremkaldt en stærk stigning i efterspørgslen. For smede- og maskinværksteder uden handel har der været temmelig mange nedlæggelser, men af de resterende har dog en ret betydelig del haft stigning i beskæftigelsen. Skotøjsreparationsværkstederne har haft en del nedlæggelser. Imidlertid tyder andre oplysninger på, at nedgangen må have været større. Tilgangen til faget er overordentlig ringe og dækker i virkeligheden kun behovet hos håndskomagere og ortopædiske skomagere. Som for fremstillingsvirksomhed har nedlæggelserne især ramt de helt små virksomheder. Næsten alle de virksomheder, der er nedlagt siden 1958, havde en beskæftigelse på 2 personer og derunder. Men i modsætning til fremstillingsvirksomhed tyder spørgeskemaundersøgelsens oplysninger om virksomhedernes grundlæggelsesår på, at der i tiden efter 1958 kun er nyoprettet et meget lille antal virksomheder. For skotøj sreparationsværkstederne drejer det sig om ca. 2 pct. af antallet i 1958 og for smede- og maskinværkstederne om 3-4 pct. For reparation af automo-

biler samt radio og fjernsyn giver spørgeskemaundersøgelsen ingen oplysninger, men her er nyoprettelsen af virksomheder uden tvivl noget større og nedlæggelserne færre. For radio- og fjernsynsforretninger er der i de seneste år sket en ikke ubetydelig koncentration.

Ligesom for fremstillingsvirksomhed viser Teknologisk Instituts undersøgelse også for reparationsvirksomhed, at de mindre virksomheder har opnået mindst stigning i driftsresultatet. (Ved driftsresultatet forstås som tidligere nævnt omsætningen — løn, materialer, øvrige omkostninger, afskrivninger og renter). For virksomheder med 1-4 personer steg driftsresultatet fra 1958 til 1963 med 62 pct., men for virksomheder med 5-9 personer var der over dobbelt så stor stigning, nemlig 133 pct. Virksomheder med 10-19 personer havde en stigning på 211 pct. og virksomheder med 20 personer og derover en stigning på 221 pct. Omend materialet ikke er repræsentativt for alle virksomheder beskæftiget med reparation, er der dog næppe tvivl om, at man i forskellene mellem de enkelte virksomhedsstørrelser har en af de væsentligste årsager til, at nedlæggelserne hovedsagelig har omfattet de helt små virksomheder. Ganske vist er størrelsesopdelingen for virksomhederne udelukkende baseret på beskæftigelsen i 1963. De virksomheder, der har haft størst vækst, kan bl.a. have opnået denne vækst gennem en stigning i beskæftigelsen, således at de netop derfor er at finde i en af de højere størrelsesgrupper. Imidlertid viser spørgeskemaundersøgelsen, at virksomhedernes vækst fra 1958 til 1965 ikke har været så voldsom, at dette forhold kan ændre væsentligt på resultaterne fra Teknologisk Instituts undersøgelse. Håndværksrådets undersøgelse viser, at for virksomheder med 1-4 personer var overskuddet med fradrag af arbejdsvederlag til indehaveren negativt i både 1963 og 1966, medens det for de øvrige virksomhedsstørrelser var positivt.

Når de større virksomheder således har klaret sig bedst, hænger det uden tvivl især sammen med, at det netop er i disse virksomheder, integrationen mellem reparation og detailhandel har været stærkest. De mindre virksomheder, der har specialiseret sig i reparation, har tilsyneladende klaret sig dårligst. Derimod findes der naturligvis også større virksomheder, der har specialiseret sig i reparation, og som tilsyneladende har klaret sig udmærket.

6. Håndværksmæssig servicevirksomhed.

a. Afgrænsning af virksomhederne og statistisk materiale.

Håndværksmæssig servicevirksomhed er i erhvervstællingen for 1958 anbragt i en særlig gruppe af virksomheder, der benævnes »Forskellig servicevirksomhed«. Det er en gruppe af noget uensartede virksomheder, der dog talmæssigt domineres af frisører og vaskerier, som i 1958 tilsammen havde 77 pct. af det beskæftigede personel, men som i øvrigt omfatter renserier, farverier, rulleforretninger, vinduespolerere, skorstensfejere og fotografiske etablissementer. Fælles for gruppen er, at dens virksomheder har specialiseret sig i tjenesteydelser. Det er dog langt fra alle tjenesteydelser, der er repræsenteret i gruppen håndværksmæssige servicefag. Betegnelsen »håndværksmæssige servicefag« er netop anvendt for at markere en afgrænsning over for de tjenesteydelser, der hidrører fra f.eks. læger, advokater, revisorer o.lign., d.v.s. de liberale erhverv. Et fag, der i erhvervstællingerne henregnes under de liberale erhverv, men som iflg. den tidligere næringslov betragtedes som håndværksfag, er tandteknikerne, som dog her er holdt uden for fremstillingen. Der fandtes i 1948 390 og i 1958 464 tandteknikere.

På den anden side anvendes betegnelsen »service« undertiden også i anden sammenhæng. Man taler således om service i forbindelse med køb af et varigt forbrugsgode, f.eks. en fjernsynsmodtager. Her er dog i de fleste tilfælde tale om tjenesteydelser af en lidt anden karakter, navnlig reparation, installation og vejledning i anvendelsen af forbrugsgodet, altsammen aktiviteter, der er nært forbundet med selve handelsfunktionen. Heller ikke benzinselskabernes servicestationer, hvis hovedfunktion til trods for betegnelsen er salg, er medtaget her.

De brancher, der er medtaget i undersøgelsen af de håndværksmæssige servicefag, er nærmere angivet i tabel 13-15.

Undersøgelsen af udviklingen inden for de håndværksmæssige servicefag bygger som nævnt på erhvervstællingerne, og herudover er anvendt resultater fra spørgeskemaundersøgelsen samt Teknologisk Instituts regnskabsundersøgelse. Monopoltilsynet har i januar 1967 offentliggjort en undersøgelse af frisørbranchen, som ligeledes er anvendt.

Håndværksmæssig servicevirksomhed 1958.

	Antal virksomheder	Pct.	Personel	Pct.
1–4 personer	10.427	87,6	19.186	53,2
5–19 personer	1.347	11,3	9.773	27,1
1–19 personer i alt	11.774	98,9	28.959	80,3
20 personer og derover	133	1,1	7.135	19,7
I alt	11.907	100,0	36.094	100,0

b. Strukturen inden for håndværksmæssig servicevirksomhed.

Tabel 13-15 belyser håndværksmæssig servicevirksomhed ved erhvervstællingerne i 1948 og 1958 med hensyn til antallet af virksomheder og personellets størrelse fordelt efter virksomhedernes størrelse målt efter personel. Oplysningerne om omsætningens størrelse inden for de enkelte virksomhedsstørrelser foreligger kun for 1948, hvorfor oplysningerne om omsætningen i tabel 15 kun vedrører den samlede omsætning inden for branchen.

De vigtigste tal for håndværksmæssig servicevirksomhed i 1958 findes i ovenstående oversigt.

I 1958 var i alt 36.000 personer beskæftiget inden for det her afgrænsede område. Dette personel var fordelt på knap 12.000 virksomheder, således at det gennemsnitlige personel pr. virksomhed var 3,0 personer. Ligesom inden for reparationsvirksomhed var der således også her gennemgående tale om ret små virksomheder. Men i modsætning til reparationsvirksomhed fandtes dog en forholdsvis stor del af personellet i virksomheder med 20 personer og derover. I servicevirksomhed var 20 pct. af personellet beskæftiget i sådanne virksomheder mod kun 12 pct. for reparationsvirksomhed. Servicevirksomhed viste således noget mere spredning med hensyn til virksomhedsstørrelse. 53 pct. af personellet fandtes i virksomheder med 1-4 personer og 27 pct. i virksomheder med 5-19 personer.

Omend håndværksmæssig servicevirksomhed kun er et mindre område af de tjenesteydende erhverv som helhed, er det dog en temmelig uensartet gruppe. Der er grund til at foretage en opdeling i tre forskellige grupper: vaskerier og renserier, frisører og forskellige andre virksomheder.

Vaskerier og renserier beskæftigede i 1958 ca. 12.800 personer, jfr. tabel 13-15. Virksomhederne var her betydeligt større end de øvrige servicevirksomheder. 89 pct. af vaskerierne i 1958 havde under 20 personer, men de beskæftigede kun 41 pct. af personellet. Over halvdelen af personellet, nemlig 59 pct., beskæftigedes på vaskerier med 20 personer og derover, som kun udgjorde 11 pct. af det samlede antal vaskerier. I gennemsnit beskæftigede vaskerierne 10,5 personer pr. virksomhed. Også renserier og farverier var gennemgående store virksomheder med en gennemsnitsstørrelse på 7,6 personer pr. virksomhed. De to brancher syntes således at have en del træk fælles.

Talmæssigt domineredes håndværksmæssig servicevirksomhed af *frisørerne* med et personel på ca. 18.000 eller ca. halvdelen af den samlede beskæftigelse i gruppen, fordelt på godt 8.000 virksomheder. Damefrisørerne beskæftigede knap 11.000 personer eller gennemsnitlig 2,5 personer pr. virksomhed. Herrefrisørerne havde et personel på godt 5.000 personer eller 1,6 personer pr. virksomhed, medens der hos dame- og herrefrisørerne beskæftigedes ca. 2.000 personer eller 3,8 personer pr. virksomhed.

Til håndværksmæssig servicevirksomhed hører endvidere så forskellige fag som rulleforretninger, fotografiske etablissementer, vinduespolerere samt skorstensfejere. Disse fag beskæftigede i 1958 godt 5.000 personer fordelt på godt 2.000 virksomheder.

c. Strukturændringer.

Når håndværksmæssig servicevirksomhed er udskilt som en særlig gruppe inden for kommis-

sionens arbejdsområde, hænger det bl.a. sammen med, at der for disse virksomheder gør sig særlige forhold gældende med hensyn til efterspørgslen efter virksomhedernes ydelser. Generelt må man med øgede indtægter i befolkningen forvente, at en stigende del af denne indtægt anvendes på tjenesteydelser af forskellig art. De tjenesteydende erhverv, hvoraf håndværksmæssig servicevirksomhed som tidligere nævnt udgør en del, skulle derfor ekspandere kraftigere end andre erhverv.

Dette har også været tilfældet i tiden indtil 1958, men derefter synes særlige forhold at have gjort sig gældende for de her omhandlede servicefag.

Inden for håndværksmæssig servicevirksomhed var der en stigning i personellet på 21 pct. fra knap 30.000 i 1948 til ca. 36.000 i 1958. Betragter man fremstilling, reparation, bygge- og anlægsvirksomhed samt butikshåndværk under ét, havde disse tilsammen et fald i beskæftigelsen på 2 pct. fra 1948 til 1958. Stigningen i omsætningen var ligeledes størst for håndværksmæssig servicevirksomhed, nemlig 121 pct. mod 98 pct. for de øvrige grupper. Forskellen i stigningstakterne er således mindre for omsætningen end for personellet, og man har formentlig her et udtryk for en større produktivitetsstigning inden for de øvrige nævnte erhverv end inden for håndværksmæssig servicevirksomhed. Dette svarer stort set til, hvad man måtte forvente. Fremstillingsvirksomhed m.v. lader sig lettere mekanisere, og stordriftsfordele kan her hentes i langt større målestok end inden for serviceerhvervene, hvor netop den personlige tjenesteydelse er det afgørende, jfr. således frisørernes virksomhed. Kun vaskerierne og renserierne synes her at have visse træk til fælles med fremstillingsvirksomhed. Den større stigning i omsætningen inden for de håndværksmæssige servicefag end inden for de øvrige nævnte erhverv er udtryk for, at serviceerhvervene har leveret ydelser, der i højere grad har været efterspurgt af befolkningen, hvadenten dette er sket gennem større mængder af ydelser eller højere pris på disse. Forbrugerne har ønsket at anvende deres indtægter på en anden måde, og de håndværksmæssige servicefag har imødekommet disse ønsker ved at øge omsætningen. Men da arbejdsproduktiviteten ikke har kunnet sættes så stærkt i vejret, har man tillige måttet øge beskæftigelsen.

Udviklingen fra 1948 til 1958 fremgår i øvrigt af følgende oversigt:

Håndværksmæssig servicevirksomhed 1948 og 1958.

	1948	1958	Ændring i pct.
Antal virksomheder:			
1-4 personer.	9.958	10.427	+ 4,7
5-19 -	970	1.347	+ 38,9
1–19 personer i alt	10.928	11.774	+ 7,7
20 personer og derover	97	133	+ 37,1
I alt	11.025	11.907	+ 8,0
Personel:			
1–4 personer	18.044	19.186	+ 6,3
5–19 –	7.137	9.773	+ 36,9
1–19 personer i alt	25.181	28.959	+ 15,0
20 personer og derover	4.556	7.135	+ 56,6
I alt	29.737	36.094	+ 21,4

Mens det samlede personel som nævnt steg fra knap 30.000 i 1948 til ca. 36.000 i 1958 eller med 21 pct., var der kun en mindre stigning i antallet af virksomheder fra ca. 11.000 til ca. 12.000 svarende til 8 pct. Den gennemsnitlige virksomhedsstørrelse steg en smule, nemlig fra 2,7 personer pr. virksomhed i 1948 til 3,0 personer i 1958. Der var således en svag tendens mod større virksomheder. Kun 80 pct. af personellet beskæftigedes i 1958 i virksomheder med indtil 19 personer imod 85 pct. i 1948.

Koncentrationstendenser forekom imidlertid inden for *vaskerierne.* Her var der en stigning i personellet på 53 pct., hvorimod antallet af vaskerier faldt med 7 pct., jfr. tabel 13-15. Herved kom det gennemsnitlige personel pr. vaskeri op fra 6,4 personer i 1948 til 10,5 personer i 1958. Vaskerierne udskilte sig således klart som en branche med store virksomheder i modsætning til småvirksomhederne inden for servicevirksomheds øvrige brancher. Vaskerierne øgede omsætningen pr. person med 120 pct. imod kun 60-70 pct. for de øvrige brancher.

Damefrisørerne havde ligesom vaskerierne en stærk stigning i beskæftigelsen, men også antallet af virksomheder steg. Derimod var *herrefrisørerne* præget af tilbagegang, både i beskæftigelsen og i antallet af virksomheder. Det samme gælder de blandede dame- og herrefrisørsaloner.

De mindste virksomheder inden for gruppen,

rulleforretningerne med kun 1,4 personer pr. virksomhed, var præget af klar tilbagegang, hvorimod fotografiske etablissementer havde stigning såvel i personellet som i antallet af virksomheder. Det samme gjaldt vinduespolerere, medens skorstensfejerbranchen var præget af stagnation.

Om udviklingen efter 1958 giver spørgeskemaundersøgelsen kun oplysninger om *vaskerier og herrefrisører*, der imidlertid, som tidligere nævnt, er de dominerende inden for gruppen. Den kraftige udvikling fra før 1958 synes ikke at være fortsat. Nedenstående oversigt viser, hvorledes det i 1965 var gået de virksomheder, der i 1958 havde 1-19 personer:

	Vaskerier	Herrefrisører
Antal besvarelser	54	324
heraf:		
Nedlagt	15 pct.	6 pct.
Mindre beskæftigelse	26 -	14 -
Uændret beskæftigelse	37 -	61 -
Større beskæftigelse, men stadig 1-19 personer	16 -	19 -
Større beskæftigelse, og nu over 19 personer	6 -	--
lait	100 pct.	100 pct.

Besvarelsesprocenten var for vaskerierne 58 pct. og for herrefrisørerne 69 pct.

På grund af en ret lav besvarelsesprocent må tallene tages med noget forbehold. Temmelig mange vaskerier blev nedlagt; det drejede sig navnlig om de helt små virksomheder, hvilket var en fortsættelse af tendensen fra før 1958. De resterende virksomheder havde i ret høj grad stagnerende beskæftigelse, og kun få havde stigende beskæftigelse. Spørgeskemaundersøgelsen viser heller ikke, at der har været noget stort antal nyetableringer i tiden efter 1958. Materialet er dog for usikkert til, at man kan sige noget bestemt herom. Andre oplysninger peger dog også på, at vaskerierne som helhed efter 1958 har været inde i en vis nedgangsperiode med stærkt fald i antallet af virksomheder og stagnerende beskæftigelse. Det var de store virksomheder, der klarede sig bedst i denne udvikling. Teknologisk Instituts regnskabsundersøgelse viser - selv om der kun indgår et ret lille antal vaskerier i undersøgelsen - at virksomheder med 20 personer og derover har opnået en betydelig større stigning i driftsresultatet fra 1958 til 1963 end virksomheder i gruppen 1-19 personer.

For herrefrisører viser spørgeskemaundersøgelsen ret stabile forhold med få nedlæggelser og stort set uændret beskæftigelse. Der har praktisk taget ikke været tale om etablering af nye virksomheder siden 1958.

Når håndværksmæssig servicevirksomhed tilsyneladende ikke efter 1958 havde samme stigning i beskæftigelsen som før 1958, til trods for at velstandsstigningen netop var særlig stor efter 1958 og derfor skulle betinge en stigende beskæftigelse, behøver dette forhold ikke nødvendigvis at afkræfte, hvad der tidligere er sagt om sammenhængen mellem velstandsstigning og den totale efterspørgsel efter tjenesteydelser. Imidlertid kan der være grund til at pege på, at denne sammenhæng måske er lidt mere kompliceret, end man ved en umiddelbar betragtning er tilbøjelig til at antage. Det, der er sket, er antagelig, at det på forskellige tidspunkter er forskellige former for tjenesteydelser, der i særlig grad efterspørges, bl.a. bestemt af, om tjenesteydelserne lader sig erstatte ved køb af maskiner o.l. For vaskeriernes vedkommende kan der anføres visse mulige forklaringer på, at beskæftigelsen ikke har fulgt velstandsstigningen. Netop velstandsstigningen har ført til en stærkt øget anskaffelse af vaskemaskiner i private husholdninger. I 1963 havde ca. 15 pct. af de private husholdninger egen vaskemaskine, men i 1966 ca. 30 pct., altså en fordobling på kun tre år. Denne stigning må have påvirket vaskeriernes omsætning. Udbredelsen af strygefri stoffer kan have virket i samme retning, og heller ikke udbredelsen af selvbetjeningsvaskerierne har været uden betydning for udviklingen, idet selvbetjeningsvaskerierne kun kræver et meget lille personel.

Hos herrefrisørerne fortsatte stagnationen efter 1958, mens den kraftige opgang for damefrisørerne fra 1948 til 1958 afløses af stagnation. Når herrefrisørerne prægedes af mere stabile forhold end damefrisørerne, skyldes det bl.a., at efterspørgslen hos herrefrisørerne er mere stabil og sandsynligvis mindre prisfølsom. Stigende priser kan derimod for damefrisørerne føre til, at antallet af besøg hos frisøren nedsættes, at man søger en billigere salon, eller at kunderne selv udfører frisørarbejdet. I den forbindelse kan man pege på den stigende udbredelse af hårtørreapparater o.l. udstyr til priser, der sammenlignet med frisørlønnen går relativt

ned. Monopoltilsynets undersøgelser viser da også, at damefrisørerne i de senere år har haft mindre stigning i priser og indtjening end herrefrisørerne.

7. Bygge- og anlægsvirksomhed.

a. Afgrænsning af virksomhederne.

Afgrænsningen af virksomhederne i bygge- og anlægssektoren følger stort set de linjer, der traditionelt anvendes i forbindelse med bygge- og anlægsvirksomhed. Der medregnes også de virksomheder, der har specialiseret sig i montage inden for byggeriet. Som tidligere anvendes også her erhvervstællingen for 1958 som udgangspunkt. Denne medtager ikke den virksomhed, der udføres af statens, amternes og kommunernes eget personel. Ved undersøgelsen her er der endvidere set bort fra telefonselskabernes anlægs- og installationsvirksomhed m.v. Derimod er maskinsnedkerier henregnet til bygge- og anlægsvirksomhed ved sammenligningen mellem 1948 og 1958, men ikke ved sammenligningen mellem 1958 og 1964. Grunden til, at de ikke er medtaget ved sidste sammenligning er, at de ikke blev medregnet ved den særlige tælling i 1964, jfr. nedenfor. Når de er medtaget ved første sammenligning (1948 og 1958), skyldes det, at det ikke har været muligt at udskille dem fra 1948-tallene. Der rejser sig visse vanskeligheder ved afgrænsningen over for fremstillingsvirksomhed. Det drejer sig navnlig om sondringen mellem på den ene side de egentlige bygningssnedkerier og maskinsnedkerier med tilknyttede monteringsafdelinger og på den anden side de blandede bygnings- og møbelsnedkervirksomheder eller maskinsnedkerier, der ikke selv udfører opstillingsarbejdet. Ligeledes kan betegnelsen malerforretning foruden de egentlige bygningsmalere også dække møbelmalere, lakererforretninger o.lign. På den anden side kan virksomheder inden for fremstilling have egne afdelinger, der beskæftiger sig med bygge- og anlægsvirksomhed, men disse er ikke medtaget her.

b. Det statistiske materiale.

Undersøgelsen af udviklingen fra 1948 til 1958 bygger på erhvervstællingerne. I 1964 blev der foretaget en særlig tælling af alle virksomhederne inden for bygge- og anlægssektoren. Analysen af strukturen kan derfor føres helt frem til dette år. Der er visse forskelle i opgørelsesmåden mellem den særlige 1964-tælling og erhvervstællingerne, men forskellene er dog af underordnet karakter. Tabel 16-18 giver en sammenligning mellem 1948 og 1958, mens udviklingen fra 1958 til 1964 er belyst i tabel 19-20. En analyse af tilgang og afvandring af selvstændige findes i tabel 21. Analysen er baseret på folketællingerne 1950 og 1960 og er gennemført på samme måde som den tilsvarende analyse for fremstillingsvirksomhed. Som tidligere er også undersøgelsen af udviklingen inden for bygge- og anlægsvirksomhed på visse punkter baseret på spørgeskemaundersøgelsen og Teknologisk Instituts undersøgelse.

c. Strukturen inden for bygge- og anlægsvirksomhed.

Bygge- og anlægssektoren er det største enkeltområde inden for håndværk og mindre industri, jfr. følgende oversigt:

Procentvis fordeling af personellet inden for Håndværk og mindre industri 1948 og 1958.

	1948 pct.	1958 pct.
Fremstillingsvirksomhed, kun virksomheder med 1–19 personer ..	33	24
Reparationsvirksomhed	12	12
Håndværksmæssig servicevirksomhed	8	11
Bygge- og anlægsvirksomhed	32	36
Butikshåndværk	15	17
I alt	100	100

Når man til håndværk og mindre industri henregner virksomheder med under 20 personer inden for fremstilling samt alle virksomheder (d.v.s. også virksomheder med 20 personer og derover) inden for reparationsvirksomhed, håndværksmæssig servicevirksomhed, bygge- og anlægsvirksomhed samt butikshåndværk, havde bygge- og anlægsvirksomhed i 1958 således 36 pct. af det samlede personel. I 1948 lå fremstillingsvirksomheder med under 20 personer i spidsen med 33 pct. af personellet, mens bygge- og anlægsvirksomhed kun havde 32 pct. Men i løbet af tiårs-perioden 1948-58 reduceredes de mindre fremstillingsvirksomheders andel af personellet til 24 pct., mens bygge- og anlægsvirksomhedens andel som nævnt steg til 36 pct. Selv om man kun har et sådant talmæssigt sammenligningsgrundlag op til 1958, er

der meget, der tyder på, at bygge- og anlægsvirksomhedens relative vækst er fortsat siden da. Beskæftigelsen steg fra 1958 til 1964 med 27 pct. Også andelen af bruttofaktorindkomsten målt i løbende priser er steget, nemlig fra 7,5 pct. i 1960 til 9,0 pct. i 1966, jfr. i øvrigt tabel 3.

I 1964 var der i bygge- og anlægsvirksomhed i alt ca. 119.000 arbejdere, (d.v.s. samlet personel excl. indehavere, funktionærer og hjælpearbejdere), jfr. tabel 20. Det samlede personel i 1964 kan anslås til ca. 155.000. Kun for entreprenørvirksomheder, el-installatører og »andre virksomheder« spiller antallet af funktionærer og hjælpepersonel nogen større rolle. For el-installatørernes vedkommende skyldes dette, at en stor del af disse tillige driver detailhandel. I 1958 havde således godt halvdelen af el-installatørerne butik.

Antallet af virksomheder inden for bygge- og anlægssektoren androg i 1964 ca. 20.800, jfr. følgende oversigt:

Bygge- og anlægsvirksomhed[1]) 1964.

	Antal virksomheder	Pct.
1–4 personer	13.551	65,2
5–19 –	6.312	30,3
1–19 personer i alt	19.863	95,5
20 personer og derover	933	4,5
I alt	20.796	100,0

i) excl. maskinsnedkerier.

To trediedele af virksomhederne havde et personel (excl. funktionærer og hjælpepersonel) på 1-4 personer. 30 pct. lå i gruppen 5-19 personer, og kun godt 4 pct. havde 20 personer og derover. Medregnes funktionærer og hjælpepersonel, var der i 1964 7,5 personer pr. virksomhed mod i 1958 5,7 personer. Sammenlignet med reparation, håndværksmæssig servicevirksomhed og butikshåndværk, hvor den gennemsnitlige virksomhedsstørrelse lå på 2 til 4 personer pr. virksomhed i 1958, var der således inden for bygge- og anlægsvirksomhed tale om lidt større virksomheder. Derimod var virksomhederne inden for fremstilling gennemsnitlig ca. 3 gange så store som virksomhederne inden for bygge- og anlægsvirksomhed.

Rent størrelsesmæssigt adskilte entreprenørvirksomhederne sig klart fra de øvrige brancher i gruppen, jfr. tabel 19. 25 pct. havde et personel på 20 personer og derover, og medregner man funktionærer og hjælpepersonel, når man op på et gennemsnit på ca. 35 personer pr. virksomhed, altså på højde med de brancher inden for fremstilling, der gennemsnitlig har de største virksomheder. Der er her tale om integration af flere forskellige bygningsfunktioner i forbindelse med relativt megen administration. Administrations- og hjælpepersonellet udgjorde gennemsnitlig ca. 4 personer pr. virksomhed.

Alle øvrige brancher inden for bygge- og anlægsvirksomhed lå størrelsesmæssigt betydeligt under entreprenørvirksomhederne. I gennemsnit kom ingen branche op på mere end en fjerdedel af personellet pr. virksomhed i entreprenørvirksomhederne. Murermestrene og el-installatørerne havde de største virksomheder med gennemsnitlig ca. 8 personer pr. virksomhed i 1964. I de øvrige brancher varierede det gennemsnitlige personel mellem 3 og 7 personer pr. virksomhed. Mindst var virksomhederne inden for malerfaget.

Omkring halvdelen af arbejderne ved bygge- og anlægsvirksomhed var i 1964 beskæftiget ved nybygning og tilbygning, 28 pct. beskæftigedes ved reparation, vedligeholdelse og ombygning og 13 pct. ved anlægsvirksomhed, jfr. følgende oversigt over den procentvise fordeling af de beskæftigede arbejdere og medarbejdende mestre i private bygge- og anlægsvirksomheder i maj 1964:

	Pct.
Nybygning og tilbygning	49
Reparation, vedligeholdelse og ombygning	28
Anlægsvirksomhed	13
Anden virksomhed, herunder bl. a. fremstilling af bygningssnedkerartikler	7
Ikke på arbejde på grund af dårligt vejr, ferie, sygdom, undervisning o. 1.	3
I alt	100

Beskæftigelsens fordeling på nybygning, reparation etc. varierede betydeligt mellem de enkelte fag. Den relativt største beskæftigelse ved nybygning og tilbygning fandtes hos murermestre, hvor 71 pct. beskæftigedes hermed og kun 22 pct. med reparation, vedligeholdelse og ombygning. Omvendt havde malermestre den relativt største beskæftigelse med reparation m.v. med 68 pct. af de beskæftigede arbejdere

	Entreprenører m.v. pct.	Murermestre pct.	Tømrermestre pct.	Bygningssnedkere pct.
Nybygning og tilbygning	42	71	54	43
Reparation, vedligeholdelse og ombygning	5	22	31	23
Anlægsvirksomhed	46	3	1	–
Anden virksomhed, herunder bl. a. fremstilling af bygningssnedkerartikler	6	1	9	30
Ikke på arbejde på grund af dårligt vejr, ferie, sygdom, undervisning o. l.	1	3	5	4
I alt	100	100	100	100

	Malermestre pct.	Blikkenslagere pct.	El-installatører pct.	Andre virksomheder pct.
Nybygning og tilbygning	20	45	42	33
Reparation, vedligeholdelse og ombygning	68	38	37	29
Anlægsvirksomhed	–	9	10	9
Anden virksomhed, herunder bl. a. fremstilling af bygningssnedkerartikler	6	3	5	25
Ikke på arbejde på grund af dårligt vejr, ferie, sygdom, undervisning o. l.	6	5	6	4
I alt	100	100	100	100

og medarbejdende mestre og kun 20 pct. ved nybygning og tilbygning. Hos bygningssnedkere var 30 pct. beskæftiget ved anden virksomhed, navnlig fremstilling af bygningssnedkerartikler. I øvrigt fremgår beskæftigelsens fordeling inden for de enkelte fag af ovenstående oversigter.

Imellem de forskellige virksomhedsstørrelser kan der iagttages en tydelig specialisering, således at de mindre virksomheder i ret høj grad er beskæftiget med reparations- og vedligeholdelsesarbejde, medens de større virksomheder navnlig beskæftiger sig med nybygning. Flg. oversigt viser, hvorledes personellet inden for de enkelte virksomhedsstørrelser var beskæftiget i maj 1964 i samtlige private bygge- og anlægsvirksomheder:

	1–4 personer pct.	5–19 personer pct.	20 pers. o. derover pct.
Nybygning og tilbygning	38	51	52
Reparation og vedligeholdelse	48	32	13
Anlægsvirksomhed	3	6	25
Andet	11	11	10
I alt	100	100	100

Denne tendens til specialisering imellem mindre og større virksomheder genfindes inden for næsten samtlige fag, jfr. flg. oversigt:

	1–4 personer pct.	5–19 personer pct.	20 pers. o. derover pct.
Entreprenører m.v.:			
Nybygning og tilbygning	37	29	43
Bygningsrep. og vedligeholdelse	10	5	5
Anlægsvirksomhed	35	54	45
Andet	18	12	7
I alt	100	100	100
Murermestre:			
Nybygning og tilbygning	57	72	75
Bygningsrep. og vedligeholdelse	38	23	15
Anlægsvirksomhed	–	1	6
Andet	5	4	4
I alt	100	100	100

	1–4 personer pct.	5–19 personer pct.	20 pers. o. derover pct.
Tømrermestre:			
Nybygning og tilbygning	44	58	58
Bygningsrep. og vedligeholdelse	47	28	19
Anlægsvirksomhed	–	–	1
Andet	9	14	22
I alt	100	100	100
Bygningssnedkere:			
Nybygning og tilbygning	40	51	37
Bygningsrep. og vedligeholdelse	39	24	6
Anlægsvirksomhed	–	–	–
Andet	21	25	57
I alt	100	100	100
Malermestre:			
Nybygning og tilbygning	16	22	29
Bygningsrep. og vedligeholdelse	74	65	60
Anlægsvirksomhed	–	–	–
Andet	10	13	11
I alt	100	100	100
Blikkenslagere m.v.:			
Nybygning og tilbygning	42	43	51
Bygningsrep. og vedligeholdelse	44	41	26
Anlægsvirksomhed	7	8	15
Andet	7	8	8
I alt	100	100	100
El-installatører:			
Nybygning og tilbygning	44	43	39
Bygningsrep. og vedligeholdelse	41	38	28
Anlægsvirksomhed	6	7	21
Andet	9	12	12
I alt	100	100	100

	1–4 personer pct.	5–19 personer pct.	20 pers. o. derover pct.
Glarmestre:			
Nybygning og tilbygning	32	34	–
Bygningsrep. og vedligeholdelse	42	42	–
Anlægsvirksomhed	–	–	–
Andet	26	24	–
I alt	100	100	100
Andre virksomheder:			
Nybygning og tilbygning	34	34	32
Bygningsrep. og vedligeholdelse	27	24	12
Anlægsvirksomhed	10	19	9
Andet	29	23	47
I alt	100	100	100

d. Strukturændringer.

Mulighederne for rent talmæssigt at belyse de seneste strukturændringer stiller sig noget bedre for bygge- og anlægsvirksomhed end for de øvrige områder, der analyseres i dette kapitel. Den tidligere nævnte tælling, der fandt sted i 1964, giver mulighed for at benytte nyere tal til at belyse de strukturelle forskydninger.

Udviklingen inden for bygge- og anlægsvirksomhed fra 1948 til 1958 fremgår af følgende oversigt:

Bygge- og anlægsvirksomhed[1]) *1948 og 1958.*

	1948	1958	Ændring i pct.
Antal virksomheder:			
1–4 personer	16.180	15.443	÷ 4,6
5–19 personer	5.002	5.207	+ 4,1
1–19 personer i alt	21.182	20.650	÷ 2,5
20 personer og derover	764	847	+ 10,9
I alt	21.946	21.497	÷ 2,0
Personel:			
1–4 personer	32.241	31.957	÷ 0,9
5–19 personer	40.330	42.256	+ 4,8
1–19 personer i alt	72.571	74.213	+ 2,3
20 personer og derover	44.016	49.060	+ 11,5
I alt	116.587	123.273	+ 5,7

1) incl. maskinsnedkerier.

	1948	1958	Ændring i pct.
Omsætning, mill. kr.:			
1–4 personer	327	661	+102,1
5–19 personer	491	1.038	+111,4
1–19 personer i alt ...	818	1.699	+107,7
20 personer og derover	532	1.501	+182,1
I alt	1.350	3.200	+137,0

Det samlede personel inden for bygge- og anlægsvirksomhed steg fra 116.600 i 1948 til 123.300 i 1958 eller med 6 pct. I samme tidsrum var der et svagt fald i antallet af virksomheder, nemlig fra 21.900 i 1948 til 21.500 i 1958 eller et fald på 2 pct. Det var navnlig antallet af virksomheder med 1-4 personer, der reduceredes, hvorimod der i såvel gruppen 5-19 personer som navnlig i gruppen 20 personer og derover var fremgang i forhold til 1948. Tilvæksten i personellet fandt ligeledes sted i de to største grupper.

Alt i alt var der dog kun tale om en meget svag tendens i retning af øget koncentration inden for bygge- og anlægsvirksomhed i tiåret fra 1948 til 1958. Det gennemsnitlige personel pr. virksomhed steg kun fra 5,3 til 5,7 personer. I denne retning adskilte bygge- og anlægssektoren sig klart fra fremstillingsvirksomhed, hvorimod der var visse paralleller til reparationsvirksomhed og de fleste brancher inden for håndværksmæssig servicevirksomhed.

Fra 1958 ændredes udviklingen, og nye tendenser begyndte at vise sig. Tællingen inden for bygge- og anlægssektoren i 1964 adskiller sig fra erhvervstællingerne i 1948 og 1958 bl.a. derved, at man i 1964 som nævnt har opgjort personellet excl. funktionærer og hjælpepersonel. De størrelsesintervaller med hensyn til personellet, der opereres med i tabel 19 og i nedenstående oversigt, som viser antallet af virksomheder i 1958 og 1964 fordelt efter størrelsen af personellet, refererer sig således for 1958 til det samlede personel, men for 1964 kun til antallet af arbejdere og medarbejdende mestre. Dette giver en svag undervurdering i antallet af virksomheder i 1964 i den højeste størrelsesgruppe og en overvurdering af antallet i gruppen 1-4 personer. I tabel 20, der angiver personellet i 1958 og 1964, vises for 1958 såvel det samlede personel som personellet excl. indehavere, funktionærer og hjælpearbejdere. I 1964 medregnedes ikke maskinsnedkerier, hvorfor disse er trukket ud ved sammenligningen af tallene for 1958 med 1964. Ligeledes var 1964-tællingen ikke ledsaget af oplysninger om omsætningen.

Fra 1958 til 1964 illustreres udviklingen ved følgende oversigt:

Bygge- og anlægsvirksomhed[1]) 1958 og 1964.

	1958	1964	Ændring i pct.
Antal virksomheder:			
1–4 personer	15.400	13.551	÷ 12,0
5–19 personer	5.173	6.312	+ 22,0
1–19 personer i alt ...	20.573	19.863	÷ 3,5
20 personer og derover	833	933	+ 12,0
I alt	21.406	20.796	÷ 2,8

i) excl. maskinsnedkerier.

Fra 1958 til 1964 skete en ret kraftig reduktion i antallet af de helt små virksomheder med 1–4 personer. Derimod var der stigning i såvel gruppen 5-19 personer som gruppen 20 personer og derover. Det samlede resultat blev en reduktion af antallet af virksomheder på 3 pct., altså af nogenlunde samme størrelsesorden som i tiåret 1948 til 1958. Men i modsætning til denne periode, hvor stigningen i det samlede personel var ret moderat, steg personellet fra 1958 til 1964 med en trediedel. Sammenlignet med perioden forud tog koncentrationen af virksomhederne altså lidt mere fart efter 1958. Fra 1948 til 1958 var nettoreduktionen i antallet af helt små virksomheder med 1-4 personer ca. 700, men fra 1958 til 1964 ca. 1800. På samme måde accelererede nettostigningen i antallet af mellemstore virksomheder med 5-19 personer fra ca. 200 fra 1948 til 1958 til ca. 1100 fra 1958 til 1964. For de store virksomheder på 20 personer og derover var nettostigningerne henholdsvis ca. 80 og ca. 100 virksomheder. Det mest bemærkelsesværdige ved strukturudviklingen fra 1958 til 1964 var væksten i antallet af virksomheder med 5-19 personer.

Tilbagegangen i antallet af helt små virksomheder må ses på baggrund af den tidligere fremhævede tendens til etablering af småvirksomheder såvel i 1930-erne som under krigen og i de første efterkrigsår. Beskæftigelsesforholdene og de særlige forhold under krigen

gav småvirksomhederne ret gunstige kår. Men under de ændrede vilkår i slutningen af 1950-erne og begyndelsen af 1960-erne må særligt disse erhvervsdrivende formodes at være blevet stillet over for valget mellem at tilpasse deres virksomheder til de gældende produktionsforhold eller overgå til anden beskæftigelse. Hvor tilpasningen er lykkedes, ser man en beskæftigelsesmæssig vækst af undertiden meget væsentligt omfang inden for bestående virksomheder af oprindeligt ringe størrelse.

Som følge af den stærke stigning i beskæftigelsen fra 1958 til 1964 steg den gennemsnitlige virksomhedsstørrelse fra 5,7 personer i 1958 til 7,5 personer i 1964. I denne periode skete der således en lidt stærkere koncentration af virksomhederne inden for bygge- og anlægssektoren end fra 1948 til 1958. Det afgørende ved denne koncentration var imidlertid stigningen i beskæftigelsen og ikke så meget reduktionen i antallet af virksomheder. De helt små virksomheder reduceredes i antal, men de mellemstore virksomheder med 5-19 personer styrkede som nævnt deres position væsentligt.

Når nedgangen i antallet af virksomheder ikke var stærkere, må det formentlig især ses på baggrund af den meget stærke efterspørgsel, der har været efter bygge- og anlægsfagenes ydelser. Målt i 1955-priser har der således i perioden 1948-64 været en stigning i bruttoinvesteringerne i bygninger og anlæg på 135 pct. Vel mødte de små virksomheder ændrede vilkår fra slutningen af 1950-erne, men erhvervet som sådant begunstigedes af en stærk efterspørgsel efter dets produkter, som uden tvivl har fastholdt en del virksomheder. Rationaliseringsbestræbelser som anvendelse af maskiner eller mekaniseret værktøj ved arbejdsprocesser, der tidligere udførtes manuelt, forstærket planlægning af byggeri udført i større enheder samt stigende anvendelse af færdigfremstillede dele har uden tvivl virket i samme retning. Navnlig store virksomheder synes at have rationaliseret produktionen. Mens omsætningen pr. person i 1948 praktisk taget var den samme uanset størrelsen af virksomheden, hvilket ikke pegede på egentlige stordriftsfordele, lå omsætningen pr. person i 1958 hos virksomheder med 20 personer og derover en trediedel over omsætningen pr. person i virksomheder med under 20 personer.

Virksomhedskoncentrationen i bygge- og anlægssektoren viste sig navnlig for *entreprenørvirksomhederne,* som har ekspanderet både horisontalt ved større beskæftigelse inden for enkelte fagområder og vertikalt ved integration af flere fagområder i samme virksomhed. Udviklingen synes at være foregået nogenlunde jævnt gennem hele perioden efter 1948. Den omtalte vertikale integration viser sig i statistikken bl.a. på den måde, at virksomheder, der oprindeligt klassificeredes som murer- eller tømrerforretninger, men som påtager sig flere bygningsfunktioner, flyttes til gruppen entreprenører. Dette viser sig ved stigningen i antallet af entreprenørvirksomheder på 12 pct. fra 1958 til 1964, en periode hvor næsten alle andre brancher viste tilbagegang i antallet af virksomheder.

Antallet af *murer- og tømrervirksomheder* var faldende fra 1948 til 1964. Indtil 1958 var beskæftigelsen ret uændret, men herefter sker der en kraftig ekspansion. Nogle virksomheder er som nævnt »forsvundet«, men dukker op som entreprenører. Men de resterende »rene« virksomheder havde betydelige stigninger i såvel personellet som i virksomhedernes gennemsnitsstørrelse.

Bygnings- og maskinsnedkeriernes forhold lader sig fra 1948 til 1958 kun beskrive med nogen usikkerhed, idet tallene ikke er helt sammenlignelige som følge af de tidligere nævnte vanskeligheder med hensyn til blandede snedkerier. Bygningssnedkerierne viste fra 1958 til 1964 nogen tilbagegang i antallet af virksomheder, og samtidig deltog de stort set i den almindelige beskæftigelsesstigning, og virksomhedsstørrelsen steg; virksomhederne hørte dog stadig til de mindre inden for bygge- og anlægsvirksomhed.

Antallet af *malermestre* faldt gennem hele perioden. Beskæftigelsen faldt med ca. 10 pct. fra 1948 til 1958, og fra 1958 til 1964 steg den kun med 13 pct. imod 33 pct. for alle bygge- og anlægsfagene.

Helt andre forhold møder man derimod hos *blikkenslagerne og el-installatørerne.* I begge brancher steg såvel antallet af virksomheder som beskæftigelsen kraftigt fra 1948 til 1964. For blikkenslagerne var stigningen dog delvis af formel karakter, idet der, som tidligere nævnt, fra 1948 til 1958 er sket en overflytning af en gruppe virksomheder fra smede- og maskinværksteder til blikkenslagere. På den anden side genspejlede dette dog en stigende installationsvirksomhed. Fra 1958 til 1964 var antallet af blikkenslagere og el-installatører næsten uændret, hvorimod beskæftigelsen steg kraftigt. For

el-installatørerne var beskæftigelsesstigningen noget over gennemsnittet for bygge- og anlægsfagene. Grunden var især den stigende levestandard. En række nyere virksomhedstyper som *gulvbelægnings- og isolationsforretninger* var ligeledes i vækst.

Spørgeskemaundersøgelsen, der viser udviklingen fra 1958 til 1965, bekræfter stort set de tendenser, der her er beskrevet. Nedenstående oversigt viser, hvorledes det i 1965 var gået de virksomheder i bygge- og anlægssektoren, der i 1958 havde 1-19 personer:

Antal besvarelser	1.223
Heraf:	
Nedlagt	4 pct.
Mindre beskæftigelse	15 -
Uændret beskæftigelse	40 -
Større beskæftigelse, men stadig 1-19 personer	38 -
Større beskæftigelse og nu over 19 personer	3 -
I alt	100 pct.

Besvarelsesprocenten var 80 pct.

Kun få virksomheder blev nedlagt i tiden 1958-65, og næsten udelukkende virksomheder på 1—2 personer. Ca. 40 pct. af virksomhederne havde større beskæftigelse, men kun ret få voksede ud over gruppen 1-19 personer. Det må dog bemærkes, at entreprenørvirksomhederne ikke er omfattet af undersøgelsen. Udviklingen for de enkelte fag fremgår af tabel 27. Også for de enkelte fag var tendenserne de samme som beskrevet tidligere. Alle fag, bortset fra malermestrene, viste fremgang i beskæftigelsen, og kun få virksomheder blev nedlagt. Heller ikke mange malervirksomheder blev nedlagt, men en trediedel havde mindre beskæftigelse. Blandt el-installatørerne var det især virksomheder uden butik, der havde fremgang i beskæftigelsen.

Mens der således kun har været et lille antal nedlæggelser, har der tilsyneladende været et stort antal nyoprettede virksomheder i tiden 1958-65. Spørgeskemaundersøgelsens oplysninger om virksomhedernes grundlæggelsesår viser, at der i årene 1959-64 blev grundlagt et antal, der svarer til ca. 12 pct. af det samlede antal virksomheder i 1958. Nettotilgangen skulle således have været ca. 8 pct. Spørgeskemaundersøgelsen er dog formentlig ikke helt korrekt på dette punkt, idet der ifølge de officielle tællinger skulle være tale om en mindre nedgang i antallet af virksomheder fra 1958 til 1964, jfr. tidligere.

De gunstige vilkår for bygge- og anlægsvirksomhed afspejler sig ligeledes i Teknologisk Instituts regnskabsundersøgelse. Bygge- og anlægsvirksomhed var den hovedgruppe, der havde størst stigning i driftsresultatet fra 1958 til 1963, nemlig 140 pct. imod 118 pct. for alle de fem hovedgrupper under ét. Undersøgelsen viser også, at de mindre virksomheder klarede sig forbløffende godt sammenlignet med de større. For de enkelte virksomhedsstørrelser var stigningen i driftsresultatet fra 1958 til 1963:

	Pct.
Virksomheder med 1-4 personer	123
5-9 -	95
- 10-19 -	133
- - 20 personer og derover	244

Bygge- og anlægsvirksomhed er den eneste hovedgruppe, hvor de helt små virksomheder klarede sig så godt i relation til de større virksomheder. Dette har forbindelse med den stærkt stigende efterspørgsel samt det forhold, at byggeriet arbejder uden den konkurrence fra udlandet, som industrien er underkastet, men det hænger også sammen med en vis specialisering, idet de mindre virksomheder som tidligere nævnt specialiserer sig på reparationsarbejde og de større på nybyggeri. Ganske vist er virksomhederne i undersøgelsen ikke repræsentative, idet de har haft en vækst, der er større end gennemsnittet. Det afgørende er imidlertid, som også tidligere fremhævet, forholdet imellem de enkelte størrelsesgrupper.

I hele den analyserede periode, men måske navnlig i dens sidste del, har bygge- og anlægsvirksomhed været begunstiget af en stærk stigning i efterspørgslen efter bygge- og anlægsarbejder. Det har ført til stigende beskæftigelse, og det store efterspørgselspres har tillige bevirket, at et ret stort antal mindre virksomheder har kunnet opretholdes. Visse koncentrations- og integrationstendenser har kunnet spores i entreprenørvirksomhederne, men de mindre virksomheder er stadig et gennemgående træk. Kun malervirksomhederne har ikke taget del i den almindelige beskæftigelsesstigning.

e. Tilgang og afvandring.

Ligesom for fremstillingsvirksomhed er der også for bygge- og anlægsvirksomhed gennem-

ført en analyse, der tilsigter at kaste lys over de nettobevægelser i antallet af virksomheder, der er gennemgået i det foregående. Analysen gælder som tidligere perioden 1950-60. Som ved fremstillingsvirksomhed opereres også her med antallet af selvstændige i modsætning til antallet af virksomheder.

For fremstillingsvirksomhed gav analysen som nævnt til resultat, at der til de fleste brancher var en væsentlig »ikke-naturbestemt« nettotilgang af yngre personer, ligesom der kunne konstateres en betragtelig afvandring af »ikke-naturbestemte« årsager fra de høje aldersgrupper.

For bygge- og anlægsvirksomhed er analysen gennemført i tabel 21. Tallene for samtlige brancher, der omfattes af analysen, gengives her:

Tilgang og afvandring af selvstændige i alderen 24-45 år.

Antal 1950	8.295
Naturbestemt afvandring 1950–60	4.730
Ikke-naturbestemt nettotilgang 1950-60	3.765
Antal 1960	7.330

Tilgang og afvandring af selvstændige i alderen 46 år og derover.

Antal 1950	9.705
Naturbestemt tilgang 1950-60	4.730
Naturbestemt afvandring 1950–60	4.180
Ikke-naturbestemt nettotilgang 1950–60	445
Antal 1960	10.700

Det samlede antal selvstændige var uændret ca. 18.000 i 1950 og 1960. Antallet af yngre er reduceret med ca. 1.000, og antallet af ældre er øget med ca. 1.000. For de yngre har der været en betydelig »ikke-naturbestemt« nettotilgang, således at mindst 50 pct. af antallet af selvstændige i alderen 24–45 år i 1960 var kommet til i løbet af det foregående 10-år. For fremstillingsvirksomhed var den tilsvarende procent kun ca. 40. I modsætning til fremstillingsvirksomhed har der ikke for bygge- og anlægsvirksomhed været netto-afvandring af »ikke-naturbestemt« karakter fra gruppen 46 år og derover. Tværtimod har der været tale om en mindre netto-tilvandring. Både dette og den store netto-tilgang af yngre må tilskrives de gunstige konjunkturer for bygge- og anlægsvirksomheden i den betragtede periode.

8. Butikshåndværksvirksomhed.

a. Afgrænsning af virksomhederne og statistisk materiale.

Fælles for de virksomheder, der her i redegørelsen er medtaget under butikshåndværk, er, at der til virksomheden er knyttet detailhandel. Den håndværksvirksomhed, der herudover øves i virksomhederne, kan være af forskellig karakter. Det kan være en form for fremstilling eller forarbejdning, hvilket er tilfældet i bager- og slagterforretningerne. Men der kan også være tale om, at en reparationsvirksomhed er kombineret med detailhandel. Til denne gruppe hører cykelforretninger med reparationsværksted. Af statistiske grunde har det ikke været muligt ved de to erhvervstællinger i 1948 og 1958 at foretage den samme sondring mellem rene cykelreparationsværksteder, cykelreparationsværksteder kombineret med detailhandel og rene detailhandelsvirksomheder. Derfor behandles gruppen under ét. Det samme gælder urmager-, optiker-, guld- og sølvsmedeforretninger og -værksteder. Da afgrænsningerne mellem brancherne inden for denne gruppe heller ikke har været ens ved de to erhvervstællinger, har man af statistiske grunde måttet medtage et antal egentlige fremstillingsvirksomheder uden detailhandel, f.eks. elektropletvarefabrikker.

Butikshåndværk omfatter således i denne undersøgelse bager- samt slagter- og viktualieforretninger, cykelforretninger og -reparationsværksteder samt urmager-, optiker-, guld- og sølvsmedeforretninger og -værksteder. Med hensyn til det statistiske grundlag i øvrigt henvises til afsnittet om fremstillingsvirksomhed, side 19.

b. Strukturen inden for butikshåndværksvirksomhed.

Tabel 22-24 indeholder oplysninger om antal virksomheder, personel og omsætning inden for butikshåndværk, således som disse her er afgrænset. Omsætningen har ikke kunnet fordeles efter virksomhedernes størrelse.

Strukturen i 1958 belyses ved oversigten øverst side 45.

I alt var der i 1958 et samlet personel på 56.000 fordelt på ca. 15.000 virksomheder. Størrelsesmæssigt ligger gruppen af butikshåndværk således over håndværksmæssig servicevirksomhed med 36.000 personer og reparationsvirksomhed med 42.000 personer, men under de mindre fremstillingsvirksomheder (1-19

Butikshåndværksvirksomhed 1958.

	Antal virksomheder	Pct.	Personel	Pct.
1–4 personer	10.894	73,6	25.448	45,5
5–19 personer	3.797	25,7	26.341	47,0
1–19 personer i alt	14.691	99,3	51.789	92,5
20 personer og derover	102	0,7	4.226	7,5
I alt	14.793	100,0	56.015	100,0

personer) med 80.000 personer og bygge- og anlægsvirksomhed, der havde 123.000 personer. Butikshåndværket domineres, således som det her er afgrænset, af bager- og slagterforretningerne, der tilsammen udgør ca. 10.000 af de i alt ca. 15.000 virksomheder.

Et vist indtryk af omfanget af håndværksvirksomheden inden for butikshåndværksfagene får man ved antallet af arbejdere og hjælpepersonale, der i 1958 udgjorde godt en trediedel af det samlede personel. Hertil kommer dog, at indehaverne også kan være beskæftiget med det rent håndværksmæssige, f.eks. i cykelreparationsværkstederne.

Praktisk taget alle virksomhederne havde et personel på under 20 personer. Ca. tre fjerdedele af virksomhederne lå i gruppen 1-4 personer. Butikshåndværk var således, ligesom reparations- og servicevirksomhed, i udpræget grad præget af helt små virksomheder. Dette gjaldt ikke mindst cykelforretningerne, hvor kun 3 pct. af virksomhederne havde mere end 4 personer. Urmager-, optiker-, guld- og sølvsmedeforretninger og -værksteder var gennemsnitlig lidt større. Gruppen er imidlertid meget uensartet. På den ene side er der detailforretninger med og uden reparation og fremstilling. Disse havde et personel på gennemsnitlig 2,6 personer pr. virksomhed. På den anden side har det som nævnt af hensyn til sammenligneligheden af tallene for 1948 og 1958 været nødvendigt at medtage egentlige guld-, sølv- og elektropletvarefabrikker, der gennemsnitlig havde 25 personer pr. virksomhed og en trediedel af det samlede personel inden for branchen.

Bagerforretningerne var i gennemsnit noget større end slagter- og viktualieforretningerne. Ca. halvdelen af bagerforretningerne havde et personel på 1-4 personer og ca. halvdelen 5-19 personer. Derimod havde ca. 75 pct. af slagter- og viktualieforretningerne 1-4 personer og kun ca. 25 pct. 5-19 personer. Når bagerforretningerne var større end slagter- og viktualieforretningerne, hænger det til en vis grad sammen med, at bagerforretningerne har såvel fremstillings- som detailhandelsfunktioner, og at disse i bagerforretningerne er skarpt adskilte, hvorimod fremstillingsfunktionen er af langt mindre betydning i slagterforretningerne, hvor den snarere er reduceret til en art forarbejdning, som er så nært knyttet til detailhandelsfunktionen, at de to funktioner næppe lader sig adskille. Man må endvidere have i erindring, at en del af personellet især i bagerforretningerne uden tvivl er deltidsbeskæftiget.

c. Strukturændringer.

Udviklingen fra 1948 til 1958 fremgår af følgende oversigt:

Butikshåndværksvirksomhed 1948 og 1958.

	1948	1958	Ændring i pct.
Antal virksomheder:			
1–4 personer	12.595	10.894	÷ 13,5
5–19 personer	3.018	3.797	+ 25,8
1–19 personer i alt	15.613	14.691	÷ 5,9
20 personer og derover	101	102	+ 1,0
I alt	15.714	14.793	÷ 5,9
Personel:			
1–4 personer	28.075	25.448	÷ 9,4
5–19 personer	21.403	26.341	+ 23,1
1–19 personer i alt	49.478	51.789	+ 4,7
20 personer og derover	3.856	4.226	+ 9,6
I alt	53.334	56.015	+ 5,0

Der skete ikke fra 1948 til 1958 afgørende strukturændringer inden for de her afgrænsede grupper af butikshåndværk. Personellet steg med 5 pct., og samtidig reduceredes antallet af virksomheder med 6 pct., hvorved der skete en moderat koncentration. Gruppen af virksomheder med 5-19 personer beskæftigede i 1948 40 pct. af personellet, men i 1958 47 pct. Omvendt faldt den andel af personellet, der beskæftigedes i virksomheder med 1-4 personer, fra 53 pct. til 46 pct. Denne tendens til, at gruppen af virksomheder på 5-19 personer styrkede sin position, var sammenfaldende med udviklingen i bygge- og anlægssektoren, men i modsætning til, hvad der gjaldt for fremstillingsvirksomhed.

Gruppen er imidlertid så uensartet, at en nærmere analyse af strukturudviklingen i de enkelte brancher er påkrævet.

Cykelforretningerne var i stærk tilbagegang. Såvel antallet af virksomheder som personeilet faldt med omkring en fjerdedel. Baggrunden for denne nedgang er berørt i det tidligere afsnit om reparationsvirksomhed. Man har her et andet eksempel på en branche, hvor der under arbejdsløshed finder tilgang sted af selvstændige, men hvor bedre beskæftigelsesforhold »tynder ud« i bestanden af selvstændige. Hertil kommer, at behovet for reparation er dalet stærkt. Reparation udgjorde i 1948 37 mill. kr. eller 31 pct. af branchens omsætning. I 1958 var beløbet kun 33 mill. kr. svarende til 17 pct. af den samlede omsætning. Det, der har holdt branchen oppe, er detailsalget, som steg fra 82 mill. kr. i 1948 til 161 mill. kr. i 1958. Branchen har således mistet noget af sit håndværkspræg.

En vis dekoncentration fandt sted for *ure, guld og sølv* m.v. Antallet af virksomheder steg med 5 pct., hvorimod personellet var praktisk taget uændret.

Bagerforretningerne bar præg af stagnation. Beskæftigelsen steg med 3 pct., men antallet af virksomheder var næsten uændret. Der skete en vis nedgang for virksomheder med 1-4 personer og omvendt en stigning for virksomheder med 5-19 personer.

I *slagter- og viktualieforretningerne* var der en kraftig stigning i beskæftigelsen, hvorimod antallet af virksomheder var uændret. Denne forskel i udviklingen for bager- og slagterforretninger har uden tvivl sit udspring i efterspørgslen. Forbruget af rug- og hvedemel pr. indbygger faldt med 20 pct. fra 1948 til 1958, hvorimod forbruget af kød steg med 3 pct. Der er knap den samme forskel, når man betragter udviklingen i omsætningen for de to brancher. Bagerforretningernes omsætning steg med 45 pct. fra 1948 til 1958 og slagterforretningernes omsætning med 62 pct. Dette antyder, at bagerforretningernes produktion og salg nu i højere grad omfatter mere forarbejdede og dyrere varer. Samtidig køber bagerforretningerne nu i højere grad end før færdigt brød og andre varer fra brødfabrikker o.lign. I 1948 hidrørte kun 4 pct. af omsætningen fra salg af fremmede varer, men i 1958 16 pct. Bagerforretningerne skiftede altså i nogen grad karakter og mistede lidt af håndværkspræget.

Spørgeskemaundersøgelsen indeholder ikke mange oplysninger om butikshåndværkets udvikling efter 1958. Kun bagerforretningerne var omfattet af undersøgelsen, og følgende oversigt viser, hvorledes det i 1965 var gået de virksomheder, der i 1958 havde 1-19 personer:

Antal besvarelser	242	
Heraf:		
Nedlagt	5	pct.
Mindre beskæftigelse	15	-
Uændret beskæftigelse	58	-
Større beskæftigelse	22	-
I alt	100	pct.

Besvarelsesprocenten var 70 pct.

Kun få virksomheder blev nedlagt, og det var navnlig de helt små. De øvrige havde ret stabil beskæftigelse. Nyetableringer har siden 1958 været ret ubetydelige.

Teknologisk Instituts undersøgelse omfatter for butikshåndværksfagene såvel bager- som slagterforretninger. Igen var det de mindste virksomheder, der havde mindst stigning i driftsresultatet fra 1958 til 1963, jfr. følgende oversigt:

		Pct.
Virksomheder med	1–4 personer	71
	5-9 -	84
	10–19 -	116

Gennemgående var butikshåndværksfagene således i den undersøgte periode præget af ret rolige forhold. For både reparation og butikshåndværk synes det at være et gennemgående træk, at der blev lagt øget vægt på detailhan-

delsfunktionen på bekostning af mere håndværksprægede funktioner. Udviklingen for bagerforretningerne er i denne henseende typisk. Endnu i 1950-erne fandt ca. halvdelen af den samlede fremstilling af rugbrød her i landet sted i bagerierne. Siden gik den mere og mere over på rugbrødsfabrikkerne, og i dag har bagerierne kun ca. 10 pct. af rugbrødsfremstillingen. Også andre typer af brød og kager produceres uden for bagerierne, men disse producerer dog stadig varer inden for hele sortimentet, bortset fra rugbrød.

9. Konklusion.

Udviklingen i håndværket og den mindre industri inden for den sidste snes år kan sammenfattes i følgende oversigt:

	1948	Pct.	1958	Pct.	1965 (anslået)	Pct.
Antal virksomheder:						
Fremstillingsvirksomhed med 1–19 pers. . .	30.200	32	19.600	25	16.000	22
Reparationsvirksomheder	14.900	16	12.400	15	12.000	17
Håndværksmæssig servicevirksomhed	11.000	12	11.900	15	11.000	15
Bygge- og anlægsvirksomhed	21.900	23	21.500	27	20.000	27
Butikshåndværksvirksomhed	15.700	17	14.800	18	14.000	19
I alt	93.700	100	80.200	100	73.000	100
Personel:						
Fremstillingsvirksomhed med 1–19 pers. . .	118.000	33	80.000	24	70.000	18
Reparationsvirksomheder	44.000	12	42.000	12	65.000	17
Håndværksmæssig servicevirksomhed	30.000	8	36.000	11	35.000	9
Bygge- og anlægsvirksomhed	117.000	32	123.000	36	155.000	41
Butikshåndværksvirksomhed	53.000	15	56.000	17	56.000	15
I alt	362.000	100	337.000	100	381.000	100

Tallene fra 1965 er anslået og må blot tages som udtryk for tendensen i udviklingen. Det bemærkes, at der til fremstillingsvirksomhed for alle årene kun er henregnet virksomheder på 1—19 personer.

Taget under ét har håndværket og den mindre industri været i tilbagegang i årene siden 1948. Antallet af virksomheder reduceredes fra 1948 til 1965 med næsten en fjerdedel, og i samme tidsrum, hvor beskæftigelsen i hele industrien steg med mere end 50 pct., steg den i håndværket og den mindre industri kun med 6 pct. Når håndværket og den mindre industri alligevel i samme periode havde en stigende andel af bruttofaktorindkomsten, nemlig 15 pct. i 1948 og 18 pct. i 1965 målt i løbende priser, og således udgør et betydeligt område af det samlede erhvervsliv, hænger det sammen med større prisstigning på håndværkets og den mindre industris ydelser end på ydelser fra andre erhverv. Dette er igen en følge af, at virksomhederne inden for håndværk og mindre industri i reglen har en stor lønandel og på grund af manglende stordriftsfordele ikke i samme grad som f.eks. den egentlige industri har formået at udvide produktionen for at imødekomme den stigning i efterspørgslen, der igen er forårsaget af indkomststigningen i den nævnte periode. Men da produktionsmængden ikke har kunnet øges så stærkt, er følgen blevet relativt større prisstigninger. Sagt på en anden måde har stordrift og mekaniseret produktion i forbindelse med faldende råvarepriser medført en almindelig tendens til relativ stigning i aflønningen af menneskelig arbejdskraft sammenlignet med materialer og varer m.v. Dette indebærer på sin side relativ prisstigning på produktionen i håndværk og mindre industri i almindelighed.

Prisudviklingen var noget forskellig inden for de enkelte grupper i håndværket og den mindre industri. Reparationsvirksomhed og håndværksmæssig servicevirksomhed (navnlig frisører), hvor arbejdsindholdet er særlig stort, havde den

største prisstigning, og fremstillingsvirksomhed den mindste, jfr. følgende oversigt, hvor man ud fra de foreliggende oplysninger har søgt at beregne prisindex for de forskellige grupper (1955 = 100):

	1958	1963
Fremstillingsvirksomhed	110	129
Reparationsvirksomhed	117	171
Håndværksmæssig servicevirksomhed	111	151
Bygge- og anlægsvirksomhed	108	136
Butikshåndværksvirksomhed	108	136

Reparationsvirksomhed og områder inden for håndværksmæssig servicevirksomhed formåede således i høj grad at kompensere en forholdsvis mindre produktivitetsstigning med prisstigning. De mindre virksomheder inden for fremstillingsvirksomhed havde sammenlignet med de mere hjemmemarkedsprægede servicefag større mulighed for produktivitetsstigninger, og her virkede konkurrencen fra større virksomheder og fra importerede varer i højere grad pristrykkende.

Ikke alle hovedgrupper inden for håndværk og mindre industri havde dog tilbagegang i antallet af virksomheder og i beskæftigelsen. Oversigten på side 47 viser, at der stort set kan udskilles tre grupper, hvoraf den første viste fremgang, den anden stilstand og den tredie tilbagegang.

Bygge- og anlægsvirksomhed er at finde i den første gruppe. Antallet af virksomheder faldt ganske vist svagt, men til gengæld steg beskæftigelsen kraftigt. Bygge- og anlægsvirksomhed var således i klar fremgang. Investeringerne i bygge- og anlægsarbejder fordobledes i løbet af perioden, og dette har uden tvivl fastholdt en del mindre virksomheder, som under mindre gunstige forhold ville være forsvundet. En begyndende virksomhedskoncentration kunne spores både i mere traditionelle fag som murer- og tømrerfaget og i entreprenørvirksomhederne. Kun malerfaget deltog ikke i den almindelige fremgang. Mens bygge- og anlægsvirksomhed i 1948 kun havde en trediedel af beskæftigelsen inden for håndværk og mindre industri, var denne andel i 1965 steget til godt 40 pct.

Analyserne over tilgang og afvandring af selvstændige viste for bygge- og anlægssektoren, at de selvstændige i meget høj grad er blevet i virksomhederne, indtil de må ophøre på grund af alder eller dødsfald, og at der - i modsætning til fremstillingsvirksomhed - ikke fandt nogen nævneværdig afvandring sted af andre end disse grunde. Det betyder, at de virksomheder, der blev nedlagt, så at sige er forsvundet af sig selv med indehaverens afgang på grund af alder eller dødsfald. Tilpasningsproblemerne var således af ret begrænset omfang.

Håndværksmæssig servicevirksomhed og butikshåndværksvirksomhed, der tilsammen repræsenterer omkring en fjerdedel af beskæftigelsen, har været karakteriseret ved en vis stilstand. I håndværksmæssig servicevirksomhed var antallet af virksomheder ret konstant. Det samme gjaldt beskæftigelsen, som dog indtil 1958 viste nogen stigning. Disse fag må formodes at have været begunstiget af velstandsstigningen, som navnlig giver sig udtryk i øget efterspørgsel efter tjenesteydelser. Når dette ikke kunne spores i beskæftigelsen efter 1958, kan det dels have sin forklaring i det foran anførte forhold, at de håndværksmæssige servicefag har haft vanskeligere ved at øge produktionen end andre fag, dels kan der anføres specielle årsager; således har den stigende bestand af vaskemaskiner i private husstande, der selv er en følge af velstandsstigningen, uden tvivl virket begrænsende for beskæftigelsen inden for vaskerierne, og samme virkning kan den øgede udbredelse af hårtørreapparater o. 1. udstyr have haft for frisørerne.

Butikshåndværk havde ligesom håndværksmæssig servicevirksomhed ret uændret beskæftigelse, og også antallet af virksomheder var ret konstant. I butikshåndværk skete der i perioden en stigende integration mellem håndværksfunktionen og detailhandelsfunktionen. Virksomhederne skiftede mere og mere karakter og mistede noget af håndværkspræget. Bagerforretningerne er et eksempel herpå.

Integrationen mellem håndværksfunktionen og handelsfunktionen præger også reparationsvirksomhed. Der var nogen tilbagegang i antallet af virksomheder, navnlig fra 1948 til 1958, hvor der også var et mindre fald i beskæftigelsen. Herefter var antallet af virksomheder ret uændret, og der var en kraftig stigning i beskæftigelsen. Det skyldes navnlig integrationen med detailhandelen, men også at reparationsfunktionen efter alt at dømme har haft ret gunstige vilkår. Alene det større kapitalapparat og den øgede bestand af varige forbrugsgoder peger i denne retning. I modsat ret-

ning virker den øgede udskiftningsfrekvens. Reparationsfunktionens betydning hænger imidlertid stærkt sammen med den nævnte integration med handelsfunktionen.

Der er ingen tvivl om, at fremstillingsvirksomhed må placeres i den gruppe inden for håndværk og mindre industri, som er i relativ tilbagegang. Under fremstillingsvirksomhed er som anført her kun medregnet virksomheder på 1-19 personer. I 1948 havde disse virksomheder en trediedel af beskæftigelsen inden for håndværk og mindre industri, men i 1965 var andelen faldet til mindre end en femtedel. Der var tale om næsten en halvering af såvel antallet af virksomheder som personellet. Sammenholdt med en kraftig stigning i produktion og beskæftigelse i industrien i øvrigt, er der således sket en stigende koncentration af produktionen på færre og større virksomheder. Når de mindre virksomheder havde stærk tilbagegang inden for fremstillingsvirksomhed, samtidig med at andre grupper havde stilstand eller fremgang, skyldes det især tre forhold.

For det første har liberaliseringen af handelen ifølge sagens natur ikke ramt de andre håndværksfag på samme måde, som den har ramt fremstillingsvirksomhed. Disse kom ud i en langt hårdere konkurrence, som ikke mindst ramte de mindre virksomheder. For det andet skabte tekniske fremskridt i produktion, afsætning og administration i langt højere grad øgede stordriftsfordele inden for fremstillingsvirksomhed end for andre grupper. De mindre virksomheders stilling er herved blevet forringet i forhold til de større virksomheder. For det tredie begunstigede velstandsstigningen i løbet af perioden i nogen udstrækning de mere serviceprægede håndværksfag, medens bygge- og anlægsvirksomhed har haft fordele af, at byggeriet har indtaget en særstilling og er blevet stærkt fremmet. Velstandsstigningen kom naturligvis også mindre virksomheder inden for fremstillingsvirksomhed til gode. I kraft af velstandsstigningen nedlagdes uden tvivl et mindre antal mindre virksomheder, end tilfældet ellers ville have været. Til gengæld medførte den fulde beskæftigelse et mindre incitament til at etablere sig som selvstændig i en mindre virksomhed.

I modsætning til bygge- og anlægssektoren viser analyserne af tilgang og afvandring, at der for de selvstændige inden for fremstillingsvirksomhed var en meget stor bevægelighed, d.v.s., at der ikke blot fandt en stor nytilgang sted, men at der tillige var mange selvstændige, der forlod fremstillingsfagene, og enten gik over i anden beskæftigelse eller, hvilket sandsynligvis også spiller en rolle, holdt op tidligere på grund af forbedret folkepension. Men selv om analysen således viser, at der rent faktisk var en stor bevægelighed af selvstændige i fremstillingsfagene, formår den dog ikke at kaste lys over, hvorledes tilpasningsprocessen nærmere forløber og hvilke problemer, den indebærer. Analysen dækker kun over perioden 1950-60, og den kraftige nedgang navnlig i antallet af små virksomheder, der kan konstateres også i årene efter 1960, antyder, at tilpasningsproblemerne ikke er blevet mindre.

Koncentrationstendenserne inden for fremstillingsvirksomhed var navnlig fremtrædende i nærings- og nydelsesmiddelindustrien, tekstil- og beklædningsindustrien samt træ- og møbelindustrien. I papir- og grafisk industri er der indtil nu ikke tale om øget koncentration, og i jern- og metalindustrien, der har oplevet en stærk stigning i produktion og beskæftigelse, ser det også ud til, at de mindre virksomheder i højere grad end i andre brancher har opretholdt stillingen.

Men udviklingen inden for håndværket og den mindre industri har ikke blot været forskelligartet inden for de enkelte grupper af fag. Der har også været forskel i udviklingen mellem de enkelte størrelsesgrupper af virksomheder. Følgende oversigt viser udviklingen i antallet af virksomheder i de enkelte størrelsesgrupper:

	1948	1958	1965 (anslået)
Virksomheder med 1–4 personer	73.400	61.100	50.000
Virksomheder med 5–19 personer	19.200	17.700	22.000
Virksomheder med 20 personer og derover (excl. fremstillingsvirksomhed)	1.100	1.400	1.000
I alt	93.700	80.200	73.000

	1948	1958	1965 (anslået)
Fremstillingsvirksomhed:			
Virksomheder med 1–4 personer	21.700	13.900	10.000
Virksomheder med 5–19 personer	8.500	5.700	6.000
I alt	30.200	19.600	ca. 16.000
Reparationsvirksomhed:			
Virksomheder med 1–4 personer	13.000	10.500	8.000
Virksomheder med 5–19 personer	1.700	1.600	4.000
Virksomheder med 20 personer og derover	200	300	0 [1])
I alt	14.900	12.400	ca. 12.000
Håndværksmæssig servicevirksomhed:			
Virksomheder med 1–4 personer	9.900	10.400	10.000
Virksomheder med 5–19 personer	1.000	1.400	1.000
Virksomheder med 20 personer og derover	100	100	0 [1])
I alt	11.000	11.900	ca. 11.000
Bygge- og anlægsvirksomhed:			
Virksomheder med 1–4 personer	16.200	15.400	12.000
Virksomheder med 5–19 personer	5.000	5.200	7.000
Virksomheder med 20 personer og derover	700	900	1.000
I alt	21.900	21.500	ca. 20.000
Butikshåndværksvirksomhed:			
Virksomheder med 1–4 personer	12.600	10.900	10.000
Virksomheder med 5-19 personer	3.000	3.800	4.000
Virksomheder med 20 personer og derover	100	100	0[1])
I alt	15.700	14.800	ca. 14.000

i) Fra 1965 er tallene afrundet til nærmeste 1.000.
0 betyder derfor, at der findes virksomheder i gruppen, men at antallet anslås til under 500.

Mens antallet af virksomheder med 1-4 personer fra 1948 til 1965 blev reduceret med ca. 30 pct., var der en stigning i antallet af virksomheder med 5-19 personer på ca. 15 pct. Antallet af virksomheder med 20 personer og derover var ret ringe. Det må understreges, at tallene for 1965 er skønnede og derfor må tages med forbehold. Men de angiver sandsynligvis den rigtige tendens.

Inden for de enkelte hovedgrupper fremgår udviklingen i virksomhedernes størrelsesfordeling af oversigterne øverst på siden.

Disse oversigter giver et lidt mere nuanceret billede af udviklingen. Der er tre hovedtendenser, der træder tydeligt frem: For det første var de helt små virksomheder på 1-4 personer antalsmæssigt i klar tilbagegang næsten overalt, bortset fra de håndværksmæssige servicefag og til en vis grad butikshåndværk. For bl. a. bygge- og anlægsvirksomhed dækker nettonedgangen dog utvivlsomt over store bruttoforskydninger. For det andet var virksomhedsstørrelsen 5-19 personer en størrelse, der vandt frem på store områder af håndværket, således i bygge- og an-

lægsvirksomhed, reparationsvirksomhed og butikshåndværk. Den tredie hovedtendens er, at i fremstillingsvirksomhed var der antalsmæssig tilbagegang for såvel størrelsen 1—4 personer som for størrelsen 5-19 personer. Man har her et forholdsvis klart billede af, at der er foregået betydelige tilpasninger af virksomhedsstørrelsen, og man ser også, i hvilken retning tilpasningen er gået. Når det således kun er antallet af helt små virksomheder, der er reduceret, er det ikke uden sammenhæng med den forskellige indkomstudvikling for de enkelte virksomhedsstørrelser. Teknologisk Instituts undersøgelse viser klart, selv om den ikke er repræsentativ for hele håndværket og den mindre industri, at det var de største virksomheder, der klarede sig bedst, jfr. følgende oversigt over stigninger i driftsresultatet (omsætning — løn, materialer, øvrige omkostninger, afskrivninger og renter) fra 1958 til 1963:

Virksomheder med 1-4 personer	79 pct.
Virksomheder med 5-19 -	104 -
Virksomheder med 20 pers. og derover	180 -
Alle virksomheder.	118 pct.

De virksomheder, der indgår i Teknologisk Instituts undersøgelse, har gennemgående haft større vækst end virksomhederne inden for håndværk og mindre industri som helhed. Alligevel illustrerer tallene klart, at det er de større virksomheder, der har klaret sig bedst.

Et lignende indtryk får man, når man betragter det beløb, som virksomhedens indehaver opnår for sin og sin families arbejdsindsats, efter at egenkapitalen er blevet forrentet, jfr. oversigten nederst på siden, der viser hvorledes virksomhedsindehaverens arbejdsvederlag iflg. instituttets undersøgelse har udviklet sig.

Når man betragter disse beløb, må man erindre, at arbejdsvederlaget ofte tillige dækker indsats fra indehaverens familie, og at arbejdstiden hyppigt er ret stor sammenlignet med de ansattes. Til sammenligning kan anføres, at en faglært arbejder i 1963 havde en årsløn på gennemsnitlig knap 21.000 kr., og at timelønnen for faglærte arbejdere fra 1958 til 1963 steg med gennemsnitlig 59 pct. Regnskabstallene fra Teknologisk Institut er dog som flere gange nævnt ikke repræsentative. Både de absolutte tal og stigningsprocenterne ligger formentlig over gennemsnittet for hele håndværket og den mindre industri. Uanset dette giver tallene dog formentlig et dækkende udtryk for forskellene mellem de enkelte størrelsesgrupper og dermed for baggrunden for nedgangen i antallet af de helt små virksomheder.

Gennemgangen af udviklingen i håndværket og den mindre industri i den sidste snes år har således vist, at området som helhed var i nogen tilbagegang i forhold til andre erhverv hvad angår antallet af virksomheder og beskæftigelse, hvorimod prisudviklingen var noget gunstigere end for andre erhverv. Undersøgelsen har ligeledes vist, hvorledes tilbagegangen især har ramt bestemte hovedgrupper af fag, navnlig fremstillingsvirksomhed, men også i nogen grad de rene reparationsfag. Stilstand prægede håndværksmæssig servicevirksomhed og butikshåndværksvirksomhed, mens bygge- og anlægsvirksomhed var i fremgang. Den har ligeledes påvist, at det generelt navnlig er de helt små virksomheder, der var i tilbagegang. Inden for fremstillingsvirksomhed var der tilbagegang i antallet såvel i størrelsesgruppen 1-4 personer som 5—19 personer, mens størrelsesgruppen 5—19 personer blev mere og mere fremherskende i store grupper af håndværket, således i bygge- og anlægsvirksomhed, i reparationsvirksomhed og i butikshåndværk. Størrelsesgruppen 1-4 personer opretholdt kun antallet inden for håndværksmæssig servicevirksomhed. Endelig er det blevet klarlagt, at de virksomheder, der er blevet tilbage efter denne udvikling, i ret høj grad har ændret karakter. Der har både vist sig tendenser til specialisering, navnlig i fremstillingsvirksomhed, men også til integration mellem de håndværksprægede funktioner og handelsfunktionen, hvilket især skete i butikshåndværksvirksomhed og reparationsvirksomhed. Resultatet er, at den traditionelle håndværksvirksomhed er ved at forsvinde, og at en helt ny type virksomhed er ved at opstå.

	1958 kr.	1963 kr.	Stigning i pct.
Virksomheder med 1—4 personer.	12.000	19.000	58
Virksomheder med 5-19 personer.	20.000	35.000	80
Virksomheder med 20 personer og derover.	42.000	106.000	152

KAPITEL III

Efterspørgselsforskydninger

1. Indledning.

I det foregående kapitel om udviklingen i håndværket og den mindre industri var blikket rettet mod det hidtidige forløb, og opmærksomheden var navnlig koncentreret om ændringer i virksomhedernes antal og størrelse. Allerede i forbindelse med gennemgangen af strukturudviklingen var det dog naturligt lejlighedsvis at komme ind på årsagerne til ændringer af strukturen. Blandt disse årsager blev også nævnt forskydninger i efterspørgslen. Det blev således bl. a. omtalt, at den forskydning i efterspørgslen, der har fundet udtryk i, at de importerede varer i kraft af liberaliseringen nu udgør en større andel af det samlede forbrug, har været af vidtrækkende betydning for store dele af håndværket og den mindre industri.

I dette kapitel foretages en mere systematisk gennemgang af udviklingen i efterspørgslen og dens enkelte bestanddele (forbrug, investering m.v.). Udviklingen i de sidste par årtier vil blive belyst, men i modsætning til i kapitel II vil blikket tillige blive rettet fremad. Det sker i form af en prognose over den fremtidige udvikling i efterspørgslen. Formålet er at påvise mulige sammenhæng mellem ændringer i efterspørgslen og ændringer i virksomhedernes antal og størrelse for derefter ved hjælp af prognoser over den fremtidige efterspørgsel at få visse fingerpeg om den fremtidige udvikling i håndværkets og den mindre industris struktur og placering. Det siger sig selv, at det, der på denne måde kan siges om den fremtidige udvikling, må blive ret usikkert. Dels er det vanskeligt at påvise en blot nogenlunde entydig sammenhæng mellem efterspørgslen på den ene side og strukturen, målt ved antallet af virksomheder og disses fordeling efter størrelse og branche, på den anden side. Dels er efterspørgslen kun en af de faktorer, der bestemmer strukturen. Andre faktorer er f. eks. udbudet af produktionsfaktorer (arbejdskraft, kapital etc.) samt udviklingen i teknik, virksomhedsorganisation og afsætningsformer, jfr. kapitel IV.

Ligesom i kapitel II er det også i dette kapitel hensigten at opretholde sondringen mellem fremstillingsvirksomhed, reparationsvirksomhed, håndværksmæssig servicevirksomhed, bygge- og anlægsvirksomhed samt butikshåndværksvirksomhed. Imidlertid er det ikke muligt at foretage en statistisk opdeling af efterspørgslen, der helt svarer til denne opdeling på hovedgrupper.

Der foretages først en samlet gennemgang af den hidtidige og forventede fremtidige udvikling i efterspørgslen og dens enkelte bestanddele, jfr. afsnit 2-4. Herefter følger i afsnit 5-9 en gennemgang af, hvorledes efterspørgslen hidtil har påvirket de enkelte hovedgrupper af virksomheder (fremstillingsvirksomhed, reparationsvirksomhed etc.), og hvilke konsekvenser den forventede fremtidige efterspørgsel vil kunne få på udviklingen. Til slut følger i afsnit 10 en konklusion, hvor hovedlinierne i den forventede fremtidige efterspørgselsudvikling og konsekvenserne af denne udvikling for håndværket og den mindre industri trækkes op.

2. Udviklingen i den samlede efterspørgsel.

Afgørende for efterspørgslen er i første række udviklingen i den samlede indkomst eller bruttofaktorindkomsten, d.v.s. værdien af de enkelte erhvervs samlede produktion minus de til produktionen medgåede rå- og hjælpestoffer.

I efterkrigsårene har der været en afgørende forskel i indkomstudviklingen i perioden indtil 1958 og i årene efter 1958. Indtil 1958 var der en ret ujævn, men gennemgående svag stigning. Målt i faste priser steg den samlede bruttofaktorindkomst med gennemsnitlig ca. 3 pct. om året. Men efter 1958 har der været en næsten uafbrudt stigning på 5-6 pct. årlig. I de seneste år har stigningen dog været noget mindre.

Konsekvenserne for håndværket og den mindre industri af denne forskellige indkomstudvikling i de to perioder har været berørt i kapitel II. Generelt må man forvente, at de mindre virksomheder i en periode med stærkt stigende indkomster på grund af den stærke efterspørgselsstigning vil klare sig bedre end i en periode, hvor indkomsterne stiger mindre kraftigt eller måske falder, og hvor efterspørgslen derfor kun er svagt stigende.

Af oplysningerne om antallet af virksomheder i kapitel II fremgår da også, at den procentvise årlige nedgang i antallet af virksomheder inden for håndværket og den mindre industri har været lidt mindre i årene efter 1958 end før 1958, hvilket synes at bekræfte ovenstående betragtninger over sammenhængen mellem efterspørgsel sudviklingen og virksomhedsstrukturen.

Andre faktorer, der påvirker strukturen, har imidlertid også været virksomme. Det drejer sig om den tekniske og navnlig den økonomiske udvikling i retning af stordrift. Den tekniske udvikling foregår i reglen med stærkere tempo i perioder med kraftig stigning i indkomster og lønninger, fordi der under sådanne forhold er særlig stort behov for arbejdskraftbesparende investeringer. Jævnsides hermed er der som led i strukturomlægningen sket en udvikling henimod stordrift for så vidt angår afsætning, administration og finansieringsform. Denne udvikling er i sig selv en væsentlig drivkraft bag indkomststigningen.

En anden faktor er liberaliseringen af importen, hvorved den indenlandske industri har mødt øget konkurrence fra importerede varer, hvilket er gået ud over de svagere virksomheder inden for fremstillingsfagene. Til gengæld har også mindre virksomheder inden for dette område formået at øge eksporten, mens reparations-, service-, bygge- og anlægs- samt butikshåndværksfagene ikke på samme måde er berørt af den øgede konkurrence.

En generelt virkende faktor har desuden været den ret kraftige lønstigning, der har ramt visse håndværksprægede produktioner med høj lønkvote.

Foruden at den samlede efterspørgsel har udviklet sig forskelligt før og efter 1958, er der som nævnt sket ændringer i efterspørgslens sammensætning på hjemmeproducerede og importerede varer, og der er tillige sket ændringer i dens sammensætning på forbrug og investering. Inden for forbruget har sammensætningen på de enkelte varegrupper ændret sig, hvortil kommer, at den offentlige sektor nu dækker en større andel af den samlede efterspørgsel end tidligere.

Importens stigende betydning i forhold til den indenlandske produktion fremgår af følgende oversigt, hvor bruttonationalproduktet i markedspriser svarer til den samlede indenlandske produktion af varer og tjenester:

	1948 pct.	1958 pct.	1965 pct.
Bruttonationalprodukt i markedspriser	83	77	77
Import af varer og tjenester	17	23	23
Samlet tilgang af varer og tjenester	100	100	100

På samme måde kan det vises, hvorledes den udenlandske efterspørgsel har fået øget betydning i forhold til den indenlandske:

	1948 pct.	1958 pct.	1965 pct.
Indenlandsk forbrug og investering	84	75	78
Eksport af varer og tjenester	16	25	22
Samlet anvendelse af varer og tjenester	100	100	100

Forskydningerne inden for den indenlandske efterspørgsel i retning af, at investeringerne er steget kraftigere end forbruget, og at den offentlige efterspørgsel er steget kraftigere end den private efterspørgsel, illustreres af følgende oversigt:

	1948 pct.	1958 pct.	1965 pct.
Privat forbrug	69	64	58
Offentligt forbrug	10	12	14
Forbrug i alt	79	76	72
Private investeringer	16	18	21
Offentlige investeringer	5	6	7
Investeringer i alt	21	24	28
Samlet indenlandsk efterspørgsel	100	100	100
Heraf privat	85	82	79
Heraf offentlig	15	18	21

Endelig er sammensætningen af det private forbrug undergået en række ændringer, som vil blive omtalt nærmere i det følgende afsnit.

Når man skal vurdere udsigterne for en enkelt erhvervsgruppes afsætning, er det imidlertid ikke tilstrækkeligt at betragte afsætningen af færdigvarer til forbrug, investering og eksport. Man må tillige tage hensyn til dens afsætning til andre virksomheder af halvfabrikata, komponenter, dele etc., som indgår i disses produktion. Oplysninger om størrelsen og udviklingstendenserne af denne mellemproduktion er ret sparsomme. For året 1953 findes i »Nationalregnskabsstatistik 1947-1960«, Statistiske undersøgelser nr. 7, udgivet af Det statistiske Departement, en såkaldt input-output tabel, d.v.s. en opgørelse bl. a. over, hvorledes de enkelte erhvervs produktion finder anvendelse som råstoffer, halvfabrikata, komponenter, dele etc. i andre virksomheder, som forbrugsvarer, som investeringsvarer og som eksport. Fra den nævnte tabel er foretaget følgende sammendrag:

	1953, millioner kr.				
	Leverancer af råvarer, halvfabrikata, komponenter m.v. til andre virksomheder	Investeringsvarer herunder lagerforskydninger	Forbrugsvarer	Eksport	Samlet produktion
Nærings- og nydelsesmiddelindustri ..	440	86	2.486	693	3.705
Tekstilindustri	497	69	417	109	1.092
Fodtøjs- og beklædningsindustri	38	55	935	40	1.068
Træ- og møbelindustri	439	55	249	50	793
Papir- og grafisk industri	737	10	394	38	1.179
Kemisk industri	857	26	370	228	1.481
Sten-, ler- og glasindustri	524	15	85	109	733
Jern-, metal- og transportmiddelindustri	1.245	1.288	402	833	3.768
Anden industri	161	20	239	63	483
Industri i alt	4.938	1.624	5.577	2.163	14.302
Håndværksmæssige fremstillings- og reparationsvirksomheder	188	459	1.103	23	1.773

Det fremgår heraf, at ca. en trediedel af industriproduktionen i 1953 fandt anvendelse som mellemprodukter af forskellig art i andre virksomheder inden for såvel industrien som andre erhverv. For håndværksmæssige fremstillingsvirksomheder, der her kun omfatter virksomheder med op til 5 personer, samt for håndværksmæssige reparations virksomheder var den tilsvarende andel kun 11 pct.

3. Udviklingen i forbruget.

I løbet af perioden 1948-65 er forbruget steget betydeligt. Målt i 1955-priser steg det samlede private forbrug fra 16,8 milliarder kr. i 1948 til 30,7 milliarder kr. i 1965 svarende til 83 pct. I samme periode steg priserne på de varer og tjenester, der indgår i det private forbrug, med gennemsnitlig 87 pct., således at stigningen i det private forbrug målt i løbende priser var 241 pct. eller fra 12,7 milliarder kr. i 1948 til 43,3 milliarder kr. i 1965.

Samtidig er forbrugets sammensætning ændret betydeligt, jfr. oversigten øverst side 55.

Den største tilbagegang i andelen af de private forbrugsudgifter finder man for fødevarer, brændsel m.v. samt gruppen fodtøj, tekstil og beklædning. Udgifterne til kollektiv transport og kommunikation steg relativt fra 1948 til 1958, men derpå faldt andelen på ny. Der er betydelig stigning for varige forbrugsgoder og for gruppen andre ikke-varige forbrugsgoder. For drikkevarer og tobak var der nedgang indtil 1958, men derefter på ny stigning. Det samme gælder posten andre tjenesteydelser. Også udgiften til husleje viste stigning.

Også i de kommende år må man regne med ændringer i forbrugets sammensætning. For at få et indtryk af den sandsynlige udvikling har man foretaget en prognose over det private forbrug i 1980. Prognosen er nærmere beskrevet i bilag 3. Der er foretaget selvstændige prognoser for mængderne og for de relative priser, idet prisudviklingen har ret stor betydning for hånd-

Den procentvise sammensætning af det private forbrug i løbende priser.

	1948 pct.	1958 pct.	1965 pct.
Fødevarer	28,8	25,8	21,9
Drikkevarer og tobak	11,4	10,1	10,5
Fodtøj, tekstil og beklædning	11,7	9,4	8,2
Andre ikke-varige forbrugsgoder	9,5	11,4	12,9
Ikke-varige forbrugsgoder i alt	61,4	56,7	53,5
Personbiler m.v.	9,1	2,9	4,1
Andre varige forbrugsgoder		11,7	14,2
Varige forbrugsgoder i alt	9,1	14,6	18,3
Kollektiv transport og kommunikation	4,2	4,4	4,2
Udenlandsrejser	1,3	2,7	3,3
Andre tjenesteydelser	11,9	9,9	10,1
Tjenesteydelser i alt	17,4	17,0	17,6
Husleje	7,0	8,1	8,4
Brændsel m.v.	5,1	3,6	2,2
Husleje og brændsel i alt	12,1	11,7	10,6
Privat forbrug i alt	100,0	100,0	100,0

værket, således som det allerede er omtalt i kapitel II og vil blive uddybet i det følgende i dette kapitel.

Prognosens resultat fremgår af flg. oversigt over den skønnede procentvise sammensætning af det private forbrug i 1980, idet der som nævnt er taget hensyn til både mængde- og prisforskydninger; til sammenligning er anført den procentvise sammensætning af det private forbrug i løbende priser i 1965:

Den procentvise sammensætning af det private forbrug i løbende priser.

	1965 pct.	Prognose 1980 pct.
Fødevarer	21,9	16,6
Drikkevarer og tobak	10,5	11,4
Fodtøj, tekstil og beklædning	8,2	7,0
Andre ikke-varige forbrugsgoder	12,9	15,0
Ikke-varige forbrugsgoder i alt	53,5	50,0
Personbiler m.v.	4,1	5,6
Andre varige forbrugsgoder	14,2	16,1
Varige forbrugsgoder i alt	18,3	21,7
Kollektiv transport og kommunikation	4,2	4,1
Udenlandsrejser	3,3	3,6
Andre tjenesteydelser	10,1	10,7
Tjenesteydelser i alt	17,6	18,4
Husleje	8,4	8,6
Brændsel m.v.	2,2	1,3
Husleje og brændsel i alt	10,6	9,9
Privat forbrug i alt	100,0	100,0

Idet der i øvrigt henvises til tabellerne i bind II samt til bilag 3, hvor prognosens forudsætninger nærmere er beskrevet, og hvor de enkelte

poster i forbruget er gennemgået, skal her blot bemærkes, at en prognose af denne karakter naturligvis må være behæftet med usikkerhed og kun kan angive tendenser. Prognosen viser et fortsat fald i andelen af det samlede private forbrug for fødevarer, fodtøj, tekstil og beklædning samt brændsel og en fortsat stigning for varige forbrugsgoder, tjenesteydelser (bortset fra kollektiv transport og kommunikation), andre ikke-varige forbrugsgoder, drikkevarer og tobak samt husleje.

4. Udviklingen i investeringerne.

Foruden den efterspørgsel, der udgår fra forbruget, er også den efterspørgsel, der udgår fra investeringerne, af betydning for håndværkets og den mindre industris afsætning.

I tabel 33 findes en opgørelse over de faste bruttoinvesteringer for årene 1948, 1958 og 1965, samt en prognose for 1980. Prognosen er, ligesom prognosen over det private forbrug, nærmere beskrevet i bilag 3. Ligesom forbruget er også de faste bruttoinvesteringer opgjort dels i løbende priser, dels i 1955-priser, og i tabellen findes tillige det prisindex, der er anvendt ved omregningen fra løbende priser til 1955-priser. Betegnelsen »faste bruttoinvesteringer« dækker dels over, at investeringer i lagre og besætninger ikke er medregnet, dels over, at der medregnes såvel nyinvesteringer som reparation og vedligeholdelse af bygninger, anlæg og maskiner m.v. Mens tallene for forbruget i forrige afsnit kun vedrørte det private forbrug, er der i tabellerne over de faste bruttoinvesteringer medregnet såvel private som offentlige investeringer. De offentlige investeringer udgør omkring en fjerdedel af de samlede faste bruttoinvesteringer, hvorimod det offentlige forbrug af varer og tjenester kun udgør 4 pct. af det samlede forbrug, jfr. bilag 3.

Udviklingen i de faste bruttoinvesteringer i årene 1948, 1958 og 1965 fremgår af følgende oversigt:

Millioner kr.	1948	1958	1965
Bygge- og anlægsarbejder:			
Løbende priser	1.930	4.140	10.310
1955-priser	2.675	3.850	6.670
1948 = 100			
Løbende priser	100	215	534
1955-priser	100	144	249
Prisindex, 1955 = 100	72	108	155
Transportmidler, maskiner m.v.:			
Løbende priser	1.768	4.592	10.804
1955-priser	2.262	4.178	7.733
1948 = 100			
Løbende priser	100	260	611
1955-priser	100	185	342
Prisindex, 1955 = 100	78	110	140

Den mængdemæssige stigning i bygge- og anlægsarbejder har været meget betydelig i tiden 1948-65, hvor den udgjorde 149 pct. Navnlig i perioden 1958-65 steg bygge- og anlægsarbejderne stærkt. Stigningen har dog været mindre end for investeringer i transportmidler og maskiner, som i tiden 1948-65 steg med 242 pct. (I samme tidsrum steg det private forbrug målt i 1955-priser kun med 83 pct.). Derimod har prisstigningen været kraftigere for investeringer i bygge- og anlægsarbejder end for investeringer i transportmidler og maskiner. Denne forskel skyldes større produktivitetsstigning ved produktionen af transportmidler og maskiner end i byggeriet samt det forhold, at produktionen af transportmidler og maskiner i modsætning til byggeriet er udsat for konkurrence fra udlandet. En anden forskel mellem de to kategorier af investeringer har været, at mens byggeriet navnlig ekspanderede efter 1958, har stigningen for transportmidler og maskiner været mere jævnt fordelt over de to perioder 1948-58 og 1958-65, omend stigningen har været størst i sidstnævnte periode.

Karakteristisk for såvel bygge- og anlægsarbejder som transportmidler og maskiner er i øvrigt, at udgifterne til reparation og vedligeholdelse målt i 1955-priser er steget mindre end nyinvesteringerne, jfr. følgende oversigt:

	1948 pct.	1958 pct.	1965 pct.
Bygge- og anlægsarbejder:			
Nybyggeri	41,5	44,9	57,1
Nye anlægsarbejder	16,4	19,5	20,8
Reparat. og vedligeholdelse	42,1	35,6	22,1
I alt	100,0	100,0	100,0
Transportmidler og maskiner:			
Nyinvesteringer	60,9	72,6	76,7
Reparat. og vedligeholdelse	39,1	27,4	23,3
I alt	100,0	100,0	100,0

Når reparations- og vedligeholdelsesarbejderne er steget mindre end nyinvesteringerne i bygninger og maskiner, hænger det bl. a. sammen med, at den stærke vækst i nyinvesteringerne har betydet en ændret vægtfordeling mellem ældre, reparationskrævende bygninger, anlæg og maskiner, og nyere, mindre reparationskrævende bygninger, anlæg og maskiner. For byggeriet har det tillige haft betydning, at indtjeningsmulighederne har været størst på nybyggeriet, hvilket har trukket reparationsvirksomheder over i nybyggeri. Øget fritid har ligeledes medført større tendens til, at folk selv foretager mindre reparationer.

For bygge- og anlægsarbejder har prisudviklingen været omtrent den samme for nyinvesteringer som for reparation og vedligeholdelse. Derimod har der, hvad angår maskiner og transportmidler, været en betydelig stærkere prisstigning for reparation og vedligeholdelse end for nyinvesteringer, jfr. følgende oversigt:

Prisindex 1948 = 100

	1948	1958	1965
Bygge- og anlægsarbejder:			
Nyinvesteringer	100	148	214
Reparation og vedligeholdelse	100	150	216
Transportmidler og maskiner:			
Nyinvesteringer	100	127	144
Reparation og vedligeholdelse	100	172	293

Priserne på reparation og vedligeholdelse af transportmidler og maskiner er således steget fire gange så meget som priserne for nyinvesteringer. Det hænger sammen med, at reparation og vedligeholdelse indeholder betydeligt mere arbejdsløn end nyinvesteringer. For bygge- og anlægsarbejder er dette ikke tilfældet i samme grad, idet der i reparation og vedligeholdelse indgår egentlige ombygninger, hvor materialeandelen i mange tilfælde er den samme som i nybyggeri.

Prognosen for de faste bruttoinvesteringer i 1980 sammenlignet med tallene for 1965 fremgår af følgende oversigt. Prognosen må i højere grad tages som udtryk for en illustration af, hvilke tendenser udviklingen vil medføre, end som en egentlig prognose:

	1965	1980	Procentvis stigning
Bygge- og anlægsarbejder:			
1955-priser, mill. kr.			
Nyinvesteringer	5.195	10.120	95
Reparation og vedligeh.	1.475	1.780	21
lait	6.670	11.900	78
Transportmidler og maskiner:			
1955-priser, mill. kr.			
Nyinvesteringer	5.933	11.810	99
Reparation og vedligeh.	1.800	2.820	57
I alt	7.733	14.630	89

Der er for bygge- og anlægsarbejder forudset en betydelig mindre stigning i reparation og vedligeholdelse end i nybyggeriet og i nye anlægsarbejder. Dette svarer til den hidtidige udvikling. Det er imidlertid et spørgsmål, hvor realistisk dette skøn er. Den kraftige ekspansion i nybyggeriet må på et eller andet tidspunkt også vise sig i en relativ stigning i reparation og vedligeholdelse. Om og i hvilken grad dette vil ske før 1980, er vanskeligt at afgøre, men prognosen har antagelig undervurderet mængdestigningerne for reparation og vedligeholdelse.

Ligesom prognosen over forbruget i 1980 bygger også prognosen over investeringerne i 1980 på udviklingen i perioden 1958-65. Dette indebærer som nævnt i bilag 3, at der i gennemsnit årligt sker samme absolutte tilvækst i investeringerne målt i faste priser i tiden 1965-80 som i tiden 1958-65. Den procentvise årlige stigning i investeringerne vil derfor i perioden 1965-80 være mindre end i perioden 1958-65. Denne forudsætning er formentlig ret realistisk i betragtning af, at den fremtidige befolkningsudvikling betinger en svagere vækst i arbejdsstyrken end i perioden 1958-65, jfr. i øvrigt afsnit 8 om bygge- og anlægsvirksomhed. Måske er udgifterne til reparation og vedligeholdelse korrigeret for prisforskydninger i overkanten. Det er ikke utænkeligt, at der netop som følge af prisforskydningerne vil ske en stigende substitution i form af nyinvesteringer fremfor reparation og vedligeholdelse.

5. Fremstillingsvirksomhed.

I dette og de følgende afsnit bringes en vurdering af, hvilke konsekvenser udviklingen i efterspørgslen har haft og vil kunne få for håndværket og den mindre industri. Disse virkninger gennemgås først for fremstillingsvirksomhed.

Som nævnt i afsnit 2 er ikke blot afsætningen af færdigvarer til forbrug, investering og eksport af betydning for en vurdering af en enkelt erhvervsgruppes samlede afsætning. Af betydning er tillige afsætningen af halvfabrikata m.v. til andre virksomheder. Det har imidlertid været umuligt at skaffe fyldestgørende statistisk materiale om efterspørgslen og afsætningen af halvfabrikata m.v. virksomhederne imellem. Der har derfor heller ikke været noget grundlag for en prognose herom. Imidlertid er der, som det nærmere vil blive uddybet i kapitel IV, grund til at antage, at den hidtidige stigning i specialiseringen imellem virksomheder vil fortsætte, således at den nævnte omsætning af halvfabrikata m.v. vil få øget betydning også for de mindre virksomheder.

Industri varer nes andel af den samlede efterspørgsel efter varer og tjenester har været svagt stigende, og parallelt hermed er der sket en beskeden stigning i den andel, fremstillingssektoren dækker af den samlede bruttofaktorindkomst.

Prisudviklingen for industrien fulgte indtil 1958 stort set den gennemsnitlige prisudvikling, men efter 1958 indtrådte et relativt prisfald. Heri afspejles det forhold, at mens udbygningen af industrien og navnlig industrieksporten indtil 1958 gennemgående skete i et forholdsvis gunstigt klima, har de senere års skærpede konkurrence medført et pres på indtjeningen, som kun delvis har kunnet afbødes ved fortsat produktivitetsstigning.

Der kan her i øvrigt være grund til at pege på de mulige konsekvenser for fremstillingssektoren i relation til andre erhverv, der ligger i, at fremtidige indkomststigninger ikke i samme grad som hidtil vil vise sig i efterspørgsel efter industrivarer som i efterspørgsel efter private og ikke mindst offentlige tjenesteydelser. Det kan, navnlig ved en samlet vækstrate, der **er** mindre end i første halvdel af 1960-erne, føre til, at fremstillingssektoren, medmindre nye varer og varianter fremkommer og efterspørges i hastigere tempo, kun kan opretholde indtjeningen ved stadig formindskelse af arbejdsstyrken, ligesom tilfældet i dag er med landbruget. En sådan udvikling kan indebære specielle problemer for de mindre fremstillingsvirksomheder, hvis disse ikke til stadighed øger produktiviteten, deltager i kapløbet om at bringe nye varer og varianter frem samt medvirker i strukturrationalisering, virksomhedssamarbejde m.v.

De grupper inden for efterspørgslen, der er af betydning for fremstillingsvirksomhed, findes såvel inden for forbruget som inden for investeringerne. Nedenstående oversigt viser, hvilke grupper det drejer sig om, målt i 1955-priser.

Ud over disse poster inden for forbrug og investering har også bygge- og anlægssektorens efterspørgsel efter byggematerialer betydning for fremstillingsvirksomhed. Denne efterspørgsel har imidlertid ikke talmæssigt kunnet udskilles.

Nyinvesteringer i transportmidler og maskiner er for 1980 anslået til 13.000 mill. kr. i 1955-priser. Dette svarer til en lidt højere årlig

	1948	1958	1965	1980
Mill. kr., 1955-priser				
Privat forbrug:				
Fødevarer	5.312	6.020	6.918	9.120
Drikkevarer og tobak	1.941	2.213	3.081	5.240
Tekstil, fodtøj og beklædning	1.613	1.979	2.898	4.990
Andre ikke-varige forbrugsgoder	1.561	2.454	3.695	6.200
Varige forbrugsgoder	1.410	3.161	6.072	12.640
Investeringer:				
Nyinvesteringer i transportmidler og maskiner	1.378	3.035	5.933	13.000
I alt	13.215	18.862	28.597	51.190

	1948 pct.	1958 pct.	1965 pct.	1980 pct.
Procentvis fordeling, løbende priser.				
Privat forbrug:				
Fødevarer	17,2	13,8	10,8	8,3
Drikkevarer og tobak	18,6	14,6	14,0	14,2
Tekstil, fodtøj og beklædning	19,0	13,6	11,0	8,6
Andre ikke-varige forbrugsgoder	15,4	16,5	17,3	18,7
Varige forbrugsgoder	14,8	21,1	24,5	27,0
Investering:				
Nyinvestering i transportmidler og maskiner	15,0	20,4	22,4	23,2
I alt	100,0	100,0	100,0	100,0

stigningstakt i disse investeringer for perioden 1965—80 end forudsat i prognosen over investeringerne i foregående afsnit, men dog stadig en lavere årlig stigningstakt end i perioden 1958-65.

Under gruppen varige forbrugsgoder er tillige medregnet reparation og vedligeholdelse af private motorkøretøjer, som ikke er af betydning for fremstillingsvirksomhed, men derimod for reparationsvirksomhed. Af statistiske grunde har reparation og vedligeholdelse af varige forbrugsgoder imidlertid ikke kunnet udskilles.

Endelig er af gruppen fødevarer en temmelig stor del fremstillet i de virksomheder, der i denne undersøgelse falder uden for fremstillingsvirksomhed. Det drejer sig om de fleste mejeri- og slagteriprodukter og ligeledes en række produkter, der ikke undergår nogen egentlig forarbejdning, navnlig frugt og grøntsager. Kun godt en trediedel af fødevareforbruget bliver således tilbage som hidrørende fra fremstillingsvirksomhed, som denne er afgrænset i nærværende betænkning. For 1980 er andelen skønsmæssigt anslået til 40 pct., idet man må regne med, at en lidt større del af fødevareforbruget i 1980 vil være industrielt fremstillet. Når man korrigerer for dette forhold, fremkommer den i ovenstående oversigt angivne procentvise fordeling af den indenlandske efterspørgsel, efter at der er taget hensyn til ændringer i de relative priser.

Imidlertid er det ikke tilstrækkeligt at opgøre den indenlandske efterspørgsel, når man vil analysere udviklingen i virksomhedernes afsætning. En del af den indenlandske efterspørgsel retter sig efter importerede varer, og på grund af liberaliseringen er der kommet øget konkurrence også for de mindre virksomheder. Til gengæld har den stærke stigning i industrieksporten også haft betydning for de mindre virksomheders afsætning.

I alle varegrupper har importen udgjort en stigende andel af forbruget. På samme måde udgør eksporten en stigende andel af den samlede produktion. Udenrigshandelen har imidlertid ikke samme betydning for alle varegrupper, jfr. følgende oversigt:

	Importen i pct. af forbruget		Exporten i pct. af produktionen	
	1959	1965	1959	1965
Fødevarer	7	10	31	31
Drikkevarer og tobak	7	11	12	14
Tekstil, beklædning, fodtøj	19	27	10	20
Andre ikke-varige forbrugsgoder	16	25	18	23
Varige forbrugsgoder	43	49	19	30
Nyinvesteringer i transportmidler og maskiner	57	60	51	52
I alt	28	35	28	32

Der er således en ret betydelig forskel mellem de enkelte varegrupper. For fødevarer, drikkevarer og tobak udgør importen kun omkring en halv snes procent af forbruget, mens andelen er oppe på omkring halvdelen for varige forbrugsgoder, transportmidler og maskiner. Variationen er lidt mindre, når det drejer

sig om eksportens andel af den samlede produktion.

Hvad angår den fremtidige udvikling har man ikke fundet det formålstjenligt at udarbejde prognoser. Disses resultat ville være så bundet af, hvilke forudsætninger man gør bl.a. om den internationale konjunkturudvikling og om udfaldet af de europæiske markedsforhandlinger, at de ingen selvstændig værdi vil have. Ved analysen af efterspørgselsudviklingens betydning for den fremtidige struktur inden for håndværket og den mindre industri har man derfor, hvad angår de talmæssige beregninger, fundet det rigtigst at se bort fra importen og eksporten.

Det indebærer på den anden side langtfra, at man kan se bort fra den betydning, importen og eksporten har haft og vil få. Udviklingen i tekstilindustrien er et eksempel på liberaliseringens virkninger. De mindre virksomheders stilling kan på ret afgørende måde være afhængig af, om de befinder sig i mere »åbne« eller mere »lukkede« brancher. Generelt har konkurrenceforholdene ydet de mindre virksomheder bedre vilkår, jo mere »lukket« branchen har været. På den anden side giver en branche med stor eksport også muligheder for indsats fra de mindre virksomheders side, enten ved specialisering, ved at virksomhederne bliver underleverandører til større virksomheder eller ved organiseret samarbejde mellem mindre virksomheder på eksportmarkederne, hvor større enheder ofte er nødvendig. Hertil kan føjes, at en stor importandel er ensbetydende med en potentiel mulighed for, at indsats fra såvel større som mindre indenlandske virksomheder kan bære frugt i form af øget salg.

Af oversigten over den procentvise fordeling af den indenlandske efterspørgsel efter industrivarer fremgår, at andelen for fødevarer, drikkevarer og tobak samt tekstil, fodtøj og beklædning er faldende. Omvendt har der været en stigende andel for andre ikke-varige forbrugsgoder, varige forbrugsgoder samt transportmidler og maskiner. Hvis man sammenholder denne forskydning med de forskellige koncentrationstendenser, der er omtalt i kapitel II, er der næppe tvivl om, at man har en del af forklaringen på koncentrationstendenserne på fremstillingsområdet.

I perioden siden 1948 har der været ret stærke koncentrationstendenser i *nærings- og nydelsesmiddelindustrien* samt i *tekstil- og beklædningsindustrien.* Omvendt var der ingen eller kun ret svage koncentrationstendenser i *papir- og grafisk industri* samt i *jern- og metalindustrien.* Når nærings- og nydelsesmiddelindustrien og tekstil- og beklædningsindustrien har oplevet de kraftigste koncentrationstendenser, skyldes det for en del, at efterspørgslen efter fødevarer, drikkevarer og tobak samt tekstil, fodtøj og beklædning ikke er steget så stærkt som efterspørgslen efter andre varer. For tekstilindustrien har koncentrationen desuden sin baggrund i en øget import, men også i, at eksporten har udgjort en stigende andel af produktionen. Omvendt er det gået i papirindustrien, den grafiske industri samt jern- og metalindustrien. Efterspørgslen efter disse industriers produkter er steget kraftigere end efterspørgslen efter andre industriers produkter; det gælder de varige forbrugsgoder samt transportmidler og maskiner. For papirindustrien og den grafiske industri findes efterspørgslen under gruppen andre ikke-varige forbrugsgoder, hvor efterspørgslen også er steget relativt. De mindre virksomheder har bedre kunnet klare sig under de gunstigere afsætningsforhold. Den grafiske industri møder desuden betydeligt mindre konkurrence fra udenlandske virksomheder. (I denne forbindelse og i kapitlet i øvrigt betyder anvendelsen af ordet »industri« ikke nødvendigvis, at alle virksomhederne inden for det pågældende område er egentlige industrivirksomheder, jfr. f.eks. den grafiske industri).

For de fleste brancher synes der således at kunne konstateres en hovedtendens til, at en efterspørgselsstigning, der er stærkere end gennemsnittet, resulterer i svagere stigning i koncentrationsgraden end gennemsnitligt, mens omvendt en temmelig svag efterspørgselsstigning resulterer i en ret stærk koncentrationsstigning. Undtagelsesfri er reglen dog ikke. I kapitel II blev det således påvist, at også *træ- og møbelindustrien* havde haft relativt stærke koncentrationstendenser. Efterspørgslen efter denne industris produkter er imidlertid steget ret stærkt, og man kunne derfor have ventet svage koncentrationstendenser.

Prognosen over efterspørgslen i 1980 forudser stort set en fortsættelse af de tendenser til relativ forskydning i efterspørgslen, som hidtil er iagttaget. Fødevarernes og tekstilvarernes andel antages at ville falde yderligere, for drikkevarer og tobak vil andelen være uændret, mens der for de øvrige grupper, andre ikke-varige forbrugsgoder, varige forbrugsgoder samt transportmidler og maskiner, vil ske en stigning i

andelen. Det må antages at medføre, at også mønstret i koncentrationstendenserne vil fortsætte. De mindre virksomheder vil tabe mest terræn i fødevareindustrien, hvor deres andel i forvejen er stærkt reduceret, og i tekstil- og beklædningsindustrien, hvor de endnu i dag indtager en ret betydelig position. Her må det dog indskydes, at der ikke er tale om noget uafvendeligt. De mindre virksomheder har selv gennem rationaliseringer af forskellig art betydelige muligheder for at afbøde udviklingen. I nydelsesmiddelindustrien må efterspørgslens virkninger på strukturen antages at blive neutrale. Den grafiske industri og jern- og metalindustrien er de områder, hvor de mindre virksomheders betydning må antages at blive ændret mindst. Der vil antagelig fortsat ske nogen koncentration i disse industrier, men efterspørgselsudviklingen vil for disse industrier i højere grad end for andre virke til gunst for de mindre virksomheder.

Hvis man således antager, at der for de enkelte brancher er en sammenhæng mellem efterspørgselsudvikling og koncentrationsudvikling, betyder dette tillige, at efterspørgselsforskydningerne i sig selv vil virke bremsende på koncentrationstendenserne for fremstillingsområdet som helhed. De grupper, hvor koncentrationstendenserne er svagest, er samtidig dem, hvor efterspørgslen ventes at stige mest. De vil derfor alt andet lige i 1980 have en større andel af den samlede produktion, mens grupperne med de kraftigste koncentrationstendenser får relativt mindre betydning. Den større efterspørgsel vil således bevirke, at de mindre virksomheder får en større andel af produktionen, end de ville have fået, hvis efterspørgslens sammensætning var uændret. I denne betydning skulle den samlede efterspørgselsudvikling altså være gunstig for de mindre virksomheder. Igen er der grund til at understrege, at de mindre virksomheder gennem egen indsats, både i den enkelte virksomhed, men også gennem samarbejde, har mulighed for at udbygge den position, efterspørgselsudviklingen vil give dem.

Andre faktorer i forbindelse med efterspørgslen trækker imidlertid i retning af større koncentration. Det drejer sig om mærkevarernes stigende udbredelse og om den øgede betydning af nye varer. Mærkevarerne er især udbredt blandt fødevarer, tobak, drikkevarer, beklædning og kemisk-tekniske artikler, og på andre vareområder vil mærkevarernes betydning vokse. Produktionen af mærkevarer af ensartet kvalitet forudsætter i reglen masseproduktion og derfor store enheder, selv om man også ser eksempler på, at samme mærkevare produceres i flere mindre virksomheder. Derimod er afsætningen af mærkevarer kun rentabel, når omsætningen er af en vis størrelsesorden. Når koncentrationsgraden er ret stor for en række af de ovennævnte varer, hænger det sammen med mærkevarernes betydning for netop disse varer. I det omfang, mærkevaresystemet breder sig til andre områder, vil det føre stærkere koncentration med sig også på disse områder. Den løbende produktion af standardiserede varer af ensartet kvalitet kræver indsættelse af betydelige faste omkostninger, og det samme gælder opbygningen af en salgsorganisation. Det kan være vanskeligt for de mindre virksomheder at leve op til disse krav. Et velorganiseret samarbejde om salgsarbejdet kan imidlertid gøre det muligt for dem fortsat at eksistere til trods for mærkevaresystemets stigende udbredelse.

Nye varer og varianter af allerede eksisterende produkter fremkommer i dag i større tempo end hidtil. På en række områder fremkommer nye varer som resultat af en betydelig teknisk forskningsindsats. Det kan være vanskeligt for den mindre virksomhed at gå ind i egentlige produktudviklingsprogrammer, i hvert fald hvis denne produktudvikling alene foretages i den enkelte virksomhed. Samarbejde på dette område er et af de midler, hvormed de mindre virksomheder eventuelt kan drage større nytte af den hastige udvikling i teknik og salgsorganisation m.v.

Mens udviklingen i retning af mærkevarer og nye varer stort set virker til ugunst for de mindre virksomheder, idet den reducerer det område af forbruget, hvor mindre virksomheder har naturlige forudsætninger, kan en tendens i retning af øget efterspørgsel efter mere differentierede varer fremkaldt af velstandsstigningen måske betyde øget afsætning for nogle af de mindre virksomheder. Det drejer sig om varer som møbler, tæpper, glas, porcelæn, keramik, varer af ædle metaller, beklædning m.v. Ofte kan den mindre virksomhed bedre end den større præstere et sådant udbud. Betydningen af dette forhold må dog ikke overvurderes. Med den stigende arbejdsløn vil de individuelt tilpassede og fremstillede produkter kunne blive så dyre i forhold til massefremstillede produkter inden for samme kategori, at de kun finder et begrænset marked. En del mindre virksomheder vil dog antagelig kunne udnytte denne særlige efterspørgsel, navnlig inden for brugs-

kunsten, hvis de formår at leve op til de krav, denne særlige efterspørgsel stiller.

Den foregående analyse af den fremtidige efterspørgselsudviklings betydning for de mindre virksomheder har nødvendigvis været grov og unuanceret. Der har været anvendt brede generaliseringer, og konklusionerne kan kun anvendes på tilsvarende brede grupper af brancher. De enkelte branchers udvikling kan afvige betydeligt fra de brede linier, der her er trukket op. Dertil kommer, at også andre faktorer, som f.eks. strukturomlægningen inden for handelen, spiller en rolle for, hvilke tendenser man kan vente henimod koncentration, jfr. herom kapitel IV.

Skal man sammenfatte, hvorledes den forventede efterspørgselsudvikling må antages at ville påvirke strukturen inden for fremstillingsvirksomhed, er der næppe tvivl om, at koncentrationstendenserne og dermed nedgangen i antallet af mindre virksomheder vil fortsætte i nogenlunde samme tempo som hidtil. Den bremse på koncentrationsbevægelserne, som synes at være indbygget i efterspørgslens sammensætning på varegrupper, vil antagelig blive modvirket af de modsatrettede tendenser mod mærkevarer og produktudvikling, der resulterer i fremkomsten af nye varer.

6. Reparationsvirksomhed.

For reparationsvirksomhed er det, ligesom for andre områder af håndværket og den mindre industri, karakteristisk, at lønnens andel af omsætningen er ret høj. I perioder med kraftig lønstigning stiger priserne på reparationsydelser derfor kraftigere end priserne på færdigvarer. Det kan igen resultere i, at efterspørgslen i nogen grad drejer bort fra reparation og over mod færdigvarer.

Mens den efterspørgsel, der er af betydning for udviklingen inden for fremstillingsvirksomhed, ret let lod sig udskille af tallene for den samlede efterspørgsel, ligger det betydeligt vanskeligere med hensyn til reparationsvirksomhed. Der foreligger ingen samlede tal for, hvor stor efterspørgslen efter reparationsydelser er. Analysen af efterspørgslens betydning for reparationsvirksomhedernes struktur må derfor blive vanskelig at gennemføre. De vigtigste brancher behandles i det følgende hver for sig ved hjælp af det materiale, der findes.

Reparationsvirksomhed vil her blive afgrænset som i kapitel II. Følgende brancher behandles: Skotøjsreparation, smede- og maskinværksteder, reparation af radio og fjernsyn samt autoreparation. Reparation af cykler samt ure, guld og sølv m.v. behandles i afsnittet om butikshåndværk, ligeledes i overensstemmelse med afgrænsningerne i kapitel II.

Som nævnt i kapitel II er antallet af *skotøjsreparationsværksteder* i klar tilbagegang. Udviklingen fra 1948 til 1958 fremgår af følgende oversigt:

	1948	1958
Antal virksomheder:		
Kun reparation	3.507	2.079
Reparation og detailhandel	1.019	780
Kun detailhandel	608	680
I alt	5.134	3.539

Nedgangen er fortsat efter 1958. Der var i 1966 ca. 1800 og i 1967 15-1600 værksteder.

Omsætningens fordeling på reparation og detailsalg fremgår af følgende oversigt:

	1948	1958
Mill. kr.:		
Reparation	42	40
Detailsalg	146	250
Andet	7	6
I alt	195	296

Omsætningstallene dækker ikke salget i stormagasiner o.l. Detailhandelsprognosen (Bjarke Fog og Arne Rasmussen: Danmarks detailhandel i 1980) anslår omsætningen vedrørende skotøjsreparation til 68 mill. kr. i 1962. I betragtning af prisudviklingen dækker stigningen fra 1958 formentlig i ret høj grad over prisstigninger, mens mængdestigningen sikkert har været ringe. Detailhandelsprognosen regner da også kun med en mængdemæssig stigning i skotøj sreparationerne på 20 pct. fra 1962 til 1980, mens man anslår, at detailsalget i branchen målt i faste priser vil blive noget nær fordoblet. Denne udvikling afspejler nye forbrugsvaner, der tildels allerede er ved at trænge igennem. Udskiftningsfrekvensen for sko forøges. Skoene slides ikke så meget som tidligere, før de kasseres. Dette udtrykker til en vis grad en forbrugerreaktion på den relative prisudvikling.

Men netop fordi priserne på skotøjsreparation vil stige mere end priserne på nye sko, vil skotøjsreparationsværkstedernes omsætning målt i løbende priser ikke udvikle sig helt så ugunstigt i forhold til omsætningen ved detailsalget som antydet foran ved den skønnede udvikling i mængderne.

Omend den relative prisudvikling således er til gunst for skotøjsreparationsværkstederne, vil den samtidig medvirke til, at antallet af virksomheder formentlig fortsat falder. I en af Håndværksrådet i 1968 foretagen undersøgelse af skomagerfagets fremtidige muligheder regnes med en fortsat meget betydelig nedgang i antallet af virksomheder, til i 1975 formentlig i alt 655 virksomheder. Tilgangen til faget er overordentlig ringe. En form for nydannelse har været de såkaldte hælebarer. I øvrigt påtænkes oprettelse af centralværksteder, der skal foretage de større reparationer for virksomhederne, der herefter stort set kun skulle beskæftige sig med detailhandel og udførelse af småreparationer.

Den efterspørgsel, der retter sig mod *smede- og maskinværkstedernes* ydelser, lader sig ligeledes vanskeligt udskille fra statistikken over forbrug og investering i afsnit 3 og 4.

Antallet af smede- og maskinværksteder har været faldende i tiden fra 1948 til 1965, omend oplysningerne om antallet ikke var helt sammenlignelige ved de to erhvervstællinger i 1948 og 1958. Fra 1958 til 1965 er der tilsyneladende sket en ret stærk stigning i personellet. På alle områder kan der ventes stigende efterspørgsel indtil 1980. Det gælder såvel reparation og vedligeholdelse af kapitalapparatet som reparation af bygninger og anlæg samt varige forbrugsgoder. Det er muligt, at en større del af reparationerne og vedligeholdelsen af maskiner m.v. i industrien vil blive foretaget af virksomhederne selv. Imidlertid bliver prisstigningerne på grund af det store indhold af arbejdskraft i reparationsarbejdet betydeligt større end prisstigningerne for nye produkter. Ligeledes bliver der større stigning i mængden af nyinvesteringer end i mængden af reparationsarbejder, hvilket til dels er en følge af den forskellige prisudvikling. Det er sandsynligt, at beskæftigelsen i smede- og maskinværkstederne fortsat vil stige, og at nedgangen i antallet af virksomheder vil mindskes. Det er heller ikke utænkeligt, at den større tendens til specialisering, der allerede er ret udpræget for visse områder, vil blive endnu mere udtalt.

Antallet af virksomheder i *radio- og fjernsynsbranchen* har fra 1948 til 1958 været ret konstant, jfr. følgende oversigt:

	1948	1958
Antal virksomheder:		
Kun reparation	14J	157
Reparation og detailsalg	626	651
Kun detailsalg	166	141
I alt	933	949

Det samlede personel steg fra 2.259 i 1948 til 3.025 i 1958, og omsætningen steg ligeledes kraftigt:

	1948	1958
Mill. kr.:		
Reparation		22
Detailhandel	56	190
Andet		6
lait	**72**	218

Hertil kommer omsætningen i stormagasiner, supermarkeder og lign. Forbruget af radio- og fjernsynsapparater findes i gruppen »andre varige forbrugsgoder«, hvor også bl.a. reparation af radio- og fjernsynsapparater er placeret. Som tidligere nævnt udgør forbruget af »andre varige forbrugsgoder« en stigende andel af det samlede private forbrug. Målt i løbende priser steg andelen fra 7,5 pct. i 1948 til 11,7 pct. i 1958 og 14,2 pct. i 1965. I gruppen »varige forbrugsgoder« har forbruget af radio- og fjernsynsapparater, grammofoner og lign. haft en noget varierende betydning. I 1953 bestod 7 pct. af udgifterne til anskaffelse og vedligeholdelse af varige forbrugsgoder (bortset fra motorkøretøjer) af radio- og fjernsynsapparater, grammofoner m.v. I 1960 var denne andel tredoblet og udgjorde 21 pct. Men herefter faldt den stærkt og var i 1963 kun 10 pct. I stedet synes det navnlig at være udgifterne til møbler og boligudstyr, der er steget. Omend de varige forbrugsgoder som sådan har en stigende betydning i forbruget, sker der således stadige ændringer i forbruget af de enkelte varige forbrugsgoder. Disse ændringer skyldes i vidt omfang, at anskaffelserne sker i bølger, der er bestemt dels af fremkomsten af helt nye varer in-

den for området, nye modeller og nye typer m.v., dels af nedslidningstiden.

Prognosen for det private forbrug i 1980 forudser en fortsat stigning i den andel, der anvendes til andre varige forbrugsgoder. Denne er for 1980 anslået til 16,1 pct. mod 14,2 pct. i 1965 (målt i løbende priser). Foruden usikkerheden om, hvilken andel radio og fjernsyn vil udgøre af denne forbrugspost, hvilket bl.a. afhænger af farvefjernsynets udvikling, kommer også spørgsmålet om, i hvilket omfang og tempo der vil fremkomme nye varer og modeller inden for branchen. I denne henseende må peges på den rivende udvikling på det område, der betegnes elektronik. Hertil kommer, at stormagasiner og supermarkeder antagelig vil erobre en større del af omsætningen. Disse virksomheder vil formentlig også selv oprette reparations- og serviceafdelinger, hvilket kan få konsekvenser for de traditionelle reparationsvirksomheder. Detailhandelsprognosen anslår, at branchens detailsalg fra 1962 til 1980 vil stige med næsten 100 pct. målt i 1962-priser, og at omsætningen vedrørende reparation vil stige nogenlunde tilsvarende. Reparation har hidtil udgjort omkring 10 pct. af omsætningen fra detailsalget. Hvis man også her regner med større prisstigninger på reparationsarbejder end på færdigvarer, skulle omsætningen vedrørende reparationsarbejder målt i løbende priser procentvis stige mere end omsætningen vedrørende detailsalget. Antallet af virksomheder vil næppe ændres væsentligt, men der må regnes med et stærkt stigende personel.

I *automobilbranchen* var der fra 1948 til 1958 følgende udvikling i antallet af virksomheder:

	1948	1958
Antal virksomheder:		
Kun reparation	1.173	910
Reparation og detailsalg	1.059	2.166
Kun detailsalg	196	307
I alt	2.428	3.383

Tilvæksten i antallet af virksomheder er især kommet fra virksomheder med såvel reparation som detailsalg samt de rene detailvirksomheder. Antallet af rene reparationsvirksomheder er derimod gået tilbage. Det samlede personel steg fra 15.000 til 20.000 personer. Omsætningen udviklede sig således:

	1948	1958
Mill. kr.:		
Reparation	150	327
Detailsalg	319	1.490
Andet	31	66
I alt	500	1.883

Udgifterne til nyanskaffelser og reparation af motorkøretøjer har iflg. nationalregnskabsstatistikken været følgende:

	1953	1958	1963
Mill. kr., løbende priser:			
Anskaffelse af motorkøretøjer til privat og offentligt forbrug	518	725	1.562
Anskaffelse af motorkøretøjer til erhvervsbrug	283	376	544
lait	801	1.101	2.106
Reparation af motorkøretøjer til privat og offentligt forbrug	119	188	361
Reparation af motorkøretøjer til erhvervsbrug	254	399	766
I alt	373	587	1.127
Anskaffelse og reparation i alt	1.174	1.688	3.233

Målt i løbende priser har reparation og vedligeholdelse i hele perioden udgjort omkring halvdelen af udgifterne til anskaffelse af motorkøretøjer. Prisudviklingen på reparation og nyanskaffelser har imidlertid været meget forskellig. For nyanskaffelser af motorkøretøjer til forbrug steg priserne fra 1953 til 1963 med gennemsnitlig 7 pct. For reparation var prisstigningen derimod 73 pct. Målt i faste priser har reparation og vedligeholdelse således udgjort en faldende andel af udgifterne til nyanskaffelser.

De samlede udgifter til nyanskaffelser af motorkøretøjer til forbrug og investering er for 1980 anslået til ca. 8.750 mill. kr. målt i løbende priser. Det er næppe realistisk at antage, at der også i 1980 vil blive anvendt et beløb til

reparation og vedligeholdelse af automobiler, der ligesom i dag svarer til halvdelen af nyanskaffelserne. Man vil sandsynligvis få en noget lavere andel, hvilket er udtryk for, at bilerne får en kortere levetid. I øvrigt vil forholdet mellem udgifterne til nyanskaffelser og reparationer af automobiler i meget høj grad afhænge af den fremtidige automobilbeskatning. Hvis beskatningen opretholdes, vil man dog næppe nå helt ned på det niveau med hensyn til forholdet mellem priser på nyanskaffelser og reparationer, som allerede i dag kan iagttages i USA. Af betydning vil det ligeledes være, om der sker en skærpelse af reglerne om tvunget syn på automobiler, og det kan heller ikke udelukkes, at en stor del af den fremtidige tilvækst i automobilbestanden vil ligge i, at familien anskaffer vogn nr. to (»konevognen«), der ikke udnyttes så meget og derfor heller ikke kræver så megen reparation og vedligeholdelse. I øvrigt kan der ske det, at folk som følge af prisudviklingen på automobilreparationer i stigende grad går over til at reparere vognen selv. Samtidig kan der ske en forstærket udvikling i retning af, at dele til automobiler udskiftes i stedet for at blive repareret. Specielt kan der med hensyn til reparationsværkstederne forventes den udvikling, som også kan iagttages i andre lande, at servicestationer udfører småreparationer, mens større reparationer udføres på egentlige værksteder, som er forholdsvis store.

Der er således nogen usikkerhed forbundet med vurderingen af den fremtidige beskæftigelsesudvikling på automobilværkstederne. En samlet bedømmelse må dog nok føre til, at der vil ske nogen stigning i beskæftigelsen. I betragtning af de tendenser til standardisering af reparationsarbejdet og de stigende krav til maskinelt udstyr, der allerede har kunnet iagttages, må man kunne forvente en tendens mod, at værkstederne bliver større, således at antallet af egentlige reparationsværksteder skulle stige mindre end beskæftigelsen.

Med hensyn til den fremtidige efterspørgsel efter reparationsydelser for de brancher, der er undersøgt i det foregående, er der tale om flere generelle tendenser, hvis indbyrdes styrke kan være vanskelig at afveje. For det første vil der ske en stærk stigning i salget af varige forbrugsgoder og i investeringer i maskiner og lign. Det trækker mod større efterspørgsel efter reparationsydelser. For det andet vil prisforholdet mellem nyanskaffelser og reparation forskydes, således at reparation bliver relativt dyrere end nyanskaffelser. Det fører til, at de varige forbrugsgoder og maskinerne får en kortere levetid, hvilket for de varige forbrugsgoders vedkommende forstærkes af en vis ændring af forbrugermentaliteten, navnlig hos den yngre generation, i retning af at bruge tingene en kortere tid og derefter kassere dem, og denne tendens trækker mod mindre efterspørgsel efter reparationsydelser. Skotøjsreparation er et klart eksempel. En tredie tendens kommer til udtryk ved, at reparationsarbejdet på flere områder udføres i en ny og arbejdsbesparende teknik og i større virksomheder. Det virker bremsende på prisstigningen i hvert fald på visse reparationsydelser og skulle således trække i retning af en større efterspørgsel. En fjerde tendens er velstandsstigningen, som gør det muligt for forbrugerne at bære noget af prisstigningerne på reparationsydelser og altså også trækker i retning af større efterspørgsel efter reparationsydelser. Endelig må som en modsatrettet tendens fremhæves, at den stigende fritid, kombineret med de høje priser på reparationer, må formodes at føre til, at forbrugerne selv i stigende grad udfører reparationer.

Der skal ikke her gøres noget forsøg på at forudsige det samlede resultat af disse modsat rettede tendenser. Antagelig vil der dog nok ske nogen stigning i efterspørgslen. Det samlede antal virksomheder vil muligvis falde, men virksomhederne vil blive større, og integrationen med detailhandelsfunktionen vil fortsætte. Man kan ikke se bort fra, at efterspørgselsudviklingen vil medføre behov for specielle virksomheder, der udfører alle arter af reparationer inden for et bredt område, f.eks. hjemmet og dets udstyr (radio og fjernsyn, oliefyr, elinstallationer, sanitet og alle andre former for bygningsreparationer etc.), og at der måske her kan være et egnet felt for mindre virksomheder.

7. Håndværksmæssig servicevirksomhed.

Også håndværksmæssig servicevirksomhed er et område, hvor der i virksomhedernes produktion indgår en ret stor lønandel, og hvor prisstigningerne derfor har en tendens til at blive større end de gennemsnitlige prisstigninger.

Den efterspørgsel, der er af betydning for håndværksmæsig servicevirksomhed, ligger inden for forbruget i gruppen »andre tjenesteydelser«, som imidlertid også dækker over ydelser fra andre erhverv. Det drejer sig navnlig om læger, tandlæger, advokater og lign. samt

restaurationer, hoteller, forlystelser, banker, undervisning og hushjælp. Ydelser fra de håndværksmæssige servicefag, d.v.s. vaskerier, renserier, farverier, frisører, fotografiske etablissementer, vinduespolerere og skorstensfejere, dækker skønsmæssigt kun over 15-20 pct. af forbruget af »andre tjenesteydelser« (målt i løbende priser). Foruden af det private forbrug af tjenesteydelser berøres de håndværksmæssige servicefag også til en vis grad af det offentlige forbrug. Det gælder i særlig grad vaskerierne, som desuden i et vist omfang udfører arbejde for andre erhverv (industri, liberale erhverv m.v.).

For hele gruppen »andre tjenesteydelser« har der været en nogenlunde uændret andel af det samlede private forbrug målt i løbende priser, nemlig 9,9 pct. i 1958 og 10,1 pct. i 1965.

For 1980 viser prognosen, at andelen af forbruget i løbende priser vil være steget til 10,7 pct., navnlig som følge af, at prisstigningen vil være stærkere end gennemsnittet. De tjenesteydende erhverv, der som helhed har ringe muligheder for at øge produktionen pr. beskæftiget, kan således forvente en øget andel af forbrugsudgifterne. Det sker som nævnt i kraft af højere priser, der igen er en følge af en relativt stor indkomstelasticitet (d.v.s. en forholdsvis stor stigning i forbruget af tjenesteydelser, når indkomsten stiger) og begrænsede muligheder for at øge produktionen pr. beskæftiget. I denne forbindelse er det ligeledes af betydning, at der her er tale om typiske hjemmemarkedserhverv.

Der er ikke foretaget en selvstændig analyse af det forbrug af tjenesteydelser, der dækkes af de håndværksmæssige servicefag. Disses bidrag til forbruget af »andre tjenesteydelser« kan som nævnt anslås til 15-20 pct. Fra 1948 til 1958 ser der ud til at have været en mindre stigning i denne andel. og heri kan ligge en del af forklaringen på den øgede beskæftigelse i de håndværksmæssige servicefag fra 1948 til 1958. Efter 1958 har den håndværksmæssige servicevirksomhed tilsyneladende haft en nogenlunde uændret andel af forbruget af »andre tjenesteydelser«. Om man fremover kan regne med, at virksomhederne vil kunne opretholde andelen af forbruget af »andre tjenesteydelser«, er usikkert.

I kapitel II blev omtalt, at antallet af vaskemaskiner i private husholdninger er forøget meget stærkt i de seneste år. Det samme gælder forskelligt udstyr som hårtørreapparater, curlers m.v. Disse forhold blev anført som én af årsagerne til, at de håndværksmæssige servicefag havde stagnerende beskæftigelse fra 1958 til 1965. Man må sikkert forudse en yderligere stigning i det private forbrug af vaskemaskiner og apparater til kvindernes hårpleje. Dette kan trække i retning af, at vaskerier og damefrisører vil få en forholdsvis mindre stigning i omsætningen end andre virksomheder i håndværket og den mindre industri. I vaskeribranchen har udbredelsen af strygefri stoffer uden tvivl begrænset omsætningen, og det kan ikke udelukkes, at en øget anvendelse af engangslinned, der allerede kan iagttages på visse hospitaler, kan få tilsvarende virkninger, bl.a. også på vaskeriernes udlejningsvirksomhed. På den anden side vil den strukturomlægning i branchen, der viser sig ved, at traditionelle vaskerier erstattes af møntvaskerier, som ofte startes af folk, der ikke før har været i branchen, antagelig fortsætte. Denne nydannelse har allerede vundet betydelig udbredelse. I frisørbranchen vil herrefrisørernes omsætning antagelig blive mindst påvirket af udviklingen.

Håndværksmæssig servicevirksomhed kan antagelig henregnes til den gruppe inden for håndværket og den mindre industri, der i de kommende år nogenlunde vil kunne opretholde stillingen i forhold til andre erhvervsgrupper. Der vil dog næppe ske en stigning i antallet af virksomheder.

8. Bygge- og anlægsvirksomhed.

Inden for håndværket og den mindre industri er bygge- og anlægsvirksomhed som påpeget i kapitel II det område, der har oplevet den kraftigste stigning i efterspørgslen. Målt i 1955-priser steg bruttoinvesteringerne i bygninger og anlæg fra 2.675 mill. kr. i 1948 til 6.670 mill. kr. i 1965 eller med 149 pct. Størst har stigningen været i perioden 1958-65, hvor den gennemsnitlig udgjorde ca. 8 pct. årlig. Fra 1948 til 1958 var den årlige stigning i gennemsnit kun knap 4 pct.

Sammensætningen af bruttoinvesteringerne i bygninger og anlæg fremgår af oversigten på følgende side (i 1955-priser).

Det fremgår af oversigten, at det navnlig er det offentlige byggeri og det private erhvervsbyggeri, der er steget. På den anden side er stigningen i reparation og vedligeholdelse af bygninger og anlæg forbløffende lille.

Den kraftige stigning i byggeriet har også sat sig spor i beskæftigelsen, hvorimod antallet af

1955-priser	1948 mill. kr.	pct.	1958 mill. kr.	pct.	1965 mill. kr.	pct.	Stigning 1948–1965 i pct.
Boligbyggeri	725	27,1	865	22,5	1.975	29,6	172
Privat erhvervsbyggeri	280	10,5	525	13,6	1.175	17,6	320
Offentligt byggeri	105	3,9	340	8,8	660	9,9	529
Nybyggeri i alt	1.110	41,5	1.730	44,9	3.810	57,1	243
Nye anlægsarbejder	440	16,4	750	19,5	1.385	20,8	215
Rep. og vedligeholdelse af bygninger og anlæg (heru. om- og tilbygning)	1.125	42,1	1.370	35,6	1.475	22,1	31
Bygge- og anlægsarbejder i alt	2.675	100,0	3.850	100,0	6.670	100,0	149

virksomheder ikke er undergået særlige ændringer. Følgende oversigt viser udviklingen:

	1948	1958	1965
Antal virksomheder	21.900	21.500	20.000
Personel	117.000	123.000	155.000

Fra 1948 til 1965 er det samlede personel (incl. indehavere) steget med 32 pct. Sammenholdt med stigningen i de samlede bygge- og anlægsarbejder på 149 pct. er der således sket en ikke ubetydelig stigning i produktionen pr. beskæftiget. Dette hænger bl.a. sammen med stigende anvendelse af færdig fremstillede dele, hvorved det direkte behov for arbejdskraft på selve byggepladsen er blevet reduceret. Efterspørgselspresset har imidlertid været så kraftigt, at betydelige prisstigninger alligevel er blevet resultatet. For bygge- og anlægsvirksomhed steg prisindexet for brutto faktorindkomsten med 131 pct. fra 1948 til 1965. Industrien havde kun en stigning på 68 pct., og for alle andre erhverv under ét var stigningen 100 pct. Denne forskellige prisudvikling må også ses i sammenhæng med, at byggeriet ikke hidtil har arbejdet i konkurrence med udlandet. En anden virkning af det stærke efterspørgselspres har været, at antallet af virksomheder stort set har været uændret. Denne udvikling dækker dog over en stigning i antallet af *entreprenør-, blikkenslager-, el-installatør- samt gulvbelægnings- og isolerings for retninger,* mens der har været nedgang i antallet af virksomheder i mere traditionelle fag som *murer-, tømrer- og malerforretninger.*

Forsøg på at forudsige, hvorledes efterspørgslen i fremtiden vil påvirke beskæftigelses- og virksomhedsstrukturen i bygge- og anlægssektoren, støder uundgåeligt på vanskeligheder, fordi man kun med stor usikkerhed kan skønne over den fremtidige efterspørgsel efter bygge- og anlægsarbejder. Denne efterspørgsel afhænger for boligbyggeriets vedkommende bl.a. af befolkningsmæssige forhold som størrelsen af den samlede befolkning og alders- og civilstandsfordelingen samt af indkomstudviklingen og af den førte huslejepolitik. Erhvervsbyggeriet afhænger af afsætningsforventninger, afskrivningsregler, kapitalforsyning m.v., og efterspørgslen efter offentligt byggeri har hidtil vist en tendens til at vokse stærkere end nationalproduktet. Hertil kommer, at det offentlige gennem rentepolitikken og på anden måde har muligheder for at påvirke den private sektors efterspørgsel efter byggeri. Befolkningsudviklingen er den faktor, der kan forudsiges med størst sikkerhed. Sværere er det at skønne over den fremtidige økonomiske aktivitet, og endnu vanskeligere bliver det at danne sig et billede af de fremtidige offentlige investeringer og af den politik, der vil påvirke de private investeringer. Der er derfor ikke gjort noget forsøg på at tage alle disse elementer med i den prognose over investeringerne, der er omtalt i afsnit 4, jfr. bilag 3.

Denne prognose, der som allerede nævnt er meget usikker, forudser en stigning i de samlede investeringer i bygge- og anlægsarbejder (incl. reparationer og vedligeholdelse) målt i 1955-priser fra 6,7 milliarder kr. i 1965 til 11,9 milliarder kr. i 1980. Det svarer til en gennemsnitlig årlig stigning på ca. 4 pct. Til sammenligning hermed kan anføres, at investeringerne i bygninger og anlæg målt i 1955-priser steg med gennemsnitlig ca. 8 pct. i årene 1958-65. Prognosen forudsætter således en stærk reduk-

tion i den årlige stigningstakt i investeringerne.

Ved bedømmelsen af, hvorvidt dette må anses for realistisk, kan anføres en ret afgørende forskel i en af forudsætningerne for den økonomiske vækst i første halvdel af 1960-erne og i den tilsvarende forudsætning, der kan forudses i de kommende år, jfr. i øvrigt Økonomisk Årsoversigt 1966, kap. VII: Den økonomiske baggrund for det offentlige investeringsprogram, s. 70-85. I perioden 1958-65 var der en betydelig større tilvækst i den samlede arbejdsstyrke end i de nærmest foregående år, idet hovedparten af de store fødselsårgange fra 1940-erne indtrådte på arbejdsmarkedet i løbet af 1958-65. Hertil kom en kraftig reduktion i arbejdsløsheden og tilvandring til byerhvervene fra landbruget. De arbejdskraftmæssige forudsætninger for en stærk økonomisk ekspansion var derfor til stede.

I de kommende år vil disse forudsætninger kun være opfyldt i mere begrænset omfang, idet tilgangen til arbejdsmarkedet som helhed vil blive reduceret betydeligt. Det skyldes en mindre tilgang af personer i arbejdsdygtig alder som følge af mindre fødselsårgange, den kraftige reduktion af arbejdsløsheden samt det forhold, at flere unge søger uddannelse. På den anden side har antallet af gifte kvinder, der søger erhvervsmæssig beskæftigelse, været stigende. En forventet fortsat stigning i denne andel vil dog formentlig ikke være nok til at opveje virkningen af de øvrige nævnte forhold.

Den reducerede tilgang af arbejdskraft må, trods fortsat produktivitetsstigning, antages at resultere i en mindre vækst i landets samlede nationalprodukt end i årene 1958-65. En følge heraf vil formentlig blive, at også kravene til investeringerne bliver mindre. Dette er som allerede nævnt kommet til udtryk i prognosen over investeringerne, jfr. afsnit 4.

På den anden side kan man ikke se bort fra, at den mindskede tilgang til arbejdsmarkedet vil forstærke udviklingen mod en mere kapitalintensiv produktion, hvorfor det er muligt, at prognosen i nogen grad undervurderer stigningstakten i det fremtidige investeringsbehov. En gennemsnitlig årlig stigningstakt i bygningsinvesteringerne i årene 1965-80 på op mod 6 pct. er således ikke utænkelig.

Også i byggeriet kan man vente en fortsat stigning i produktionen pr. beskæftiget. I de seneste år er produktionen pr. beskæftiget steget med ca. 6 pct. om året. Produktionen pr. beskæftiget er her beregnet som forholdet mellem bruttoinvesteringer i nybyggeri målt i 1955-priser og beskæftigelsen ved nybyggeri. En del af stigningen skyldes en øget anvendelse af færdigfremstillede dele i byggeriet. Ved beregningen af produktionen pr. beskæftiget har man således ikke medregnet den arbejdskraft, der er beskæftiget ved fremstillingen af færdige elementer til byggeriet. Stigningen i produktionen pr. beskæftiget skyldes endvidere, at en del arbejdsprocesser, der tidligere udførtes manuelt, nu udføres med maskine eller med anvendelse af mekaniseret værktøj. En anden årsag har været større planlægning af byggeri udført i større enheder. Disse forhold vil antagelig få øget betydning i fremtiden.

Jævnsides med den stigende produktion pr. beskæftiget har der de seneste år været en stærk stigning i byggeriets beskæftigelse. Der har bl. a. været en stor tilgang af lærlinge, og tillige er de ufaglærtes andel af den samlede beskæftigelse øget. Spørgsmålet om, i hvilket omfang der vil kunne opstå problemer med tilpasningen af byggeriets kapacitet til efterspørgslen, er behandlet i »Redegørelse for beskæftigelsen ved byggevirksomhed 1958-67 og arbejdsudbudet i de kommende år«, afgivet af Udvalget vedrørende Arbejdskraft til Byggeriet til Boligministeriet i 1968.

9. Butikshåndværksvirksomhed.

Under butikshåndværk er medtaget bagerforretninger, slagterforretninger, cykelforretninger og -reparationsværksteder samt detailhandel med og reparation af ure, optik og guld-, sølv- og tinvarer. Denne definition af butikshåndværk er foretaget i overensstemmelse med de i kapitel II anførte retningslinier.

Bagerforretningerne er på flere måder blevet påvirket af udviklingen i efterspørgslen. For det første er der generelt en relativ tilbagegang i den andel af forbrugernes indtægter, der anvendes til fødevarer. Men for det andet er også selve forbruget af brød og kager i tilbagegang.

Desuden har bagerforretningerne måttet afgive en stigende del af omsætningen af brød og kager til andre forretninger inden for levnedsmiddelbranchen, navnlig kolonialforretninger, herunder selvbetjeningsforretninger og supermarkeder, samt ismejerier og lign. Denne brancheglidning har været mulig, fordi der, ligesom tilfældet allerede i mange år har været for rugbrød, tillige findes en del industriel fremstilling af andre produkter uden for bagerierne, og

fordi brød- og kagefabrikkernes produkter er færdigemballerede og derfor egner sig til salg i selvbetjeningsforretningerne og supermarkederne. Bagerforretningerne koncentrerer sig i stedet om fremstilling af varer inden for den øvrige del af sortimentet, d.v.s. morgenbrød, wienerbrød, konditorkager og lign. Også på dette område finder der dog tillige en vis industriel fremstilling sted uden for bagerierne.

De ovennævnte forhold er den væsentlige baggrund for stagnationen i antallet af bagerforretninger, der har kunnet konstateres indtil nu. Antallet af virksomheder var i 1948 og 1958 uændret ca. 4.400. I 1965 var der sket en mindre nedgang i antallet. Der er ikke anledning til at forvente væsentlige ændringer i de forhold, som i de kommende år vil påvirke bagerforretningernes efterspørgsel. Brødforbruget pr. indbygger vil næppe stige, men måske forskydes lidt mere i retning af noget dyrere specialprodukter. Brancheglidningen må også antages at fortsætte og føre til en yderligere reduktion i bagerforretningernes del af omsætningen af brød og kager. De vil dog stadig have deres styrke i specialprodukterne og udvalget af friske varer. Bagerforretningerne vil i fremtiden i højere grad koncentrere sig dels om detailhandel med indkøbte produkter, dels om fremstilling og salg af specialprodukter. Måske kan bortfaldet af den tidligere næringslovs begrænsninger i håndværksvirksomhedernes afsætningsret føre til, at bagerforretningerne selv tager aktiv del i brancheglidningen ved at optage nye produkter i salget. Det kan dog ikke udelukkes, at der vil ske en yderligere reduktion i antallet af bagerforretninger.

Ligesom bagerforretningerne berøres også *slagterforretningerne* af, at fødevareforbruget falder relativt. Ganske vist har der ikke været noget direkte fald i forbruget. Detailpriserne på kød er ligesom brødpriserne steget lidt kraftigere end de gennemsnitlige detailpriser, og stigningen i den del af detailprisen, der går til distributionsleddene, har været noget stærkere end stigningen i producentprisen. På den anden side har slagterforretningerne været ramt af brancheglidningen, og virkningen heraf må i de kommende år forventes at blive noget kraftigere end for bagerforretningerne. Detailhandelsprognosen anslår, at slagterforretningernes andel af omsætningen af kød og kødvarer vil falde fra 70 pct. i 1960 til 50 pct. i 1980. Den omsætning, der herefter skulle blive tilovers til slagterforretningerne, når supermarkedernes kødafdelinger har taget deres del, kan, selv om også slagterne har muligheder for at tage nye varer ind i sortimentet (allerede i dag handler de i vid udstrækning med viktualier), formentlig ikke opretholde antallet af slagterbutikker, der hidtil har ligget på omkring 5.500. Snarere må man forvente en nedgang såvel i antallet af butikker som i beskæftigelsen.

I *cykelbranchen* har reparationsarbejder fået mindre betydning i forhold til detailsalget, der har udviklet sig stærkt. Det illustreres ved følgende oversigt over antallet af virksomheder i 1948 og 1958:

	1948	1958
Antal virksomheder:		
Kun reparation	1.747	276
Reparation og detailsalg	1.748	2.321
Kun detailsalg	262	170
I alt	3.757	2.767

Omsætningens sammensætning i de to år illustrerer ligeledes dette forhold:

	1948	1958
Mill. kr.:		
Reparation	37	33
Detailsalg	82	161
Andet	–	3
I alt	119	197

Cykelbranchen er til en vis grad blevet ramt af motoriseringen. Den traditonelle vare, cyklen, har fået mindre betydning, men til gengæld er salget af knallerter steget. Herudover har branchen taget nye varer op, f. eks. sports- og campingudstyr. Branchen har dog også selv været offer for brancheglidning til stormagasiner og supermarkeder, selv om reparations- og servicearbejde uden tvivl har fastholdt en del af færdigvaresalget.

Fremtidsudsigterne for de varer, der i bred forstand falder ind under branchens område, er i almindelighed ret gode. Til gengæld vil brancheglidningen formentlig fortsætte, og cykelforretningerne vil i højere og højere grad komme til at konkurrere med stormagasiner og supermarkeder. Reparationsarbejdet vil få mindre betydning end nu.

Der må regnes med en vis stigning i antallet af virksomheder og i beskæftigelsen. Virksomhederne vil i stadig højere grad blive udprægede detailhandelsvirksomheder.

Inden for området *ure, optik, guld-, sølv- og tinvarer* har udviklingen i antallet af virksomheder været følgende:

	1948	1958
Antal virksomheder:		
Kun reparation og/eller fremstilling	536	411
Reparation og/eller fremstilling med detailhandel	1.181	1.257
Kun detailhandel	277	423
I alt	1.994	2.091

Omsætningsudviklingen har været således:

	1948	1958
Mill. kr.:		
Reparation	20	21
Detailsalg	95	163
Andet (hovedsagelig fremstilling)	60	81
I alt	175	265

Kun en meget lille del af den egentlige fremstilling finder sted i guld- og sølvsmedeværkstederne. Af den samlede fremstilling i 1958 på 79 mill. kr. fremstilledes i guld- og sølvsmedeværkstederne kun for 7 mill. kr. Resten fremstilledes på guld-, sølv- og elektropletvarefabrikkerne, heraf for 61 mill. kr. på virksomheder med 20 personer og derover og med en gennemsnitsstørrelse på 64 personer pr. virksomhed.

Brancherne har været begunstiget af en stærk stigning i efterspørgslen. På den anden side har der fundet en brancheglidning sted, idet stormagasinerne har erobret en vis del af omsætningen. Brancheglidningen vil antagelig fortsætte, omend stormagasinernes indhug på omsætningen sandsynligvis ikke bliver så stort som på andre områder. Der vil antagelig stadig være et stort publikum, der foretrækker en mindre specialbutik. Desuden vil reparationsarbejdet fastholde en del af færdigvareomsætningen. Forbruget af branchens varer vil antagelig stige med stigende indkomster i befolkningen. Dette vil også øge omsætningen ved reparationsarbejder. På den anden side vil udskiftningsfrekvensen formentlig også stige noget på bekostning af reparation. Da brancheglidningen sandsynligvis ikke vil påvirke virksomhederne ret stærkt, og da der ikke kan forventes stordrift af nogen særlig betydning, kan man ikke udelukke en vis forøgelse i antallet af virksomheder og i beskæftigelsen, men virksomhederne vil dog fortsat ændre karakter.

De grupper inden for butikshåndværk, der her er behandlet, kan således ret klart opdeles i fag, hvor der i fremtiden kan forventes fortsat fald i antallet af virksomheder og i beskæftigelsen, og i fag, hvor der måske ikke vil ske nedgang i antallet af virksomheder, men hvor disse i udpræget grad vil have ændret karakter. Til den første gruppe hører bager- og slagterforretningerne, der rammes af det relative fald i fødevareforbruget og i udviklingen af nye butiks- og betjeningsformer. Til den sidste gruppe hører cykelbranchen samt ure-, optiker-, guld- og sølvbranchen, som i kraft af det øgede forbrug af varige forbrugsgoder og for cykelbranchens vedkommende ved selv at foretage en naturlig omlægning af afsætningen vil kunne befæste og udbygge stillingen. Begge brancher vil dog miste en betydelig del af deres håndværkspræg.

10. Konklusion.

Hovedformålet med kapitel III har været dels at undersøge, hvorledes forskydningerne i efterspørgslen har påvirket strukturen i håndværket og den mindre industri gennem de sidste par årtier, og dels at vurdere, hvilken indflydelse den fremtidige udvikling i efterspørgslen vil få for erhvervsområdet.

Den økonomiske udvikling har medført en række forskydninger i efterspørgslens sammensætning, som har nedfældet sig i en ændret erhvervsstruktur. Ud over ændringer i efterspørgslens sammensætning har de forskellige erhvervs varierende muligheder for at opnå og udnytte gevinsterne ved produktivitetsstigning medført en række ændringer i erhvervsstrukturen. Selv om hovedvægten i dette kapitel er lagt på de virkninger, der udgår fra ændringer i efterspørgslen, er det klart, at en isoleret behandling heraf ikke er mulig. I afsnittet om den fremtidige udvikling må man derfor gøre visse forudsætninger om udbudsforholdene. Hvis efterspørgslen forøges på et område, hvor der er

gode muligheder for at sætte udbudet i vejret, bliver virkningerne anderledes, end hvis efterspørgselsstigningen var sket på et område, hvor produktionen ikke på kort sigt kan forøges så kraftigt.

a. Udviklingen 1948-1965.

De vigtigste efterspørgselsforskydninger, der er sket i denne periode, er følgende:

Helt generelt er der sket ret betydelige indkomststigninger, som dog har været stærkest i årene efter 1958.

Udenrigshandelen har haft stigende betydning, både i retning af at skabe øget efterspørgsel efter håndværkets og den mindre industris produkter, men også ved at skabe større konkurrence gennem et øget forbrug af importerede varer.

I den indenlandske efterspørgsel er der sket en forskydning mellem forbrug og investering, således at investeringerne er steget kraftigere end forbruget. Samtidig er det offentliges efterspørgsel steget noget stærkere end den private efterspørgsel.

Sammensætningen af det private forbrug har været underkastet en række forskydninger. De egentlige nødvendighedsvarer som fødevarer, beklædning, bolig og brændsel har hver for sig haft en faldende andel af forbruget. Tilsammen reduceredes deres andel målt i løbende priser fra 52 pct. i 1948 til 41 pct. i 1965. Udgifter til drikkevarer og tobak samt kollektiv transport har for begges vedkommende udgjort en ret uændret andel (tilsammen 16 pct. i 1948 og 15 pct. i 1965), hvorimod posterne varige forbrugsgoder, tjensteydelser samt en række ikke-varige forbrugsgoder som f. eks. bøger, benzin m.v. hver har udgjort en stigende andel. Fra 1948 til 1965 blev disses andel øget fra 32 til 44 pct.

Når antallet af mindre virksomheder inden for *fremstillingsområdet* som helhed har vist større nedgang end andre grupper af virksomheder inden for kommissionens område, beror det navnlig på, at konkurrence fra udlandet har været bestemmende for prisudviklingen, samt på, at ændringer i teknik, erhvervsstruktur og handelskanaler m.v. over en bred front har ført til øgede tekniske og økonomiske stordriftsfordele, som ikke har kunnet realiseres i de mindre håndværksvirksomheder. Disse virksomheder har derfor i kraft af den tekniske udvikling, der har forstærket virkningen af efterspørgselsudviklingen, været i en langt alvorligere konkurrence med de større virksomheder.

For de enkelte brancher inden for fremstillingsområdet er det en sammenhæng mellem efterspørgselsudviklingen og koncentrationstendenserne, der har bestemt de mindre virksomheders stilling. I brancher, hvor efterspørgselsstigningen kun har været svag, har koncentrationstendenserne været stærkest, og de mindre virksomheder er blevet trængt mest. Det gælder navnlig næringsmiddelindustrien, tekstilindustrien og dele af beklædningsindustrien, hvor der desuden er tale om masseproduktion. Derimod har brancher med stærkt stigende efterspørgsel haft langt mere moderate koncentrationstendenser, og de mindre virksomheder har haft lettere ved at klare sig. Denne udvikling er typisk for jern- og metalindustrien i kraft af den relativt stigende efterspørgsel efter varige forbrugsgoder og investeringsvarer. I den grafiske industri, der hidtil fortrinsvis har været en hjemmemarkedsindustri, og som har haft stigende efterspørgsel, er der indtil nu stort set ikke konstateret koncentrationstendenser.

Den efterspørgselsstigning, der har rettet sig imod industriprodukter, har kunnet sætte sig igennem uden væsentlige prisstigninger, fordi fremstillingsvirksomhederne i højere grad end andre virksomheder har kunnet øge produktiviteten, samtidig med at de arbejder under konkurrence med udenlandske virksomheder. For bygge- og anlægsvirksomhed er der sket en ikke ringe produktivitetsstigning, men som følge af det store pres på byggeriet og den omstændighed, at byggeriet er et hjemmemarkedserhverv, har denne produktivitetsstigning kun i begrænset omfang nedfældet sig i priserne. For de fleste andre grupper af virksomheder inden for kommissionens område gælder imidlertid, at mulighederne for produktivitetsstigninger har været mere begrænsede. Endvidere har det store arbejdsindhold i ydelserne med stigende efterspørgsel medført en tendens til større prisstigning end for fremstillingsvirksomhed, hvilket forstærkes ved, at disse erhverv ikke arbejder under direkte konkurrence fra udlandet.

For *reparationsvirksomhed* har forskellige tendenser gjort sig gældende. I de første efterkrigsår var der på grund af forsyningsforholdene forholdsvis stor efterspørgsel efter reparationsydelser. Da kapitalapparatet blev fornyet, og forbrugerne efterhånden fik udskiftet de varige forbrugsgoder, var der mindre behov for reparation og vedligeholdelse. Men efterhånden steg investeringerne stærkt, og den stigende velstand satte forbrugerne i stand til at anskaffe

betydeligt flere varige forbrugsgoder end før. Det betød en stigning i mængden af reparationsydelser, selv om prisstigninger har virket bremsende på efterspørgslen efter disse. De indeholder megen arbejdskraft og stiger derfor mere i pris end maskiner og varige forbrugsgoder, hvor massefabrikation gør sig gældende. En tendens til at undlade reparation og i stedet foretage nyanskaffelser modvirkes gennem den stadigt stigende anvendelse af reparationskrævende kapitalgoder og varige forbrugsgoder. Det er næppe muligt endnu at afgøre, hvor balancepunktet kommer til at ligge mellem tendensen til flere reparationer på grund af stedse flere varige goder og tendensen til færre reparationer på grund af hurtigere udskiftning under indtryk af relativt faldende varepriser og relativt stigende reparationspriser. Hertil kommer, at der naturligvis vil være forskel i udviklingen mellem de enkelte brancher. Resultatet har hidtil været, at antallet af rene reparationsvirksomheder er i tilbagegang, men at antallet af virksomheder, hvor reparation kombineres med detailhandel, er i stigning. Dette har i forbindelse med en vis standardisering og mekanisering af reparationsprocessen forøget den typiske virksomhedsstørrelse inden for reparationsfagene, så tyngdepunktet nu i højere grad ligger på virksomheder med 5-19 personer.

De *håndværksmæssige servicefag,* der domineres af frisørerne og vaskerierne, har til en vis grad været begunstiget af, at en stigende andel af forbrugsudgifterne anvendes til tjenesteydelser. De håndværksmæssige serviceydelser er ligesom reparationsydelserne steget forholdsvis meget i pris. Også her er årsagen det store indhold af arbejdskraft. Dette har medført en vis bremse på efterspørgslen, idet forbrugerne bl. a. gennem anskaffelse af visse varige forbrugsgoder som vaskemaskiner, tørrehjelme og lign., hvis priser er steget betydeligt mindre, nedsætter forbruget af de dyrere tjenesteydelser. Dette er til dels imødegået gennem visse omlægninger i produktionen, f. eks. selvbetjeningsvaskerier, d.v.s. en teknisk udvikling, hvor nogle traditionelle virksomhedstyper er ophørt, og nye former er kommet til. Da forbrugernes alternativer for tjenesteydelser på visse felter desuden er ret begrænsede, jfr. f. eks. herrefrisører, er priserne steget så stærkt, at virksomhedernes økonomi og antal nogenlunde er opretholdt.

Bygge- og anlægsvirksomhed har oplevet den kraftigste efterspørgselsstigning af alle grupper inden for håndværket og den mindre industri. Da erhvervet desuden hidtil i det væsentligste har arbejdet uden direkte konkurrence fra udlandet, er tendenserne til mekanisering ikke slået afgørende igennem, og der er opstået forholdsvis store prisstigninger. Beskæftigelsen er steget betydeligt, og antallet af virksomheder er stort set uændret. Der er en tydelig tendens til stigende virksomhedsstørrelse, idet især gruppen 5-19 personer vinder frem. Koncentrationstendenserne tyder på, at en forstærket teknisk udvikling er på vej. Således har montagebyggeriet medført en stigende specialisering på fremstillings-, montage- og reparationsvirksomheder. Samtidig har liberaliseringen af importen af byggematerialer gjort dele af byggeriet mere konkurrencepræget.

Inden for *butikshåndværket* har to tendenser gjort sig gældende. På den ene side er bager- og slagterforretningerne ramt af det relativt faldende fødevareforbrug og af, at supermarkederne opnår en stadig større del af omsætningen inden for de respektive områder. Bagerforretningerne og til dels slagterforretningerne søger i stigende grad at supplere den traditionelle produktion med handel med beslægtede, men fabriksfremstillede varer. På den anden side har cykelforretningerne og ur-, optik- samt guld- og sølvvareforretningerne haft ret gode vilkår som følge af det øgede forbrug af varige forbrugsgoder. Cykelforretningerne har været ramt af motoriseringen, men branchen har formået at tage en række andre varige forbrugsgoder ind i sortimentet. Som helhed har antallet af virksomheder været ret uændret.

b. Den fremtidige udvikling.

Den fremtidige udvikling i det private forbrug er vurderet ud fra de tendenser, der har kunnet iagttages indtil nu. Prognosen over forbrugets sammensætning i 1980 er dels foretaget ud fra en antagelse om, at forbrugernes reaktion på udviklingen i indkomster og priser vil være stort set, som den hidtil har været, dels ud fra en antagelse om, at indkomst- og prisudviklingen, herunder udviklingen i de relative priser, vil fortsætte efter det hidtidige mønster. Forudsætningen om udviklingen i de relative priser er i virkeligheden en forudsætning om, hvorledes produktiviteten vil udvikle sig i fremtiden i de forskellige erhverv. Helt generelt er der tale om, at priserne på tjenesteydelser vil stige mere end priserne på varer, fordi de tjene-

steydende erhverv ikke har samme muligheder som de vareproducerende for at øge produktiviteten, og samtidig er de ikke udsat for udenlandsk konkurrence. Prognosen bliver således både en efterspørgselsprognose og en udbudsprognose og angiver, ved hvilke mængder og til hvilke priser efterspørgsel og udbud vil mødes.

Det antages, at forbrugernes udgifter til fødevarer og beklædning vil udgøre en faldende del af det samlede forbrug. Tilsammen vil der ske en reduktion fra 30 pct. i 1965 til 24 pct. i 1980. Andelen af de samlede forbrugsudgifter, der går til husleje og brændsel samt kollektiv transport og kommunikation, vil være ret uændret. For udgifterne til bolig kan der dog blive tale om en noget stigende andel. I 1965 dækkede disse poster 15 pct. af det private forbrug, og i 1980 skønnes andelen at blive 14 pct. For drikkevarer og tobak vil der ske en svag stigning fra 10 pct. i 1965 til 11 pct. i 1980, og for tjenesteydelser, varige forbrugsgoder og en række ikke-varige forbrugsgoder vil der ske en stigning fra 45 pct. i 1965 til 51 pct. i 1980. Der er her ligeledes tale om det private forbrug målt i løbende priser.

Den fremtidige udvikling i investeringerne kan vanskeligt beregnes, bl. a. fordi størrelsen af det offentliges investeringer samt boligbyggeriet i ret høj grad beror på politiske beslutninger.

For *fremstillingsvirksomhed* må man i almindelighed regne med, at priserne vil falde set i forhold til prisudviklingen for en række andre erhverv, herunder også de fleste øvrige håndværksfag. Det betyder, at de mindre virksomheder inden for fremstillingsområdet også fremover må konkurrere med de større virksomheder inden for et område med relativt faldende priser. I hvilken grad de mindre virksomheder vil kunne klare sig i denne konkurrence afhænger for det første af, hvorledes det lykkes dem at øge produktiviteten i forhold til produktiviteten i større virksomheder.

Dernæst afhænger det af efterspørgselsudviklingen inden for de enkelte brancher, og endelig afhænger det af, hvilken plads de mindre virksomheder kan erobre som leverandører af halvfabrikata, dele og komponenter m.v. til andre og større virksomheder i og uden for branchen.

På de områder, hvor virksomhederne får en stigende andel af efterspørgslen, vil de mindre virksomheder klare sig bedre end i brancher, der får en faldende del af efterspørgslen. I næringsmiddelindustrien og i tekstil- og beklædningsindustrien, der møder en relativt faldende efterspørgsel fra hjemmemarkedet, må man således forvente relativt stærkere koncentrationstendenser og større nedgang i antallet af mindre virksomheder. I jern- og metalindustrien, som møder en relativt stigende efterspørgsel i kraft af det øgede forbrug af varige forbrugsgoder og de øgede investeringer i maskiner, transportmidler og lign., vil nedgangen i antallet af mindre virksomheder ikke blive så stor.

Men i og med at ekspanderende brancher således vil byde bedre vilkår, og brancher i relativ tilbagegang dårligere vilkår for mindre virksomheder, må man forvente, at der her er indbygget en slags bremse på nedgangen i antallet af mindre virksomheder inden for fremstillingsområdet som sådant. Jern- og metalindustrien vil have en større andel af den samlede produktion i 1980 end i dag, og næringsmiddelindustrien og tekstil- og beklædningsindustrien en mindre andel. Det betyder, at nettotilbagegangen i det samlede antal mindre virksomheder inden for fremstillingsområdet sandsynligvis vil blive mindre i de kommende år end hidtil.

En modsat tendens udgår fra den øgede udbredelse af mærkevarer og nye varer i forbruget. Dette forudsætter relativt store virksomheder, men kan naturligvis også udnyttes gennem et samarbejde mellem mindre virksomheder.

Nettoresultatet vil dog blive en fortsat nedgang i antallet af mindre virksomheder. Men da det er de mest effektive af virksomhederne, der er blevet tilbage efter de senere års koncentrationstendenser, bliver tilbagegangen i det samlede antal mindre virksomheder antagelig noget mindre end hidtil. Hertil kommer, at tendenserne til mere specialiseret produktion, hvorved virksomhedernes indbyrdes omsætning af halvfabrikata, dele, komponenter m.v. øges, antagelig vil slå stærkere igennem, hvilket også vil forbedre de mindre virksomhederes afsætningsmuligheder i det omfang, de specialiserer sig.

En følge af den stærke forøgelse af kapitalapparatet og af forbrugernes stigende udgifter til varige forbrugsgoder vil antagelig blive, at efterspørgslen efter *reparationsydelser* stiger. På den anden side ligger der en begrænsning af denne efterspørgselsstigning i, at priserne på reparationsydelser stiger kraftigere end priserne på færdigvarer på grund af det relativt store arbejdsindhold i reparationsarbejdet. Prisstignin-

gerne på reparationsydelser vil dog måske i fremtiden blive relativt mindre som følge af en stigende rationalisering og standardisering af reparationsprocessen.

Hvor balancepunktet kommer til at ligge, er det som nævnt svært at skønne over, men under alle omstændigheder vil tendensen til at substituere færdigvarer for reparationsydelser slå kraftigere igennem end hidtil, fordi prisforholdet mellem reparationsydelser og færdigvarer stadig forskydes. Klarest kommer dette frem for skotøj sreparationsværkstederne, som næppe vil opleve samme stigning i bestanden af de færdigvarer, der skal repareres, som andre reparationsfag. Den stigende integration mellem reparationsfunktionen og detailhandelsfunktionen vil formentlig fortsætte. Dette i forbindelse med den standardisering af reparationsprocessen, der har kunnet iagttages på visse områder, f. eks. automobilreparation, og det stigende krav til maskinelt udstyr, vil uden tvivl føre til, at omsætningen pr. virksomhed vil stige. Der vil muligvis ske en nedgang i antallet af virksomheder, der driver reparation evt. kombineret med detailhandel, hvorimod beskæftigelsen og dermed den gennemsnitlige virksomhedsstørrelse antagelig vil stige.

De *håndværksmæssige servicefag* kan sandsynligvis regne med en andel af forbruget, der er relativt uændret. Priserne på serviceydelserne vil fortsat stige i forhold til andre priser. Størst vil prisstigningerne antagelig blive for frisørerne, hvorimod vaskeribranchen både på grund af strukturrationalisering (selvbetjeningsvaskerier og -renserier), men også rationaliseringer, der indebærer en højere grad af stordrift, antagelig vil kunne holde noget igen på prisstigningerne. Hvad tøjvask angår kan der siges at være en parallel til reparationsfagene, idet det antagelig bliver relativt billigere selv at anskaffe vaskemaskiner i forhold til at få vasket ude. Resultatet bliver dog formentlig, at de håndværksmæssige servicefag som helhed får en ret uændret andel af forbruget. Antallet af virksomheder vil antagelig falde noget, navnlig hvad angår de traditionelle virksomheder på området.

For *bygge- og anlægsvirksomhed* er størrelsen af det fremtidige byggeri en betydelig usikkerhedsfaktor ved bedømmelsen af fremtidsudsigterne. Det samme gælder til en vis grad også den fremtidige produktivitetsstigning. Under alle omstændigheder må man regne med en stigning i den gennemsnitlige virksomhedsstørrelse og med en yderligere udvikling af de specialiseringstedenser, der allerede kan iagttages. Øget udbredelse af montage på byggepladsen vil medføre en specialisering i fremstillingsvirksomheder med en ret stærk koncentration om store virksomheder, montagevirksomheder, hvor der ligeledes vil ske en vis koncentration, samt reparationsvirksomheder, der fortsat vil være ret små. Hertil kommer anlægsvirksomhederne. Der vil dog tillige ske en integration af fremstilling af byggeelementer og montage i samme virksomhed, f. eks. fremstilling af typehuse. Man må regne med en nedgang i antallet af virksomheder, men nedgangen vil antagelig blive mindre, jo større stigning der sker i det fremtidige byggeri.

I *butikshåndværket* vil der for bager- og slagterforretninger komme stagnation eller nedgang i antallet af virksomheder, idet begge grupper rammes af det relativt faldende levnedsmiddelforbrug og brancheglidningen, der har ført en ret stor del af deres omsætning over på supermarkederne. En usikkerhedsfaktor er dog bager- og slagterforretningernes muligheder for selv at tage aktiv del i brancheglidningen, idet de nu, i kraft af bortfaldet af den tidligere næringslovs begrænsninger i håndværksvirksomhedernes afsætningsret, kan tage nye varer op i deres sortiment. Cykelforretningerne samt urmager-, optiker- og guld- og sølvvarebranchen har på den anden side i højere grad forbrugsudviklingen på deres side i kraft af det stigende forbrug af varige forbrugsgoder. Cykelforretningerne vil selv fortsat tage aktiv del i brancheglidningen, men for ingen af områderne vil der antagelig ske nedgang i antallet af virksomheder svarende til nedgangen i bager- og slagterfaget.

Sammenfattende skønnes det således, at der for fremstillingsvirksomhed skulle blive tale om en ret drastisk nedgang i antallet af virksomheder, mens der på de øvrige fire hovedområder formentlig sker nogen nedgang i antallet af virksomheder, men dog ikke så kraftig som på fremstillingsområdet.

Mange faktorer vil naturligvis kunne ændre disse tendenser. Det kan således ikke udelukkes, at der kan bilve tale om en noget større nedgang i antallet af virksomheder. Ganske særligt kan dette blive tilfældet for de mindste virksomheder. Under alle omstændigheder vil der ske strukturrationaliseringer, hvorved traditionelle virksomhedstyper forsvinder og helt nye virksomhedsformer opstår. De traditionelle

skillelinier mellem erhverv og brancher vil herved i ikke ringe grad udviskes, hvorfor det undertiden kan forekomme tvivlsomt at tale om den forventede fremtidige udvikling i antallet af virksomheder på et område, der i dag er klart afgrænset, men som af de nævnte årsager næppe vil være det i fremtiden.

Desuden vil virksomhederne som nævnt fortsat skifte karakter. Inden for fremstillingsvirksomhed vil en meget stor del af de mindre virksomheder, der er tilbage i 1980, i kraft af gennemgribende rationaliseringer have skiftet karakter, således at skillelinien mellem håndværk og industri på store områder vil være udvisket.

Men også på de øvrige områder af håndværket vil der ske gennemgribende ændringer. Et gennemgående træk er, at virksomhederne vil blive større. Det gælder ikke mindst for bygge- og anlægsvirksomhed, hvor den stigende industrialisering af byggeriet antagelig vil indebære en yderligere udvikling i retning af montage af fabriksfremstillede byggematerialer, og hvor ændrede former for byggeriets organisation vil få øget betydning. Også inden for reparationsvirksomhed og butikshåndværk samt visse områder af håndværksmæssig servicevirksomhed vil virksomhederne vokse. Detailhandel, reparation og service vil antagelig i stigende grad blive kombineret i samme virksomhed, og samtidig kan brancheglidningen bevirke, at man får en øget udbredelse af forretninger med sortimenter inden for brede grupper af varige forbrugsgoder.

På samme måde som grænserne mellem håndværk og industri vil forsvinde på store områder inden for fremstillingsfagene, kan der tænkes at ske en udviskning af skellene mellem håndværk og detailhandel inden for reparations- og butikshåndværksvirksomhed. Over for detailhandelens stordriftsformer vil dette område dog antagelig stadig kunne bevare en vis del af omsætningen i kraft af reparations- og servicefunktionen.

Fælles for de virksomheder, hvor det store arbejdsindhold i produktionen giver en høj lønkvote, og hvor der kun foreligger begrænsede muligheder for produktivitetsstigninger, er, at virksomhedernes ydelser vil stige mere i pris end andre erhvervs. Disse andre erhverv er ofte bestemmende for lønudviklingen, der bl. a. er en følge af produktivitetsstigninger. Man kan imidlertid i mange tilfælde forvente, at efterspørgslen netop i højere og højere grad drejer over mod tjenesteydelser med høj lønkvote, og det giver mulighed for, at prisstigningerne i ret vid udstrækning vil kunne bæres af forbrugerne. På den anden side skal man antagelig næppe vente, at der vil være særlig store områder, hvor velstandsstigningen vil give anledning til øget efterspørgsel efter individuelt tilpassede produkter. I nogle tilfælde kan den høje lønkvote for sådanne produkter endog give anledning til et fald i efterspørgslen, således som det f. eks. er sket med hensyn til efterspørgslen efter skræddersyet tøj.

Der er således en afgørende forskel mellem på den ene side de virksomheder, hvor indtjeningen for virksomhedens indehaver især er betinget af udbudsforholdene, d.v.s. udviklingen inden for produktionen, administrationen og salget samt af produktivitetsfremskridt både i og uden for virksomheden, og på den anden side de virksomheder, hvor efterspørgselsforholdene spiller en langt større rolle for den indtjening, virksomhedens indehaver kan opnå, end mulighederne for udvikling inden for virksomheden.

Hvis man i relation til denne problemstilling skal forsøge en grov og håndfast gruppering af håndværket og den mindre industri, må det blive følgende, begyndende med de tekniske forhold og sluttende med de efterspørgselsmæssige forhold:

Fremstillingsvirksomhed
Bygge- og anlægsvirksomhed
Reparations- og butikshåndværksvirksomhed
Håndværksmæssig servicevirksomhed.

Grupperingen skal forstås på den måde, at det for fremstillingsvirksomhed i de fleste tilfælde er virksomhedens størrelse og de tekniske forhold vedrørende produktion, administration og salg, der er af afgørende betydning for, om virksomhedens indehaver kan opnå en rimelig indtjening. Dette forudsætter igen som hovedregel relativt store enheder. For visse grupper, f. eks. kunsthåndværk, spiller dog også efterspørgslen en betydelig rolle.

Inden for bygge- og anlægsvirksomhed er efterspørgslen af noget større betydning for virksomhedsindehaverens indtjening end den tekniske udvikling. Det skyldes bl. a., at der i det væsentlige er tale om et hjemmemarkedserhverv. De store enheder har altså ikke samme betydning, omend de mindre virksomheder fremover vil få større og større konkurrence fra det såkaldte industrialiserede byggeri, hvor

enhederne er store, ligesom konkurrencen fra udlandet på visse områder vil få stigende betydning. Man har altså en situation, der efterhånden kommer til at minde om udviklingen for fremstillingsvirksomhed.

På reparations- og butikshåndværksområdet er efterspørgslen af endnu større betydning for, om virksomhedsindehaveren kan opnå en rimelig indtjening, end de økonomiske forhold vedrørende selve virksomheden, der er afhængige af virksomhedens størrelse. Standardisering af reparationsprocessen og øget krav til kapitaludstyr ved denne samt den større vægt på detailhandelen stiller dog visse krav til virksomhedernes størrelse. Skomagernes og til dels bager- og slagterforretningernes forhold illustrerer efterspørgslens betydning.

I store grupper af de håndværksmæssige servicefag er det forbrugernes villighed til at betale de højere priser på ydelserne, der er afgørende fremfor virksomhedens størrelse. Frisørerne har således ikke mange muligheder for ved stordrift at rationalisere og ad denne vej forbedre deres indtjening. Derimod kan branchen måske øge indtjeningen ved øget salg til kunderne. Større muligheder er der for strukturrationalisering på vaskeriområdet, f. eks. gennem selvbetjeningsvaskerier.

Omend den opdeling, der i kapitel II og III er foretaget mellem de fem hovedområder af håndværket og den mindre industri, har kunnet diskuteres ud fra forskellige synspunkter og næppe vil være den samme som den sondring, man ville foretage, såfremt man i 1980 skulle analysere det samme erhvervsområde, har den dog bragt nogle karakteristiske træk frem, som ikke mindst er af betydning for, hvorledes forholdene for håndværket og den mindre industri kan forbedres fremover.

Forøgelse af virksomhedernes størrelse er en forudsætning for en forbedring af forholdene for de mindre virksomheder på fremstillingsområdet, hvor kravet om store enheder er størst. Herved rejser sig et spørgsmål, om hvorvidt alle funktionsenheder inden for en virksomhed af teknisk-økonomiske grunde tvinges opad i størrelse. Dette diskuteres nærmere i kapitel IV. Visse af de store enheders fordele, ikke mindst i afsætningen, kan opnås gennem samarbejde mellem mindre virksomheder. Et sådant samarbejde synes også påkrævet på andre områder end fremstillingsvirksomhed.

På store områder af håndværket, navnlig håndværksmæssig servicevirksomhed, reparationsvirksomhed og butikshåndværksvirksomhed, kompenserer efterspørgselsforholdene til dels de ringere muligheder for produktivitetsstigninger. I bygge- og anlægsvirksomhed, reparationsvirksomhed og til dels butikshåndværk er der dog også visse muligheder for, at de mindre virksomheder gennem rationaliseringer kan opretholde stillingen.

For håndværket og den mindre industri må helt generelt fremhæves betydningen af et oplysnings- og rådgivningsarbejde, der dels peger på de mindre virksomheders muligheder for gennem udnyttelsen af den tekniske udvikling og udviklingen i efterspørgslen at opretholde deres stilling, dels rettes mod virksomheder, der har betingelser for at udnytte disse muligheder, jfr. kapitel VI.

KAPITEL IV

Ændringer i virksomheds- og afsætningsstruktur

1. Indledning.

Foran er skildret udviklingen efter 2. verdenskrig i håndværket og den mindre industri, således som dette erhvervsområde af kommissionen er afgrænset i statistisk henseende. I kapitel III skildres virkningerne på dette erhvervsområde af de igennem årene skete forskydninger i forbruget og efterspørgslen, og man søger at sammenfatte resultatet af den forventede udvikling i et skøn over forbrugssammensætningen i 1980. I nærværende kapitel redegøres bl. a. for de specialiserings- og koncentrationstendenser af generel karakter, der har påvirket eller kan forventes at påvirke håndværket og den mindre industri, og de strukturelle ændringer, der gør sig gældende inden for handelen, som ligeledes har haft eller vil få indflydelse på håndværket og den mindre industri.

Det må fremhæves, at de i dette kapitel skildrede tendenser ikke blot påvirker de mindre virksomheder, men også øver indflydelse på de lidt større eller store virksomheder.

Det skal endelig bemærkes, at man i kapitel VIII om finansiering vil berøre betydningen af virksomhedernes finansieringsforhold for håndværket og den mindre industris strukturelle udvikling.

2. Specialiserings- og koncentrationstendenser.

Som anført i kapitel I har man i fremstillingen i almindelighed valgt *ikke* at sondre mellem virksomhed og firma, idet såvel den tekniske og lokaløkonomiske som finansielle og juridisk afsluttede enhed inden for håndværket og den mindre industri som hovedregel er sammenfaldende. Man har derfor som hovedregel valgt betegnelsen *virksomhed.* Ved en skildring af specialiserings- og koncentrationstendenser er det imidlertid naturligt at sondre mellem *virksomheden* som den tekniske og lokaløkonomiske basisenhed og *firmaet* som det videre juridisk og finansielt afsluttede begreb.

Udviklingen - især inden for de sidste 50-100 år - viser, at såvel den vertikale som den horisontale erhvervsopdeling er blevet stedse mere detaljeret. Mellem de enkelte erhverv (landbrug, håndværk, industri etc.) og inden for de enkelte brancher sker der en fortsat arbejdsdeling og/eller specialisering.

For håndværk og industri har den *vertikale* arbejdsdeling på den ene side betydet, at flere og flere arbejdsprocesser er overført hertil fra landbrug, skovbrug og andre ekstraktive erhverv (al viderebearbejdning af disse erhvervs produkter, forsyning af dem med materialer og tekniske hjælpemidler samt reparation m.v.). Denne udvikling er så at sige den, håndværk og industri baserer selve sin eksistens på. Den er accellereret betydeligt i årene efter krigen.

På den anden side har håndværk og industri selv skudt arbejdsopgaver fra sig, idet en række arbejdsprocesser, som kortere eller længere tilbage i historien foregik i tilknytning til frembringelsen af varerne, inden for de enkelte virksomheder i håndværk og industri efterhånden overlades til sådanne tjenesteydende erhverv som handel, transport, kommunikation, liberale erhverv etc. Betragtes håndværk og industri under ét, kan denne arbejdsdelingsproces næppe betragtes som tilendebragt. Medens landbrug m.v. allerede har skudt næsten alle andre funktioner end netop dem, der består i at frembringe landbrugsvarer m.v., fra sig, må man formode, at fremadskridende teknik i telekommunikation, databehandling o.l. kan fremkalde en yderligere udspecialisering af (vel navnlig administrative) funktioner fra håndværk og industri og over til andre erhvervsgrupper f. eks. bogføringscentraler, factoringselskaber etc.

En modsat tendens, der står i forbindelse med den almindelige brancheglidning inden for detailhandelen, er, at virksomheder inden for butikshåndværks- og reparationsfagene tager

specielt detailhandelsfunktioner op i et omfang, der ikke tidligere er set, og efterhånden kan føre sådanne virksomheder fra håndværket over i detailhandelen.

Sideløbende med denne udvikling sker der en *horisontal* specialisering. Den enkelte virksomhed specialiserer sig i forholdet til andre virksomheder inden for samme erhvervs- og/eller brancheområde. De enkelte landbrugsvirksomheder og gartnerier specialiserer sig om hver sin vare, og inden for industri og håndværk findes talrige eksempler på, at den enkelte virksomhed eller det enkelte firma inden for en branche specialiserer sig om fremstilling af en enkelt vare.

De enkelte virksomheder samler sig således mere og mere omkring et enkelt trin i den samlede produktionsproces eller omkring en enkelt vare.

Jævnsides med den stigende vertikale og horisontale specialisering mellem de enkelte virksomheder og firmaer og inden for disse i de enkelte funktioner har der imidlertid gjort sig en modsatrettet tendens gældende henimod, at store firmaer udbygger deres aktivitet til vertikalt at omfatte hele indkøbs-, produktions- og afsætningsprocessen. Ligeledes sker der omfattende sammenslutninger af tidligere selvstændige virksomheder i firmaer, og af firmaer i *fusioner*, hvor de tidligere selvstændige virksomheder ved sammenslutningen opgiver deres juridiske og finansielle selvstændighed. Eller der dannes *koncerner*, hvori de deltagende firmaer i de fleste henseender bevarer deres juridiske og finansielle selvstændighed og dermed deres karakter af firma.

Herudover forekommer mangfoldige løsere og reelt mindre omfattende sammenslutninger eller samarbejdsaftaler mellem forskellige virksomheder. Virksomhederne kan således være sammenknyttet finansielt ved, at en virksomhed ejer aktier i en eller flere andre, eller de kan være delvis knyttet til hinanden gennem bestyrelsesfællesskab.

Der skal ikke her gives nogen nærmere redegørelse for tendenserne til bedrifts- og virksomhedssammenslutninger og virksomhedssamarbejde i øvrigt for så vidt angår meget store bedrifter og virksomheder - herom henvises for danske forholds vedkommende til Trustkommissionens betænkninger og til H. Winding Pedersen: Industriens struktur og sammenslutninger, København 1965, og for Sverige til Näringsliv i omvandling, Sammanslagninger och samarbetsavtal i svensk industri i 1963-64 og Strukturproblem, udgivet af Studieförbundet Näringsliv og Samhälle i henholdsvis 1964, 1965 og 1968.

De bagvedliggende årsager til såvel horisontal og vertikal specialisering som arbejdsdeling mellem virksomheder og erhverv er i første række, at udviklingen i produktions- og afsætningsteknik m.m. medfører en række fordele ved - og ofte direkte nødvendiggør - specialisering og arbejdsdeling. De tekniske fordele ved specialisering m.v. vil ligesom de tekniske muligheder herfor formentlig fortsat tiltage i betydning, således at håndværks- og mindre industrivirksomheder tvinges til at finde deres fremtidige plads i en stærkt specialiseret produktionsproces. Selv om en sådan proces kan finde sted i en i personalemæssig henseende mindre virksomhed, forudsætter den i stigende omfang et højt udviklet teknisk apparatur, der kræver en betydelig kapital eller høj teknisk viden, eventuelt baseret på egen forskning. Samtidig må man forudse, at ændringer i såvel teknik som afsætningsmuligheder vil foregå i et kraftigere tempo og ofte bevirke, at grundlaget for en specialiseret produktion hurtigt falder bort; der opstår derfor hurtigt behov for nye specialer og dermed krav til ny investering. Det vil sige, at virksomhederne ikke alene må indrette sig på specialproduktion, men også på med kort varsel at kunne ændre produktion.

Det må imidlertid fremhæves, at den sideløbende tendens til, at virksomheder bliver større ved under samme øverste ledelse at samle både flere horisontale og vertikale specialer og at samle flere funktionsudøvelser inden for virksomheden, ikke på samme måde som specialiseringen er dikteret af tekniske fordele, endsige af teknisk nødvendighed. Uagtet man ikke med praktisk anvendelig sikkerhed kan sige meget om den mest hensigtsmæssige størrelse for en funktions- eller bedriftsenhed, er det kun på forholdsvis begrænsede erhvervsområder, at der med overvejende fordel eller af teknisk nødvendighed må finde produktion sted i store enheder. Dette gælder stort set kun for enkelte basisindustrier som jern- og stålproduktion, visse kemiske industrier og lign. områder, der ligger uden for de mindre virksomheders felt.

I en række tilfælde, hvor produktionen af de enkelte enheder finder sted i en relativt enkel produktionsproces, må en udvidelse foregå ved, at man etablerer sideløbende tilsvarende serier,

og man indvinder ikke ved den øgede produktion tekniske stordriftsfordele. I disse tilfælde kunne produktionen således lige så vel finde sted i adskilte virksomheder.

Virksomhedskoncentration i koncerner eller fusioner vil ofte være en følge dels af markedsstrategiske og administrative, dels af finansielle årsager. Herudover synes kun store virksomheder at have mulighed for på forskningsmæssig basis at gennemføre produktudvikling. Markedsstrategisk og administrativt tjenes og spares hyppigt store beløb ved at have kontrol med alle led i den komplicerede mekanisme, som fører til et endeligt og salgsklart produkt. Finansielt har de større virksomheder formentlig større selvfinansieringsmulighed end mindre virksomheder, ligesom fusion eller samarbejde mellem virksomheder - således som det f. eks. også er set i tilfælde af gruppesamarbejde mellem virksomheder — har kunnet lette finansieringsvanskeligheder.

Specialiseringen i produktionsprocessen har imidlertid også skabt nye muligheder for mindre virksomheder til at optage produktion af komponenter eller halvfabrikata, som samles i andre evt. større virksomheder, eller til at gennemføre en detailproces for andre virksomheder. Som eksempler herpå kan nævnes, at en enkelt virksomhed udelukkende fremstiller stoleben, støbe- og metaldele, laver tandhjul eller beslag, udfører udstansning, svejsearbejde eller galvanisering eller koncentrerer sig om reparation og vedligeholdelse af en speciel art maskiner. Dansk eksport består ofte af sådanne specialproduktioner, og en betydelig del af dansk industris eksportstigning har netop omfattet levering af specialdele, der skal indgå i andre virksomheders produkter. Tendensen til specialisering vil antagelig øges ved større anvendelse af egentligt automatiserede kostbare maskiner, f. eks. numerisk styrede værktøjsmaskiner, der imidlertid muliggør for mindre virksomheder at massefremstille komplicerede maskindele.

Udviklingen i retning af bedrifts- og virksomhedskoncentration har skabt en række vanskeligheder for de mindre virksomheder, som virksomhederne ikke på samme måde som ved specialisering i teknisk henseende kan overvinde. Karakteristisk for en mindre virksomhed er dels, at virksomhed og firma efter den benyttede definition er identiske, d.v.s., at det juridiske ejerforhold omfatter én bedrift, dels at alle de normale virksomhedsfunktioner, indkøb, fremstilling, salg, ledelse, administration m.v., finder sted inden for den enkelte virksomhed. Arbejdsdelingen mellem erhvervene har dog hidtil i det væsentlige gjort det muligt for mindre virksomheder at lade indkøb, salg og transport udføre af andre virksomheder. I det omfang, større fremstillingsvirksomheder nu opretter egne handels- og transportenheder, fører dette, som udviklingen viser, til en vis tilbagegang i navnlig engroshandel og transport som selvstændige erhverv. Dermed vanskeliggøres det for mindre virksomheder at benytte sig af og vælge mellem tilstrækkeligt kyndige grossister eller handelsagenter og dermed udnytte arbejdsdelingen mellem erhvervene. Samtidig bevirker koncentrationen i detail- og engroshandelen og herunder kædedannelserne, at det for at kunne afsætte varerne er nødvendigt at tilbyde dem i store partier. Det hjælper ikke stort, at de tekniske betingelser for drift af mindre virksomheder er til stede, hvis betingelsen for at afsætte er, at der kan leveres i meget store kvanta. Og dette synes på mange områder at blive tilfældet ved salg både i indlandet og til eksport i takt med udviklingen af stordrift i handelen, jfr. i øvrigt afsnit 4 i dette kapitel.

Som nærmere udviklet nedenfor i afsnit 7 bidrager det i hvert fald ikke til at lette mindre virksomheders eksportmuligheder, at eksportengroshandel trænges tilbage af større virksomheders egne eksportorganer. Endelig kan for så vidt angår butikshåndværksvirksomheder anføres, at det tidligere forbud mod, at en handlende har mere end ét udsalgssted i samme kommune, der bortfalder pr. 1. januar 1970, samt bortfaldet af den næringsretlige adskillelse mellem handels-, håndværks- og industrinæringsbrev vel kan tænkes at bevirke yderligere koncentration i detailhandelen og dermed måske få konsekvenser for disse virksomheders afsætningsvilkår. På den anden side synes indførelsen af fri afsætning også for håndværksvirksomheder måske at betyde en vis fordel for dette erhvervsområde.

3. Underleverandørforhold.

De foran omtalte tendenser til specialisering af den enkelte virksomheds produktområde indebærer, at et stigende antal virksomheder bliver leverandører til andre producenter, d.v.s. underleverandører, hvorved forstås virksomheder, som fremstiller produkter eller foretager beabejdninger, som indgår i den købende virksomheds, hovedleverandørens, produkter uden

eller med en vis forarbejdning. (Her ses bort fra leverandører af egentlige råvarer og af typiske halvfabrikata).

Specialiseringen og dermed underleverandørvirksomheden kan være af forskellig natur. Der er dog ikke tale om skarpt adskilte typer, idet der vil være flydende overgange, men man må regne med følgende kategorier:

1) Underleverandører af *standardprodukter,* som i princippet er udviklet af den producerende virksomhed uden at sigte på anvendelse i forbindelse med en konkret aftagers produkt. Der kan for denne type af underleverandører være tale om specialisering efter *anvendelse* (f. eks. automatiske reguleringsapparater), efter *produkt* (f. eks. pumper), og i gruppen her kan også rummes specialisering efter *processer* (f. eks. i form af overfladebehandling).
2) Underleverandører af *specialprodukter,* d.v.s. sådanne produkter, som er fremstillet udelukkende med henblik på anvendelse i hovedleverandørens produkt. Den egentlige produktudviklingsopgave ligger for sådanne produkter normalt hos hovedleverandøren (tegninger og konstruktionsforskrifter leveres ofte af denne), og underleverandøren vil således i sådanne tilfælde have et mere begrænset teknisk ansvar for delproduktets funktionsdygtighed. Underleverandørens ekspertise vil derimod fortrinsvis ligge på procesudførelsen (støberier er klassiske eksempler her). Et samarbejde mellem hoved- og underleverandør om produktion finder naturligvis ofte sted. Da de mindre virksomheder kun har et begrænset personel med specialviden, har sådanne virksomheder særlig fordel i samarbejde med aftagerne af deres produkter.

Hvis samarbejdet mellem en underleverandør og hovedleverandøren udvikler sig til et langvarigt kontraktsforhold om leveringer i nøje fastlagte kvantitets- og kvalitetsspecifikationer, opstår hvad man forstår ved et *egentligt underleverandørforhold.*

Indgåelsen af underleverandørkontrakter af længere varighed har fordele og ulemper for såvel underleverandøren som for hovedleverandøren. For underleverandøren indebærer en sikret afsætning fremover muligheder for bedre planlægning, bedre tilrettelæggelse og bedre økonomi, hvortil kommer det ofte mere intime samarbejde, der flyder af et egentligt underleverandørforhold, og som kan betyde større teknisk erfaringsudveksling og i givet fald også finansieringssamarbejde.

Fordelene for hovedleverandøren ligger først og fremmest i, at han kan frigøre sig for at være teknisk ansvarlig for dele af produktionen og dermed undgå f. eks. administrative og evt. finansielle problemer på det pågældende område. Etablering af et egentligt underleverandørforhold sikrer hovedleverandøren faste leverancer til aftalte priser og med sikkerhed for opfyldelse af fornødne kvalitetskrav (en underleverandør må således ofte acceptere uanmeldt inspektion fra kundens side). Etablering af faste underleverancer giver ikke mindst den ekspansive større industrivirksomhed mulighed for at øge afsætningen uden samtidig at skabe den hertil fornødne produktionskapacitet på samtlige delområder.

For underleverandøren består ulemperne først og fremmest i, at han kommer i et vist afhængighedsforhold til hovedleverandøren - et forhold, som dog i de fleste tilfælde har udviklet sig gradvis og ofte allerede foreligger på tidspunktet for indgåelse af en mere varig aftale om underleverance. Ikke mindst finansieringssamarbejde vil kunne føre til en særlig afhængighed af hovedaftageren. Som en særlig risiko ved underleverandørforholdet er ligeledes fremhævet, at hovedleverandøren under mere langvarigt vigende afsætningsmuligheder selv vil overtage den pågældende produktion. Netop når der foreligger et finansieringsfællesskab, kan der dog formodes at være fælles interesse for opretholdelse af underleveranceproduktionen. Hovedleverandøren vil heller ikke i alle tilfælde selv være i stand til umiddelbart at overtage underleverandørens produktion. Indgåelse af underleverandørkontrakter fritager ikke en underleverandørvirksomhed for fortsat at søge at være teknisk førende på sit speciale og i øvrigt være åben for ændringer i markedsmulighederne for sit produkt, opmærksom på nye produktionsmuligheder etc.

Interessen for underleverandørsystemet har været stigende i de senere år, ikke mindst i det seneste tiår. Dette kan have forskellige årsager, således stigningen i de større virksomheders vækst kombineret med en vis tøven hos disse over for at udbygge deres kapacitet for alle arter af komponenter til at tilfredsstille afsætningen under en højkonjunktur. Endvidere kan det tænkes at hænge sammen med de mindre

fremstillingsvirksomheders vanskeligheder for så vidt angår afsætningsfunktionen. Hos de større virksomheder har i hvert fald været en voksende interesse for at knytte underleverandører til sig. Dette gælder også på tværs af landegrænser. Fra svensk side har man således vist interesse ikke blot i almindelig import af halvfabrikata m.v. på basis af sædvanlige leveringskontrakter i udenrigshandel, men også i at indgå de faste aftaler om leverancer af specialdele, der karakteriserer underleverandørforholdet. Til særlig belysning af underleverandørforholdets udbredelse kan fremhæves, at automobilindustrien over hele verden er baseret på underleverancer, ligesom underleverandørsystemet er udbredt i jern- og metalindustrien. Også inden for byggebranchen bliver underleverancer mere udbredt, efterhånden som stedse flere færdigfabrikerede dele indgår i det almindelige byggeri. I øvrigt synes underleverandørforholdets udbredelse at være ret forskelligt i de forskellige brancher, jfr. således nærmere i kapitel VII, og følgende, hvor der er omtalt foranstaltninger, der kan medvirke til at gøre underleverandørforhold til et hensigtsmæssigt led i mindre virksomheders tilpasning.

Når mange håndværks- og mindre industrivirksomheder har været tilbageholdende med at specialisere sig som underleverandører, beror det sandsynligvis til dels på, at den organiserede oplysning om mulighederne for at opnå aftale som underleverandør er af ret ny dato. Derudover må beslutningen om at påtage sig underleverancer naturligvis kræve en del overvejelser, idet en underleverandørkontrakt som foran anført også indebærer visse ulemper for underleverandøren.

4. Samarbejde.

Ligesom mindre virksomheder har søgt at udnytte deres tekniske formåen ved at virke som underleverandører samtidig med, at de overvinder deres handicap i markedsføring m.v., har de i et vist omfang søgt at opnå det samme ved samarbejde.

Samarbejde mellem virksomheder kan foregå i mange former fra det helt *uformelle* til det stærkt *formaliserede*, hvortil kommer det *kollektive* samarbejde i branche- og erhvervsorganisationer, jfr. kap. VII. Samarbejde kan endvidere finde sted om alle eller om enkelte af de funktioner, der indgår som led i arbejdsprocessen, og samarbejdet kan være enten *vertikalt* eller *horisontalt* eller eventuelt en kombination heraf.

Ved *vertikalt* samarbejde forstås samarbejde mellem en række forskellige led blandt de mange trin i den samlede produktionsproces, der spænder fra råvarefremdragning over forarbejdning til distribution til de endelige aftagere.

Ved *horisontalt* samarbejde forstås samarbejde på samme trin i produktion eller omsætning.

Ved siden af at skelne mellem vertikalt og horisontalt samarbejde taler man til tider desuden om *komplementært* samarbejde. Hermed tænkes på tilfælde, hvor en gruppe virksomheder, som fremstiller forskellige produkter, der markedsføres i forretninger af en særlig karakter, går i samarbejde (eventuelt i et fælles organ) om afsætningsarbejdet.

Udbredelsen af *uformelt* samarbejde i form af kontakt, erfaringsudveksling, samarbejde omkring en konkret opgave o.s.v., er selvsagt ukendt. Man må antage, at sådant uformelt samarbejde er meget udbredt. Dels sættes det i gang via kontakten i det kollektive samarbejde i organisationer, dels er det ofte indledning til et mere formaliseret samarbejde.

Blandt de mere *formaliserede* samarbejdsformer skal specielt nævnes det såkaldte *gruppesamarbejde*. Efter det foreliggende synes gruppesamarbejde mere udviklet i en række andre lande end i Danmark, og er i det hele nok mere diskuteret i litteraturen end svarende til dets udbredelse i virkeligheden.

Hvor gruppesamarbejde forekommer, omfatter det som oftest ret få, 5-20 virksomheder. Det baseres i reglen på en klar aftale om, hvilke funktioner og hvilke dele af deltagernes selvbestemmelsesret der afgives til fællesskabet.

Ifølge F. Slipsager: »Eksportsamarbejde mellem industrivirksomheder«, København 1967, findes der i dag skønsmæssigt i Vesteuropa 350-400 eksportsamarbejdsgrupper, hvoraf hovedparten er oprettet efter 2. verdenskrig. Det synes overvejende at være mellemstore industrivirksomheder, der går ind i samarbejde af denne art.

Fra denne redegørelse kan i øvrigt anføres følgende oplysninger:

Deltagerantal i eksportgrupperne.

Antal deltagere	I alt	
	Antal	Pct.
2–5	41	34
6–10	32	27
11–15	11	9
16–20	4	3
21–25	6	5
26–30	1	1
31–40	4	3
41–50	5	4
51–100	4	3
over 100	9	8
Uoplyst	4	3
I alt	121	100

Om størrelsen af virksomheder, der indgår i eksportgrupper, kan følgende oplyses:

Det gennemsnitlige antal af beskæftigede hos deltagervirksomhederne i de undersøgte eksportgrupper.

Det gennemsnitlige antal af beskæftigede	lait	
	Antal	Pct.
10 og derunder	2	2
11-50	15	16
51-100	12	13
101-200	12	13
201-300	7	7
301-500	10	11
501-1000	6	6
over 1000	6	6
Uoplyst	24	26
I alt	94	100

Erfaringerne peger på, at samarbejde normalt gennemføres bedst mellem virksomheder inden for samme branche og med beslægtede produktioner, og det viser sig, bl. a. i Sverige, at samarbejdsordninger hovedsagelig gennemføres på horisontalt plan.

Derudover synes alle foreliggende erfaringer at vise, at gruppesamarbejde sjældent bliver effektivt arbejdende, når det alene omfatter salget, og ikke inddrager de øvrige virksomhedsfunktioner. Navnlig vil fælles salg ofte kalde på en vis strukturrationalisering af deltagernes samlede produktion. Måske samler hele gruppen sig om færre varianter, eller de enkelte deltagere specialiserer sig i fremstilling af en enkelt variant eller muligvis kun en del af en samlet vare. Hvor man har stillet sig tøvende over for sådanne udvidelser af samarbejdet, er resultatet ofte blevet, at samarbejdet opløses. Den enkelte deltager må derfor på forhånd overveje, om han i givet fald vil se en voksende del af sin selvstændighed glide ind i fællesskabet.

Den ganske righoldige litteratur fremhæver gruppesamarbejde som et af de vigtigste instrumenter, hvormed mindre varefremstillende virksomheder kan forbedre deres handicap i markedsføringen — således bl. a. rapporten fra en OECD-konference i Wien i 1961, hvor »the establishment of export groups« fremhæves »as a management tool for small and medium-sized firms in foreign markets«.

Af litteraturen om gruppesamarbejde inden for eksporten kan fra de senere år i øvrigt nævnes »Export Marketing Groups for Small and Medium-Sized Firms« (udg. af Handelshøjskolen i København, Instituttet for Udenrigshandel 1964) og den ovenfor omtalte af F. Slipsager udgivne publikation: Eksportsamarbejde mellem industrivirksomheder, 1967. Om gruppesamarbejde i almindelighed kan henvises til: Sammenslutninger og samarbeidsavtaler, udgivet 1965 af Norges Industriforbund og Norsk Produktivitetsinstitut, særlig side 37-67 og 87-101, og O. Bergh-Hansen og B. Gommesen: Start og Drift af egen Virksomhed, side 153-168. Endelig har Håndværksrådets Konsulenttjeneste i 1964 udarbejdet en rapport om Virksomhedssamarbejde fra en studierejse til Norge og Sverige i 1964. Idet der henvises til de anførte kilder, skal som en art sammendrag anføres, at følgende betingelser normalt må være fil stede, for at et videregående samarbejde mellem virksomheder med henblik på afsætning og produktion skal kunne forventes at få varig betydning for virksomhederne:

1) en samarbejdsgruppe bør som hovedregel kun bestå af en begrænset kreds af virksomheder, normalt ikke over 10, medmindre samarbejdet omfatter meget små, nogenlunde ensartede virksomheder, eller det kun inddrager en ubetydelig del af virksomhedernes afsætning, eller samarbejdet ledes af stærk institution uden for deltagernes kreds.

Samarbejde f. eks. om indkøb eller regnskabsførelse, et samarbejde af langt mindre vidtgående omfang, vil derimod normalt forudsætte deltagelse af et betydeligt antal virksomheder.

2) deltagervirksomhederne bør ikke være af uforholdsmæssig forskellig størrelse, da dette kan bringe interessekonflikter og dermed medvirke til, at samarbejdet ophører,
3) der må foreligge en klar aftale om samarbejdet og juridisk veldefinerede bestemmelser om samarbejdsorganet.

Af foreliggende oplysninger, herunder også fra spørgeskemaundersøgelsen, synes at fremgå, at samarbejde af denne art her i landet kun finder sted i meget begrænset omfang og formentlig fortrinsvis blandt fremstillingsvirksomheder i form af samarbejde med henblik på eksport. Inden for bygge- og anlægsfagene findes også et beskedent udbredt samarbejde om fremstilling og salg af et fællesprodukt, navnlig typehuse.

Af samtlige virksomheder i spørgeskema-undersøgelsen svarede kun 7 pct., at virksomheden havde et fast organiseret samarbejde med andre virksomheder. For de enkelte grupper var procenterne:

Fremstillingsvirksomhed	10 pct.
Reparationsvirksomhed	5 «
Håndværksmæssig servicevirksomhed (kun vaskerier)	11 «
Bygge- og anlægsvirksomhed	5 «
Butikshåndværksvirksomhed	4 «

For fremstillingsvirksomhed angav kun 1 pct., at der var samarbejde med andre virksomheder om salget. I øvrigt bestod samarbejdet for denne gruppe ofte i et meget stabilt underleverandørforhold. For bygge- og anlægsvirksomhed angaves dels egentlig samarbejde om fællesproduktion, navnlig typehuse, dels den kutyme, at en række virksomheder arbejder sammen om forskellige opgaver. For vaskerierne foreligger ikke fra undersøgelsen oplysninger om samarbejdets art. Der er imidlertid formentlig i en række tilfælde tale om underleverandørforhold (et mindre vaskeri får normalt en del tøj vasket i et større vaskeri og tager sig kun selv af finere vask og færdigbehandling). Muligvis kan visse vaskerier også have tænkt på samarbejdet om F-mærkningen.

5. Lokaliseringstendenser.

Virksomhedernes lokalisering er behandlet udførligt i litteraturen og skal her kun berøres ganske kort. Specielt for fremstillingsvirksomhed kan bl. a. henvises til K. Antonsen: Placeringen af Danmarks industri 1938 og 1960, og for detailhandel, herunder butikshåndværk, til Bjarke Fog og Arne Rasmussen: Danmarks Detailhandel 1980.

Virksomhedernes geografiske beliggenhed bestemmes af et samspil mellem en række forskellige faktorer, hvoraf nogle er naturgivne og derfor ikke ændres væsentligt gennem tiden, mens andre er underkastet større eller mindre forandringer, som igen bevirker, at der sker ændringer i virksomhedernes lokalisering.

Til gruppen af naturgivne lokaliseringsfaktorer kan regnes råstofforekomster i jorden, f. eks. kalk til cementfabrikker og ler til teglværker, råstoffer fra landbrug og skovbrug, f. eks. frugt og grøntsager til konservesfabrikker og træ til savværker. Af lokaliseringsfaktorer, der ændres gennem tiden, skal først og fremmest nævnes befolkningens og arbejdskraftens geografiske fordeling, transportforhold samt bevidste lokaliseringspolitiske indgreb som egnsudvikling, byplanlægning, sanering og lign. Også grundpriserne må nævnes i denne forbindelse.

Medens betydningen af de naturgivne lokaliseringsfaktorer for håndværket og den mindre industri her i landet er af mindre betydning og derfor ikke skal omtales nærmere, har de ikke-naturgivne lokaliseringsfaktorer stor betydning for en væsentlig del af dette erhvervsområde. Befolkningens geografiske fordeling har således betydning for placeringen af kundeorienterede virksomheder, d.v.s. virksomheder, for hvem det er af betydning at ligge der, hvor kunderne er. Til denne gruppe hører hovedparten af reparations-, butikshåndværks- samt håndværksmæssig servicevirksomhed. Også byggeriet må naturnødvendigt foregå der, hvor befolkningstilvæksten sker, og hvor erhvervslivet udbygges. Blandt de markante ændringer i befolkningens geografiske fordeling, som navnlig har bevirket forskydninger i de kundeorienterede virksomheders beliggenhed, skal fremhæves faldet i landbefolkningen og stigningen i bybefolkningen, især i forstæderne, ikke mindst i hovedstadens forstæder, og i de bymæssige bebyggelser i forbindelse med befolkningens stagnation

i de gamle bykerner, f. eks. København. Dette har medført, at antallet af virksomheder i landdistrikterne og de gamle bydele er dalende, og at tilvæksten sker i forstæderne og de bymæssige bebyggelser. Samtidig sker etableringen af nye virksomheder ofte i form af nye virksomhedstyper som f. eks. supermarkeder. Bager- og slagterforretninger kan derfor her møde særlig hård konkurrence fra de nye virksomhedsformer. Som en særlig omstændighed af betydning for beliggenheden skal anføres, at smede- og maskinværkstederne på landet bl. a. i kraft af landbrugets stigende mekanisering ikke på samme måde som andre håndværksvirksomheder på landet er ramt af faldet i landbefolkningen.

Medens forskydninger i befolkningens geografiske fordeling således direkte er af stor betydning for de kundeorienterede virksomheder, er fremstillingsområdet kun i mindre omfang afhængigt af lokale kunder eller et lokalt marked. Etableringen f. eks. af bryggerier og brødfabrikker rundt omkring i landet skyldtes dog et ønske om at være nær kunderne; de forbedrede transportmuligheder og de tekniske og økonomiske stordriftsfordele på dette område har imidlertid nu opvejet betydningen af den geografiske placering med det resultat, at der netop her er sket en betydelig virksomhedskoncentration.

Den fremtidige placering af mindre fremstillingsvirksomheder vil desuden i høj grad blive påvirket af den større industris lokalisering. Såfremt der ude i landet opbygges industrimiljøer, vil de tiltrække andre virksomheder, der leverer mellemprodukter, yder service og på anden vis virker som hjælpeindustrier, evt. direkte som underleverandører. I det omfang, dette ikke sker, kan det tænkes, at en række mindre håndværks- og industrivirksomheder med landbrugets formindskede muligheder som basis for sådanne hjælpevirksomheder må flytte til byer med et industrimiljø.

Virksomhedernes placering kan også blive påvirket af andre forhold; således kan mangel på arbejdskraft i visse tilfælde bevirke, at industriforetagender flytter til byer eller områder, hvor presset på arbejdsmarkedet er mindre. I de senere år har den fulde beskæftigelse bevirket, at dette forhold har været en ikke ubetydelig faktor i industriens lokalisering. Ændringerne i industriens lokalisering kan også antage den form, at en virksomhed som følge af arbejdskraftmangel knytter én eller flere mindre virksomheder til sig som underleverandører, og der kan således være en tendens til at finde underleverandørvirksomheder i områder, hvor manglen på arbejdskraft er mindst. En del af de seneste års afvandring fra landbruget foregår utvivlsomt på den måde, at landmanden tager arbejde på en fabrik, men bliver boende på landejendommen, evt. som deltidslandmand. I øvrigt ser man eksempler på, at industrivirksomheder, der af andre årsager er flyttet ud i et landdistrikt, kan give beskæftigelse for et større eller mindre antal reparations- og servicevirksomheder. Medvirkende til denne udflytningstendens er endvidere grundprisernes forskellige højde.

Transportmulighederne og disses udvikling er af største betydning for erhvervslivets lokalisering først og fremmest på den måde, at der herfra udgår tendenser, der modificerer virkningerne af befolkningens geografiske forskydninger.

I denne forbindelse kan nævnes betydningen af den stigende motorisering, der ligesom beskæftigelsesudviklingen har medført en ændring i de arbejdskraftorienterede virksomheders lokalisering. En virksomhed kan i kraft af motoriseringen tiltrække arbejdskraft fra et meget betydeligt område, og parkeringsforholdene kan være af afgørende betydning for virksomhedens mulighed for at få arbejdskraft. Men også i andre henseender har motoriseringen betydning for virksomhedernes beliggenhed. Kunderne får således større bevægelighed med det resultat, at gamle grænser mellem handelsområderne flyttes. Parkeringsmulighederne kan være afgørende for, hvor indkøbene lægges, og således påvirke beliggenheden for store grupper inden for især butikshåndværket.

Mulighederne for bevidst påvirkning af lokaliseringen foreligger i forbindelse med anlæg af broer, motorveje m.v., ligesom egnsudviklingspolitikken, der navnlig sigter mod at ophjælpe erhvervslivet i egne, hvor dette er ønskeligt udfra beskæftigelsesmæssige og lign. grunde, er udtryk for bevidst påvirkning af lokaliseringen. Også by- og egnsplanlægning må i denne henseende tillægges betydning. I de gamle byerhverv har saneringen en betydelig virkning for de mindre håndværksvirksomheder. Udflytningen af virksomhederne fra de gamle bydele foregår normalt betydeligt langsommere end udflytningen af befolkningen. Hvis de der beliggende virksomheder ikke kan ændre karakter og varesortiment, kan det have til følge, at

der i disse kvarterer ligger underbeskæftigede virksomheder.

Lokaliseringstendenserne er således af afgørende betydning for den gruppe af virksomheder, der falder inden for kommissionens område. En meget stor del af disse virksomheder arbejder på et lokalt marked og påvirkes derfor stærkt af geografiske forskydninger i markedsforholdene. Det gælder navnlig reparations-, butikshåndværks-, bygge- og anlægssamt håndværksmæssig servicevirksomhed, hvorimod virksomhederne på fremstillingsområdet ikke på samme måde berøres af befolkningens geografiske forskydninger, ligesom de geografiske afstande for disse virksomheder som hovedregel er af mindre betydning.

6. Sammenfatning af tendenserne vedrørende specialisering, koncentration, underleverandørforhold, samarbejde og lokalisering.

I det følgende er opsamlet nogle af de vigtigste faktorer, der er berørt i de foregående afsnit om specialiserings- og koncentrationstendenser, underleverandørforhold, virksomhedssamarbejde og lokaliseringstendenser, i et forsøg på at nå til en konklusion af, hvilke konsekvenser de nævnte tendenser har for de enkelte områder, der behandles af kommissionen.

Fremstillingsvirksomhed må siges at være et af de områder, der er stærkest berørt af specialiserings- og koncentrationstendenserne inden for erhvervslivet. Det er ifølge sagens natur på dette felt, at underleverandørforholdet hidtil har haft størst udbredelse, og det er ligeledes her, at virksomhedssamarbejde især kommer frem i billedet. Det er således navnlig på fremstillingsområdet, at de tekniske fordele ved specialisering på enkelte funktioner og enkelte produkter ligger, men det er på den anden side også her, den vertikale og horisontale koncentration finder sted, ligesom koncentrationen i øvrigt i erhvervslivet, navnlig i handelen, har stor betydning for fremstillingsvirksomhederne, jfr. nærmere nedenfor. Derimod er de geografiske forskydninger i befolkningen ikke af nær så stor betydning for disse virksomheders lokalisering som for de øvrige områder inden for håndværket og den mindre industri.

De mindre virksomheder på fremstillingsområdet kan i mange tilfælde drage fordele af specialiseringen. Denne er i vidt omfang betinget af produktionstekniske forhold, og i mange industrier findes ikke væsentlige rent produktionstekniske stordriftsfordele. Specialiseringen stiller imidlertid en række krav til de mindre virksomheder. Der forudsættes ofte et udviklet teknisk apparat, hvilket igen stiller krav om kapital og teknisk viden. Men selv når de produktionstekniske og finansieringsmæssige forhold måtte være tilgodeset, forudsætter specialiseringen imidlertid yderligere, at de mindre virksomheder på tilfredsstillende måde formår at løse problemerne vedrørende de funktioner, hvor der i højere grad end på det produktionstekniske område er stordriftsfordele at hente. Det drejer sig om den administrative og den afsætningsmæssige funktion, der sammen med finansieringsfunktionen er den vigtigste baggrund for koncentrationen. Løsningen af disse problemer er helt afgørende for de mindre virksomheders beståen. Den kan i mange tilfælde ske ved, at man overdrager en funktion, f. eks. regnskabsføring, til en anden virksomhed, ved at salgsfunktionen så at sige forsvinder gennem etableringen af et underleverandørforhold, eller ved at flere virksomheder træder ind i et samarbejde om salget. Dette samarbejde forudsætter i praksis ofte samarbejde om andre funktioner, f. eks. produktionsfunktionen.

Reparationsvirksomhederne er ifølge sagens natur ret specialiserede, men de har dog også i mange tilfælde været omfattet af de yderligere specialiseringstendenser, der er omtalt foran. Det indebærer f. eks., at der udvikler sig virksomheder, der kun reparerer en bestemt kategori af maskiner. Derimod synes koncentrationstendenserne ikke at spille nogen større rolle for disse virksomheder, selv om f. eks. koncentrationen inden for detailhandlen kan være af betydning for reparationsvirksomheder.

Ligesom for fremstillingsvirksomhed - men ikke i helt samme grad — stilles der for reparationsvirksomheder krav til det tekniske apparat, den tekniske viden og finansieringen. Lignende krav stilles der til de mange reparationsvirksomheder, der i stigende grad optager detailhandel som led i virksomheden. Reparationsvirksomhederne berøres imidlertid også indirekte af integrationen. Det gælder navnlig den vertikale integration, der f. eks. finder sted, når en virksomhed, der fremstiller landbrugsmaskiner, opretter egne salgs- og servicecentre med bl. a. reparationsværksted og reservedelslager. Kravene til administrations- og afsætningsfunktionen er derimod forholdsvis begrænsede for reparationsvirksomhederne.

Normalt synes samarbejde ikke at spille nogen større rolle på dette område. Som et vist tilløb hertil kan nævnes, at nogle virksomheder i skomagerfaget påtænker at gå sammen om oprettelse af et centralværksted.

De geografiske forskydninger af befolkningen og lokaliseringstendenserne er derimod af væsentlig betydning for reparationsvirksomhederne, selv om den stigende motorisering muligvis i nogen grad kan modvirke dette.

De *håndværksmæssige servicefag* er i ret udpræget grad kundeorienterede og påvirkes derfor af befolkningsforskydningerne. I særlig grad må selvbetjeningsvaskerier og -renserier være i nærheden af kundernes boliger. Virksomhederne inden for de håndværksmæssige servicefag er i forvejen ret specialiserede, hvorfor yderligere specialisering kun foregår i gegrænset omfang. Koncentrationstendenserne spiller næppe nogen større rolle på dette område, bortset fra vaskerier og renserier, et brancheområde, der nærmer sig de »vareproducerende« fag, hvor der kan være visse tendenser i den retning.

Inden for *byggeriet* har der kunnet iagttages en tendens mod større virksomheder. Således er gruppen af virksomheder på 5—19 personer vokset betydeligt. Samtidig er der i kraft af det øgede montagebyggeri ved at ske en specialisering, der er af en lidt anden karakter end den hidtidige inden for byggeriet. Der er ingen tvivl om, at disse tendenser vil blive forstærket. Der vil ske en fortsat stigning i virksomhedernes gennemsnitsstørrelse, om end der naturligvis stadig vil være forskelle mellem brancherne i kravet til ledelsesfunktionen og dermed størrelsen af virksomhedens personel. Nedgangen i antallet af virksomheder vil dog antagelig blive reduceret. Specialiseringen vil fortsætte, og der vil navnlig udvikle sig tre typer af virksomheder.

Den første type er fremstillingsvirksomheder, der har karakter af industrivirksomheder. Her fremstilles elementerne til byggeriet, og i modsætning til den traditionelle virksomhed i byggeriet kræver denne virksomhedstype forholdsvis store investeringer i bygninger og maskiner. På en række områder, f. eks. bygningssnedkerartikler, er der ret stor konkurrence fra udlandet. Det er inden for fremstillingsvirksomhederne, man må forvente de største koncentrationstendenser.

Selve byggeprocessen foretages af virksomheder, der modtager de færdige elementer fra fremstillingsvirksomhederne, ved en metode, der er langt mindre arbejdskrævende end ved traditionelt byggeri. I forhold til fremstillingsvirksomhederne er der her et beskyttelseselement til stede, men der vil antagelig ske nogen koncentration. Selv om fremstilling og montage vil være udspecialiseret på virksomheder, vil der nok ske nogen integration af fremstilling og montage. Allerede i dag er der specielt inden for erhvervsbyggeriet, men også til en vis grad i boligbyggeriet, sket en ændring i selve byggeprocessen, idet enkeltfirmaer er gået ind som hovedentreprenører, der styrer hele byggeriet fra arbejdet på elementfabikken til den sidste finish. En integration af fremstilling og montage sker endvidere i virksomheder, der fremstiller typehuse.

En tredie type virksomheder vil blive de typiske reparationsvirksomheder, som i høj grad vil være beskyttet imod udenlandsk konkurrence, men som til gengæld vil have mere svingende beskæftigelse alt efter konjunkturudviklingen. Her vil de små virksomheder stadig have en chance. Udover reparation vil disse virksomheder også blive beskæftiget med mindre nybygningsopgaver samt om- og tilbygning, der med parcelhusenes stigende andel af boligmassen synes at være voksende, muligvis også under indflydelse af ønsker om senere ændringer på oprindelige typehuse. En virksomhedstype, der minder meget om denne kategori, er den typiske landhåndværker, der ofte har haft forskellige funktioner.

Det er ikke usandsynligt, at man herudover vil få en type af reparationsvirksomheder, der har karakter af en blandet husservice-virksomhed, og som beskæftiger sig med alle former for reparationer i forbindelse med et hus (murer-, tømrer- og elektrikerarbejde, reparation af oliefyr og lign.). I øvrigt må man være opmærksom på, at der kan komme en udvikling, hvor folk i stigende grad selv foretager mindre reparationer og vedligeholdelse af deres huse.

Til disse tre virksomhedstyper for byggeriet kommer anlægsvirksomhederne, der har opgaver som brobygning og lign. Der er ikke nogen helt klar sondring mellem byggevirksomheder og anlægsvirksomheder, idet entreprenørfirmaer, der oprindelig har beskæftiget sig med anlægsarbejder, i stigende grad beskæftiger sig med erhvervsbyggeri, hvor byggemetoder ofte ikke afviger meget fra visse anlægsarbejder.

Butikshåndværket præges i visse tilfælde af øget specialisering. Det gælder f. eks. bager-

forretningerne, der i stigende grad køber færdige produkter udefra. Men der er også en tendens i modsat retning, idet mange virksomheder, f. eks. cykelforretningerne, tager nye produkter op. I det hele kan den fri afsætningsret efter den nye næringslov tænkes at få betydning for butikshåndværket. Endelig påvirkes butikshåndværket i betydelig grad af integrationen og brancheglidningen i detailhandelen, jfr. senere. Butikshåndværket er endelig som de håndværksmæssige servicefag og reparationsfagene stærkt kundeorienteret. Befolkningens geografiske forskydninger påvirker derfor i afgørende grad dette områdes lokalisering.

7. Ændringer i afsætnings- og indkøbsstruktur.[1])

1 de foregående afsnit af dette kapitel har opmærksomheden hovedsagelig været rettet mod strukturændringer på de erhvervsområder, der dækkes af kommissionen. I det følgende afsnit om afsætningsstrukturen kommer man ind på områder, hvis virksomheder ikke direkte omfattes af kommissionens undersøgelser, men hvor udviklingen alligevel har en betydelig indflydelse på udviklingen i håndværket og den mindre industri.

Håndværket og den mindre industris afsætning kan foregå direkte til forbrugere, til detaillister, til grossister eller til andre producenter. Håndværksvirksomheder med detailsalg samt reparations- og servicefagene sælger overvejende til de endelige forbrugere. Bygge- og anlægsfagenes aftagere er enten andre producenter eller de endelige forbrugere. Fremstillingsvirksomhedernes aftagere er derimod heterogent sammensat; dette kan belyses med følgende tal fra spørgeskemaundersøgelsen: 38 pct. af virksomhederne afsatte direkte til private forbrugere, 39 pct. solgte til detaillister, 42 pct. solgte til grossister og 33 pct. leverede til andre producenter. Ca. halvdelen af alle virksomheder afsatte til mere end én af de fire aftagergrupper. Det er således 81 pct. af fremstillingsvirksomhederne, omfattende ca. $^1/_5$ af beskæftigelsen inden for det af kommissionen undersøgte erhvervsområde, der sælger en del af eller eventuelt hele deres produktion til handelsleddene. Derudover er reparations- og servicefagene i et vist omfang leverandører til handelen, og butikshåndværket konkurrerer mere eller mindre direkte med dele af detailhandelen. De igangværende forskydninger i handelens struktur må derfor være af stor betydning for erhvervets afsætningsvilkår.

På indkøbssiden må man antage, at mindre virksomheder i vidt omfang køber ind i handelsleddene.

a) *Forskydninger i detailhandelsstrukturen.*

Inden for detailhandelen er der navnlig tre tendenser i udviklingen, som på forskellig vis kan få betydning for håndværkets og den mindre industris afsætningsvilkår: Fremkomsten af storforretninger, sortimentsforskydningerne og dannelsen af nye butiksformer.

»*Storforretninger*« findes i mange former: Supermarkeder og dobbelt-supermarkeder, stormagasiner, boligmagasiner, gaveforretninger, postordreforretninger m.v. Mange af disse forretninger er yderligere knyttet sammen i kæder.

Storforretninger som de nævnte findes først og fremmest som stormagasiner og i kolonial- og isenkrambranchen. Et indtryk af, hvad storhandelen betyder, kan man derfor få ved at se på disse områders andel af den samlede detailomsætning. Oplysning herom haves i »Danmarks Detailhandel i 1980«, hvor forholdene er behandlet for 1957 og 1962, og hvor der samtidig er opstillet en prognose for 1980:

Andel af landets samlede detailomsætning omsat i procent.

	1957	1962	1980
Stormagasiner	3,0	3,9	6,3
Kolonialbranchen	26,1	40,2	45,4
Isenkræmmere	2,8	3,8	4,7
I alt	31,9	47,9	56,4

Kilde: B. Fog & Arne Rasmussen: Danmarks Detailhandel i 1980, København 1965.

Disse tal dækker dog over andre tendenser end stordriftsudviklingen.

Inden for kolonialområdet, hvor supermarkederne og dobbeltsupermarkederne hører til, kan om udviklingstendensen fra USA oplyses, at disse på 10 år næsten har fordoblet deres andel af omsætningen.

[1]) Dette afsnit bygger på en særskilt redegørelse udarbejdet for kommissionen af amanuensis, lic. merc. Flemming Hansen.

En anden tendens mod store forretninger består i, at specialforretningerne bliver større og placeres i store centre. Også blandt disse større specialforretninger gør en vis kædedannelse sig gældende. Disse vil ofte være placeret i store centre, føre et snævert (men oftest dybt) sortiment, yde betydelig service og føre en politik med relativt høj kvalitet og høje priser.

Disse to udviklingstendenser betyder, at den enkelte producent må regne med, at hans salg til de mindre, mere traditionelle forretninger svinder ind på bekostning af salg til specialforretninger samt storforretninger i forskellige former.

For fremstillingsvirksomhederne vil denne udvikling rejse en række problemer. Storforretninger, navnlig kædeforretningerne, vil ofte købe ind direkte hos producenten, og de enkelte virksomheder vil repræsentere så store opkøb af mere standardprægede varer, at det kan være vanskeligt for en mindre fremstillingsvirksomhed at efterkomme sådanne ordrer. Derimod er der for specialiserede varer mulighed også for mindre virksomheder for at levere til stormagasinerne, mens navnlig kædeforretningerne normalt kun foretager store opkøb. Men går en mindre virksomhed ind i specialiserede leverancer til sådanne store opkøbere, risikerer de at komme ind i et stærkt afhængighedsforhold. Den enkelte fremstillingsvirksomheds afsætning bliver da samlet på enkelte meget store ordrer, hvorved virksomheden bliver yderst sårbar over for tab af en enkelt kunde. Dette kan i sig selv rumme problemer. Det betyder yderligere, at storforretningerne bliver i stand til at gennemtvinge så betydelige rabatter, at en mindre fremstillingsvirksomhed ikke i det lange løb er i stand til at afgive dem, selv om den i det korte løb kan være tvunget til at acceptere dem. Alt i alt er der god grund til at antage, at stordriftsformerne i detailleddet vil komme til at virke særdeles ugunstigt for de mindre fremstillingsvirksomheder. Der er således som et allerede indtruffet eksempel herpå efter al sandsynlighed en nøje sammenhæng mellem storforretninger i kolonialbranchen og den omstændighed, at virksomhedskoncentrationen i nærings- og nydelsesmiddelindustrien, som det fremgår af tabel 6 i Bind II, har været langt større end i de øvrige områder inden for fremstillingsvirksomhed, om end eksportforholdene også har spillet en rolle.

Udviklingen i retning af storforretninger og specialforretninger indebærer i sig selv en tendens til *sortimentsforskydninger* med større bredde i sortimentet.

I alle udviklede lande ser man således, at supermarkeder, drugstores og stormagasiner udvider deres vareudvalg til at omfatte stadig flere varekategorier.

Der findes ingen tal, der belyser udviklingen i Danmark, men man kan af nedenstående oversigt få et indtryk af, hvor stor en overlapning der allerede i 1960 eksisterede mellem de enkelte brancher inden for dagligvareområdet, idet tabellen angiver, hvor mange procent af de undersøgte forretninger, der førte varer inden for de respektive varegrupper:

Varegrupper	Kolonialforretninger pct.	Vin- og tobaksforretninger pct.	Grøntforretninger pct.	Viktualie-, slagterforretninger pct.	Manufakturforretninger pct.	Isenkramforretninger pct.
Sæbe, parfume	99	53	17	0	4	20
Brød, mel, gryn	100	0	17	20	0	0
Mælk, ost, saft	99	0	83	35	0	0
Øl, tobak, vin, te, chokolade	99	100	53	10	0	0
Grønt, konserves	98	0	100	92	0	0
Dybfrost	30	0	67	38	0	0
Tekstil	14	1	0	0	99	0
Fodtøj, sport	6	1	0	0	10	25
Møbler, TV, cykler	1	0	0	0	15	15
Ure, guld, legetøj	3	7	0	0	7	25
Isenkram	66	2	0	0	1	100
Papir, bøger, foto	90	48	2	0	4	25

Kilde: Oversigt over, hvilke varer der føres i hvilke butikker i august 1960, bearbejdet på baggrund af materiale fra: Arne Rasmussen: Brancheglidning i Danmark, udgivet af Sekretariatet for Danmarks Erhvervsfond 1963.

Selv om de undersøgte butikker ikke udgør et repræsentativt udsnit, viser tallene tydeligt det store varesortiment, som allerede da fandtes i de enkelte butikker.

Denne tendens til udvidelse af varesortimentet i detailhandelens forskellige brancher har betydning for håndværket og den mindre industri.

For det første indebærer den, at fremstillingsvirksomhederne bestandigt må lede efter nye butikstyper og -brancher for at afsætte deres varer. Tilpasser man sig ikke hurtigt hertil, kan det ofte blive katastrofalt.

For det andet - og navnlig - spiller tendensen en rolle for det betydelige antal håndværksvirksomheder, der selv har detailsalg af egne og fremmede varer. Der er en udtalt tendens til, at det er deres varer, der først optages i andre branchers sortiment. Det gælder slagtere, bagere, ur-, foto- og cykelforretninger, og det gælder herre- og dameskræddere m.fl. På disse områder sker der ofte to ting samtidigt: Produktionen glider over på rene fremstillingsvirksomheder, og omsætningen flyttes over i den egentlige detailhandel. I andre tilfælde bliver tidligere håndværksvirksomheder til detailforretninger (evt. forbundet med reparation), en udvikling, der f. eks. kendes blandt guld- og sølvsmede samt urmagere.

Sideløbende med fremkomsten af storforretninger og udvidelsen af detailhandelens sortiment udvikler der sig *nye butiksformer*, især selvbetjeningsbutikker, men også automatsalg, telefonordreforretninger, postordreforretninger, landevejsforretninger, drive-in-forretninger etc. Udviklingen i antallet af selvbetjeningsbutikker i Danmark inden for fødevareområdet fremgår af nedennævnte oversigt udarbejdet og offentliggjort af salgs- og marketingkonsulent, cand. polit. Per Press:

Antal selvbetjeningsbutikker inden for fødevareområdet 1961—66.

År	Antal selvbetjenings-butikker	Tilvækst	
		Antal	Pct.
1/1 1961	1.298		
1/1 1962	1.592	294	ca. 23
1/7 1963	2.330	738	- 46
1/7 1964	2.717	387	- 17
1/7 1965	4.040	1.323	- 49
1/7 1966	4.328	288	- 7

Også denne tendens i udviklingen har afgørende betydning for de mindre fremstillingsvirksomheder. Når omsætningen baseres på selvbetjening, post- og telefonordrer m.v., må den i stor udstrækning omfatte varer, som forbrugerne kan købe uden vejledning og uden varekundskab og vurdering. Herved bliver alle former for mærkevarer ideelle, og et velkendt firmanavn og i det hele taget forhåndskendskab om varerne hos konsumenterne bliver da udslaggivende for salget. Et sådant forhåndskendskab kan det imidlertid være vanskeligt for den enkelte mindre virksomhed at skabe.

Sammenfattet er der næppe tvivl om, at udviklingen mod storforretninger, større sortimentsbredde og nye butiksformer både vanskeliggør afsætningen for mindre fremstillingsvirksomheder og påfører virksomheder med eget detailsalg en følelig konkurrence.

b) *Forskydninger i engroshandelsstrukturen.*

I engroshandelen med konsumvarer til indenlandsk forbrug sker der forskydninger på tre områder. Disse er i stor udstrækning bestemt af udviklingen i detailhandelen.

Det drejer sig om kædedannelser, om ændring i fordelingen af handelsfunktionerne på producent, grossist og detaillist samt om sortimentsændringer, der følger af sortimentsforskydningerne i detailhandelen.

Kædedannelsen medfører en integration mellem detail- og engrosled, som foregår med udgangspunkt såvel i detailhandelen som i engrossektoren. Storbutikkerne og væksten i egentlige kæder indebærer, at en række detailhandelsvirksomheder selv kommer til at virke som engrosled. Hertil kommer de uegentlige kæder, nemlig de frivillige, hvor engrosvirksomheder er initiativtagere, samt indkøbsforretningerne. Disse uegentlige kæder er måske ikke så solidt sammenknyttede som de egentlige; men der kan alligevel blive tale om betydelige samlede indkøb. Kædedannelsens udbredelse er belyst i tabellen side 90. Af tabellen fremgår omfanget af de egentlige kæder samt i den udstrækning, det har været muligt at skaffe oplysninger herom, også omfanget af de uegentlige kæder. De medtagne brancher repræsenterer dem, hvor der findes kædedannelse af nogen betydning.

Oversigt over kædedannelsens omfang i 1963.

Branche	Egentlige kæder		Andre kæder		I alt	
	Antal butikker i pct. af samtlige butikker	Omsætning i pct. af branchens samlede omsætning	Antal butikker i pct. af samtlige butikker	Omsætning i pct. af branchens samlede omsætning	Antal butikker i pct. af samtlige butikker	Omsætning i pct. af branchens samlede omsætning
Kolonial	16,9	40,9	50	45	66,9	85,9
Konfekturer	20	20	–	–	–	mindre
Kaffe og the	12	–	ingen	0	12	mindre
Tekstil og trikotage	15	–	mange	–	–	betydelig
Skotøj	ca. 20	–	20	30	ca. 50	betydelig
Læder	13	–	ingen	0	ca. 13	mindre
Radio og TV	ca. 25	41	ca. 10	–	ca. 35	betydelig
Vin	mange	–	mange	0	–	betydelig
Sæbe og parfume	ca. 65	–	ingen	–	ca. 65	betydelig
Symaskiner	ca. 50	–	ingen	–	ca. 50	en del
Isenkram	ca. 20	–	ca. 50	–	ca. 70	mindre
Stormagasiner	ca. 50	–	ingen	–	ca. 50	betydelig

Kilde: B. Fog & Arne Rasmussen: Danmarks detailhandel i 1980, København 1965, suppleret med andet materiale.

Det fremgår af de få omsætningstal, som kendes, at kædebutikkerne gennemgående er større end gennemsnittet for de respektive brancher. Tabellen viser først og fremmest antallet af butikker. Havde det været muligt at belyse kædernes andel af omsætningen, ville det vise sig, at denne ville være større end deres andel af butiksantallet. Kolonialbranchen, som er den eneste branche, hvor tal kendes, bekræfter dette.

Der findes ingen danske tal, der belyser udviklingen over en længere periode; men man antager, at den vil forløbe efter et mønster svarende til forholdene i USA, hvor kædeforretningerne fortsat har haft en stigende andel af omsætningen.

Kædedannelsens virkning for mindre fremstillingsvirksomheder ligger i, at kæderne fører til større indkøb og i en vis udstrækning til, at handelsvirksomhederne selv optager produktion af forskellige varer. I stor udstrækning vil der også blive tale om underleverandøraftaler. De helt små virksomheder har imidlertid kun begrænsede muligheder for at kunne opfylde kædernes krav om meget store og stigende underleverancer.

Den integrerede engros- og detailhandels kædedanelse vil således, ligesom tendensen i detailhandelen mod kædeforretninger, vanskeliggøre de mindre virksomheders afsætning.

Ændringen i fordelingen af *handelsfunktionerne på producent, grossist og detaillist* hænger i et vist omfang sammen med kædedannelsen.

Traditionelt varetager grossisten følgende funktioner imellem produktion og detailhandel: Salgsarbejde, distribution, lagerføring, kreditgivning, levering, incasso, sortimentstilpasning, rådgivning og informationsindsamling. Kædedannelsen indebærer imidlertid, at disse funktioner deles mellem producenterne og detaillisternes egne engrosorganer. Men også de selvstændige grossister kommer til at afgive en række funktioner, og mere og mere salgsarbejde glider over på producenterne.

Disse ændringer i funktionernes placering fører bl. a. til grossisttyper, der specialiserer sig på funktioner, således at et overvejende antal grossister begrænser deres virkeområde til de rene distributionsopgaver: Lagerføring, udbringning, kreditgivning m.v. Andre vil kun udføre lager- og sortimentsfunktioner (cash-and-carry grossister). Endvidere vil mange grossister lægge hovedvægten alene på salgsfunktionen (sales broker). Sådanne virksomheder stiller først og fremmest en salgsstyrke til rådighed og vil i mange tilfælde ikke selv være lagerførende. Formen får især betydning for importerede varer.

Det er som nævnt stærkt begrænset, hvor mange salgsfunktioner, håndværksvirksomheder og mindre industrivirksomheder kan påtage sig. Tendenser i retning af funktionsspecialisering

for grossistvirksomhederne vil derfor hæmme de mindre virksomheders afsætningsvilkår. Det skal dog nævnes, at sales-broker-formen måske vil indebære nye afsætningsmuligheder for de lidt større af disse virksomheder.

Om *sortimentsændringerne* inden for engrosomsætningen skal bemærkes, at de dels indebærer en specialisering, dels følger forskydningerne i detailhandelen. Den fritstående grossist får sit primære virkefelt blandt de mere traditionelle lokalforretninger og som supplerende leverandør til storforretninger og til specialforretninger. Sådanne grossisters sortiment vil blive bestemt af den kundekreds, de stiler mod at betjene.

Efterhånden som den mere traditionelle brancheopdeling inden for engrossektoren ændres, bliver det vanskeligt for håndværksvirksomheder og mindre industrivirksomheder at sikre deres varer den rigtige distribution. Ved valget af engroskanaler vælges også den distribution i detailhandelen, som man vil opnå. Det kræver et aktivt salgsarbejde og løbende information om forskydninger i engrosvirksomhedernes sortiment, når man skal tilpasse sig udviklingen. Man kan ikke indskrænke sig til at lade engroshandelens opkøbsfunktion finde frem til sine varer.

Det skal sluttelig anføres, at de virksomheder, der fremstiller *produktionsmidler* til afsætning i f. eks. landbruget og i byggebrancherne, rammes på en særlig måde af grossistleddets aftagende betydning. De grossister, der traditionelt varetager mellemhandelen, bærer hyppigt en del af finansieringen, hvorfor de mindre, kapitalgodeproducerende virksomheder stilles over for finansieringsproblemer, når antallet af mindre engrosvirksomheder inden for dette felt får aftagende betydning. Samtidig går de større producenter inden for disse områder i stigende grad ind for direkte afsætning og påfører dermed de mindre producentvirksomheder konkurrence på finansieringen.

c) *Eksportens organisation.*

Afsætningen på udenlandske markeder foregår dels ved, at producenten selv udfører den — den direkte eksport - dels ved indirekte eksport, hvor producenten støtter sig til et mellemled, der optræder som eksportør.

Den indirekte eksport kan gå gennem en forhandler, d.v.s. en person eller et selskab, der driver erhvervsvirksomhed i eget navn og for egen regning gennem køb og videresalg af producentens produkter.

Den indirekte eksport kan også ske gennem en agent, en person eller et selskab, der sælger i eksportørens navn og for hans regning.

Der kan imidlertid også være tale om forskellige former for eksportsamarbejde, hvor et særligt organ varetager flere eller færre eksportfunktioner for en gruppe produktionsvirksomheder. Eksempler herpå findes inden for en lang række brancher. Specielt inden for møbelbranchen og i maskinbranchen er eksportsamarbejde i de seneste år blevet mere almindeligt. Et gruppearbejde findes som oftest blandt virksomheder, hvis sortimenter supplerer hinanden. Inden for møbelbranchen kan der således være tale om en gruppe møbelproducenter, hvor en fremstiller borde, en anden stole, en tredie reolmøbler etc.

Salgsorganisationen råder over en fælles sælgerstab, fælles permanent salgsudstilling, fælles salgskatalog, ligesom annoncering sker samlet.

Der er i de senere år foregået en del forskydninger mellem de nævnte eksportformer. Hovedtendensen har været, at de virksomheder, der stod alene, er gået fra indirekte eksport (d.v.s. gennem forhandler eller agent) til direkte eksport. Flere og flere større og mindre virksomheder *eksporterer selv direkte,* hvorved den indirekte eksport har mistet terræn. De eksportkanaler - eksportgrossister m. fl. - som også mindre eksportvirksomheder, om end ikke i særlig udstrækning, har baseret deres eksport på, aftager altså i betydning. I øvrigt har de egentlige eksportgrossister - ligesom hjemmemarkedsgrossisterne - af konkurrencehensyn i højere og højere grad fulgt det princip, at de ofte kun tager sig af eksport for så vidt angår en enkelt vare fra hver eksportør, hvilket reducerer muligheden for at anvende dem.

En tendens, der har betydning for mange mindre og mellemstore virksomheder, er, at *udenlandske opkøbere,* navnlig af konsumvarer, i stigende grad kommer direkte fra store internationale detailhandelsvirksomheder, bl. a. kæder og stormagasiner. For visse grupper eksportører inden for håndværket og den mindre industri kan dette betyde, at de kvanta af de enkelte varer, som f. eks. kædeforretningerne er interesseret i at aftage, kommer til at overstige de mindre virksomheders kapacitet. I denne forbindelse må det dog fremhæves, at de naturlige aftagere for f. eks. snedkermestre og

mindre møbelfabrikker må være stormagasiner eller større detailforretninger i udlandet, som de kan forsyne med varemængder, der svarer til deres produktions størrelse.

Meget tyder på, at de selvstændige handelseksportører bliver trængt fra to sider. På den ene side bliver de forbigået af de eksporterende producenter, der selv går direkte ind i eksportarbejdet. På den anden side bliver de trængt af udlandets stadigt større detailhandelsvirksomheder, som i voksende udstrækning selv foretager opkøb og virker som importører med indkøb direkte fra producenterne.

Der er grund til at tro, at der her er tale om en udvikling, der vil fortsætte.

I øvrigt har den stigende liberalisering af den internationale handel forårsaget, at der i håndværket og den mindre industri i de seneste år har været større og større interesse for direkte handel med andre lande.

8. Sammenfatning af virkninger af ændringer i afsætnings- og indkøbsstruktur.

De i foregående afsnit omhandlede ændringer i afsætnings- og indkøbsstrukturen på områder, hvis virksomheder ikke direkte omfattes af kommissionen, først og fremmest detail- og engroshandel og den større industri, vil som anført få betydelig indflydelse på udviklingen i håndværket og den mindre industri.

For *fremstillingsvirksomhed* har tendensen til stordrift i detailhandelen i form af de mange nye »storforretninger« allerede medført betydelig virksomhedskoncentration i nærings- og nydelsesmiddelindustrien, men også for andre fremstillingsvirksomheder, hvis produktion er beregnet for forbrugerne, som f. eks. møbelindustrien, må man forvente, at ændringerne i detailhandelens struktur vil få særdeles ugunstige virkninger for de mindre virksomheder. Tilsvarende virkninger vil ændringerne i engroshandelsstrukturen, særlig kædedannelsen, få.

For *butikshåndværk, reparations- og servicevirksomhed,* d.v.s. det betydelige antal mindre virksomheder, der som hovedregel henvender sig direkte til forbrugerne fra egne lokaler, må man ligeledes antage, at ændringerne i detailhandelens struktur, herunder de nye butiksformer og brancheglidningen, vil få betydelige virkninger. Det gælder således slagtere, bagere, guld- og sølvsmede samt ur- og cykelforretninger. Også herre- og dameskræddere, der dog er medtaget under fremstillingsvirksomheder, samt skomagerne, vil ligeledes blive påvirket af disse ændringer. Disse virkninger forstærkes ved, at produktionen får en tendens til at glide over på større industrivirksomheder, og omsætningen flyttes over i den egentlige detailhandel.

For *bygge- og anlægssektoren* spiller ændringerne i afsætnings- og indkøbsstrukturen ikke samme rolle som for de øvrige områder. Dog vil ændringer i engroshandelens struktur få en vis indflydelse, idet grossister, der leverer materialer til bygge- og anlægsvirksomhederne, samtidig har stor betydning for disse fag finansieringsmæssigt. Efter foreliggende oplysninger andrager leverandørkreditterne for mindre håndværksvirksomheder inden for bygge- og anlægsvirksomhed således 25-30 pct. af den samlede kapitaltilførsel. I det omfang, disse grossistvirksomheder forsvinder eller ændrer karakter, må man således forvente, at dette vil vanskeliggøre de mindre håndværksvirksomheders mulighed for at skaffe sig kapital, og dermed yderligere vanskeliggøre forholdene for disse virksomheder. I den forbindelse kan anføres, at den omstændighed, at staten har indført et fast-prissystem fra 1. oktober 1968 i forbindelse med offentligt byggeri medfører særlige problemer inden for dette område.

KAPITEL V

Sammenfattende vurdering af håndværkets og den mindre industris strukturelle udvikling

1. Indledning.

Betænkningens beskrivende og analyserende del blev indledt i kapitel II med en gennemgang af udviklingen inden for håndværket og den mindre industri i antallet af virksomheder opdelt på størrelsesgrupper samt af udviklingen i personellet, omsætningen m.v. Derpå fulgte i kapitel III en analyse af efterspørgslens indflydelse dels på det hidtidige forløb, dels på den fremtidige udvikling. Endelig behandledes i kapitel IV en række tendenser vedrørende specialisering, koncentration og afsætning. I dette kapitel, der danner afslutningen på den beskrivende og analyserende del, bringes en sammenfattende vurdering af udviklingen inden for håndværket og den mindre industri. Vurderingen vil beskæftige sig med såvel spørgsmålet om udviklingens virkninger på virksomhedernes størrelsesfordeling som spørgsmålet om dens virkninger på branchefordelingen. I denne forbindelse vil såvel de mindre virksomheders særlige fortrin som deres specielle problemer blive trukket frem.

2. Hovedtræk af udviklingen.

Som området er afgrænset i denne betænkning, udgør håndværket og den mindre industri et ret betydeligt udsnit af det samlede erhvervsliv. Andelen af den totale bruttofaktorindkomst, d.v.s. produktionsværdien i alle erhverv minus værdien af rå- og hjælpestoffer, var i 1966 ca. 19 pct. Den øvrige del af industrien havde en tilsvarende andel. Af andre erhverv dækkede landbruget 11 pct., handel og transport 26 pct. og tjenesteydende erhverv samt offentlige ydelser tilsammen 25 pct.

Gennem årene har håndværket og den mindre industri haft en stigende andel af bruttofaktorindkomsten. I 1948 var andelen 15 pct., i 1958 steg den til 16 pct., og stigningen fortsatte, således at andelen som nævnt var oppe på 19 pct. i 1966. Denne stigning hidrører udelukkende fra byggeriet.

Håndværkets produktion har et forholdsvis stort arbejdsindhold, og hertil kommer, at store dele af erhvervet, ikke mindst byggeriet, har karakter af hjemmemarkedserhverv uden nævneværdig konkurrence fra udlandet. Disse to ting i forening er resulteret i, at håndværket og den mindre industri har haft en stærkere prisstigning end en række andre erhverv.

Håndværket og den mindre industri beskæftigede i 1965 i alt ca. 381.000 personer fordelt på ca. 73.000 virksomheder. Udviklingen i antallet af virksomheder og i personellet i løbet af den sidste snes år fremgår af følgende oversigter:

Udviklingen i antallet af virksomheder i håndværket og den mindre industri

	1948	1958	1965 (delvis anslået)
Fremstillingsvirksomhed, kun virksomheder m. 1-19 personer	30.200	19.600	16.000
Reparationsvirksomhed	14.900	12.400	12.000
Håndværksmæssig servicevirksomhed	11.000	11.900	11.000
Bygge- og anlægsvirksomhed	21.900	21.500	20.000
Butikshåndværksvirksomhed	15.700	14.800	14.000
I alt	93.700	80.200	73.000

Udviklingen i personellet i håndværket og den mindre industri

	1948	1958	1965 (delvis anslået)
Fremstillingsvirksomhed kun virksomheder m. 1-19 personer	118.000	80.000	70.000
Reparationsvirksomhed	44.000	42.000	65.000
Håndværksmæssig servicevirksomhed	30.000	36.000	35.000
Bygge- og anlægsvirksomhed	117.000	123.000	155.000
Butikshåndværksvirksomhed	53.000	56.000	56.000
I alt	362.000	337.000	381.000

Med hensyn til den nærmere afgrænsning af håndværk og mindre industri over for andre erhverv samt opdelingen på undergrupper henvises til kapitel I og II.

Der har siden 1948 været en stadig nedgang i antallet af virksomheder. Antallet er reduceret fra 94.000 i 1948 til 73.000 i 1965. Det samlede personel faldt fra 362.000 i 1948 til 337.000 i 1958, men i 1965 var det steget til 381.000.

Nedgangen i antallet af virksomheder har navnlig været udtalt for *fremstillingsvirksomhed*. Til dette område er kun henregnet virksomheder med 1-19 personer, og antallet af disse er fra 1948 til 1965 næsten halveret, og personellet er faldet med 40 pct. Også for *reparationsområdet* er antallet af virksomheder faldet, men dog mindre kraftigt, og fra 1958 til 1965 er personellet steget med mere end 50 pct. Det skyldes ikke mindst, at detailhandelsfunktionen har fået en øget betydning. For *service- og butikshåndværksvirksomhed* har der været stilstand både i antallet af virksomheder og i beskæftigelsen, mens *bygge- og anlægsvirksomhed* har øget beskæftigelsen med 32 pct. fra 1948 til 1965, hvorimod antallet af virksomheder har været svagt nedadgående. Bygge- og anlægsvirksomhed er det dominerende område af håndværket og den mindre industri med 41 pct. af beskæftigelsen og 27 pct. af antallet af virksomheder.

Det har for området som helhed især været antallet af de helt små virksomheder på 1-4 personer, der har været nedadgående, jfr. følgende oversigt:

Virksomhedernes størrelsesfordeling i håndværket og den mindre industri

	1948	1958	1965 (delvis anslået)
Virksomheder m.			
1-4 personer	73.400	61.100	50.000
5-19 personer	19.200	17.700	22.000
20 personer og dero.	1.100	1.400	1.000
I alt	93.700	80.200	73.000

Denne nedgang i antallet af helt små virksomheder på 1-4 personer har navnlig ramt fremstillingsområdet, hvor dog også antallet af virksomheder på 5—19 personer er reduceret. På de øvrige områder har der ligeledes været nedgang i antallet af virksomheder på 1-4 personer, hvorimod antallet af virksomheder på 5-19 personer er steget. Det sidste gælder navnlig reparationsvirksomhed og bygge- og anlægsvirksomhed.

Det har været uoverkommeligt inden for kommissionens rammer at behandle udviklingen i alle de ca. 200 enkeltbrancher, der falder under området håndværk og mindre industri. I stedet har man i betænkningen valgt at operere med visse hovedgrupper af virksomheder, mens enkeltbrancher kun er medtaget i det omfang, de har haft en særlig karakteristisk udvikling eller frembyder særlige problemer. I dette kapitel har man fundet det hensigtsmæssigt at opdele erhvervsområdet i følgende tre hovedgrupper:

På *fremstillingsområdet* ligger virksomhedernes gennemsnitsstørrelse betydeligt over virksomhederne på de øvrige områder. Her har udviklingen på det produktionstekniske, det administrativt-ledelsesmæssige og det afsætningsmæssige område medført de stærkeste ændringer. Strukturændringerne har været særlig dybtgående og kravene til de mindre virksomheders tilpasningsevne størst. På den anden side er fremstillingsvirksomhed et så bredt felt og omfatter virksomheder af så forskelligartet karakter, at beskrivelsen af de generelle træk i udviklingen må ledsages af betydelige modifikationer for en række brancher.

Virksomhederne på *reparations-, butikshåndværks- og det håndværksmæssige serviceområde* er i kapitlerne II og III behandlet i tre særskilte grupper. De har imidlertid en række træk tilfælles. De er i almindelighed ret små. Deres

produktion omfatter i hovedreglen ydelser af servicepræget karakter, som vanskeligt lader sig mekanisere, hvorfor produktivitetsstigningerne har været mere begrænsede end på fremstillingsområdet. De har et forholdsvis beskyttet hjemmemarked, og i øvrigt har de enkelte virksomheder som oftest et ret stærkt lokalt afgrænset marked. Deres prisudvikling har som følge heraf været afgørende forskellig fra fremstillingsvirksomhed.

På *bygge- og anlægsområdet* er virksomhederne gennemgående større end på reparations-, butikshåndværks- og det håndværksmæssige serviceområde, men dog noget mindre end på fremstillingsområdet. Men i øvrigt har virksomhederne træk fælles med begge områder. Ligesom fremstillingsvirksomhederne er også byggevirksomhederne ved at gennemgå en betydelig teknisk-organisatorisk udvikling, som endnu langtfra har udtømt sine virkninger. Ligesom på reparations-, butikshåndværks- og serviceområdet har byggeriet i hvert fald hidtil haft et beskyttet hjemmemarked. Også her er der ved at ske ændringer, og der er næppe tvivl om, at bygge- og anlægsvirksomhed bliver det område, der i løbet af de kommende år oplever de største strukturændringer.

3. Generelt om årsagerne til udviklingen.

Udviklingen i virksomhedsstrukturen har, som det fremgår af forrige afsnit, været ret forskellig på de enkelte områder af håndværket og den mindre industri. Årsagerne hertil er at finde dels i virksomhedernes egne forhold, dels i den almene reallønsstigning og dels i efterspørgselsforholdene.

Der er i efterkrigsårene sket en hastig udvikling ikke blot inden for forskningen og den anvendte produktionsteknik, men også inden for administration og virksomhedsledelse. Det er navnlig virksomhederne på fremstillingsområdet, der er berørt heraf. Den har krævet store investeringer og har bl. a. betydet en kraftig stigning i produktiviteten. På bygge- og anlægsområdet er der på samme måde en teknisk og organisatorisk udvikling i gang, som dog endnu ikke har sat så dybe spor i virksomhedsstrukturen som på fremstillingsområdet, men som uden tvivl i de kommende år vil betyde en grundlæggende ændring af hele byggeriets struktur. På reparationsområdet har den tekniske udvikling været betydeligt mindre gennemgribende, og noget lignende gælder butikshåndværket. Heller ikke håndværksmæssig servicevirksomhed har været underkastet væsentlige tekniske ændringer, og hverken her eller på reparations- og butikshåndværksområdet er der, bortset fra enkelte områder som f. eks. møntvaskerierne, sket væsentlige tekniske eller organisationsmæssige ændringer, der kan sammenlignes med dem, der er sket på fremstillingsområdet og ved at ske på bygge- og anlægsområdet.

Produktionen i mange virksomheder i håndværket og den mindre industri karakteriseres af et relativt stort arbejdsindhold. Udviklingen i arbejdslønnen har derfor afgørende betydning for erhvervet. Specialisering, arbejdsdeling, større kapitalanvendelse, bedre organisationsformer og i det hele taget anvendelse af en række nyere former for ledelsesmetoder har i efterkrigsårene for en række andre erhverv, ikke mindst industrien, medført en kraftig produktivitetsstigning, som igen har muliggjort en betydelig stigning i arbejdslønnen. Produktivitetsstigningen er som følge af øget konkurrence fra udlandet resulteret i, at prisstigningen for mange industrielt forarbejdede produkter til trods for stigningen i arbejdslønnen som helhed har været beskeden. Den del af håndværket og den mindre industri, der har været udsat for denne priskonkurrence, har enten måttet leve op til konkurrencen ved at øge produktiviteten eller har måttet modtage en mindre aflønning. For tjenesteydelser i vid forstand, hvor konkurrencen udefra er begrænset, har der foreligget muligheder for prisforhøjelser, og en produktivitetsforøgelse af samme størrelsesorden som i andre erhverv har derfor ikke været nødvendig. Prisudviklingen for tjenesteydelser har således haft en tendens til at følge lønudviklingen, som dog derigennem har haft en vis begrænsende virkning på efterspørgslen.

Samtidig har lønudviklingen i forbindelse med den stigende beskæftigelse gjort det mindre tillokkende at blive selvstændig og mere tillokkende at blive lønmodtager. Tilgangen af selvstændige til håndværket og den mindre industri er derfor blevet mindre, i takt med at de alternative indtjeningsmuligheder er blevet større. Lønmodtagernes højere indkomst muliggør endvidere for børnene en længere uddannelse, hvilket yderligere reducerer tilgangen til de selvstændiges rækker; mens en håndværkssvend, der vil være selvstændig, hyppigt vil søge at blive mester i et traditionelt familieforetagende, vil en teknikumingeniør snarere søge mod en stør-

re virksomhed, enten som funktionær eller selvstændig. Udviklingen må her sammenholdes med den tekniske udvikling, som netop skaber større behov for funktionærer med længere uddannelsestid.

For så vidt angår efterspørgslen har frigørelsen af den internationale handel i efterkrigsårene betydet, at der har udviklet sig betydelige forskelle mellem på den ene side fremstillingsområdet og på den anden side den øvrige del af håndværket. Fjernelsen af importrestriktioner og told på en lang række områder har medført, at virksomhederne på fremstillingsområdet nu konkurrerer direkte med udenlandske virksomheder og dermed står i en helt anden konkurrencesituation end under tidligere tiders beskyttelse. De øvrige områder af håndværket er derimod stadig i vid udstrækning hjemmemarkedserhverv forstået på den måde, at de pågældende ikke møder konkurrence fra udlandet. Ganske vist er der for byggeriet en udvikling i gang, som med tiden helt kan ændre byggeriets karakter af hjemmemarkedserhverv. Det drejer sig bl. a. om en øget anvendelse af færdige byggeelementer. Udviklingen er dog endnu kun forholdsvis lidt fremskreden, og byggeriet står stadig på samme måde som reparations-, butikshåndværks- og serviceområdet i en konkurrencesituation, der er ret forskellig fra den situation, fremstillingsvirksomhed står i. Hertil kommer, at efterspørgslen i ret høj grad har været rettet mod ydelser fra disse hjemmemarkedsprægede erhverv. Det gælder i efterkrigsårene ikke mindst byggeriet. Men også de serviceprægede erhverv inden for håndværket har i perioder været begunstiget af, at efterspørgslen under de seneste års kraftige indkomststigninger i ikke ringe grad har været rettet mod disse erhvervs ydelser. Her er der således tale om områder, som i efterkrigsårene har haft prisudviklingen med sig, men som på den anden side ikke har udvist sådanne produktivitetsstigninger, at der fra udbudssiden er udgået tendenser til relativt prisfald.

Det er et samspil mellem de førnævnte faktorer, der har bestemt den forskellige udvikling i virksomhedsstrukturen.

For *fremstillingsvirksomhed* har den stærke konkurrence fra udlandet betydet, at priserne ikke har kunnet sættes så meget i vejret som f. eks. inden for serviceerhvervene. Dette har tillige med de betydelige produktivitetsstigninger medført, at kun de effektive virksomheder har formået at klare sig i konkurrencen. Mange mindre virksomheder har specialiseret sig og på denne måde opnået en effektiv og rationel produktion. Andre har nået dette ved at vokse sig større, men mange mindre virksomheder har måttet ophøre under den skærpede konkurrence. Reduktionen i antallet af virksomheder med indtil 4 beskæftigede har derfor været særlig stor på dette område, ligesom også antallet af virksomheder med fra 5 til 19 beskæftigede er reduceret.

For *byggeriet* har vel navnlig det forhold, at konkurrencen fra udlandet er beskeden, medført, at det betydelige efterspørgselspres ikke er fulgt op af produktivitetsforøgelser af samme størrelse som inden for fremstillingsfagene. Som følge heraf har den relative nedgang i priserne været betydelig mindre. Stigningen i antal beskæftigede i byggeriet har derfor også været forholdsvis stor i sammenligning med den udvidelse af aktiviteten, der har fundet sted. Desuden er antallet af virksomheder kun faldet lidt, og tilbagegangen omfatter kun de helt små virksomheder med indtil 4 beskæftigede.

For de øvrige områder, d.v.s. *reparations-, butikshåndværks- og håndværksmæssig servicevirksomhed,* har de i forhold til fremstillingssamt bygge- og anlægsvirksomhed mere beskedne produktivitetsstigninger og den særlige konkurrencesituation ført til en ret stabil struktur, idet der dog på reparationsområdet er sket en særlig stærk tilbagegang i antallet af helt små virksomheder.

4. Fremstillingsvirksomhed.

a. Udviklingen.

Den koncentrationstendens på fremstillingsområdet, som den betydelige nedgang i antallet af mindre virksomheder er udtryk for, er som nævnt en følge af udviklingen på det produktionstekniske, det administrativt-ledelsesmæssige og det afsætningsmæssige område.

Udviklingen på det *produktionstekniske* område har været en faktor af ikke ringe betydning for koncentrationen. Der er imidlertid grund til at antage, at den ikke har spillet så stor en rolle som udviklingen på de øvrige nævnte områder.

Der findes en række industrier, hvor egentlig stordrift er en teknisk nødvendighed. Det drejer sig om jern- og stålproduktion, bilproduktion, skibsbygning, visse kemiske industrier og i øvrigt produktioner, der er stærkt an-

lægs- og maskinkrævende. Det er dog kun ret få produktioner, hvor store produktionsenheder på denne måde er dikteret af rent tekniske forhold.

På den anden side kan man pege på områder, hvor produktionen har et stort arbejdskraftindhold og ofte tillige er individuelt tilpasset. En række traditionelle håndværk hører herunder.

Her i landet udgør såvel den egentlige storindustri som den traditionelle håndværksproduktion dog en forholdsvis ringe del af den samlede produktion.

For hele det øvrige mellemliggende område er det vanskeligt at sige noget generelt om de rent produktionstekniske krav til virksomhedernes størrelse. Nogle hovedsynspunkter skal dog fremhæves.

Den tekniske udvikling har uden tvivl medført, at der i dag stilles større produktionstekniske krav til virksomhedernes størrelse end tidligere. Dette gælder generelt for meget store dele af fremstillingsområdet. Selv om dette ikke fører til egentlig stordrift, må virksomhederne generelt være større end før, og man har her en faktor, der virker i retning af øget koncentration.

Den tekniske specialisering af produktionen er udtryk for en opsplitning af produktionsprocessen på en række delprocesser. Disse delprocesser må ofte af tekniske grunde foregå under samme tag, og i disse tilfælde er store tekniske anlæg de små overlegne. Det samme gælder, hvis den reduktion af produktionsomkostningerne, der opnås ved opsplitningen af produktionen på en række delprocesser, stiller så store krav om maskiner og anlæg, at dette i sig selv udelukker små virksomheder. I disse tilfælde bevirker de tekniske forhold en koncentration af produktionen på forholdsvis store enheder. Når produktionsomkostningerne er reduceret til minimum, kan produktionen kun forøges ved, at der etableres tilsvarende serier, hvorved der altså ikke opnås yderligere nedsættelse af stykomkostningerne. Hvis produktionen alligevel forøges ved nye serier inden for samme virksomhed, må det altså have andre årsager end de rent produktionstekniske, f.eks. afsætnings- eller administrationsmæssige.

Den tekniske specialisering åbner imidlertid også mulighed for en ret differentieret virksomhedsstruktur med både store og små virksomheder i den enkelte branche. Det gælder, hvor der ingen tekniske fordele er forbundet med at samle alle delprocesserne under samme tag, og hvor serierne i delprocessen er af en sådan størrelse, at de kan rummes inden for en mindre virksomhed. Ved at koncentrere sig om en enkelt eller få af sådanne delprocesser vil den mindre virksomhed under forudsætning af den fornødne tekniske formåen kunne arbejde med samme teknik, som den store måtte bruge. Til gengæld har den mindre virksomhed i så fald begrænsede omstillingsmuligheder. Dette er baggrunden for arbejdsdelingen mellem virksomhederne og for den ret differentierede virksomhedsstruktur, hvor store og små virksomheder trives side om side, f.eks. knyttet sammen ved et underleverandørforhold. Det må dog understreges, at selv hvor der findes mulighed for teknisk specialisering, gælder det i mange tilfælde, at den tekniske udvikling, som ovenfor omtalt, generelt har øget kravene til virksomhedernes størrelse.

Mens den produktionstekniske udvikling **således har ført til** nogen koncentration, er det dog, som det nærmere skal uddybes i det følgende, især de *administrativt-ledelsesmæssige* og de *afsætningsmæssige* forhold, der ligger bag koncentrationen, og som omvendt rejser vanskeligheder for de mindre virksomheder. I praksis vil det naturligvis være vanskeligt at adskille de enkelte faktorer, og ofte vil det vise sig, at det er et samspil mellem dem, der har bestemt udviklingen i retning af koncentration inden for en branche. Udover ovennævnte generelle årsager kan desuden specielle forhold have haft betydning i den enkelte branche.

I næringsmiddelindustrien har den ret kraftige koncentration bl.a. sin årsag i, at forbruget af næringsmidler ikke stiger så kraftigt som forbruget af andre varer, ligesom også koncentrationen i detailhandelen spiller en rolle. Koncentrationen inden for produktionen af fjernsynsapparater er ligeledes et eksempel på virkningen af en relativt faldende efterspørgsel, selv om også tekniske stordriftsfordele har gjort sig gældende. Koncentrationen i den kemiske industri har formentlig navnlig tekniske årsager. For koncentrationen i tekstil- og skotøjsindustrien har nedbrydningen af handelsskrankerne været en væsentlig årsag, og ligesom i næringsmiddelindustrien har det haft betydning, at forbruget af tekstil og beklædning udgør en faldende andel af det samlede forbrug. I trikotage- og konfektionsindustrien har mindre virksomheder hidtil formået at klare sig i konkurrencen med den øgede import, formentlig bl.a. for-

di mode og design her er af afgørende betydning.

Den mere begrænsede koncentration, der har præget udviklingen i store dele af jern- og metalindustrien, må ses på baggrund dels af den kraftige efterspørgselsstigning efter industriens produkter, både varige forbrugsgoder og investeringsvarer, dels af den tekniske specialisering, som ikke mindst har udviklet sig i denne industri, hvor underleverandørforhold er ret udbredt. I de grafiske fag er der ikke, bortset fra bladvirksomhed, sket nogen egentlig koncentration, omend bl.a. den tekniske udvikling peger mod en sådan. En del arbejde inden for faget vil antagelig blive flyttet over i nye utraditionelle virksomheder eller vil helt eller delvis blive foretaget i aftagernes egne virksomheder og altså indebære arbejdsdeling og specialisering.

En række traditionelle håndværksfag, f.eks. bødkere, kurvemagere, drejere, billedskærere, handskemagere og cigarmagere, er som følge af den tekniske udvikling og af efterspørgselsforskydninger i færd med at uddø, mens andre, f.eks. skrædderfaget, er i stærk tilbagegang. Andre områder, f.eks. fremstilling af møbler og guld- og sølvvarer, har været begunstiget af efterspørgselsudviklingen. Kunsthåndværk som håndvævere, stoftrykkere, keramikere og lign. har dog formentlig måttet se en stor del af den efterspørgselsstigning, der har været en følge af velstandsstigningen, rette sig mod tilsvarende produkter fra mere industriprægede virksomheder.

b. Særlige problemer for mindre virksomheder på fremstillingsområdet.

Ved de statistiske undersøgelser i kapitel II blev begrebet mindre virksomheder på fremstillingsområdet afgrænset til virksomheder med 1-19 personer. Den ret kraftige nedgang i antallet af virksomheder og i beskæftigelsen i denne størrelsesgruppe viser, at den industrielle ekspansion, der har kendetegnet årene efter 1958, øjensynlig kun i ringe grad har fundet sted i disse virksomheder. En del virksomheder er ganske vist forsvundet fra størrelsesgruppen 1-19 personer, fordi de er vokset og nu befinder sig i gruppen over 19 personer. Men reduktionen i antallet af virksomheder på 1-19 personer er dog betydeligt større end tilvæksten i gruppen af virksomheder på 20 personer og derover. Mange små virksomheder må derfor være nedlagt. Uden at begrænse betragtningerne til virksomheder på 1-19 personer skal der i det følgende gennemgås nogle af de særlige problemer, der opstår for mindre virksomheder på fremstillingsområdet, idet betragtningerne uden tvivl også kan gøres gældende for mindre virksomheder uden for størrelsesgruppen 1-19 personer.

Problemerne er som før fremhævet ikke først og fremmest af *produktionsteknisk* natur. Det skyldes ikke mindst specialiseringen, som åbner en række muligheder også for mindre virksomheder, men som dog også kræver større teknisk indsigt hos virksomhedernes indehavere og derfor gør det nødvendigt for disse at følge med i udviklingen. I en række tilfælde glider denne tilpasning og specialisering mellem virksomhederne over i et egentligt kontraktligt fastsat underleverandørforhold. Herved løses også andre problemer for den mindre virksomhed, først og fremmest afsætningsproblemet, og i mange tilfælde sker forskning og produktudvikling hos virksomhedens leverandører eller kunder.

Mindre virksomheder møder ofte en række vanskeligheder på det *afsætningsmæssige* område. Netop på dette område er der ved at ske en række strukturændringer, som begunstiger større virksomheder fremfor mindre. Desto mindre en virksomhed er, desto vanskeligere har den ved selv at skaffe sig den fornødne orientering om markedsforholdene og dermed udnytte disse bl.a. gennem tilpasning af produktet til markedet og konkurrenceforholdene. Selv noget større virksomheder har ofte svært ved at opbygge eller udnytte egentligt salgsapparat med dertil hørende specialister i reklame, markedsanalyse, markedføring og lign. Markedet er i reglen mere uoverskueligt for den mindre virksomhed. Det gælder ikke mindst eksportmarkederne. I denne forbindelse vil den endelige løsning m.h.t. de europæiske markedsdannelser, hvis effektive udnyttelse fordrer store virksomheder, gennem den forøgede konkurrence kunne skabe betydelige problemer for de mindre virksomheder. Hertil kommer, at de mindre virksomheder ofte har en dårligere konkurrencemæssig stilling og står i en ringere forhandlingsposition. Dette gælder ikke mindst over for koncentrationen i handelen, der er ved at blive skabt i disse år.

Nogle virksomheder løser deres afsætningsproblemer ved at blive underleverandører, mens andre indgår i et samarbejde om salget. Virk-

somhedssamarbejde om salget forudsætter i mange tilfælde samarbejde på andre felter, navnlig om produktionen, f.eks. ved specialisering af produktionen på de enkelte virksomheder. Vanskelighederne ved underleverandørforhold og virksomhedssamarbejde må ikke undervurderes, og ofte findes der ikke noget anvendeligt alternativ til, at virksomheden inden for sine egne rammer, men med bistand udefra, selv søger at løse afsætningsproblemerne. Sker dette ikke, kan virksomheden være henvist til at føre en stagnerende tilværelse.

Også på det *ledelsesmæssige* og det *administrative* område møder de mindre virksomheder problemer. Det viser sig i øvrigt ofte, at vanskeligheder på andre områder i virksomheden, f.eks. vanskeligheden ved at skaffe kapital, i virkeligheden kan føres tilbage til et ledelsesmæssigt problem. Så længe virksomheden endnu er lille, kan indehaveren selv tage del i dens forskellige funktioner, men når den begynder at vokse, øges kravene til ledelsesfunktionen. Virksomheden kan nå en sådan størrelse, at der opstår betydelige nye ledelsesopgaver og deraf følgende problemer som f.eks. varetagelse af den interne kommunikation, sikring af intern organisation, sikring af fortsat dynamik i virksomheden og varetagelse af uundgåelige samarbejdsproblemer. Indehaveren må derfor have større indsigt i administrative, salgsmæssige og finansielle forhold, og fra et vist punkt i virksomhedens vækst bliver det nødvendigt at delegere en del af ledelsen til specialister. Virksomheden må have en vis størrelse for at kunne udnytte sådanne specialister.

En del af den mindre virksomheds administrative opgaver kan overlades til specialvirksomheder, f.eks. revisionsvirksomheder. Også her kan samarbejde mellem virksomhederne have betydning. Det løser imidlertid kun visse administrative opgaver. Selve det ledelsesmæssige problem må finde sin løsning inden for virksomhedens egne rammer, og uddannelses-, informations- og rådgivningsarbejde er her vigtige hjælpekilder.

På det *indkøbsmæssige* område kan den mindre virksomhed møde vanskeligheder, navnlig hvis den i kraft af sin størrelse har en svagere forhandlingsposition. Indkøbssamarbejde mellem mindre virksomheder er her en udvej, som dog bl.a. næppe er anvendelig, hvis de enkelte virksomheders produktion er stærkt varieret, men kan frembyde fordele for mindre virksomheder i forbindelse med en vis standardisering og navnlig i forbindelse med et samtidigt samarbejde om salget.

Hvor de større virksomheder på fremstillingsområdet således har betydelige fortrin fremfor de mindre, især hvad angår administration, ledelse, salg og indkøb, er det omvendt af vital betydning for de mindre virksomheder, at der for dem kan skabes noget, der på længere sigt kan modsvare de større virksomheders stordriftsfordele.

Samarbejde mellem mindre virksomheder kan som anført være en vej til at realisere dette, således som det nærmere drøftes i kapitel VII.

Men også inden for sine egne rammer er der mulighed for, at den mindre virksomhed kan overvinde sine handicaps i forhold til større virksomheder. Muligheden for at blive underleverandør er omtalt og diskuteres igen i kapitel **VIL** I en række tilfælde forudsætter løsningen af problemerne inden for virksomhedens egne rammer tilførsel af kapital udefra til styrkelse og udbygning af det tekniske, administrative og salgsmæssige apparat, jfr. kapitel **VIII.** Derudover er der utvivlsomt et stort behov for at tilføre mindre virksomheder en omfattende teknisk, administrativ og kommerciel viden gennem uddannelses-, informations- og rådgivningsarbejde, jfr. kapitel VI.

5. Reparations-, bu tikshånd værks- og håndværksmæssig servicevirksomhed.

a. Udviklingen.

Reparationsvirksomhed, butikshåndværk og håndværksmæssig servicevirksomhed frembyder som tidligere nævnt en række lighedspunkter. Det drejer sig næsten udelukkende om små virksomheder, der har et lokalt afgrænset marked, og som frembringer ydelser af servicemæssig karakter, hvor arbejdsindholdet i ydelserne i reglen er ret betydeligt. Virksomhederne driver ofte en del detailhandel ved siden af håndværksvirksomheden. I kapitel II og i bind **II** i tilslutning til tabellerne til kapitel II er anført de brancher, der af kommissionen er medtaget under disse tre hovedbrancheområder.

Som tidligere nævnt har der, i modsætning til fremstillingsvirksomhed, kun været mindre ændringer i antallet af virksomheder på disse områder. Som helhed er der sket en mindre nedgang i antallet, hvorimod personellet er steget en del. Det sidste skyldes ikke mindst, at detailhandelsfunktionen har fået øget betydning. For de enkelte fag er der dog tale om en

række modsatrettede tendenser. Nogle er i stærk tilbagegang, mens andre er inde i en kraftig udvikling.

Et traditionelt reparationsfag som *skotøjsværkstederne* er i meget stærk tilbagegang. Det skyldes ændrede forbrugsvaner med hensyn til sko, dels som følge af velstandsstigningen, dels som følge af, at priserne på skotøjsreparation er steget ret stærkt i forhold til priserne på nye sko. Begge forhold har medført, at sko nu repareres mindre, inden de kasseres. *Cykelværkstederne* har ligeledes været i tilbagegang, delvis som følge af motoriseringen, men ligesom for skotøjsværkstederne har de bedre beskæftigelsesforhold i andre erhverv uden tvivl formindsket tilgangen af selvstændige. På begge områder er der nedlagt et ret stort antal værksteder, og de tiloversblevne virksomheder har i stigende grad lagt vægt på detailhandel og således i større eller mindre grad ændret karakter. Det gælder navnlig cykelforretningerne, som har taget en række nye varer ind i sortimentet, f.eks. varige forbrugsgoder til fritid og sport.

Der har ligeledes været nogen nedgang i antallet af *smede- og maskinværksteder*. Også her ændrer virksomhederne karakter, og nogle virksomheder går helt over i andre brancher bl.a. inden for fremstillingsvirksomhed og bygge- og anlægsvirksomhed. Der sker her en betydelig specialisering, f.eks. i Varme, Ventilation og Sanitet (VVS), i installation af oliefyr eller i reparation af bestemte arter af maskiner. Samtidig med specialiseringen er virksomhedernes gennemsnitsstørrelse vokset, og salget har fået øget betydning ved siden af reparationsvirksomheden.

Vaskerierne har haft nogen tilbagegang, som navnlig har ramt de mindre virksomheder i branchen. Baggrunden er bl.a. den stigende udbredelse af vaskemaskiner i private husstande og øget anvendelse af strygefri stoffer. Desuden har de traditionelle vaskerier mødt en ikke ubetydelig konkurrence fra selvbetjeningsvaskerierne og møntvaskerierne, hvor kravene til fagkundskab ikke er de samme som på traditionelle vaskerier, og hvor virksomhederne ofte er startet af folk uden for branchen.

Bager- og slagterforretningernes salg ligger på et område, der udgør en relativt faldende del af det samlede forbrug. Begge brancher har mødt øget konkurrence fra supermarkederne, som har taget en række af bagernes og slagternes traditionelle produkter op i sortimentet. Bagerforretningerne vil i stadig højere grad blive specialforretninger, mens slagterforretningerne udvider sortimentet med viktualier. Antallet af virksomheder har i begge brancher været svagt nedadgående.

I *frisørfaget* er antallet af virksomheder nogenlunde opretholdt, omend der synes at være en svag nedgang, der navnlig hidrører fra en nedgang i antallet af damefrisører. En ret stor del af prisen for frisørarbejde består af arbejdsløn, og som følge af stigningen i arbejdslønnen er priserne på frisørvirksomhedernes ydelser steget ret stærkt. Antallet af herrefrisørvirksomheder er nogenlunde opretholdt, idet kunderne med hensyn til frisørarbejde kun har få eller ingen substitutionsmuligheder. Derimod er antallet af damefrisørvirksomheder som nævnt faldet, idet der på dette område er en del konkurrence som følge af det øgede salg af hårtørrere, curlers og lign. til private forbrugere, ligesom der også findes konkurrence fra personer, der kun lejlighedsvis udfører frisørarbejde og uden egentlig forretning.

Den stigende efterspørgsel efter varige forbrugsgoder har sat sit præg på en række brancher. Således har *automobilværkstederne* haft stærkt stigende omsætning af reparationer, men navnlig af detailsalget, hvorved beskæftigelsen er øget stærkt, selv om der i 1968 har vist sig en vis afmatning. Også *radio- og fjernsynsværkstederne* har haft fremgang, men her har udviklingen været noget mere svingende, navnlig som følge af en delvis mætning af fjernsynsmarkedet. På den anden side har der været stigning på en række andre vareområder i denne branche. Også for *ure, optik samt guld- og sølvvarer* har der været en stigende efterspørgsel.

b. Særlige problemer for virksomhederne på reparations-, butikshåndværks- og serviceområdet.

Reparations-, butikshåndværks- og håndværksmæssig servicevirksomhed er områder, der i udpræget grad egner sig for mindre virksomheder. Det skyldes ikke mindst lokaliseringsfaktoren, som formentlig er den væsentligste årsag til, at der på disse områder fortsat eksisterer et betydeligt antal mindre virksomheder. I modsætning til fremstillingsvirksomhed er det som hovedregel en nødvendighed for disse virksomheder at ligge tæt ved markedet, og kun på enkelte områder betinger tekniske forhold, at virksomhederne må være ret store.

Inden for reparations- og butikshåndværksvirksomhed har der været tilbagegang i antallet

af de helt små virksomheder på 1-4 personer, hvorimod gruppen på 5-19 personer, selv om antallet af virksomheder fortsat er ret lille, vinder ret stærkt frem. Som eksempel på disse tendenser kan nævnes automobilværksteder, vaskerier samt bager- og slagterforretninger.

Rationalisering og tekniske fremskridt sker ikke i samme tempo som inden for fremstillingsvirksomhed og bygge- og anlægsvirksomhed. Dette er ensbetydende med et fortsat stort arbejdsindhold i ydelserne. Lønstigningerne bevirker derfor, at priserne stiger kraftigere end andre priser, herunder også priserne på de færdigvarer, som ydelserne vedrører. Prisdannelsen på fremstillingsområdet foregår i konkurrence fra udlandet, og da produktionen i langt højere grad kan mekaniseres, stiger priserne mindre end for reparation, vedligeholdelse, service m.v. Det betyder igen, at efterspørgslen efter reparationer begrænses noget i forhold til efterspørgslen efter færdigvarer. I samme retning virker det, at der med den øgede fritid kan spores en tendens til, at folk selv foretager mindre reparationer, og at der sker en udskiftning af dele i stedet for en egentlig reparation. Hertil kommer, at forbrugermentaliteten synes at være ændret i retning af, at forbrugsgoderne nu anvendes en kortere tid, før de udskiftes.

En modsat tendens kommer fra velstandsstigningen, der dels trækker i retning af en større bestand af varige forbrugsgoder, som skal repareres og vedligeholdes, dels i retning af, at de højere priser på reparation og service bedre kan betales af forbrugerne. Hertil kommer, at virksomhederne gennem rationaliseringer i form af mekaniseret arbejdsgang søger at afdæmpe omkostningsstigningerne. Vaskerierne og renserierne er i denne henseende det område, som mest ligner fremstillingsvirksomhed.

Hvorledes resultatet af disse modsat rettede tendenser vil blive, er vanskeligt at afgøre. En øget rationalisering af reparationsprocessen vil, i det omfang den er mulig, antagelig føre til, at prisstigningerne bliver mindre fremover. Men under alle omstændigheder vil tendensen til at købe færdigvarer fremfor at lade reparere slå kraftigere igennem end hidtil, fordi prisforholdet mellem færdigvarer og reparationsydelser til stadighed forskydes. Virksomhedernes muligheder fremover afhænger derfor i høj grad af deres evne til at tilpasse sig udviklingen. For virksomheder, der beskæftiger sig med reparation og service, gælder det om i videst muligt omfang at rationalisere gennem mekanisering og specialisering, og for virksomheder, hvor detailhandel er mere fremherskende, må der træffes foranstaltninger til imødegåelse af konkurrencen fra den egentlige detailhandel.

Omend spillerummet for rationaliseringer som nævnt er noget mere begrænset end for fremstillingsvirksomhed og bygge- og anlægsvirksomhed, findes der dog en række muligheder herfor. Selve reparationsprocessen kan i visse tilfælde mekaniseres, ligesom specialiseringen frembyder en række fordele. Specialisering kan forekomme, hvor nogle virksomheder kun udfører enklere reparationer, der f.eks. kan bestå i udskiftning af komponenter, som herefter evt. repareres i større virksomheder, der råder over fornødent specialværktøj. Dette sker f.eks. for automobilreparationer. Specialiseringen kan endvidere antage den form, at en virksomhed, f.eks. et smede- og maskinværksted, udelukkende reparerer og vedligeholder bestemte arter af maskiner. Også på andre områder sker der specialisering. Det gælder f.eks. bagerierne, der i de fleste tilfælde helt har opgivet produktionen af rugbrød og koncentrerer produktionen om franskbrød, morgenbrød, kager og lign. På samme måde sker det hyppigt, at vaskerierne lader bestemte former for vask foregå på andre vaskerier, ligesom nogle vaskerier specialiserer sig i vask for institutioner (hospitaler og lign.). For frisørerne er specialiserings- og rationaliseringsmulighederne derimod yderst begrænsede.

En modsat tendens, som ikke hidtil har kunnet iagttages i nævneværdig grad her i landet, men som måske kunne imødekomme forbrugerønsker og på længere sigt vise sig at være en fordel for virksomhederne, er, at en virksomhed udfører reparationer og service inden for et bredere område, f.eks. hjemmet og dets udstyr (oliefyr, elinstallationer, vaskemaskiner, vand, varme og sanitet m.v.). Denne virksomhed kunne tænkes i form af et samarbejde mellem et antal specialvirksomheder. Et sådant samarbejde kan sammen med rationaliseringer i øvrigt styrke de mindre virksomheders stilling over for den stigende koncentration, der sker ved, at produktions-, salgs-, reparations- og servicefunktionen samles i den samme virksomhed.

Uanset hvilken form rationaliseringen tager, vil den stille krav til virksomhedernes tekniske udstyr og dermed til kapitalforsyningen. Den kræver endvidere, at virksomhedernes indehave-

re til stadighed er på højde med den tekniske udvikling og har den fornødne indsigt.

En anden måde, hvorpå virksomhederne forsøger at opretholde og udbygge deres stilling, er, at de traditionelle håndværksfunktioner i stigende grad kombineres med detailhandel, således at denne til sidst bliver den vigtigste og i mange tilfælde eneste funktion for virksomhederne, som herefter i virkeligheden bliver detailvirksomheder. Denne udvikling har i mange tilfælde været en nødvendighed for at opretholde virksomhedernes eksistensgrundlag, men den har tillige rejst nye problemer. Virksomhederne møder nu konkurrence fra detailhandelens stordriftsformer, især stormagasiner og supermarkeder. Inden for detailhandelen er der gennem de senere år sket en brancheglidning, idet detailhandelen i stigende grad har udvidet sortimentet med bl.a. netop de produkter, der har været typiske for butikshåndværket. Supermarkederne har således bredt sig fra det traditionelle kolonialvareområde til bl.a. kød og brød, og supermarkederne og stormagasinerne forhandler i stigende grad varige forbrugsgoder som cykler, fjernsynsapparater, ure og lign. Hertil kommer, at produktionen af de varige forbrugsgoder, f.eks. fjernsynsapparater, nu koncentreres om færre og større industrivirksomheder. Til gengæld øges de varige forbrugsgoders andel af det samlede forbrug.

Også omlægningen af traditionelle håndværksvirksomheder til mere detailhandelslignende virksomheder er kapitalkrævende. Den stigende koncentration i både produktions- og handelsleddet svækker endvidere de mindre virksomheders forhandlingsposition, hvorfor der kan være visse fordele ved samarbejde om indkøb og lign.

Fælles for virksomhederne på reparations-, butikshåndværks- og serviceområdet er de krav til omstillinger, der ligger i befolkningens og dermed kundekredsens geografiske forskydninger. Virksomhederne har et stærkt lokalt præg og påvirkes derfor i betydelig grad af disse forskydninger. Håndværksvirksomhederne i de gamle bykerner mister en del af deres kundekreds og dermed en del af eksistensgrundlaget, mens der omvendt byder sig betydelige chancer for virksomheder, der placeres i byernes forstæder, f.eks. i butikscentre, hvor befolkningstilvæksten sker. Der er en vis træghed i virksomhedernes tilpasning til denne udvikling. Udflytningen af virksomhederne sker langsommere end befolkningstilvæksten. Til virksomhederne i udviklingsområderne stilles der voksende kapitalkrav, eller også har de betydelige omkostninger i form af husleje, mens virksomheder i de gamle bykerner ikke sjældent har vanskeligheder ved at sælge virksomheden. De herved opståede omstillingsproblemer klares af nogle virksomheder ved at gå over i et helt andet sortiment, f. eks. specialiserer bagerier i kontor- og forretningskvarterer sig i at sælge wienerbrød og lign.

Reparations-, butikshåndværks- og håndværksmæssig servicevirksomhed er som tidligere nævnt områder, som i særlig grad egner sig for mindre virksomheder. Udviklingen stiller virksomhederne over for en del omstillingsproblemer. De må rationalisere, og en del må vokse sig større for at kunne fortsætte. Omstillingsproblemerne er dog ikke af samme størrelse som på fremstillings- og bygge- og anlægsområdet.

I det foregående er de vigtigste problemer for virksomhederne trukket frem, og generelle forslag til afhjælpning er antydet. Specialisering og udbygning af detailhandelsfunktionen vil stille øgede krav til informations- og rådgivningsvirksomheden. Virksomhedssamarbejdet vil kunne udbygges f.eks. vedrørende indkøb og regnskabsføring m.v., ligesom et snævrere samarbejde mellem grupper af reparationsvirksomheder vil kunne komme på tale.

Disse forslag vil blive nærmere uddybet i kapitlerne VI og VII.

6. Bygge- og anlægsvirksomhed.

a. Udviklingen.

Bygge- og anlægsvirksomhed er det største enkeltområde, der dækkes af kommissionen. Det omfattede i 1965 27 pct. af virksomhederne og 41 pct. af det beskæftigede personel.

Virksomhederne på bygge- og anlægsområdet indtager på en vis måde en mellemstilling mellem på den ene side fremstillingsvirksomhed og på den anden side reparations-, butikshåndværks- og håndværksmæssig servicevirksomhed. Virksomhederne er i almindelighed forholdsvis små. De er i gennemsnit betydeligt mindre end på fremstillingsområdet, men dog større end på reparations-, butikshåndværks- og serviceområdet. Hovedparten af virksomhederne inden for bygge- og anlægsvirksomhed har et personel på 1–4 personer, men denne gruppes andel af virksomhederne er faldende. Den udgjorde i

1948 74 pct. af virksomhederne, men var i 1964 faldet til 65 pct. Omvendt vinder andelen af virksomheder i gruppen 5-19 personer frem. Dens andel steg fra 23 pct. i 1948 til 30 pct. i 1965. Virksomheder på 20 personer og derover udgør kun en ret lille del af det samlede antal virksomheder. I 1948 befandt 3,5 pct. af virksomhederne sig i denne gruppe, og andelen var i 1965 steget til 4,5 pct. Det drejer sig om ca. 1000 ud af i alt godt 20.000 virksomheder på bygge- og anlægsområdet, men deres antal er i stærk stigning, og de beskæftiger mere end en trediedel af det samlede personel og har ca. halvdelen af den samlede omsætning. Det er især entreprenør-, murer- og tømrervirksomheder.

Stigningen i virksomhedernes gennemsnitsstørrelse må bl.a. ses i sammenhæng med en række tekniske og strukturelle ændinger i den samlede byggeproces, der satte ind i begyndelsen af 1950-erne, og som endnu langtfra er afsluttet. Herunder er byggeprocessen i stigende grad blevet rationaliseret gennem øget anvendelse af tekniske hjælpemidler ved arbejder, der før udførtes manuelt. Samtidig er store dele af byggeriet blevet mere og mere montagepræget gennem stigende anvendelse af elementer og færdige dele, der fremstilles på virksomheder uden for byggepladsen. Ved disse tekniske ændringer er der sket en reduktion i såvel arbejdskraft- som materialeforbruget. Men samtidig er byggeriet blevet mere kompliceret, og der stilles nu større krav til kapital, planlægning, koordinering og andre ledelsesopgaver. Disse øgede krav, der stilles både til det såkaldte traditionelle og navnlig til det såkaldte utraditionelle byggeri, forudsætter ændringer i byggeriets organisation, f.eks. således at en enkelt virksomhed styrer alle processer i byggeriet, hvad enten det drejer sig om hovedentreprenør- eller fagentreprenørsystemet, jfr. i øvrigt nærmere side 105.

Ændringerne i byggeprocessen og i byggeriets organisation er resulteret i en ikke ubetydelig stigning i produktionen pr. beskæftiget såvel inden for det traditionelle som inden for det utraditionelle byggeri. Herved må man dog have i erindring, at man ikke, når man i almindelighed i byggeriet opgør produktionen pr. beskæftiget, medtager den arbejdskraft, der medgår til fremstilling af de færdige byggekomponenter. Store områder af byggeriet har ved disse ændringer fået en række lighedspunkter med fremstillingsvirksomhed, selv om byggeriet fortsat har en del at indhente, hvad angår planlægning og ledelse.

Generelt adskiller fremstillingsvirksomhed og bygge- og anlægsvirksomhed sig imidlertid på et ret afgørende punkt fra hinanden. På fremstillingsområdet møder virksomhederne i kraft af liberaliseringen en betydelig konkurrence fra udlandet, ligesom virksomhederne i ret vid udstrækning producerer med eksport for øje. Dette giver et betydeligt konkurrenceelement, som i hvert fald hidtil kun i begrænset omfang har eksisteret for byggeriet. En stor del af byggeprocessen må nødvendigvis foregå på stedet, og byggeriet har hidtil som følge af selve produktionens karakter i det væsentlige været beskyttet imod konkurrence fra udlandet. På samme måde har de lokale virksomheder hidtil ikke haft væsentlig konkurrence fra virksomheder i andre egne af landet. I så henseende har det haft betydeligt flere lighedspunkter med reparations-, butikshåndværks- og håndværksmæssig servicevirksomhed end med fremstillingsvirksomhed. Enkelte fag inden for bygge- og anlægsvirksomhed, f.eks. elinstallatører og glarmestre, har desuden, som følge af en øget vægt på detailhandel, en del problemer tilfælles med butikshåndværket.

Imidlertid er der begyndt at ske ændringer i byggeriets konkurrenceforhold gennem den øgede anvendelse af færdigfremstillede komponenter i byggeriet. Virksomheder, der fremstiller byggekomponenter, kan ofte levere disse over hele landet, og virksomhederne indgiver nu i det hele taget tilbud på byggeri over langt større områder end før. I kraft af liberaliseringen sker der endvidere efterhånden en større import af byggekomponenter, ligesom disse også produceres til eksport.

Selv om der således har vist sig en begyndende tendens til øget konkurrence, har byggeriet dog hidtil i alt væsentligt været et hjemmemarkedserhverv. Dette element af hjemmemarkedserhverv har navnlig haft virkning i forbindelse med den voldsomme stigning i efterspørgslen efter byggeri i efterkrigsårene. De samlede bygge- og anlægsarbejder er, målt i 1955-priser, steget med 149 pct. fra 1948 til 1965. Denne stærke stigning i efterspørgslen har i kraft af de særlige konkurrenceforhold for byggeriet, herunder bl.a. den traditionelle opdeling i organisatorisk henseende, medført en ret stærk prisstigning for byggeriet, idet de fordele, der er opnået ved ændrede produktions- og byggemetoder, kun i mindre omfang, end tilfældet

har været for fremstillingsvirksomhed, er kommet forbrugerne af byggeriet tilgode. En yderligere konsekvens har været, at tilskyndelsen til rationalisering har været mindre.

Det samlede antal virksomheder inden for bygge- og anlægssektoren har været svagt faldende fra omkring 22.000 i 1948 til omkring 20.000 i 1965. Fremover skønnes antallet at ville falde svagt. Beskæftigelsen er steget kraftigt, nemlig fra 117.000 i 1948 til 155.000 i 1965. I de kommende år vil en forøgelse af tilgangen af arbejdskraft til byggeriet i forbindelse med en fortsat stigning i produktionen pr. beskæftiget kunne betinge en årlig stigning i byggeriet, der er større end den hidtidige årlige stigning.

For entreprenørvirksomhederne har der i hele perioden siden krigen været en stærk stigning i såvel antallet af virksomheder som i beskæftigelsen, ikke mindst af ufaglært arbejdskraft. Også virksomhederne i murer-, tømrer- og bygningssnedkerfagene har haft fremgang i beskæftigelsen, navnlig i tiden efter 1958, hvorimod antallet af virksomheder gennem hele perioden har været faldende. Beskæftigelsesstigningen har været særlig markant i tømrerfaget, hvilket bl.a. hænger sammen med en ændret byggeteknik, hvor teglstensmure som bærende konstruktioner erstattes af tømmerkonstruktioner, hvorved tømrerarbejdet er forøget på bekostning af murerarbejdet. Der har desuden været en stærk vækst i beskæftigelsen på VVS-området og hos elinstallatørerne. På sidstnævnte område skyldes dette - foruden det større nybyggeri - den kraftige vækst i anvendelsen af alle former for elektrisk udstyr i virksomheder og husholdninger. Mange elinstallatører har desuden lagt betydelig vægt på detailhandel. Nyere områder som gulvbelægnings- og isoleringsvirksomhed har ligeledes været ekspanderende.

Malerfaget, hvor virksomhederne for hovedpartens vedkommende er meget små, har været stagnerende, og beskæftigelsen er kun steget lidt i modsætning til de øvrige byggefag. Baggrunden er bl.a., at en del malerarbejde i utraditionelt byggeri går over til elementfabrikker, samt fremkomsten af materialer, der ikke kræver malerarbejde. Af betydning har det ligeledes været, at folk i stigende omfang, vel bl.a. på grund af den høje arbejdsløn, udfører mindre malerarbejder selv, og at farve- og lakfabrikanterne bevidst lægger produktudviklings- og salgsarbejdet an herpå. Glarmesterfaget har ligeledes været i tilbagegang, både med hensyn til antallet af virksomheder og beskæftigelsen, og også her er baggrunden til dels konkurrencen fra industrielt fremstillede vinduer. Nogle virksomheder har imidlertid specialiseret sig i detailhandel med billeder, spejle og lign., mens andre laver butiksfacader og lign. Enkelte virksomheder går helt uden for det traditionelle fagområde, idet de har specialiseret sig f.eks. i fugning.

b. Særlige problemer for virksomhederne på bygge- og anlægsområdet.

Ligesom bygge- og anlægsvirksomhed er det største enkeltområde inden for håndværket og den mindre industri, er det også det område, hvor der må forudses de betydeligste strukturændringer.

Som tidligere omtalt kunne fremstillingsvirksomhed generelt karakteriseres som et område, hvor mindre virksomheder navnlig møder vanskeligheder af salgsmæssig, administrativ og finansiel karakter, selv om den tekniske udvikling også stiller store krav til virksomhederne. Uanset at dette område således giver de større virksomheder et fortrin, er der dog mange felter, hvor mindre virksomheder i kraft af specialisering og samarbejde formår at hævde sig. På den anden side blev reparations-, butiks- håndværks- og håndværksmæssig servicevirksomhed karakteriseret som et område, der i udpræget grad egner sig for mindre virksomheder, der gennemfører den fornødne strukturtilpasning. Skal man generelt karakterisere mindre virksomheders egnethed på bygge- og anlægsområdet, er det nødvendigt først at pege på de strukturændringer i byggeriet, der har været berørt i kapitel III, og navnlig på de specialiseringstendenser, der står i forbindelse med strukturændringerne.

Selv om der fortsat findes byggevirksomheder, der både gennemfører nybyggeri og reparationer, ikke mindst på landet, synes der i disse år at være en tendens til, at virksomhederne i de fleste fag specialiserer sig inden for en af følgende tre hovedgrupper:

1) fremstilling af byggekomponenter
2) montage på byggepladsen
3) reparation, til- og ombygning samt mindre nybyggeri.

Inden for disse hovedgrupper kan igen ske en specialisering ved fremstillingen, f. eks. på

betonelementer, facadeelementer, køkkenelementer og lign. Endvidere kan ske en »brancheglidning«, således at f. eks. et maskinsnedkeri tillige påtager sig monteringen af elementerne, og en vertikal integration i form af udvidelse af en entreprenørs virkefelt til også at omfatte produktion af visse elementer. Endelig specialiserer visse virksomheder sig i at lave helt færdige produkter, f. eks. typehuse, typeskoler eller lign. Hele denne udvikling forudsætter i nogen grad større virksomheder og vedrører især de to første hovedgrupper. I øvrigt må man forudse, at den hastige tekniske udvikling vil medføre ændringer i de bestående faggrænser.

For så vidt angår fremstilling af byggeelementer og montage på byggepladsen er der en række tekniske stordriftsfordele. Specialiseringen på fremstilling og montage berører navnlig entreprenørvirksomhederne samt murer-, tømrer- og snedkervirksomhederne, men også for f. eks. VVS-området og elinstallatørvirksomhederne har denne udvikling betydning. Den tekniske udvikling medfører yderligere, at der fremkommer en række nye specialer, således at man på tværs af specialiseringen på fremstilling og montage som anført får en ret stærk specialisering inden for enkelte områder, f. eks. betonelementer, facadeelementer, køkkenelementer etc., og på enkelte processer, f. eks. fugning.

De tekniske stordriftsfordele i det såkaldte utraditionelle byggeri er navnlig fremherskende på fremstillingsområdet. I praksis vil produktion af byggekomponenter glide fra byggeriet over mod egentlig fremstillingsvirksomhed. Her findes ofte store tekniske anlæg, og øget anvendelse af moduler muliggør produktion i større serier. Den større ensartethed af de fremstillede byggekomponenter muliggør en større omsætning. Som nævnt er der tale om en begyndende import og eksport på dette felt, selv om bl. a. forskellige tekniske forskrifter i de enkelte lande skaber vanskeligheder for den internationale omsætning. Under alle omstændigheder står man her over for en helt ny problemstilling vedrørende byggeriets konkurrenceforhold.

Hvad angår selve byggeprocessen betinger den tekniske udvikling i dag større byggepladser; dette forudsætter igen et langt større og mere kompliceret teknisk apparat, som kræver en effektiv udnyttelse for at være rentabelt.

Den omtalte specialisering har samtidig gjort byggeriet langt mere kompliceret end tidligere. Specialiseringen betinger en organisationsform, hvorved der sker en effektiv planlægning og ledelse, som koordinerer de enkelte fags indsats både ved det enkelte byggeri og mellem de forskellige byggepladser.

En sådan ledelse er bl. a. mulig ved hovedentreprenørsystemet, hvor bygherren afslutter kontrakt med en enkelt virksomhed, hovedentreprenøren, som på sin side engagerer en række virksomheder til arbejdets gennemførelse. Et system, der har visse lighedspunkter med hovedentreprenørsystemet, er de såkaldte håndværkerringe eller byggeringe, hvor en række oftest mindre virksomheder fra forskellige fag slutter sig sammen under fælles ledelse, som varetager funktionerne udadtil og indadtil leder samarbejdet. Byggeringe findes i dag kun i begrænset omfang, hovedsagelig inden for typehusbyggeriet. Ved det såkaldte bygmestersystem beskæftiger virksomheden (bygmesteren) alle fag, der er nødvendige til byggeriets gennemførelse. Hovedentreprenørsystemet har i princippet samme fordele som bygmestersystemet, hvis udbredelse i øvrigt er meget begrænset.

Det hyppigst anvendte system har imidlertid hidtil været det såkaldte fagentreprisesystem, hvor bygherren overdrager ledelsen af byggeriet til en arkitekt eller rådgivende ingeniør, som er bygherrens tillidsmand over for de enkelte virksomheder, der har fået byggeriet i entreprise. Fagentreprisesystemets muligheder afhænger især af, om der findes en effektiv ledelse af byggeriet.

Byggeriet vil uden tvivl i de kommende år gennemgå en fortsat udvikling i retning af montagebyggeri og industrialisering. Sideløbende vil byggeriets organisation gradvis blive tilpasset den tekniske udvikling, og kravene til planlægning og ledelse gør, at man må imødese en fortsættelse af den tendens mod større virksomheder, der hidtil er iagttaget. Samtidig vil der som nævnt ske en specialisering på fremstilling og montage, men på tværs heraf på en række specialer. Gennem specialiseringen ændrer gamle fag karakter, samtidig med at nye opstår.

Det er i dette mønster, også den mindre virksomhed må finde sin plads, uanset hvilke af ovennævnte systemer, der trænger igennem i fremtiden. I kraft af specialiseringen vil den mindre virksomhed i mange tilfælde indtage en stilling, der svarer til den specialiserede virksomheds stilling i industrien. Mindre virksomheder vil kunne have en sådan funktion såvel ved fremstilling af komponenter som ved mon-

tage og ved gennemførelsen af specielle processer. At en sådan specialisering allerede er i gang, kan illustreres ved udviklingen i snedkerfaget, hvor bygningssnedkerne i stigende omfang køber færdige elementer hos værstedssnedkerne. Også ved samarbejde mellem mindre virksomheder i de tidligere omtalte byggeringe ligger der formentlig muligheder for mindre virksomheder. Specialisering og samarbejde er i øvrigt i byggeriet ofte to sider af samme sag.

De mindre virksomheders tilpasning til den tekniske og organisatoriske udvikling vil imidlertid stille krav til deres tekniske udstyr. I modsætning til tidligere, hvor etablering som selvstændig ikke krævede større kapital, stilles nu betydelige krav til teknisk udstyr.

Den helt afgørende forudsætning for, at de mindre virksomheder kan specialisere sig og som underleverandører, gennem samarbejde eller på anden måde finde deres plads i den tekniske og organisatoriske udvikling, er, at virksomhedernes ledere har forudsætninger for og vilje til at indpasse sig i det forud fuldt planlagte byggeri i overensstemmelse med de planlægningssystemer, der allerede er taget i anvendelse og i stigende grad vil blive taget i anvendelse i fremtiden. Mens opstillingen af sådanne programmer, der i større og større omfang sker ved anvendelse af EDB, især er en opgave for det styrende og planlæggende organ, er det for de virksomheder, der deltager i byggeriet, afgørende, at de forstår betydningen af, at deres indsats i byggeriet sker på det rigtige tidspunkt og i det krævede omfang. Hvis den mindre virksomhed derfor fortsat vil være med i den komplicerede proces, som byggeriet er og i stigende grad vil blive, må virksomhedslederen tilpasse sig denne. Ligesom underleverandøren i industrien må han være indstillet på, at hans indsats i byggeprocessen skal koordineres med andres.

Udover de muligheder, der består for den mindre virksomhed i som specialist eller underleverandør eller ved samarbejde med andre virksomheder at fortsætte i byggeriet også under den stærke udvikling, der må forudses, vil der være visse områder, der fortsat må antages i særlig grad at være egnet for de mindre virksomheder. Det gælder dels autorisationsområderne, inden for hvilke specielt elinstallatørerne må imødese fortsat stor efterspørgsel. Derudover gælder det i almindelighed reparation, til- og ombygning samt mindre nybyggeri. Det er navnlig her, den lille håndværksvirksomhed også i fremtiden vil have sin plads. Området frembyder en række lighedspunkter med reparations- og serviceområdet, hvor der heller ikke er udtalte krav om virksomhedernes størrelse, men hvor den alsidige uddannelse kan udnyttes. En nydannelse på dette område ville være oprettelse af virksomheder, der kan foretage reparationer på en række fagområder, f. eks. murerarbejde, malerarbejde, elinstallatørarbejde etc.

Som anført må det imidlertid forudsættes, at der ikke mindst inden for bygge- og anlægsvirksomhed vil blive stillet store krav til den mindre virksomheds tilpasningsevne. Uddannelse må derfor være et centralt punkt til forbedring af de mindre virksomheders stilling.

I kapitel VI og VII vil disse spørgsmål blive taget op i mere konkret form ved fremlæggelsen af kommissionens forslag.

KAPITEL VI

Information og rådgivning

1. Indledning.

I tilknytning til redegørelsen i de foregående kapitler er der fremhævet en række af de problemer, som mindre virksomheder inden for de enkelte hovedbrancheområder forventes at komme til at stå overfor.

Selv om disse problemer i mange henseender er ganske betydelige, finder man, at de på en række områder lader sig løse, såfremt virksomhederne indstiller sig på øget specialisering, virksomhedssamarbejde og anden form for strukturrationalisering og til stadighed følger med i udviklingen. En af vejene hertil er, at virksomhedsindehaveren i større grad end hidtil benytter sig af tilbudene om information og rådgivning.

Som der nærmere er redegjort for i kapitel I, udsendte kommissionen i juni 1968 en foreløbig »Betænkning om information og rådgivning inden for håndværk og industri« (betænkning nr. 493 trykt på Statens Trykningskontor). Når kommissionen ikke mente at kunne udsende betænkningen som en delbetænkning, beroede det på, at kommissionens øvrige arbejde måtte skønnes at stå i så nær forbindelse med informationsproblemerne, at resultaterne af dette videre arbejde kunne gøre det ønskeligt at supplere og uddybe de i den foreløbige betænkning om information og rådgivning fremlagte synspunkter og forslag.

Uanset at betænkningen om information og rådgivning foreligger offentliggjort, finder man det af hensyn til sammenhængen i denne afsluttende betænkning hensigtsmæssigt at gengive nogle hovedtræk af den foreløbige betænkning.

I afsnit 2 opsummeres hovedlinierne af den foreløbige betænknings første fire kapitler.

Dernæst genoptrykkes informationsbetænkningens kapitel 5: »Sammenfattende vurdering« og 6: »Kommissionens overvejelser og forslag« i nedenstående afsnit 3 og 4. Enkelte tilføjelser er anført som noter til teksten, ligesom et par trykfejl og rent redaktionelle ændringer er foretaget. Endelig indeholder afsnit 5 de yderligere bemærkninger, som kommissionen ønsker at fremsætte under hensyn til det arbejde og de drøftelser, der er foregået på informationsområdet siden informationsbetænkningen blev udsendt.

2. Sammendrag

af den foreløbig betænknings kapitler 1-4 om betænkningens indhold, beskrivelse af informationsvirksomheden og hovedtræk i organiseringen af statens støtte til informationsvirksomhed.

a) **I** betænkningen anvendes et bredt *informationsbegreb,* der omfatter såvel generel oplysningsvirksomhed med det formål at inspirere til produktivitetsfremmende aktivitet inden for den enkelte virksomhed, som speciel information, der har til formål at bibringe konkret viden om tekniske, økonomiske eller ledelsesmæssige problemer. De forskellige organisationers sekretariaters oplysninger om løn- og overenskomstforhold, om markedsforhold m.v. samt om erhvervspolitik er ikke medtaget i betænkningens beskrivelse og vurdering. Informationsvirksomheden kan være såvel branchebetonet som mere tværgående og var i betænkningen opdelt i følgende informationsområder:

1. Teknisk/faglig viden
2. Produktionsledelse
3. Salg
4. Økonomi
5. Andre ledelsesopgaver.

Informationen kan gives på mange forskellige måder. Man valgte at opdele i 4 forskellige *informationsformer:*

1. Individuel rådgivning
2. Kursusvirksomhed af efteruddannelsesmæssig karakter

3. Oplysningsvirksomhed i form af foredrag, konferencer, udstillinger og lign.
4. Oplysningsvirksomhed af skriftlig art, tidsskriftmateriale, publikationer samt biblioteks- og dokumentationstjeneste.

Informationsvirksomheden udøves af et omfattende antal *inf or mationsorganer* af forskellig art, som man valgte at gruppere på følgende måde:

1. Teknologiske institutter
2. Andre institutter og laboratorier m.v.
   a) Forskningsinstitutter
   b) Biblioteks- og dokumentationsorganer samt oplysningstjenester
3. Erhvervenes organisationer og foreninger
   a) Hovedorganisationer
   b) Brancheorganisationer
   c) Andre.

Den mere formaliserede undervisning, f. eks. de tekniske skoler og de såkaldte mesterskoler, den efteruddannelsesvirksomhed, som drives af faglige foreninger som f. eks. Ingeniørforeningen, Ingeniør-Sammenslutningen m.fl., den information som f. eks. banker og revisorer yder som led i deres forretningsforbindelse med en virksomhed, og de private konsulentfirmaers rådgivning var ikke medtaget i beskrivelsen af informationsvirksomheden.

b) Med udgangspunkt i ovennævnte systematik beskrev den foreløbige betænkning i kapitel 2 informationsvirksomheden inden for de forskellige hovedbrancheområder:[1])

Nærings- og nydelsesmiddelindustrien
Tekstil- samt fodtøjs- og beklædningsindustrien
Træ- og møbelindustrien
Papir- og grafisk industri
Jern- og metalindustrien
Andre fremstillingsvirksomheder
Reparationsvirksomhed
Håndværksmæssig servicevirksomhed
Bygge- og anlægsvirksomhed
Butikshåndværksvirksomhed.

[1]) Disse er ud fra gængs terminologi ofte betegnet >industri«, selv om der heri indgår typiske håndværksfag.

Inden for hvert enkelt hovedbrancheområde var der givet en kortfattet belysning af den eksisterende informationsvirksomhed og en vis vurdering af dennes art og omfang i forhold til brancheområdets størrelse.

I tilknytning til afsnittene om hvert enkelt hovedbrancheområde var der medtaget en summarisk oversigt over de former for information, der står til rådighed inden for de enkelte brancher under det pågældende hovedbrancheområde, samt en oversigt over institutter og organisationer inden for hovedbrancheområdet med angivelse af, hvilke institutter og organisationer der på undersøgelsestidspunktet (i begyndelsen af 1967) udøvede informationsvirksomhed af den af kommissionen beskrevne art.

c) Ud over den branchevendte informationsvirksomhed findes tillige en tværgående informationsvirksomhed, der i princippet retter sig mod de enkelte hovederhverv, håndværk, industri og handel. En række af de organer, som varetager tværgående information, gennemfører dog tillige ofte branchevendte arrangementer.

Betænkningens kapitel 3 indeholder en kortfattet oversigt over den informationsvirksomhed, der udøves af de organer, som giver tværgående information:

1. De teknologiske institutter
2. Akademiet for de Tekniske Videnskaber med de til dette knyttede institutter
3. Dansk Teknisk Oplysningstjeneste
4. Erhvervslivets organisationer:
   Dansk Arbejdsgiverforening
   Industrirådet
   Industrifagene
   Håndværksrådet
   Dansk Arbejde
   Det kooperative Fællesforbund i Danmark
   samt
   Dansk Standardiseringsråd og Dansk Elektroteknisk Komité.

Den tværgående informationsvirksomhed retter sig gennemgående - ikke mindst på det ikke-teknisk/faglige område - mod større virksomheder. En af hovedårsagerne hertil er formentlig, at informationen i overvejende grad tilbydes i former, som ikke er særlig velegnede for de mindre virksomheder, lige-

som den forhåndenværende kapacitet for en effektiv konsultationsvirksomhed ude i de enkelte virksomheder ikke er til stede.

d) Informationsvirksomhed udøvet eller støttet af staten og af interesse for håndværket og den mindre industri er beskrevet i kapitel 4 i informationsbetænkningen.

Den foregår først og fremmest i medfør af lov nr. 207 af 12. juni 1962 om teknologiske institutter og konsulentvirksomhed, der regulerer de teknologiske institutters forhold, herunder statstilskuddets størrelse, samt »byerhvervenes« konsulenttjenester. I kraft af bestemmelserne om tilskud til konsulentvirksomhed ydedes der pr. 1. april 1969 tilskud til ca. 215 konsulenter inden for arbejdsmarkedets organisationer samt erhvervsorganisationer og institutioner inden for industri, håndværk, anlægsvirksomhed, transport, handel og omsætning i øvrigt. Af disse konsulenter fandtes pr. 1. april 1969 69 inden for industri og 15 inden for egentlige håndværksfag, hovedsagelig byggefagene, samt en enkelt inden for henholdsvis bager- og autoreparatørfaget.

Af betydning for informationsvirksomheden over for håndværk og industri er også handelsministeriets og boligministeriets produktivitetsudvalg, der i medfør af lov om Danmarks Erhvervsfond, nu lov nr. 145 af 21. april 1965, yder finansiel bistand til forskellige aktiviteter af produktivitetsfremmende art. Endvidere ydes der, ligeledes i medfør af lov om Danmarks Erhvervsfond, af handelsministeriets rådgivende udvalg vedrørende eksportfremmende foranstaltninger, støtte til eksportfremmende aktiviteter, som også er af stor betydning for håndværk og industri. Endelig nævnes i den foreløbige betænkning Danmarks teknisk-videnskabelige Forskningsråd og Statens teknisk-videnskabelige Fond samt Akademiet for de tekniske Videnskaber, hvis virksomhed, om end på mere indirekte vis, er af betydning for de mindre virksomheder.

3. Sammenfattende vurdering.

(Optryk af kapitel 5 i Betænkning om Information og Rådgivning inden for håndværk og industri, nr. 493 1968).

I dette kapitel sammenfattes kommissionens vurdering af de informationsaktiviteter, som står til rådighed for håndværket og den mindre industri.

Som baggrund for denne vurdering gives der indledningsvis dels en oversigt over samspillet mellem statslig og privat finansiering af informationsaktiviteten, dels en analyse af de mindre virksomheders udnyttelse af informationstjenesterne.

1. Samspillet mellem statslig og privat finansiering af informationsvirksomheden.

Som det fremgår af kapitel 4 [1]), yder staten i ikke ringe omfang støtte til informationsaktiviteter, som føres ud i livet af ikke-statslige organer. Disses virksomhed er ofte undergivet tilsyn af råd, udvalg eller styrelser af sagkyndige. I en del tilfælde sidder repræsentanter for såvel erhvervsliv som for staten i disse råd.

De forskellige råd eller styrelser følger på forskellig måde informationsaktiviteten og vurderer f. eks. konsulenttjenesternes program, eventuelt den enkelte konsulents kvalifikationer, eller det enkelte konkrete projekt og kan endelig i enkelte tilfælde (for så vidt angår handelsministeriets og boligministeriets produktivitetsudvalg) tage initiativ til og forestå informationsaktiviteter. Hvad særlig angår erhvervsorganisationernes konsulenttjenester følges disse som anført af et særligt konsulentudvalg, der ikke blot vurderer de konkrete ansøgninger (herunder konsulenttjenestens program og konsulentens kvalifikationer), men også, gennem den beretning om konsulentvirksomheden, som organisationen én gang årligt skal aflægge til Sekretariatet for Danmarks Erhvervsfond, har en vis mulighed for at følge virksomheden. For så vidt angår håndværket og den mindre industri har i første række de informationsaktiviteter, til hvilke der ydes støtte i henhold til loven om teknologiske institutter og konsulentvirksomhed, interesse.

De teknologiske institutters virksomhed omfatter som anført i henhold til loven aktiviteter til fremme af udviklingen af håndværk og industri. I det omfang, der af institutterne i en branche gennemføres forskellige aktiviteter, står disse åbne for alle virksomheder uden hensyn til, hvorvidt de måtte være medlem af en erhvervsorganisation eller ej. Den del af informationsaktiviteten, der ikke betales af staten,

[1]) i informationsbetænkningen.

dækkes som anført af institutterne i form af indtægter ved kursusgebyrer, betaling for konsultation m.v. I det omfang, der af vedkommende virksomhed selv direkte betales for informationen, må man kunne gå ud fra, at denne opfylder et konkret behov.

Den del af omkostningerne ved organisationernes konsulenttjenester, der ikke dækkes ved tilskud fra staten, opkræves enten som medlemsbidrag uden direkte forbindelse med de enkelte medlemmers udnyttelse af aktiviteten, eller som direkte betaling for den konkrete konsultation, kursusdeltagelse etc. I de tilfælde, hvor vedkommende virksomhed selv fuldtud betaler for deltagelse i en informationsaktivitet, har man størst sikkerhed for, at den dækker et følt behov. Organisationerne benytter i øvrigt hyppigt en kombination af begge fremgangsmåder, således at medlemsbidragene i et vist omfang nedsætter den pris, der opkræves for at udnytte den konkrete aktivitet. De egentlige håndværksorganisationer stiller dog overvejende al rådgivning, også den individuelle, gratis til rådighed for medlemmerne. En række medlemsorganisationer tillader i det omfang, de har kapacitet dertil, ikke-medlemmer at deltage f. eks. i kurser mod et gebyr, der fuldtud dækker omkostningerne ved aktiviteten, altså ofte højere end det gebyr, der afkræves af medlemmer.

Det skal i denne forbindelse bemærkes, at der af de teknologiske institutter og erhvervsorganisationernes konsulenttjenester i en vis udstrækning gennemføres aktiviteter, som arrangørerne skønner at burde gennemføre, da de føler, at de må tilgodese et endnu ikke erkendt behov. Et sådant initiativ må ofte gennemføres over længere tid, inden dette resulterer i en tilfredsstillende søgning fra virksomhedernes side, og finansieres da delvis af de almindelige medlemsbidrag, ofte i forbindelse med statstilskud.

2. Mindre virksomheders udnyttelse af informationstjenesterne.

Som anført i de foregående kapitler, synes det, som om informationsvirksomheden kun i ret beskedent omfang retter sig mod mindre virksomheder og kun i ringe grad benyttes af disse.

Til nærmere belysning af dette spørgsmål skal refereres nogle oplysninger indhentet i forbindelse med den af kommissionen iværksatte spørgeskemaundersøgelse, som omfattede ca. 7.000 virksomheder (med under 20 ansatte i 1958), hvor ca. 4.000 besvarede skemaet.

For så vidt angår *konsulentbistand* blev virksomhederne spurgt, om de i kalenderåret 1964 havde benyttet sig heraf, idet man i øvrigt havde opdelt bistanden i: Regnskab, teknisk bistand, salg og administration. I alt 138 virksomheder har oplyst at have benyttet sig af en sådan bistand svarende til ca. 2 pct. af de adspurgte virksomheder eller godt 3 pct. af de virksomheder, der har besvaret skemaet. De fleste af virksomhederne har modtaget *teknisk konsultation.* Det drejer sig om i alt 95 virksomheder, der fordeler sig således:

Smede- og maskinværksteder	35
Vaskerier	11
Murerforretninger	10
Møbelfabrikker	10
Trikotagefabrikker	6
Bagerier	5
Andre brancher (kun 1-2 i hver branche)	18

21 virksomheder, fordelt med et par stykker i hver branche, modtog i 1964 *regnskabsmæssig konsultation,* 16 konsultation vedrørende *salgs- og reklamespørgsmål* og 5 vedrørende *administration.* Antallet af virksomheder, der har søgt direkte konsultation, må således forekomme meget lavt, om end man måske kan gå ud fra, at svarene kun refererer sig til egentlige konsulentbesøg.

Man spurgte ligeledes, om ledere eller ansatte fra virksomheden i 1964 har deltaget i *kursus.* Ca. 6 pct. (430) af de adspurgte virksomheder og knapt 10 pct. af de virksomheder, der har besvaret skemaet, har besvaret dette bekræftende. Ca. $^3/_4$ af de 430 kursussøgende virksomheder, nemlig 306, har deltaget i *teknisk/faglige kurser* inden for følgende brancher:

Smede- og maskinværksteder	72
Herrefrisører	67
Malerforretninger	28
Murerforretninger	20
Bagerier	20
Blikkenslagere	16
Andre brancher (med nogle få og ikke over 7 i hver branche)	83

56 virksomheder har oplyst at have deltaget i *regnskabskur sus,* 34 i kursus vedrørende *salgs- og reklame*spørgsmål og 24 i kursus vedrørende *administration.*

Der foreligger ikke oplysning om varigheden af disse kurser, og det er heller ikke oplyst, om de samme virksomheder har deltaget i flere forskellige kurser.

Deltagelsesprocenten for så vidt angår kursusvirksomhed kan ikke anses for ganske ringe og viser i øvrigt, at mindre virksomheder for så vidt angår den mere teknisk prægede information fortrinsvis søger ny viden gennem kursus. Det må dog fremhæves, at en del af disse kurser formentlig er ganske kortvarige og måske ikke altid indebærer en tilstrækkelig indlæringsdybde.

Alt i alt viser oplysningerne fra spørgeskemaundersøgelsen således, at de mindre virksomheder kun i begrænset omfang benytter sig af eksisterende informationsfaciliteter. Blandt de søgte informationsaktiviteter er information om tekniske problemer dominerende. Det viser sig endvidere, at de mindre virksomhedsindehavere i meget begrænset omfang benytter sig af rådgivning.[1])

3. Vurdering af det nuværende informationssystem.

a) Geografisk spredning.

Informationsorganerne er her i landet fortsat overvejende placeret i og omkring København. I de seneste år har der imidlertid også i Danmark fundet en vis spredning af informationsaktiviteterne sted, ligesom der planlægges en yderligere spredning. Siden 1965 har de teknologiske institutter således udbygget deres lokalaktiviteter med en tværfaglig konsulenttjeneste for håndværket. Denne aktivitet blev til dels etableret ved, at institutterne fik overdraget Håndværksrådets konsulenttjeneste og de hertil knyttede håndværkskonsulenter (tidligere benævnt centralkonsulenter), der er bosiddende i hvert sit distrikt.

Teknologisk Institut i København har i 1966 oprettet en afdeling på Fyn, hvortil der har været givet tilslutning fra Jydsk Teknologisk Institut. Afdelingen har sammen med lokale udvalg til opgave at øge den teknologiske og ledelsesmæssige udvikling på Fyn.

Halvdelen af Jydsk Teknologisk Instituts kursusvirksomhed foregår ambulant, og overvejende i specielt indrettede undervisnings- og værkstedsvogne, hvoraf 16 er jernbanevogne. Antallet er fordoblet over de sidste 4 år, og der var i 1966/67 knap 4.000 deltagere på ambulante kurser i det jydsk-fynske område. Dette antal er fortsat stigende. Et samarbejde er påbegyndt mellem håndværkskonsulenterne og faglærerne/konsulenterne, der følger værkstedsvognene, med henblik på en udvidet lokal aktivitet om information og konsulentvirksomhed for håndværks- og industrivirksomheder.

Industrirådets Rationaliseringskursus har nu oprettet afdelinger i Odense og Århus. Desuden har flere af de til bygningshåndværkerorganisationerne knyttede konsulenttjenester domicil uden for København, uden at der dog dermed er skabt et egentligt lokalt net af konsulenttjenester.

Til belysning af informationstjenesternes geografiske placering kan oplyses, at kun 39 konsulenter af ialt 188 med støtte i konsulentloven pr. 1/1 1967 havde domicil vest for Storebælt, og heraf er ikke mindre end 23 tilknyttet handelens organisationer.[1])

Blandt planerne om en yderligere lokal spredning af informationstjenesten kan f.eks. nævnes, at Dansk Arbejdsgiverforening har etableret en kursusejendom i Jylland for håndværksmestre, at Byggecentrum er i gang hermed på Fyn [2]) og også nu er begyndt at afholde lokale kurser i samarbejde med Dansk Arbejdsgiverforenings lokale afdelinger. Endvidere kan det nævnes, at Teknologisk Institut i København blandt andet har plan om at oprette lokale centre, bemandet med en eller flere økonomer, rationaliseringsfolk og håndværkskonsulenter, som kan analysere virksomheders problemer, henvise til specialister samt arrangere kursus, studiekredse og ERFA-grupper, tildels i samarbejde med de lokale organisationer og erhvervsråd [3]).

b) Opbygningen inden for erhvervsområder.

Det nuværende informationssystem har en meget forskellig *strukturel opbygning* inden for de enkelte hovedbrancheområder. Visse områder som *tekstilindustrien, papir- og grafisk industri* og til dels *beklædningsindustrien* har en

[1]) Disse oplysninger bekræftes af undersøgelser fra udlandet, jfr. således bind II, bilag 1.

[1]) Pr. 1. april 1969 var kun 48 af ialt 215 konsulenter placeret uden for København, heraf var kun 20 tilknyttet håndværk og industri.

[2]) Er etableret.

[3]) Mellem de teknologiske institutter og Håndværksrådet har forhandlinger om koordinering af eventuel etablering af regionale informationscentre været ført fra efteråret 1968 med henblik på, at informationstjenesten får en ensartet karakter landet over.

mere koncentreret opbygning af informationsnettet i form af et eller nogle få informationsorganer, der dækker en væsentlig del af de forskellige brancher inden for området. For andre områder er der opbygget et system med informationsorganer for hver af de enkelte brancher, evt. for grupper af brancher, eller for særlige fagområder. Dette gælder således inden for *servicefagene* og *butikshåndværksfagene* samt som hovedregel inden for *nærings- og nydelsesmiddelindustrien.*

På andre områder som f. eks. *bygge- og anlægsområdet* findes et samlende organ, Byggecentrum, men tillige informationsorganer for enkelte brancher eller fagområder. I *jern- og metalindustrien* findes på det teknisk-faglige område en række fagopdelte informationsorganer, mens der på det ledelsesmæssige område er større grad af koncentration.

Der kan næppe fældes nogen generel dom over, hvorvidt et koncentreret informationssystem omfattende en flerhed af fag og enkeltbrancher er at foretrække for et mere fagopdelt. Dette må afhænge dels af forholdene i almindelighed inden for de enkelte brancheområder, dels af hvilket informationsområde (teknisk-faglig, salg etc.) det drejer sig om. Et koncentreret informationssystem muliggør sandsynligvis bedre overblik og bedre kapacitetsudnyttelse af lærerkræfter etc. På den anden side skabes der formentlig ved et stærkt fagopdelt system nærmere kontakt med virksomhederne og dermed bedre mulighed for at konstatere deres behov og se resultaterne af en indsats, men det kan på den anden side også medføre større lakuner i informationsdækningen, som f.eks. i nærings- og nydelsesmiddelindustrien.

c) Omfanget af informationen inden for de enkelte informationsområder.

I det følgende gives en sammenfattende vurdering af informationsaktiviteternes omfang inden for de forskellige informationsområder, som de er defineret i nærværende redegørelse [1]):

1. Teknisk-faglig viden.

Formidlingen af teknisk-faglig information er, når man ser på hele industrien og håndværket under ét, ret godt underbygget og utvivlsomt det informationsområde, hvor der foregår den største informationsaktivitet. Inden for nærings- og nydelsesmiddelindustrien er der dog som anført i kap. 2 [2]) behov for en udbygning af den teknisk-faglige information i visse brancher. Det samme gælder for visse reparationsfag. Endelig er der, som det vil være fremgået, en del enkeltbrancher inden for andre dele af håndværk og industri, hvor den teknisk-faglige informationsaktivitet er mangelfuld.

Dertil kommer så, at de for kommissionen foreliggende oplysninger tyder på, at informationen om teknisk viden inden for en række brancher i første række når de større virksomheder og kun i begrænset udstrækning retter sig mod eller udnyttes af de mindre. Dette gælder således bl.a. inden for tekstilindustrien, træindustrien, jern- og metalindustrien og inden for byggeområdet. Det må dog herved erindres, at mange mindre virksomheder benytter sig af leverandørinformation om tekniske problemer.

2. Produktionsledelse.

Information om produktionsledelsesproblemer følger formentlig i nogen udstrækning den teknisk-faglige information. Dog er informationen om en række produktionsledelsesemner som de nyere produktionsstyringsmetoder og ledelsesteknikker - herunder f.eks. arbejdsstudier, kvalitetsstyring, lagerstyring etc. - af begrænset omfang inden for den branchevendte informationsgivning. Kendskab til sådanne emner, der i øvrigt ikke er af fundamental betydning for de helt små virksomheder, udbredes ofte gennem tværgående kursusvirksomhed.

3. Salg.

Information om salgsfunktionen indgår kun i begrænset omfang i den branchevendte informationsaktivitet. Salgsfunktionen behandles derimod i ganske stor udstrækning i de mere generelle tværgående ledelseskurser, hvor imidlertid deltagelsen fra mindre virksomheder er begrænset. Inden for *tekstil- og beklædningsindustrien, møbelindustrien* samt visse brancheområder inden for *jern- og metalindustrien* udfolder organisationerne en ganske omfattende aktivitet for at sprede kendskab til salgsteknik og -muligheder, bl.a. i tilknytning til de af organisationerne iværksatte eksportfremmende foranstaltninger.

Det bør desuden fremhæves, at Jern- og Metalindustriens Sammenslutning i 1966 har påbegyndt udsendelse af en »Underleverandørbørs«, og sammenslutningen har i nogle år i samarbej-

[1]) En del af disse aktiviteter er nærmere omtalt i Kapitel VIL

[2]) i informationsbetænkningen.

de med de øvrige nordiske lande udgivet et »Leverandørregister«. Dansk Arbejde har som omtalt i kapitel 3 [1]) igennem en årrække haft den såkaldte »Arbejdsbørs«.

Endvidere har såvel Håndværksrådets som Industrirådets eksportbureauer i den seneste tid lagt større vægt på at formidle underleverandørkontakter, dels ved afholdelse af orienterende møder om problemstillingen, dels ved afholdelse af direkte kontaktmøder mellem større udenlandske virksomheder og en række danske leverandøremner, afholdt eksportseminarer o.l. vedrørende eksportens problemer.

I det hele spores der en stigende forståelse for, at problemerne omkring den rette tilrettelæggelse af salget er voksende på grund af ændringerne i handelsstrukturen omfattende bl.a. stigende bedriftsstørrelser, nye salgsformer i såvel engros- som detailhandel og dannelsen af kæder.

På et enkelt punkt er det kommissionens indtryk, at virksomhederne ikke har kendskab til og derfor ikke udnytter forhåndenværende hjælpemidler i det salgsfremmende arbejde. Det drejer sig om de oplysninger om markedsforhold, der kan hentes i Danmarks Statistiks befolkningsstatistik, produktionsstatistik, handelsstatistik og indkomststatistik m.v.

4. Indkøb.

Information om tilrettelæggelse af indkøb, hvorved tænkes på den kommercielle side af indkøbsfunktionen i retning af f.eks. fællesindkøb, lagerproblemer etc., er meget lidt udbredt, omend information om disse spørgsmål nok indgår i en række mere generelle informationsaktiviteter (kurser etc.) om ledelsesopgaver. Muligvis er det en følge af den begrænsede informationsgivning på dette område, at gruppesamarbejde om fælles indkøb er meget lidt udbredt også inden for butikshåndværksfag, hvor det i lighed med arrangementer inden for detailhandelen kunne synes naturligt at etablere samarbejde på dette felt. Muligvis skyldes det, at virksomhederne inden for industri og håndværk i mange tilfælde er heterogene, og at indkøbsfunktionen derfor mere hensigtsmæssigt hidtil er dækket af selvstændige engrosvirksomheder. Inden for Håndværksrådets faglige udvalg er nu taget initiativ til udarbejdelse af informationsmateriale og standardvedtægter for opbygning af indkøbsorganisationer. Endvidere er der i forbindelse med de enkelte produktionsfællesskaber, der allerede findes inden for byggefagene og metalfagene, medtaget fælles indkøb som en del af fællesskabernes formål, uden at dette dog endnu i praksis i større udstrækning har medført fælles indkøb [1]). (En mere udførlig behandling af disse problemer vil blive givet i hovedbetænkningens afsnit om virksomhedssamarbejde).

En enkelt branche, automobilsalg og -reparation, overvejer at etablere en vis informationsaktivitet med hensyn til lagerproblemer.

5. *Økonomi.*

Information om virksomhedens økonomiske problemer (regnskabsføring og -analyse, budgetlægning, lønsomhedskalkulation, finansieringskilder og -tilrettelægning m.m.) er selvsagt af helt central betydning. Her som på andre områder gælder det, at store virksomheder har en fordel ved selv at kunne ansætte den fornødne ekspertise, mens mindre virksomheder enten må klare sig uden eller søge bistand udefra.

Der er næppe tvivl om, at man indtil for få årtier siden i mange mindre virksomheder har klaret sig med en begrænset indsats på dette område. Der er næppe heller tvivl om, at de store omstillingskrav, erhvervslivet har stået over for i det sidste tiår, har aktualiseret problemet omkring analysen af selv de mindste virksomheders økonomi ganske væsentligt.

Der er i det væsentlige 3 kilder, den enkelte virksomhed kan øse af med hensyn til kendskab til og rådgivning om sin virksomheds økonomi.

Den første er de private revisionsfirmaer, som netop i disse år mere og mere ændrer sig fra at være rene revisionsfirmaer til at give økonomisk konsultation i vid forstand, hvilket i stigende omfang benyttes af mindre virksomheder.

Den anden er de forskellige organisationers branchevendte informationsvirksomhed om økonomiske spørgsmål, der dog nok i almindelighed er ret begrænset. Mest udbredt er formentlig informationsvirksomhed i form af kursus i virksomhedsøkonomi omfattende regnskabsanalyse og økonomi. Især må fremhæves informationsvirksomheden inden for byggefagene, hvor bl. a. Hovedorganisationen af Mester-

[1]) i informationsbetænkningen.

[1]) Jfr. i øvrigt omtalen af indkøbssamarbejde i kapitel VII.

foreninger i Byggefagene i Danmark med et tilknyttet antal på ca. 40 regnskabskonsulenter har etableret en rådgivningsvirksomhed, herunder udarbejdelse af normtal for et betydeligt antal mindre virksomheder. Også andre brancher har igennem en årrække haft lignende aktiviteter eller er i færd med at etablere sådanne. Selv om enkelte brancher som anført har etableret normtal og bedriftssammenligninger, f. eks. inden for møbelindustrien, i de grafiske fag og blandt slagterforretninger, er etablering af normtal som hovedregel af meget begrænset omfang. Inden for Jern- og Metalindustriens Sammenslutning er der med udgangspunkt i et standardlønsystem med databehandling udarbejdet et fælles kontobladsystem, der vil kunne danne grundlag for regnskabssammenligninger. Mindre virksomheder vil dog kun kunne tilslutte sig dette system, såfremt et antal af disse kan gå i samarbejde om en fælles kodebåndsmaskine. I denne forbindelse skal anføres, at mindre virksomheder inden for detailhandelen nu har mulighed for at gennemføre regnskabsføringen på EDB-basis ved hjælp af de EDB-systemer, som f.eks. De samvirkende Købmandsforeninger i Danmark har udarbejdet. Tilsvarende systemer vil muligvis kunne udarbejdes for visse butikshåndværksfag m.v.

Det bør endvidere nævnes, at El-installatørernes faglige organisation ELFO, hvorunder også hører Protektor, samt Hovedorganisationen af Mesterforeninger i Byggefagene i Danmark forbereder oprettelse af landsdækkende EDB-centraler, der skal påtage sig regnskabsføring og kalkulation for medlemmerne.

En del synes at tyde på, at et initiativ fra brancheside i form af regnskabsservice ved aftale med enkelte revisorer eller regnskabskonsulenter eller revisionsvirksomhed i meget nær tilknytning til vedkommende brancheorganisation danner den bedste baggrund for normtalsaktiviteter med deltagelse af et nogenlunde stort antal virksomheder. Sådanne aktiviteter medfører samtidig behov for information herom og kan danne grundlag for, at den enkelte virksomhedsindehaver føler et behov for udvidet information på det økonomiske område.

Den tredie informationskilde er den tværgående informationsvirksomhed i form af kursus og rådgivning fra de forskellige institutioner og organisationer som anført foran i kapitel 3 [1]). Kapaciteten må imidlertid antages at være utilstrækkelig set i forhold til det stærkt voksende behov.

6. Andre ledelsesopgaver.

En mere systematisk informationsvirksomhed om egentlig virksomhedsledelse, arbejdsledelse og om ledelsesmæssige principper og metoder forekommer kun inden for nogle få brancher. Inden for beklædningsindustrien og i et vist omfang jern- og metalindustrien gives der en del information om disse problemer. Eftersom ledelsesopgaverne naturligt kan være mere presserende for store virksomheder, er det kun i ret ringe omfang, at de mindre virksomheder i disse brancher udnytter denne informationsgren.

Inden for bygge- og anlægsvirksomhed er der formentlig et langt mere påtrængende behov for, at også de mindre virksomheder informeres om byggeriets organisation, problemerne om samarbejde på arbejdspladserne og andre ledelsesopgaver. De forskellige erhvervs- og brancheorganisationer har da også etableret informationstjenester, der giver information på dette område. Den forhåndenværende kapacitet er dog ikke tilstrækkelig til at kunne dække de mindre virksomheder som helhed.

Sammenfattet viser ovenstående oversigt over informationsomfanget inden for de forskellige informationsemner, at der findes en betydelig række aktiviteter med henblik på at informere håndværks- og mindre industrivirksomheder om teknisk-faglige problemer. I betragtning af de store økonomiske og organisatoriske omstillinger erhvervsområdet undergår i disse år, må derimod særlig de mindre håndværks- og industrivirksomheders adgang til og benyttelse af information om salg, indkøb og økonomiske og andre ledelsesspørgsmål karakteriseres som utilstrækkelig. En sammenligning med den informationsaktivitet, der om disse emner har udviklet sig inden for et andet byerhverv som handelen, synes at falde ud til ugunst for håndværk og mindre industri, der også synes mindre indstillet på og i nogen grad at mangle forudsætning for at modtage og udnytte information.

4. Kommissionens overvejelser og forslag.

Optryk af kapitel 6 i Betænkning om Information og Rådgivning inden for håndværk og industri, nr. 493, 1968).

[1]) i informationsbetænkningen.

1. Kommissionens hovedsynspunkter.

Med udgangspunkt i foranstående redegørelse og som baggrund for sine forslag anlægger kommissionen følgende hovedsynspunkter på (1) *indholdet* i og *behovet* for informationsgivriing over for håndværks- og mindre industrivirksomheder, (2) *formen* for informationsgivning over for håndværk og mindre industri, (3) *den organisatoriske opbygning* af informationstjenesten over for håndværk og mindre industri og tilføjer i (4) et kort referat af *synspunkter på information i andre lande.*

(1) Indholdet i og behovet for information.

Det er kommissionens opfattelse, at udviklingen inden for teknisk, driftsøkonomisk og organisatorisk forskning i de fleste lande er gået så stærkt i efterkrigsårene, at problemet om den mest effektive formidling af forskningsresultaterne ud til dem, der skal udnytte disse i erhvervslivet, med rette trænger sig på.

Det vil i almindelighed være lettere for en større virksomhed at være på højde med forskningens resultater gennem ansættelse og videreuddannelse af egne eksperter, medens problemet om udefra at modtage og udnytte viden vil være mere påtrængende, jo mindre virksomheden er. Informationsbehovet vil således være mere påtrængende i en branche eller i en egn, der domineres af mindre virksomheder.

Samtidig vil løsningen af de problemer, mindre håndværks- og industrivirksomheder står over for, ofte kræve såvel teknisk som økonomisk bistand. Det er med de stadige ændringer i erhvervs- og markedsstrukturen ikke tilstrækkeligt for ledelsen af en mindre virksomhed at vide, hvordan man skal producere. Valg af produkter og salgskanaler, analyse af aktuelle og potentielle produktioners lønsomhed og andre økonomiske spørgsmål er lige så afgørende. Information om disse emner er derfor af fuldt ud samme betydning som information om rent tekniske spørgsmål. Da der desuden er en nøje sammenhæng mellem de driftsøkonomiske og tekniske dispositioner, vil det hyppigt være nødvendigt, at der gives koordineret information ud fra en helhedsvurdering af virksomheden. For de lidt større og navnlig voksende virksomheder kommer hertil et særligt behov for information om arbejdsledelse og andre ledelsesproblemer. Det kan i denne forbindelse oplyses, at mange af de i de senere år gennemførte foranstaltninger i udlandet har sigtet på at imødekomme behovet for information om andre emner end de rent tekniske.

Kommissionen finder endelig anledning til at pege på betydningen af, at man i tilrettelæggelsen af informationsvirksomheden er opmærksom på dels brancheglidningen, dels de stedse flere *fælles* tekniske problemer, der indgår i så at sige al produktion. Mangfoldige tekniske problemer har i princippet samme løsning, uanset hvilket materiale man arbejder i, og uanset det færdige produkts kvalitet. Dette synspunkt tilsiger, at ren teknisk-faglig rådgivning bør baseres såvel på tværfaglig viden og indsigt som adgang og pligt for konsulenterne til at lade sig inspirere af andre fags problemer, herunder tillige samarbejde om tekniske og økonomiske problemer.

(2) Formen for informationsgivning over for håndværk og mindre industri.

Basisforudsætningen for at opnå effektiv informationsspredning er efter kommissionens opfattelse, at virksomhedsledere møder med en tilstrækkelig grunduddannelse og i rimeligt omfang efteruddannes gennem kurser og almen »følgen med« i udviklingen inden for området.

For at sikre dette mål bør informationsarbejdet understøttes ved et *generelt oplysningsarbejde* med det formål at skabe den fornødne interesse og forståelse for nødvendigheden af fortsat at tilegne sig viden. Dette gennemføres først og fremmest ved at sprede oplysning gennem radio og TV, men også gennem f.eks. organisationernes medlemsblade og øvrige oplysningsvirksomhed [1]).

Som led i et sådant oplysningsarbejde kan der ofte være tale om spredning af kendskab til konkrete emner gennem fagblade og pjecer m.v., eller ved foredrag eller konferencer. I disse tilfælde kan det ofte være naturligt for at undgå spild, at der af vedkommende virksomhed betales et mindre beløb for pjecen eller for deltagelse i konferencen. I og med, at der er en samfundsmæssig interesse i, at samtlige virksomheders effektivitet styrkes ved, at de enkelte virksomhedsledere skaffer sig videreuddannelse og oplysning, må det være naturligt, at en generel spredning af information til dels er

[1]) Det generelle oplysningsarbejde gennemføres nu først og fremmest gennem organisationernes oplysningsvirksomhed, men bør i videre omfang gennemføres også gennem radio og TV, se nærmere i afsnit 5, side 128.

offentligt finansieret, enten fuldtud, når der er tale om information gennem radio og TV, eller delvis i det omfang, det foregår gennem institutioner eller organisationer, der til deres informationsaktivitet i det hele taget får tilskud gennem loven om teknologiske institutter og konsulentvirksomhed.

I det omfang, ledere af eller i mindre virksomheder møder med en vis grunduddannelse, vil disse foranstaltninger være informationsformer med ganske stor effekt. Kommissionen finder derfor, at disse informationsveje fortsat bør udbygges og effektiviseres.

Det mere generelle informationsarbejde suppleres af informationsvirksomhed med en egentlig indlæring gennem *skole- og kursusvirksomhed*.

Det er her et gennemgående træk, at grunduddannelse og andre skoleuddannelser af en vis varighed, som afsluttes med en statskontrolleret eksamen, i altovervejende udstrækning er økonomisk fri for den enkelte deltager. Derimod kræves der ved en lang række kortere eller længerevarende *efteruddannelser* et gebyr, der dog i det omfang, aktiviteten gennemføres med støtte fra det offentlige - f. eks. i medfør af loven om teknologiske institutter og konsulentvirksomhed - kun dækker en mindre del af udgifterne ved sådanne kurser.

Spredning af *forskningsresultater* bør formentlig, i det omfang forskningen er offentligt finansieret, også fortrinsvis finansieres af det offentlige [1]). Selv om en del prøvet og ny viden spredes bl. a. gennem de forskellige institutter m.v., der er helt eller delvis offentligt finansieret, er der efter kommissionens opfattelse formentlig her et område, hvor man ved særlige foranstaltninger bør sikre, at også mindre virksomheder gøres bekendt med denne viden.

Kommissionen er opmærksom på, at såvel de krav, der stilles til den enkelte, mindre virksomheds indehavers alsidighed, som den hastige strøm af viden, han forsynes med, ofte gør det vanskeligt at udnytte netop den information, han har specielt brug for i den konkrete situation. Man finder derfor, at *individuel rådgivning* er af ganske særlig betydning for mindre virksomheder. I mange henseender vil den være at sammenligne med den rådgivning, som lederen af en større virksomhed henter hos sin stab af specialister.

[1]) Samme synspunkt synes også anlagt i Sverige, jfr. bind II, bilag 1.

Kommissionen finder det betydningsfuldt, at den individuelle rådgivning over for mindre virksomheder - på linje med, at rådgivningen inden for en større virksomhed dels er ved hånden, dels foregår inden for en helhedsvurdering af virksomheden - i videst muligt omfang kan gives som led i en helhedsvurdering af virksomhedens teknik og økonomi. Kommissionen anser det i den forbindelse for vigtigt, at kreditsøgende, mindre virksomheder herved sættes i stand til at dokumentere deres kreditværdighed. At der som led i en sådan bedømmelse naturligt vil kunne indgå rådgivning om de mest hensigtsmæssige finansieringsformer er kun en yderligere fordel ved individuel rådgivning ud fra en helhedsvurdering af den enkelte virksomhed. Da individuel rådgivning er særdeles kostbar, og da den eksisterende kapacitet - ikke mindst med hensyn til antallet af kvalificerede konsulenter, også incl. ansatte i private revisions- og konsulentfirmaer - er begrænset, anser kommissionen det for både nødvendigt og hensigtsmæssigt, at individuel rådgivning i princippet ydes mod betaling, at man forsøger nye former for rådgivning, der tilsigter at effektivisere en mere kollektiv rådgivning, samt at man til stadighed ajourfører konsulenternes uddannelse.

Når kommissionen anlægger det synspunkt, at adgangen til netop den mest effektive informationsform begrænses af betaling, skyldes det, at der her er tale om en så kostbar foranstaltning, at dens samfundsøkonomiske effekt bliver størst, når den koncentreres på virksomheder med gode udviklingsmuligheder. Formålet med individuel rådgivning over for mindre virksomheder er, når disse sammenlignes med de større, at give de små en mulighed for ekspansion ved udligning af det handicap, de har ved ikke at kunne udnytte egne specialister. Det indebærer ikke gratis ekspertise, men derimod at de små virksomheder på en måde lønner specialisten i fællesskab og dermed opnår at kunne udnytte hans tid fuldt ud.

Konsekvent gennemført ville synspunktet indebære, at de virksomheder, der benytter rådgivningen, skulle betale den fulde omkostning herved. Heroverfor står imidlertid samfundets interesse i, at effektivitetsfremmende foranstaltninger hurtigt tages i anvendelse inden for erhvervslivet.

Ganske særligt synes dette relevant i en periode, hvor opgaven i høj grad er at åbne mindre virksomheders øjne for værdien af at støtte

sig på rådgivning udefra. Ud fra dette synspunkt er det af betydning, at propaganda for og tilbud om konsultation udefra gennemføres med offentlige midler. Kommissionen tilslutter sig derfor principperne i de gældende ordninger, hvorefter konsulentbistand ydes med offentlig støtte og med den deraf følgende kontrol, og stiller samtidig forslag om afprøvning af nye rådgivningsformer. Lykkes det efterhånden at gøre konsultation og rådgivning til et naturligt led i driften af et betydende antal mindre virksomheder — hvad kommissionen anser for ønskeligt og bl. a. tilstræber med sine forsøgsforslag - må udgiften hertil imidlertid opfattes som en driftsudgift på linie med udgiften til råvare, revision og andre indkøb til driften. I modsat fald vil der ikke på længere sigt være samfundsøkonomisk basis for at aflønne det fornødne antal, såvel offentligt som privat ansatte konsulenter, der vil kræves, for at mindre virksomheder til stadighed skal være på højde med de tekniske og organisatoriske fremskridt inden for produktionslivet.

Selv om kommissionen for nærværende forudsætter, at de hidtidige principper for støtte af offentlige midler til informationsaktiviteterne opretholdes, finder kommissionen dog at burde påpege, at de mindre virksomheders forhold kan være af en sådan særlig karakter, at det ved gennemførelsen af specielle aktiviteter, navnlig når det sker som forsøg, i konkrete tilfælde kan være ønskeligt at kunne yde særlige tilskud. I det omfang, der eventuelt ydes større tilskud end hidtil, finder man, at kontrollen med de afholdte udgifters effekt naturligt må blive så meget mere omfattende. I denne forbindelse finder man det navnlig betydningsfuldt, at offentlige midler ikke benyttes til aktiviteter, der indbyrdes overlapper, og omvendt, at adgangen til offentligt støttede kurser o.l. i videst muligt omfang står åben for alle med behov derfor uanset de pågældendes organisatoriske tilhørsforhold.

(3) Den organisatoriske opbygning af informationstjenesten.

Historisk er opbygningen af det informationssystem, der står til rådighed for håndværk og mindre industri, opstået ved en vekselvirkning mellem offentligt og privat initiativ, og det har utvivlsomt været og er til gavn for udbygningen af informationstjenesterne og for deres udbredelse, at offentligt og privat initiativ supplerer hinanden. Omvendt følger også heraf, at der er en lang række forskellige institutioner og organisationer, som hver for sig udbyder informationstjenester.

Konsekvensen af at arbejde med et sådant mangestrenget instrument er imidlertid, at informationsnettet vel er mangfoldigt, men at man ikke har fuld sikkerhed for, at der ikke er opstået lakuner. Som anført foran finder kommissionen således, at der er visse lakuner, navnlig for så vidt angår information om de ikketekniske emner.

I hovedtræk kan arbejdsdelingen vel angives således: De teknologiske institutter yder et bredt udvalg af teknisk-faglig information og suppleres her af andre institutioners brancheorienterede aktiviteter. Herudover har institutterne som foran anført opbygget en mere tværgående informationsvirksomhed om økonomiske og andre ledelsesmæssige emner, hvorved der bl. a. åbnes en adgang for ikke-organiserede virksomheder til at få information på disse felter. Den gennem konsulentloven støttede informationsvirksomhed omfatter ligeledes især de økonomiske og ledelsesmæssige emner.

Det er kommissionens indtryk, at informationssystemet alt i alt er svært overskueligt for den, der udefra ønsker at betjenes af det, men at der som hovedregel ikke synes at være egentlige overlapninger.

Udfra dette synspunkt er det kommissionens opfattelse, at den udbygning, der tiltrænges for at fylde lakunerne i informationssystemet, bør foregå inden for det eksisterende net af informationsorganer uden etablering af nye.

Kommissionen forudsætter herved, at informationsorganerne selv og de myndigheder eller udvalg, som fører tilsyn med disses virksomhed, stedse har for øje, at kontakten mellem de forskellige informationstjenester udbygges, og ligeledes overvejer, hvorvidt og hvorledes man for den enkelte virksomhed kan afhjælpe uoverskueligheden i informationstilbudene.

Ud fra den foran anførte betragtning om, at den tekniske og økonomiske udvikling gør stedse flere af erhvervsproblemerne til fælles problemer for alle erhvervsvirksomheder, forudsætter kommissionen endvidere, at den gensidige kontakt og koordinering mellem informationsaktiviteter inden for forskellige ministeriers ressort sikres og udbygges. Man anser det bl. a. for et skridt i den retning, når der på foranledning af Sekretariatet for Danmarks Erhvervsfond er gennemført møder, hvor der har været lejlighed til erfaringsudveksling mellem

konsulenter fra forskellige brancher og erhverv.

For sin egen del finder kommissionen, at det ligger uden for dens kommissorium at udforme en detailleret koordinationsplan omfattende samtlige byerhverv.

Selv med øgede bestræbelser på koordinering af informationsaktiviteterne må man imidlertid forudse, at informationsnettet i mange henseender vil forblive uoverskueligt set fra den enkelte mindre virksomheds synsvinkel. En af årsagerne hertil er utvivlsomt at finde i den ganske kraftige geografiske koncentration af informationsorganerne. Efter kommissionens opfattelse savnes der her i landet et kontaktled mellem de mange mere eller mindre centraliserede informationsorganer og de enkelte virksomheder, herunder også mellem de forskellige brancher og erhverv, et kontaktled, som, hvis det fandtes, kunne være et nyttigt led i et fremstød for en mere omfattende benyttelse af rådgivning fra eksisterende informationsorganer. Erfaringen viser, at indehaverne af mindre virksomheder og mange medarbejdere føler en vis tøven over for at henvende sig til en informationstjeneste, hvis de pågældende ikke har et personligt kendskab til en medarbejder ved vedkommende informationstjeneste, som de forventer enten selv vil kunne give den ønskede hjælp eller henvise til anden kvalificeret hjælp. Et sådant personelkendskab kan kun etableres ved en *udbygning af informationsaktiviteterne på lokalt plan,* jfr. i øvrigt nærmere side 119 [1]).

(4) Synspunkter på information i andre lande.

Med de modifikationer, der følger af forskelligheder i landenes erhvervsstruktur og institutionelle traditioner, falder de anførte synspunkter ret nøje i tråd med de hovedsynspunkter, der i de senere år er anlagt i en række andre vesteuropæiske landes diskussioner om informationsgivning over for håndværk og mindre industri [2]).

Det materiale, kommissionen ligger inde med fra andre vesteuropæiske lande, viser således i mange henseender et billede nogenlunde svarende til det, man finder her i landet. På den ene side har man fra det offentliges og erhvervslivets lederes side erkendt, at den tekniske og økonomiske udvikling hurtigt gør virksomhedslederes viden og erfaring forældet og i konsekvens heraf opbygget omfattende net af informationskanaler, hvorved man ofte specielt har de mindre virksomheders forhold for øje. På den anden side er det overalt kun et mindretal af virksomhederne, man har fået i tale.

På denne baggrund finder der i mange lande en diskussion sted om de mest hensigtsmæssige midler til at effektivisere informationsspredningen. Da mange af de fremsatte tanker endnu befinder sig på overvejelsernes stade, og da mange forslag ifølge sagens natur må være betinget af det enkelte lands erhvervsstrukturelle og institutionelle forhold, finder kommissionen, at et systematisk referat af udenlandske erfaringer og forslag til effektivisering vil føre for vidt.

Blot skal der fremhæves nogle enkelte træk. Det er således værd at anføre, at man i flere landes bestræbelser på at stimulere virksomhedernes udnyttelse af eksisterende informationstilbud har lagt stor vægt på en *geografisk spredning* af informationsgivningen — også i lande med mindre geografisk udstrækning end Danmark.

Således har der i *Holland* igennem en årrække været en udbredt regional konsulentvirksomhed, specielt for små og middelstore industrivirksomheder vedrørende tekniske og i nogen grad også økonomiske problemer, Rijksnijverheidsdienst (RND). Desuden er der ligeledes på regionalt plan adgang til vejledning især om juridiske og økonomiske forhold for alle arter af mindre virksomheder, altså også detailhandel, transportvirksomheder etc., Rijksmiddenstandsvoorlichtingsdienst (RMVD). I forbindelse med den regionale konsulenttjeneste lægger man stor vægt på det kendskab til lokale forhold, som regionalt placerede konsulenter opnår.

RND's regionale konsulenttjeneste er opdelt i 4 hoveddistrikter med 12 afdelingskontorer, der i alt beskæftiger ca. 30 konsulenter og konsulentassistenter, hvortil kommer kontorpersonale. Konsulenterne er alle ingeniører med mindst 5 års praktisk erfaring i produktion i den private industri. De regionale konsulenter har først og fremmest til formål på stedet at rådgive den mindre industri i tekniske spørgsmål, men da mange problemer for de mindre virksomheder ikke blot er af teknisk art, men tillige har forbindelse med økonomiske og kommercielle spørgsmål, må konsulenterne også være i stand til at bistå på dette område. På det tekniske felt kan den regionale konsulent, hvis han ikke selv er i stand til at klare opga-

[1]) i informationsbetænkningen.
[2]) jfr. i øvrigt bind II, bilag 1.

ven, trække f. eks. på RND's laboratorium, RND's kemiske ingeniører eller på de forskellige research-institutter, som i øvrigt findes i landet. På det økonomiske område vil den regionale konsulents bistand ofte bestå i henvisning til andre rådgivningsmuligheder, herunder RND's egen centraliserede virksomhedsledelsesafdeling. Konsulenterne etablerer lokale diskussionsgrupper og leder disse. Der er dog endnu (i 1966) kun få sådanne grupper inden for industri og håndværk, foreløbig inden for vaskeribranchen, værktøjsfremstilling, træbearbejdning og konfektion.

RND's virksomhed er gratis, dog at de rådsøgende ved afdelingen for virksomhedsledelse og ved udviklingslaboratoriet som hovedregel selv må betale ca. halvdelen af udgifterne.

Under RMVD sorterer 12 regionale konsulenter, der har til formål at oplyse mindre og mellemstore virksomheder (hvis størrelse er nøjagtigt fastsat) om de muligheder, der er for bistand både for så vidt angår bedriftsøkonomiske og andre ledelsesmæssige opgaver og for så vidt angår finansieringsbistand samt juridisk vejledning vedrørende etablering og i øvrigt om lovregler af betydning for erhvervsvirksomhederne. Også konsulenterne under RMVD har etableret og leder diskussionsgrupper med ikke over 12-15 deltagere med henblik på erfaringsudveksling. I 1966 var ca. 100 sådanne grupper i funktion.

RMVD's oplysningsvirksomhed er gratis.

Fra *Norge* kan nævnes, at der er opbygget et net af lokale (regionale) produktivitetsudvalg. Der eksisterer (1966) 15 sådanne udvalg eller komiteer. De lokale udvalg forestår et ret mangfoldigt arbejdsprogram omfattende bl.a. efteruddannelsesaktiviteter (kursusvirksomhed), lokale undersøgelsesopgaver og lokal rådgivningsvirksomhed samt lokale samarbejdsprojekter. Informationsvirksomhed indtager en væsentlig del af udvalgenes opgaver, og formidling af information fra de mere centraliserede informationstjenester til de lokale virksomheder indtager en stigende plads i det lokale arbejde.

Endvidere har Statens teknologiske institut i Oslo i forbindelse med bestræbelserne på at regionalisere rådgivningsvirksomheden etableret såkaldte distriktsvejledningstjenester, placeret i forskellige egne af landet, som regel med en teknisk og en økonomisk konsulent. I disse tjenester er gennemført forskellige former for rådgivning, således f.eks. »virksomhedsvejledningskursus«. Ved denne kursusform kombineres undervisning i driftsøkonomi med individuel vejledning for de enkelte deltagende ledere i kurset. Formen nødvendiggør, at antallet af deltagende virksomheder (den enkelte virksomhed kan sende flere deltagere) er begrænset til 10. Det er oplyst i en rapport fra Teknologisk Institut i København om denne norske rådgivningsvirksomhed, at 40 pct. af deltagerne kommer fra virksomheder med under 20 beskæftigede.

Som en udbygning af denne særlige rådgivningsform har man i Norge endvidere etableret en gruppekonsultationsform, der betegnes som »virksomhedsledersamling«. Denne aktivitet har udover konsultationer til formål at etablere et lokalt samarbejdsmiljø, der skulle resultere i dannelse af samarbejds- eller ERFA-grupper. Disse samlinger varer i alt 4 uger og består i hovedtræk af:

Indledende konference (2 dage)
Virksomhedsbesøg (1 uge)
Konference/kursus (2 dage)
Virksomhedsbesøg (2 uger)
Plenarmøde (3 dage); derudover arrangeres særlige follow-up foranstaltninger.

Hver virksomhedsledersamling er begrænset til 15 deltagende virksomheder. Der har siden 1960 været afholdt 14 sådanne samlinger. En sådan aktivitet må tilpasses de lokale forhold.

Som et enkelt eksempel på andre landes diskussion kan nævnes, at der i *England* på en konference i juni 1967 blev fremlagt en redegørelse fra en arbejdsgruppe, nedsat af National Economic Development Office, der har undersøgt produktivitetsfremmende konsulenttjenester inden for industrien og mulighederne for, at disses effektivitet kan forbedres. Fra gruppens rapport kan fremdrages, at gruppen på basis af en spørgeskemaundersøgelse mener at kunne konstatere, at mindre virksomheder foretrækker konsulenttjenester tilsluttet egentlige brancheorganisationer, idet sådanne virksomheder føler sig mere knyttet til sådanne organisationer end til landsdækkende organisationer af tværfaglig eller mere generel art. Gruppen mener, at der er størst behov for støtte i de industrigrene, hvor små og middelstore virksomheder er dominerende, og fremhæver, at særligt for mindre virksomheder er det betydningsfuldt at fremme det lokale og regionale produktivitetsarbejde. Uanset det overordentlig store antal organisationer og institutioner, der bringer information, mener gruppen, at det er

bedre at udvikle og udbygge en organisation, der allerede arbejder med en tilfredsstillende konsulenttjeneste, uafhængigt af hvem der står for den, end at oprette nye organisationer. Endelig fremhæves betydningen af, at informationsvirksomheden er detailleret og bringer praktiske konkrete råd snarere end oplysninger af mere generel art. Om statsstøtte til informationsaktiviteter anføres, at den i videst muligt omfang bør gives som hjælp til selvhjælp.

I England er der i de senere år opbygget et ganske omfattende net af rådgivningsfaciliteter, der specielt sigter mod de mindre virksomheders informationsbehov. Siden 1964 er der således, som led i et Industrial Liaison Scheme under Ministry of Technology (og i samarbejde med Department of Education and Science), etableret et betydeligt antal Industrial Liaison Centres hovedsagelig tilknyttet de lokale Colleges of Technology. I april 1965 var etableret 18 af disse centre, og målet var at nå op på et antal af 70 (for England og Skotland). Hovedopgaven for Industrial Liaison Officers tilknyttet disse centre er i en press notice fra Ministry of Technology gengivet således:

»The main function of Industrial Liaison Officers is to visit firms in a prescribed area around the college, with particular attention to smaller firms, and to encourage them to make greater use of the scientific and technological resources of various local and national bodies, including their own technical college.«

De lokale centres virksomhed understøttes og koordineres af i alt 8 Regional Offices, som dækker de »planning regions«, som England er opdelt i under Department of Economic Affairs. De 8 »Regional Offices« er repræsenteret i Regional Planning Boards og andre lokale (regionale) offentlige organer og varetager i øvrigt en række opgaver for Ministry of Technology.

På foranledning af rapporten fra ovennævnte arbejdsgruppe vedrørende konsulenttjenester — der bl. a. klarlagde, at det var de mindre virksomheder, der kendte mindst til de eksisterende rådgivningsfaciliteter - har the British Productivity Council (BPC) siden 1966 opbygget et omfattende net af Local Productivity Offices. BPC's virksomhed kanaliseres gennem 17 BPC-Regional-Offices (i England, Skotland og Wales) og videre gennem 143 Local Productivity Committees eller Local Productivity Associations (LPA). Det er ved disse lokale LPA's, at der i de sidste år er blevet tilknyttet Local Productivity Officers. Ifølge en meddelelse i *Target*, February, 1968, er omfanget af dette arbejde allerede på 7000 individuelle virksomhedsbesøg pr. år. De lokale productivity officers har i første række til opgave at animere virksomhederne til at anvende de eksisterende informationsorganer (i form af kursus, i rådgivning etc.) og at sikre kontakt til disse organer. Alle virksomheder kan kontaktes, men arbejdet er især beregnet for virksomheder med under 750 ansatte.

Opgaverne og samarbejdet i øvrigt med de ovennævnte Industrial Liaison Officers er nærmere angivet i følgende meddelelse fra *Target:*

»A productivity officer introduces firms to the wide range of LPA services which can assist them, such as conferences, seminars, and specialist groups in which techniques and their practical application can be studied in greater depth, often on the premises of firms.

Of particular value are mutual-aid schemes, by which visits can be arranged to local firms ready to display, and discuss, almost any technique and piece of equipment.

Visits help productivity officers to assess what firms need most from LPA programmes and to recommend additions or modifications to them.

Each productivity officer has had a number of years' practical experience in industry, mostly in production engineering. He is, therefore, at times able to offer advice directly from his own knowledge.

The Panel of the LPA which employs him regularly considers reports by him on his work and, within the broad terms of reference given by the BPC, decides local priorities and policies.

The productivity officer keeps in close touch with all local services, particularly those of the Ministry of Technology industrial liaison officers. Cases in which overlap might occur are quickly settled by local discussion and there is close liaison on programmes of visits.«

Ud fra de i det foregående anlagte synspunkter finder kommissionen, at der er *behov for dels en vis udbygning, dels en vis koordinering af informationsgivningen.*

For så vidt angår udbygningen vil kommissionen fremhæve, at der som foran anført er et særligt behov for udvidelse af informationen om administrative og ledelsesmæssige emner, navnlig salg og økonomi.

Med hensyn til koordineringen forudsætter man, at de råd, udvalg eller styrelser af sagkyndige, der findes i forbindelse med de institutioner og organisationer, der med statstilskud yder informationstjeneste, fortsat vil have denne for øje, og at de i øvrigt i forbindelse med de for tiden stedfindende overvejelser om udbygning af informationsgivningen vil give hensynet til en koordineret udbygning mellem alle informationsorganer og mellem såvel den brancheorienterede som den tværgående information en fremskudt plads.

Til fremme af effektiviseringen og udbygningen af informationsaktiviteterne i overensstemmelse med de foran anlagte synspunkter foreslår kommissionen, at følgende 3 aktiviteter sideløbende udbygges:

1. Rådgivning
2. Spredning af kendskabet til informationstilbudene og
3. Gruppesamarbejdskonsulenter.

1. Rådgivning.

Som foran anført må rådgivning, herunder navnlig individuel rådgivning, anses for at være af særlig værdi for mindre virksomheder, der ikke selv kan besidde fornøden ekspertise på alle områder. Som det fremgår af spørgeskemaundersøgelsen, benyttes denne informationsform kun i meget begrænset omfang. Kommissionen finder imidlertid, at mindre virksomheder i et stigende antal vil blive nødsaget til at støtte sig på rådgivning udefra, hvis de skal formå at hævde deres position i forhold til de større virksomheder, som selv kan ansætte eksperter. I betragtning af, at der er tale om en bekostelig informationsform, vil kommissionen derfor foreslå, at der på kortere sigt gennemføres nedenstående *forsøg,* der skulle sigte på at afprøve forskellige former for konsulentbistand med henblik på, at bistanden mod betaling efterhånden indgår som et led i den normale drift af mindre virksomheder:

a) Erfaringer fra udlandet synes at vise, at der gennem ret kortvarige *kontaktbesøg* af en konsulent (varighed fra nogle få timer op til 2-3 dage) kan ydes en ikke ringe bistand til de virksomheder, der besøges. Formålet med sådanne kontaktbesøg er i første række at vise virksomhederne, hvad de kan vinde ved konsulentbistand, idet der som led i besøget påvises - og muligvis afhjælpes - eventuelle mangler i ledelse og drift samt i givet fald henvises til yderligere konsulentbistand om nærmere anførte problemer i en bestemt institution eller organisation til løsning af virksomhedens vanskeligheder; denne yderligere rådgivning kan eventuelt ske i form af forslag om en totaldiagnose.

Da formålet i første række må være at få virksomheder i tale, må kontaktbesøget være gratis. Den yderligere rådgivning må formentlig betales efter sædvanlige takster, men kunne muligvis som led i en forsøgsrække udfra den samfundsmæssige interesse i, at virksomhederne effektiviseres, tilbydes til en lavere takst end normalt.

Sådanne kontaktbesøg kunne måske koncentreres om brancher, der er indstillet på at tilbyde deres medlemmer konsulentbistand i kraft af en abonnementsordning.

Om udgifterne ved at iværksætte kontaktbesøg skønnes det, at én konsulent vil kunne gennemføre ca. 10 kontaktbesøg pr. måned, idet der må påregnes spildtid, hvor konsulenten bliver afvist, tid til rapportarbejde etc. Forsøget bør, når det iværksættes, mindst omfatte 100 kontaktbesøg (svarende til 1 konsulent i et år). Udgiften hertil vil andrage ca. 100.000 kr. i).

b) Som en særlig intensiv rådgivningsform må nævnes *totaldiagnose.* Ved en totaldiagnose foretages en helhedsvurdering af virksomheden med henblik på, om anvendt teknik, regnskabsføring o.s.v. er afstemt med salgsmuligheder, beliggenhed m.v., alt under hensyn til den tekniske udvikling, branchen er inde i. Til belysning af, hvorvidt en sådan analyseform egner sig i bestræbelserne på at fremme de mindre virksomheders effektivitet, *foreslås, at der som et forsøg gennemføres totaldiagnoser for et antal mindre virksomheder,* udtaget ved kontaktbesøgene. Udgifterne ved en totaldiagnose af en enkelt virksomhed, der forudsætter medvirken af såvel en økonomisk som en teknisk konsulent, anslås til at ville koste fra 3-8.000 kr., alt efter virksomhedens størrelse og undersøgelsens omfang [2]).

[1]) De teknologiske institutter gennemfører ved de såkaldte håndværkskonsulenter på eget initiativ i et vist omfang gratis kontaktbesøg hos mindre virksomheder, dog normalt ikke udover en dag.

[2]) Kommissionen er bekendt med, at der på forsøgsbasis inden for enkelte brancher er gennemført totaldiagnoser. Efter forsøgene skønnes udgifterne pr. virksomhed at ville være 5-10.000 kr., eventuelt mere, afhængigt af virksomhedens størrelse og administrative stade.

c) Behovet for en analyse af en virksomheds økonomiske forhold er i reglen særligt påtrængende, når den pågældende virksomhed søger lån med henblik på rationalisering, udvidelse eller omlægning. Blandt de virksomheder, der søger lån i henhold til lov om lån til håndværk og mindre industri, har man hidtil i en række tilfælde ladet de teknologiske institutter foretage en vis *analyse af det projekt, hvortil lån søges,* og i det hele en nærmere undersøgelse af virksomhedens forhold. På grundlag heraf stilles, såfremt lån ydes, eventuelt betingelser for långivningen, f.eks. med hensyn til driftskapitalens størrelse, ligesom de pågældende virksomheder evt. må underkaste sig regnskabsmæssigt tilsyn. Denne analyse og vurdering, der nærmer sig en totaldiagnose, bekostes af det offentlige som et led i långivningen og som en støtte til håndværksvirksomheder og mindre industrivirksomheder. Der blev i 1967 til de teknologiske institutter udbetalt ialt ca. 275.000 kr. i forbindelse med behandlingen af og tilsyn med lånesager for Engsudviklingsdirektoratet. Af dette beløb er ca. 170.000 kr. anvendt til forundersøgelser i 135 virksomheder, medens resten er anvendt til regnskabstilsyn omfattende 1150 sager + et lille beløb til rejseudgifter.

Erfaringerne fra denne lånevirksomhed har, som det også fremgår af Teknologisk Instituts Håndværkerundersøgelse, været gunstige, og det ville muligvis være ønskeligt, om en sådan rådgivning i et vist omfang også kunne gennemføres, når håndværksvirksomheder og mindre industrivirksomheder søger lån i banker og sparekasser. Kommissionen foreslår derfor, at der *forsøgsvis* åbnes adgang til, at banker og sparekasser i tilfælde, hvor håndværksvirksomheder og mindre industrivirksomheder søger lån i forbindelse med rationalisering, udvidelse eller omlægning, kan henstille, at der, inden et sådant lån bevilges, f.eks. af de teknologiske institutter foretages en analyse med tilhørende rådgivning af virksomhedens ledelsesforhold. Uden en væsentlig udvidelse af de teknologiske institutters personel vil det ikke være muligt for disse at påtage sig en sådan udvidet analyseundersøgelsesvirksomhed, hvorimod de antagelig vil kunne gennemføre et meget begrænset antal analyser på forsøgsbasis.

Til belysning af udgifterne ved en sådan analyse og rådgivning skal — idet man i øvrigt henviser til det foran anførte om udgifterne i forbindelse med behandlingen og tilsyn med lånesager for Engsudviklingsdirektoratet - bemærkes, at den forudsætter deltagelse af såvel en økonomisk som en teknisk konsulent i henholdsvis antagelig 3–4 og et par arbejdsdage, og udgiften ved én enkelt analyse med tilhørende rådgivning må derfor anslås til 3—5.000 kr.

d) Baseret på de erfaringer, som indvindes gennem analyse og bistand i forbindelse med låneoptagelse og et antal totaldiagnoser, foreslår kommissionen endvidere, at der som forsøg gennemføres nogle *kombinerede virksomhedskurser,* hver omfattende ca. 10 virksomhedsledere.

Her skal der foregå en *kombineret kollektiv og individuel rådgivning* baseret på deltagernes erfaringsudveksling og problemformuleringer, jfr. de side 114 [1]) beskrevne norske forsøg. Til kombinerede kurser forudsættes anvendt 3 til 6 konsulenter alt efter antallet af deltagende virksomheder. Kurserne skønnes at skulle vare 4 uger, ligesom virksomhedsledersamlingerne i Norge. Når der ses bort fra udgifter ved deltagernes ophold kan udgifterne ved et kursus med 10 til 20 deltagende virksomheder formentlig sættes til 50-100.000 kr. [2])

Formålet med disse forsøg er som anført først og fremmest at gøre mindre virksomheder indstillet på som en normal udgift over deres driftsbudget at benytte *individuel rådgivning.* Selv om der til denne rådgivningsform i en forsøgsperiode, der formentlig må strække sig over et par år, må ydes større tilskud end i øvrigt gældende, forudsættes det, at et heldigt resultat af forsøgene skulle få den virkning, at det offentliges støtte til rådgivning på længere sigt ikke behøver at forøges.

Som et led i værdien af at gøre rådgivning attraktiv bør der i øvrigt fortsat lægges stærk vægt på konsulenternes efteruddannelse, således som også anført side 121 under pkt. 5 [1]).

Det er kommissionens opfattelse, at de ovennævnte forsøg må kunne gennemføres som led i de eksisterende informationsorganers administration, men næppe fuldtud inden for disses økonomiske rammer.

2. Spredning af kendskab til informationstilbudene.

a) Udfra synspunktet om, at kendskabet til informationsmulighederne spredes mest effek-

[1]) i informationsbetænkningen.
[2]) Teknologisk Institut i København har fra 1967 gennemført enkelte virksomhedsledersamlinger.

tivt ved at lette mulighederne for lokalt at kunne komme i kontakt med såvel centrale som lokale informationsorganer, foreslås det, at den igangværende udbygning af *lokal informationstjeneste* fortsættes. Kommissionen er således bekendt med, at de teknologiske institutter er indstillet på at gennemføre udvidet lokal rådgivning ved en udvidelse af den i forbindelse med overflytningen fra Håndværksrådet til de teknologiske institutter i 1965 etablerede informations- og kontakttjeneste.

Også andre kursusarrangører, således f.eks. Arbejdsgiverforeningen og Industrirådet samt enkelte brancheorganisationer, har i stigende grad udbygget deres lokale aktivitet eller har planer herom ved etablering af nye kursusejendomme eller andre lokale aktiviteter. Endvidere sigter Håndværksrådet gennem oprettelse af sin oplysnings- og konferencetjeneste ligeledes mod at stimulere sine lokale medlemsorganisationers interesse for lokalt informationsarbejde.

I betragtning af de mange nye veje, der her søges betrådt, afstår kommissionen fra på nuværende tidspunkt at stille konkret udformede forslag om strukturering af en regional informationstjeneste. Herved forventer man imidlertid, at de igangværende bestræbelser nøje koordineres med henblik på, at informationstjenesterne får en ensartet karakter landet over.

Herefter er man indstillet på i den endelige betænkning at tage den i mellemtiden skete udbygning op til bedømmelse [1]).

b) Til yderligere støtte for udbredelsen af kendskabet til informationsnettet foreslås det, at der jævnsides med udbygningen af de lokale kontaktveje til informationstjenesterne udarbejdes en *skriftlig vejviser* om informationsnettet. Uagtet kommissionen herved går ud over sit arbejdsområde, foreslås det, at en sådan vejviser ikke begrænses til håndværket og den mindre industri, men i princippet omfatter hele erhvervslivet. Foruden at kunne supplere de ovenfor omtalte foranstaltninger til fremme af den lokale informationsformidling vil vejviseren i sig selv være et hjælpemiddel for de forskellige såvel centrale som lokale informationsorganer. Herudover påregner man, at vejviseren i en vis udstrækning også vil finde vej til de enkelte virksomheder, i hvert fald de lidt større, og endelig viser erfaringerne fra en tidligere af produktivitetsudvalget udgivet teknisk-økonomisk vejviser, at denne anvendes af en række hjælpeorganer for erhvervslivet såsom skoler og biblioteker. Vejviseren skal kortlægge de eksisterende informationsfaciliteter i form af egentlig rådgivning, kursusvirksomhed, bistand gennem forskningsarbejde m.v. inden for såvel teknisk-faglige som økonomiske og øvrige ledelsesmæssige områder.

Vejviseren må derfor indeholde referencer til de undervisningsinstitutioner, som har mulighed for at yde service over for erhvervslivet, forskningsinstitutioner og arbejdsmarkedets og erhvervenes organisationer, herunder disses konsulenttjenester, samt til de forskellige institutter, som yder informationsbistand til erhvervslivet, herunder ikke mindst de teknologiske institutter.

Yderligere bør vejviseren indeholde anvisninger på, hvorledes man benytter de forskellige former for rådgivning, som ydes af private virksomheder, f.eks. revisionsfirmaer, konsulentfirmaer og rådgivende ingeniører med henvisning til disse virksomheders organisationer [2]).

Da den her skitserede opgave har en udpræget tværgående karakter, finder man, at den må kunne finansieres af erhvervsfondens produktivitetsmidler, således at en ikke ringe del af udgifterne ved udgivelsen — der sandsynligvis vil beløbe sig til 50-100.000 kr. - dækkes ved tilskud fra produktivitetsmidlerne. Vejviseren bør i øvrigt sælges gennem boghandelen.

3. Gruppesamarbejdskonsulenter.

Uanset at kommissionen ikke endeligt har udformet sine anbefalinger af, hvorledes mindre

[1]) Siden kommissionen afgav sin foreløbige betænkning, er der sket en fortsat udbygning af de forskellige institutioners og organisationers lokale aktiviteter. Endvidere har de teknologiske institutter og Håndværksrådet efter anmodning fra kommissionen drøftet, i hvilke former man i givet fald kunne etablere regionale informationscentre, hvis primære opgave skulle være at vejlede virksomhederne om, hvor de bedst får den rådgivning, de i den konkrete situation har brug for, og således vænne virksomhedslederen til at betjene sig af de mange foreliggende rådgivnings- og informationsmuligheder. Disse drøftelser er resulteret i det i afsnit 5 omtalte forslag.

[2]) Sekretariatet for Danmarks Erhvervsfond har i det forløbne år overvejet og også ført visse forhandlinger om udarbejdelsen af en sådan vejviser. Man er herefter kommet til det resultat, at en vejviser bedst udarbejdes på et noget andet grundlag end det af kommissionen foreslåede, jfr. nærmere i afsnit 5.

virksomheders effektivitet kan fremmes gennem samarbejde om afsætning, indkøb og produktion m.v., har man dog tilendebragt sine overvejelser så vidt, at man er enige om, at virksomhedssamarbejde er en af vejene til øget effektivitet.

Man finder derfor allerede nu anledning til at foreslå, at der med henblik på at fremme gruppesamarbejde mellem en række virksomheder - jfr. det gruppesamarbejde, som foregår inden for de af erhvervsfonden støttede eksportkonsulentarrangementer - kan ydes støtte til konsulenter, der skal forberede og igangsætte sådanne grupper. Det skal herved bemærkes, at organisationerne og de teknologiske institutters konsulenter vil kunne medvirke hertil og i enkelte tilfælde allerede har gjort det. Herudover vil der formentlig være behov for, at grupper af virksomheder selv — på grund af de nære samarbejdsforhold - som ved eksportkonsulentarrangementerne kan ansætte en »gruppesamarbejdskonsulent«. Tilskud til en sådan vil formentlig - i hvert fald forsøgsvis - kunne ydes af handelsministeriets og/eller boligministeriets produktivitetsmidler.

I det omfang, sådanne konsulenter ansættes af de teknologiske institutter eller af erhvervsorganisationer, må det være naturligt, at der ydes tilskud til disse konsulenttjenester i overensstemmelse med lov om teknologiske institutter og konsulentvirksomhed. Såfremt der bliver tale om, at en gruppe af virksomheder selv ønsker at ansætte en sådan konsulent, foreslår kommissionen, at dette sker på samme grundlag som de af erhvervsfonden støttede eksportkonsulentarrangementer. Der betales da i en vis kortere periode - oftest for ét år ad gangen og som regel ikke over 3-4 år - halvdelen af udgifterne ved vedkommende konsulents løn (indtil et vist maksimumsbeløb) og halvdelen af vedkommendes rejse- og opholdsudgifter.

Statstilskud til en enkelt gruppesamarbejdskonsulent vil, når hensyn tages til udgifterne ved en eksportkonsulent, næppe overstige 40-50.000 kr. pr. år. Midler hertil bør formentlig fremskaffes af erhvervsfondens produktivitetsmidler. Det er kommissionens opfattelse, at der foreløbig næppe vil være tale om mange sådanne arrangementer, og at der derfor, hvis det ikke kan klares af de allerede afsatte midler til produktivitetsfremmende foranstaltninger, på dette område i hvert fald kun ville forudsættes en meget begrænset udvidelse af de midler, der i henhold til erhvervsfondsloven stilles til rådighed for handelsministeriets og boligministeriets produktivitetsudvalg [1]).

Udover at stille foranstående konkretiserede forslag til på 3 områder at foretage en sideløbende udbygning af informationsaktiviteterne ønsker kommissionen at fremsætte følgende 5 *mere alment affattede anbefalinger angående informationsarbejdets indhold og tilrettelægning:*

1. De forskellige aktiviteter i form af møder, stævner, konferencer o.s.v. bør tilrettelægges på en sådan måde, at de *appellerer til* den enkelte deltager om at søge *dyberegående information* i form af f.eks. kurser, konsulentbistand o.s.v.

2. Aktiviteterne bør gennemføres på en sådan måde - *geografisk og tidsmæssigt* - at der er mulighed for lederne af de mindre virksomheder til at afse tid fra deres daglige arbejde til at benytte sig af de foreliggende informationstilbud.

3. Arrangørerne bør under hensyn til den mangfoldighed af aktiviteter, der findes, søge at bistå de mindre virksomheder med at *finde, hvor information* bedst egnet til løsning af deres problemer kan søges og i øvrigt gennemføre foranstaltninger med henblik på at forbedre virksomhedernes *evne til at modtage information.*

4. Efteruddannelsesarrangementer bør *koordineres* med den mere grundlæggende *undervisning,* herunder med de af undervisningsministeriet forestående kurser til uddannelse af ledere af eller i håndværksvirksomheder. Efteruddannelsesarrangementerne må i øvrigt tilrettelægges indholdsmæssigt under hensyntagen til del-

[1]) Om de forskellige former for samarbejde, herunder egentligt gruppesamarbejde, henvises nærmere til kapitel VII. I øvrigt arbejder som anført i kapitel VII specielt Jydsk Teknologisk Institut med etablering af samarbejdsgrupper. Endvidere kan som et særligt arrangement anføres, at der af handelsministeriets produktivitetsudvalg i vinteren 1969 er givet tilskud til Foreningen af Værktøjsmaskinfabrikanter til en konsulent i industriel formgivning. Selv om formålet med en sådan konsulent i første omgang er, at bevidst formgivning kan medvirke til en forenkling og standardisering af enkeltdele og komponenter, påregnes dette på længere sigt at kunne fremme produktionsdelingen blandt foreningens medlemmer.

tågernes foregående uddannelse (der oftest vil være afhængig af vedkommendes alder).

5. Der bør fortsat *ske efteruddannelse af konsulenterne*, herunder ved erfaringsudveksling mellem konsulenter fra forskellige brancher og erhverv, og efteruddannelsen bør tilpasses eventuelle nye former for bistand til mindre virksomheder.

Som det fremgår af det foranstående, har kommissionen for så vidt angår enkelte forslag ment det muligt at kunne anslå et nogenlunde skøn over, hvad udgifterne til gennemførelse af kommissionens forslag vil andrage. I det omfang der er tale om forsøg eller andre forholdsvis begrænsede foranstaltninger, vil man gå ud fra, at de som hovedregel vil kunne gennemføres inden for rammerne af de sædvanlige bevillinger for statstilskud, som herved forudsættes øget i forhold til pris- og lønstigninger. I enkelte tilfælde kan selv et forsøg muligvis ikke gennemføres inden for de sædvanlige rammer, idet forsøget forudsætter et større tilskud end normalt, hvilket formentlig igen kan tænkes at forudsætte en særlig bevilling.

Hvad særlig angår udbygningen af individuel rådgivning som ovenfor skitseret vil det som anført ikke være muligt på forhånd at fastlægge de samlede omkostninger herved. Kun en del heraf skønnes at kunne gennemføres inden for de sædvanlige bevillingsrammer.

Som baggrund for vurderingen af udgifterne ved udbygning af informationsvirksomheden kan for så vidt angår de *teknologiske institutter* oplyses, at statens tilskud i finansåret 1967/68 og i de tre-årige budgetter er anslået til følgende beløb:

1967/68	37	mill. kr.
1968/69	41,5	mill. kr.
1969/70	46	mill. kr.
1970/71	51	mill. kr.

De enkelte institutter påregner store bygningsudvidelser, og samtlige institutter regner med at forøge deres personale med ca. 10 pct. pr. år.

Kommissionen skal i den forbindelse henlede opmærksomheden på, at det for de teknologiske institutter i det omfang, aflønningen ikke lader sig indpasse i de bestående overenskomster, hidtil ikke altid har været muligt at sikre kvalificerede konsulenter tilstrækkeligt gode ansættelsesvilkår.

Sekretariatet for Danmarks Erhvervsfond, der som anført administrerer statens tilskud til konsulentbistand, har for de kommende år regnet med følgende beløb i finansåret 1967/68 og i de treårige budgetter:

1967/68	6,5	mill. kr.
1968/69	6,5	mill. kr.
1969/70	7,0	mill. kr.
1970/71	7,5	mill. kr.

Ovennævnte beløb omfatter statens tilskud til konsulenttjenester inden for arbejdsmarkedets organisationer samt til erhvervsorganisationer og institutioner inden for industri, håndværk, anlægsvirksomhed, transport, handel og omsætning i øvrigt, altså ikke blot til konsulenter inden for håndværk og mindre industri.

4. Sammenfatning.

Kommissionen har i det foregående foretaget en gennemgang af det eksisterende informationsnet (kap. 2–4) [1]) og på denne baggrund søgt at vurdere informationsgivningens betydning specielt med henblik på håndværkets og den mindre industris behov (kap. 5) [1]).

Kommissionen har dernæst (i kap. 6, 1) [1]) fremlagt en række synspunkter på, hvorledes indholdet i, formen for og den organisatoriske opbygning af informationsgivningen bedst imødekommer behovene for information inden for dette erhvervsområde. Herunder påpeges, at der er behov for visse udbygninger og en vis koordinering af de eksisterende informationsaktiviteter. Som forholdene er i dag, tiltrænges der navnlig en udbygning af information om afsætningsmæssige, økonomiske, administrative og ledelsesmæssige problemer.

I overensstemmelse med de anlagte synspunkter stiller kommissionen (i kap. 6, 2) [1]) forslag om, at følgende tre informationsformer udbygges sideløbende, uden at man har ment at kunne give en af dem prioritet for de andre:

1. Rådgivning
2. Spredning af kendskabet til informationstilbudene (lokal informationstjeneste og udgivelse af en vejviser) og
3. Gruppesamarbejdskonsulenter.

Kommissionen er klar over, at de med individuel rådgivning forbundne omkostninger er så betydelige, at man ikke kan påregne, at en

[1]) i informationsbetænkningen.

væsentlig udvidet individuel rådgivning i det lange løb kan baseres på offentlige tilskud. Samtidig anser man imidlertid denne aktivitet for særdeles effektiv og går ud fra, at mindre virksomheder for at bevare deres konkurrenceevne over for større på længere sigt vil nødsages til at søge rådgivning udefra som et modsvar til, at større virksomheder ofte råder over megen ekspertise blandt de ansatte.

Kommissionen foreslår derfor, at der på forsøgsbasis afprøves forskellige former for specielt individuel rådgivning. Målet med disse forsøg skulle være at indvinde erfaringer med hensyn til de mest effektive former for rådgivning med henblik på, at mindre virksomheder efterhånden betragter konsulentbistand som en naturlig driftsomkostning.

Som nævnt i indledningen udsendes nærværende betænkning som *foreløbig.* Dette skyldes navnlig, at kommissionen i sin endelige betænkning ønsker at kunne tage de fremsatte synspunkter op til revision i lys af den udvikling, der måtte være foregået på informationsgivningens område i mellemtiden. Desuden forudser man, at de dele af kommissionens undersøgelsesarbejde, som endnu ikke har kunnet afsluttes, kan gøre det ønskeligt at fremsætte supplerende forslag - muligvis specielt for enkelte brancheområder.

5. Kommissionens yderligere overvejelser og forslag.

Som allerede fremhævet i den foreløbige betænkning om information, der blev udsendt i sommeren 1968, finder kommissionen det af den største betydning, at der fortsat gennemføres en koordinering af de forskellige former for information og rådgivning. Man forudsætter fortsat, at de råd, udvalg eller styrelser af sagkyndige, som leder de informationsgivende organer, har denne koordinering for øje. Samtidig skal man, idet man i øvrigt henviser til kapitel X: Håndværkets og industriens organisationer, fremhæve nødvendigheden af, at også de enkelte organisationer i forbindelse med etableringen og udbygningen af deres bistand over for medlemskredsen tager fornødent hensyn til aktiviteternes rette indpasning i det samlede informationssystem.

Som det i øvrigt fremgår af det foranstående, er i tiden, siden den foreløbige betænkning om information blev udsendt, visse af de af kommissionen fremsatte forslag i nogen udstrækning ført ud i livet. De derved indvundne erfaringer sammenholdt med kommissionens arbejde med beslægtede problemer giver herefter kommissionen anledning til at afrunde den foreløbige betænkning med følgende overvejelser og forslag om rådgivning og information:

ad 1. Rådgivning, jfr. side 121-122.

ad a) og b). De af bl.a. de teknologiske institutter gennemførte forsøg med kontaktbesøg og totaldiagnoser har endnu kun haft et begrænset omfang. Da der endvidere er forløbet så kort tid, er det ikke muligt at foretage en endelig vurdering af, hvilken betydning de eventuelt vil kunne få for virksomheder af den kategori, som er omfattet af kommissionens arbejdsområde, og af de omkostninger, der er forbundet hermed.

Når sådanne forsøg kun er gennemført i ret begrænset omfang, skyldes det først og fremmest manglende kapacitet hos de teknologiske institutter, og omkostningerne ved forsøgene. Det er imidlertid institutternes opfattelse, som deles af kommissionen, at det vil være værdifuldt, at forsøgsvirksomheden forøges. Da institutterne - og de erhvervsorganisationer, der eventuelt ligeledes kunne tænke sig at gennemføre sådanne forsøg — kan komme i den situation, at de kun vanskeligt kan forøge denne forsøgsvirksomhed inden for de eksisterende økonomiske rammer, skal kommissionen henstille, at der i en fortsat forsøgsperiode i givet fald søges skaffet udvej for at yde specielle tilskud fra det offentlige til aktuelle projekter.

Kommissionen går i øvrigt ud fra, at forsøgsprojekterne følges meget nøje, og at der eventuelt udarbejdes beretning om deres gennemførelse. Falder forsøgene med kontaktbesøg og totaldiagnoser så heldigt ud, at de siden indgår permanent som led i informationsvirksomheden, bør de efter kommissionens opfattelse finansieres inden for de gældende tilskudsregler. Rådgivning af denne art kan som permanent foranstaltning næppe forventes at få den fornødne effekt, hvis ikke den imødekommer et sådant behov, at de modtagende virksomheder helt eller delvis kan og vil betale herfor. I betragtning af de særligt store krav, som individuel rådgivning i form af totaldiagnoser stiller til kapaciteten, må det, såfremt den antager et væsentligt udvidet omfang eller bliver en for den enkelte virksomhed permanent foranstaltning, tilrådes, at den ydes mod fuld betaling.

ad c). Analyse i forbindelse med virksomheders ansøgning om lån i banker og sparekasser af det projekt, hvortil lån søges, samt rådgivning vedrørende virksomhedsledelsesforhold i forbindelse hermed, er ikke direkte forsøgt gennemført.

Erfaringerne i forbindelse med undersøgelsen af håndværket og den mindre industris finansieringsforhold, jfr. senere under kapitel VIII, og oplysninger om erfaringer fra udlandet tyder imidlertid på, at det vil være overordentlig værdifuldt, om virksomheder, der søger lån i banker og sparekasser, får mulighed for at få en sådan rådgivning, idet utilstrækkelig regnskabsføring og budgettering i mange tilfælde er en medvirkende årsag til, at iøvrigt kreditværdige virksomheder ikke opnår nødvendige lån til drift og anlæg.

Som det nævnes i kapitel VIII, har de teknologiske institutters repræsentant i kommissionen erklæret, at institutterne ser det som en af deres opgaver at bistå ved bedømmelser af låneprojekter fra mindre virksomheder, som långiverne måtte stå usikre overfor, under forudsætning af at den lånsøgende er indforstået hermed. Men også forinden ansøgning indgives, kan der være behov for bistand.

Da der her ofte er tale om en meget dybtgående individuel rådgivning, og kapaciteten er begrænset, må det findes rimeligt, at ressourcerne, som sættes ind på denne opgave, som i karakteren kan nærme sig totaldiagnosen, begrænses af et honorar, der står i rimeligt forhold til det med rådgivningen forbundne arbejde.

ad 2. Spredning af kendskabet til informationstilbudene, jfr. side 122-123.

ad a). Kommissionen har bemærket sig, at der fortsat sker udbygning af forskellige institutters og organisationers lokale aktivitet.

Hvad særlig angår den i informationsbetænkningen omtalte regionale informationstjeneste, jfr. foran side 123, er de teknologiske institutter og Håndværksrådet enedes om at foreslå etablering af regionale informationscentre efter ensartede retningslinjer og med følgende opgaver:

1) Gennem oplysende virksomhed at informere navnlig de mindre virksomheder inden for håndværk og industri om betydningen af produktivitetsfremmende foranstaltninger,
2) at formidle kontakten mellem informationssøgende virksomheder og informationsorganer, der har til formål at yde bistand til løsning af tekniske, planlægningsmæssige og økonomiske spørgsmål,
3) at stå som arrangør af aktiviteter (indtægtsgivende arrangementer) såsom virksomhedsledersamlinger, kurser etc., samt
4) på honorarbasis at stå til rådighed for virksomheder ved løsning af sådanne mindre opgaver, som det vil være uhensigtsmæssigt at søge særlig specialistbistand til.

Hvert center tænkes bemandet med:

1 heltidsansat konsulent med bred erhvervsmæssig baggrund,
1 heltidsansat konsulent med erhvervsøkonomisk uddannelse og
1 heltidsansat konsulent med teknisk uddannelse samt fornøden kontorassistance.

Det er hensigten, at disse centre skal samarbejde med lokale organisationer og foreninger, uddannelsesinstitutioner, myndigheder og erhvervsråd. Til støtte for centrenes virksomhed tænkes lokale rådgivende udvalg etableret.

Centrenes virksomhed tænkes finansieret ved statstilskud efter tilsvarende retningslinjer som gældende for de teknologiske institutters øvrige virksomhed samt ved støtte fra lokale organisationer, institutioner og myndigheder. Efter en indkøringsperiode vil der kunne påregnes en vis indtjening i forbindelse med de nævnte opgaver.

For at få et indtryk af erhvervslivets syn på planerne om oprettelse af sådanne centre har der været ført drøftelser med organisations- og foreningsledere i Vestsjælland og i Sydjylland. Der blev herunder fra erhvervsside i de to områder givet udtryk for positiv interesse.

De teknologiske institutter er indstillet på forsøgsvis - f.eks. inden for hvert af de to nævnte områder - på amtsbasis at etablere et regionalt informationscenter, ligesom der agtes nedsat et udvalg med den opgave at følge forsøgsordningen og vurdere de indvundne erfaringer med henblik på eventuel etablering af en landsdækkende ordning.

Håndværksrådet tillægger oprettelsen af regionale informationscentre overordentlig stor betydning og er indstillet på aktivt at medvirke ved centrenes etablering.

På denne baggrund anbefaler kommissionen, at der tilvejebringes bevillingsmæssig mulighed for gennemførelsen af den nævnte forsøgsordning.

ad b). Sekretariatet for Danmarks Erhvervsfond har i det forløbne år nærmere undersøgt mulighederne for udarbejdelsen af en *vejviser* som foreslået i informationsbetænkningen. Denne skulle som anført foran side 123 indeholde oplysninger om de organer, institutter og organisationer, som har mulighed for at yde service og informationsbistand til erhvervslivet, en kortlægning af informationsfaciliteterne, såvel inden for det teknisk-faglige som økonomiske og øvrige ledelsesmæssige områder, samt om den rådgivning, der ydes af private virksomheder, som f.eks. revisions- og konsulentfirmaer og rådgivende ingeniører med henvisning til disse virksomheders organisationer.

Den i informationsbetænkningen skitserede opgave, der var af tværgående karakter, og som i øvrigt forudsattes ikke at skulle begrænses til håndværket og den mindre industri, synes efter det foreliggende ikke at kunne gennemføres på forretningsmæssig basis af private forlag. Efter de stedfundne undersøgelser mener sekretariatet endvidere, at opgaven må anses for at være så omfattende, at sekretariatet ikke for tiden har kapacitet hertil. Samtidig skønner sekretariatet, at en jævnlig ajourføring må være af afgørende betydning for en sådan vejvisers værdi. Dette ville ligeledes stille meget store krav til arbejdskraft i sekretariatet, som man ejheller vil kunne afsætte hertil. Sekretariatet ville derfor finde det mere formålstjenligt, om sådanne vejvisere udarbejdes på initiativ af enkelte hovedbrancher og kun omfattende sådanne områder.

ad 3. Gruppesamarbejdskonsulenter, jfr. side 123-24.

Erfaringerne fra de ret spredte aktiviteter i form af egentligt gruppesamarbejde, der hidtil er gennemført, tyder på, at det vil være af betydning, om et sådant samarbejde kan igangsættes f.eks af de teknologiske institutter - således som det er sket af Jydsk Teknologisk Institut - eller af erhvervsorganisationer ved disses konsulenter. På den anden side må man gå ud fra, at hverken institutternes eller erhvervsorganisationernes konsulenter på længere sigt vil kunne indpasse det egentlige gennemførelsesarbejde i forbindelse med sådant gruppesamarbejde i deres normale arbejdsopgaver.

Kommissionen finder det derfor fortsat ønskeligt, om der som anført i informationsbetænkningen åbnes mulighed for at yde støtte til gruppesamarbejdskonsulenter efter samme retningslinier som til eksportkonsulenter, jfr. side 144-45. Støtte hertil bør efter kommissionens opfattelse ydes af produktivitetsmidlerne.

Udover de foran anførte bemærkninger til de i den foreløbige betænkning anførte forslag, finder kommissionen anledning til at anføre, at det vil være af største betydning at udbrede effektivitetsfremmende *oplysning og undervisning gennem radio og TV.*

Det er kommissionen bekendt, at Sekretariatet for Danmarks Erhvervsfond forestår en filmstjeneste, der som et særligt led i oplysnings- og uddannelsesbestræbelserne på dette område udlejer film især vedrørende virksomhedsledelse og faglig/tekniske emner. Denne filmstjeneste har været medvirkende til at udbrede interessen for og kendskabet til produktivitetsfremmende foranstaltninger. Som allerede anført i en beretning afgivet i 1965 af et af handelsministeriets produktivitetsudvalg nedsat udvalg om produktivitetsfremmende oplysningsarbejde fandt man, at fjernsynet er det bedste kommunikationsmiddel for bredt anlagt oplysning, og udvalget foreslog, at blandt andet fjernsyn og radio i videre omfang end hidtil burde anvendes som led i det generelle oplysningsarbejde.

Kommissionen har ikke tilstrækkelig mulighed for at bedømme, i hvor vidt omfang disse anbefalinger er fulgt op, men ønsker under alle omstændigheder at henlede opmærksomheden herpå.

Herudover ønsker kommissionen imidlertid at fremhæve, at det som led i den foreslåede voksenundervisning i radio og TV må være af væsentlig betydning, at der etableres undervisning i emner, der kan medvirke til at fremme produktiviteten i erhvervslivet, herunder også i de mindre virksomheder. Med henblik herpå skal kommissionen henstille, at der i givet fald af produktivitetsmidlerne afses visse beløb som støtte hertil, idet man efter det foreliggende går ud fra, at dette vil være en forudsætning for en større indsats af denne art i radio og TV. Undervisningen i radio og TV bør tilrettelægges på en sådan måde, at den koordineres med opfølgningsarbejde gennem lokale instruktører, pjecer, studiekredse eller lignende, idet dette vil være en forudsætning for, at undervisningen får sin fulde værdi.

Kommissionen finder endelig anledning til at udtale, at de med statstilskud gennemførte produktivitets- og eksportfremmende foranstalt-

ninger fortsat må tillægges stor betydning og forudser med sine forslag en yderligere udbygning af sådanne foranstaltninger. Selv om der herved blandt andet tænkes på bistand til den enkelte virksomhed, der på længere sigt bør ske mod fuld betaling, indebærer en fortsat udbygning af informations- og rådgivningskapaciteten og fortsatte eksperimenter med at finde de bedste metoder sådanne omkostninger, at det efter kommissionens opfattelse er bydende nødvendigt, at der med bibeholdelse af tilskudsprocenterne til stadighed sker ajourføring af tilskudsbeløbene fra staten. Denne ajourføring bør ske under hensyntagen til såvel pris- og lønstigninger som udviklingen inden for erhvervslivet, herunder de voksende krav om strukturrationalisering. I denne forbindelse ønsker kommissionen at forny den i informationsbetænkningen fremsatte henstilling om, at de teknologiske institutter får adgang til og mulighed for at ansætte det fornødne kvalificerede personale, herunder både personale til at gennemføre de ovennævnte forsøg og personale til at yde den stærkt påkrævede udvidelse af bistanden med virksomhedernes driftstekniske og -økonomiske problemer.

KAPITEL VII

Specialisering, arbejdsdeling og samarbejde

1. Indledning.

I kapitel II–V er fremdraget en række strukturforskydninger inden for håndværk og mindre industri, i efterspørgslens sammensætning og i samfundet i øvrigt, som alle øver indflydelse på håndværk og mindre industris fremtidige vilkår. Det fremgår heraf som en fælles konklusion, at håndværk og mindre industri ligesom andre erhverv vil stå over for store krav om fortsat tilpasning og modernisering. I visse henseender er kravene til de mindre virksomheder snarere betydeligere end dem, der rettes til de større. Det følger *dels* af, at der er visse fordele knyttet til stordrift fremfor smådrift, *dels* af, at en række af de viste udviklingstendenser går de mindre virksomheder imod.

På denne baggrund redegøres der i nærværende kapitel, der er endelig udarbejdet i slutningen af 1968, for, hvorledes virksomhederne gennem *specialisering, arbejdsdeling og samarbejde* kan fremme effektiviteten. Man har ved beskrivelsen og vurderingen af sådanne midlers egnethed til at forøge effektiviteten søgt at skelne mellem, om de fortrinsvis vedrører henholdsvis indkøb, produktion, underleverandørforhold, afsætning eller administration. Man har endvidere søgt at fremhæve sådanne særlige midler, som man mener specielt egner sig for mindre virksomheder, og herunder fremhævet, hvorvidt anbefalingerne af at tage dem i anvendelse rettes til enkeltvirksomheder, hovedorganisationer, brancheorganisationer, det offentlige etc.

Det skal bemærkes, at det ofte vil være en skønssag, hvorvidt det enkelte middel fortrinsvis tager sigte på f. eks. afsætning eller produktion. Hertil kommer, at mange foranstaltninger vil være af betydning for både afsætningen og produktionen og evt. tillige administrationen. I øvrigt vil det enkelte middel som regel først blive taget i anvendelse inden for én gren af en virksomheds funktionsområde, men senere medføre foranstaltninger af tilsvarende art også inden for andre af virksomhedens funktionsområder.

Da en række af de nedenfor beskrevne former for specialisering, arbejdsdeling og samarbejde hidtil stort set kun har været benyttet af lidt større virksomheder, har man søgt at vurdere, hvorvidt de er anvendelige også for mindre virksomheder.

Hvad særlig angår samarbejde mellem virksomhederne kan der være grund til indledningsvis at fremhæve, at samarbejde i almindelighed og gruppesamarbejde i særdeleshed ofte er forbundet med så store vanskeligheder, at mindre virksomheder ikke bør indlade sig herpå, hvis der består mulighed for, at de i kraft af arbejdsdelingen mellem erhverv og brancher kan få de samme opgaver tilfredsstillende løst ved at udskille dem fra virksomhederne.

2. Indkøb.

a. Indledning.

I sine overvejelser om mulighederne for, at indkøbsarbejdet i håndværk og mindre industri kan effektiviseres, har kommissionen specielt vurderet fordele og ulemper ved, at virksomhederne indleder samarbejde om indkøb.

Man har her hæftet sig ved, at de store ændringer og forskydninger i detail- og engroshandelens struktur, som er omtalt i kapitel IV, kan medføre indskrænkninger i mulighederne for at benytte sig af de traditionelle handelskanaler, hvilket bl. a. kan føre til, at mindre virksomheder nødsages til at ligge med store lagre. Endvidere har man hæftet sig ved, at muligheden for at opnå kvantumsrabatter, risikoen for overhovedet ikke at kunne opnå levering, det ofte besværlige arbejde med at holde sig orienteret om kvaliteter og priser, vanskeligheden ved at vurdere nye varer, forhandlingspositionen over for leverandørerne samt mulig-

hederne for en reduktion i antallet af varianter alt sammen taler for, at en kreds af mindre virksomheder - særlig inden for butikshåndværket - skulle kunne opnå nogle af de fordele, der knytter sig til større virksomheders centraliserede indkøb. Dette gælder ikke mindst indkøb i udlandet.

Over for disse udviklingstendenser og faktorer, der kan motivere et indkøbssamarbejde, står på den anden side det forhold, at mange mindre virksomheder f. eks. inden for fremstillings- eller bygge- og anlægsvirksomhed ofte kun foretager indkøb med henblik på en konkret leverance, idet mange håndværks- og mindre industrivirksomheder har en så varieret og varierende produktion, at de vanskeligt kan disponere på længere sigt, men foretrækker individualiserede indkøb af råvarer og halvfabrikata i relativt små partier og til hurtig levering. Heraf følger, at behovet for indkøbssamarbejde er forskelligt i forskellige brancher, ligesom behovet, hvor der er fri import og en effektiv priskonkurrence blandt leverandørerne, kan være mindre end på områder med stærk konkurrencebinding inden for leverandørkredsen. Endvidere må man være opmærksom på, at indkøbsfællesskab næppe har større betydning for en stor del af de mange mindre virksomheder inden for fremstillings- og bygge- og anlægsområdet, der har behov for direkte kontakt med leverandøren med henblik på råd og vejledning.

b. Beskrivelse og vurdering af indkøbssamarbejde.

Der synes efter det foreliggende hidtil her i landet kun i meget begrænset omfang at være praktiseret indkøbssamarbejde inden for håndværk og mindre industri, og dette samarbejde har naturligt fortrinsvis fundet sted inden for butikshåndværket. I slagterfaget findes således 5 indkøbsforeninger, der har sluttet sig sammen i én indkøbsring - i aktieselskabsform - der først og fremmest varetager indkøb af branchens sekundære varer, f. eks. konserves, emballage m.v., og af produkter, som slagterne under den tidligere næringslov ikke havde adgang til at handle med. Herudover har man netop etableret yderligere et fælles indkøbsselskab for indkøb af ferske kødvarer. Ved placering af samlede ordrer hos slagterierne regner man med at kunne lancere en ugentlig »slagvare« til ens pris hos samtlige medlemmer af indkøbsorganisationen og altså dermed gennemføre et fælles branchefremstød. I dette tilfælde har indkøbssamarbejdet således også et afsætningsmæssigt formål. Efter det oplyste findes der desuden en enkelt indkøbsforening inden for bagerfaget, én i guldsmedefaget, én inden for malerfaget på Sjælland samt én blandt træskomagerne. Herudover kan som et særligt eksempel nævnes, at 6 mindre skibsværfter sammen har købt et savværk, der er indrettet specielt på at levere halvfabrikata til de pågældende værfter. Som et eksempel på samarbejde, der nærmer sig indkøbssamarbejde, kan endelig anføres, at enkelte virksomheder inden for en branche samarbejder om indkøb af maskiner.

Selv om indkøbssamarbejdet således hidtil kun har haft begrænset omfang inden for håndværk og mindre industri, kan man vel antage, at det, ikke mindst når man ser på indkøbssamarbejdets stigende betydning inden for detailhandelen, må forventes efterhånden at få større udbredelse blandt de dele af håndværket, der har lighedspunkter med detailhandelen, d.v.s. især butikshåndværk og i nogen udstrækning reparations- og servicevirksomhed, således som udviklingen inden for slagterfaget netop tyder på. Den omstændighed, at der på leverancer i store partier normalt ydes større rabatter end ved mindre salg, vil specielt inden for disse brancher kunne motivere mindre virksomheder til at etablere fællesindkøb. En yderligere motivering kan være fordelene ved et fælleslager.

Udviklingen henimod stordrift inden for handelen samt den omstændighed, at større vareproducerende virksomheder etablerer egne salgsapparater og derved begrænser de selvstændige grossisters virkefelt, kan muligvis på længere sigt tvinge også de mindre virksomheder, som har behov for mere varierende og individualiserede indkøb, til at etablere egne indkøbsorganer for derved at sikre sig de nødvendige indkøbsmuligheder. Dette er dog næppe en umiddelbart forestående tvangssituation. Kommissionens indstilling til indkøbssamarbejde kan herefter sammenfattes således:

Ved vurderingen af eventuelle fordele ved indkøbssamarbejde må erindres, at fællesindkøb i store partier skaber lageromkostninger enten hos de enkelte deltagere eller hos fællesindkøbet samt distributionsomkostninger inden for fællesindkøbet. Indkøbssamarbejdet vil i virkeligheden oftest bestå i etablering af en ny form for grossistvirksomhed; handels- og distributionsomkostningerne elimineres ikke ved

etablering af fællesindkøb, men der kan være mulighed for at nedbringe dem.

Motiveringen for at etablere fællesindkøb vil ikke være ens hos alle kategorier af håndværks- og mindre industridrivende. Som anført må det være mest nærliggende for den del af området, der har størst lighedspunkter med detailhandelen og et stort forbrug af ensartede varer og emballage. Tilskyndelsen hertil vil formentlig især foreligge, hvis indkøbsforeninger og indkøbssamarbejde vil kunne skaffe medlemmerne så meget større kvantumsrabatter, at de opvejer handels- og distributionsomkostningerne for det eventuelle fællesindkøb.

I enkelte brancher findes en så udpræget leverandørafhængighed, at indkøbsforeninger dér kan have det særlige formål at mindske denne afhængighed. På den anden side må det i så fald sikres, at indkøbssamarbejdet ikke skaber ny leverandørafhængighed ved at monopolisere indkøbsmulighederne for de enkelte virksomheder inden for samarbejdet ved eksklusive aftaler. Endvidere må man være opmærksom på, om ikke udviklingen i retning af »cash- and carry «-grossister - eller grossistafdelinger - netop i sådanne brancher kan gøre behovet for indkøbssamarbejde mindre.

I det omfang, en vid kreds af aftagere alle foretager indkøb af ensartede varer som f. eks. emballage, kontormaterialer, transportmidler m.v., må man gå ud fra, at standardisering med nedbringelse af antallet af varianter vil kunne indebære rationaliseringsmuligheder for leverandøren og dermed fordel for aftageren. I en sådan situation kan samarbejde om indkøbet antages at styrke aftagernes position over for leverandøren.

c. Kommissionens anbefalinger med henblik på indkøbssamarbejde.

Kommissionen anbefaler mindre virksomheder at overveje indkøbssamarbejde i følgende tilfælde:

1) Når der herved kan skaffes deltagerne andel i større kvantumsrabatter end hidtil, og samtidig omkostninger ved et eventuelt indkøbssamarbejde opvejes. Det må antages, at dette som regel vil forudsætte, at indkøbssamarbejde omfatter en stor kreds af aftagere, og at det især kan være aktuelt for butikshåndværksvirksomheder efter nærmere undersøgelse af de inden for den egentlige detailhandel indvundne erfaringer.
2) Når indkøbssamarbejde kan omfatte varer af en sådan art, at der ved aftaler om større køb kan opnås standardiseringsfordele.
3) Hvor der mellem en række virksomheder er indgået samarbejde om salget, idet det ofte vil være værdifuldt at supplere dette med indkøbssamarbejde.

Undersøgelse af mulighederne for og det tilrettelæggende arbejde i forbindelse med etablering af indkøbssamarbejde vil formentlig ofte kunne ske med bistand fra en hoved- og/eller brancheorganisation, mens det må frarådes, at organisationerne deltager i etableringen eller driften af et indkøbssamarbejde.

3. Produktion.

a. Indledning.

Den hastige teknologiske udvikling i efterkrigsårene har medført, at såvel produkternes art og sammensætning som produktionsmetoderne skifter langt hurtigere end tidligere. Den enkelte virksomhed må derfor i højere grad end hidtil være indstillet på stedse at erhverve sig og vedligeholde teknisk viden for at kunne tilpasse sin produktion til udviklingen.

Dette fortsatte krav om tilpasning til ændrede produktionsforhold har medført, at virksomhederne, navnlig på fremstillingsområdet, men efterhånden også inden for bygge- og anlægsvirksomhed samt service- og reparationsområdet, har måttet specialisere sig og indpasse sig i arbejdsdelingen mellem de enkelte erhvervsgrene, brancher og virksomheder. Denne udvikling må forventes fortsat.

b. Beskrivelse og vurdering af foranstaltninger med henblik på produktion.

I det følgende nævnes indledningsvis under 1) nogle af de problemer, den enkelte virksomhedsleder står over for i sin ledelse af virksomheden, og som kun han selv kan tage stilling til, evt. efter indhentede råd. Herunder falder valg af produktion og marked og dermed valget af såvel virksomhedens specialiseringsgrad som valget af dens placering i arbejdsdelingen mellem erhverv og brancher. Der kan i denne forbindelse kun være tale om at fremdrage nogle få problemer af helt generel natur. Arten af de enkelte virksomheders beslutninger, deres muligheder for specialisering, beror så afgørende på forholdene i de enkelte brancher, at en nærmere påpegning af særlige problemer

og muligheder inden for hver enkelt branche ville kræve en teknisk gennemgang af den enkelte branches - og i visse tilfælde de enkelte virksomheders - forhold, hvilket ligger uden for kommissionens muligheder.

De særlige problemer i forbindelse med specialisering ved egentlig underleverandørvirksomhed er nærmere beskrevet i kapitlets følgende afsnit.

Dernæst omtales under 2) visse muligheder for samarbejde om forskellige problemer på det produktionstekniske område.

Endelig omtales under 3) de særlige problemer med hensyn til produktudvikling og design inden for mindre virksomheder.

1) Det er inden for den enkelte virksomhed, man stedse må vælge art og udformning af produktionen, produktionsmetoder, rationaliseringsforanstaltninger, arbejdstilrettelæggelse, formen for arbejdsledelse m.v. Virksomheden må herved tage driftsøkonomiske synspunkter med hensyn til markedsmuligheder og kapitalforsyning m.v. i betragtning og kan således ikke blot foretage sine overvejelser på grundlag af virksomhedens faglige og tekniske formåen.

Til brug for sådanne produktionstekniske overvejelser må virksomheden stedse erhverve sig og vedligeholde teknologisk viden og skaffe sig løbende information om nye materialer, nye arbejdsprocesser, nye maskiner etc. Mange blot nogenlunde store virksomheder må antagelig fremover indstille sig på at ofre betydeligt større midler end hidtil på at holde sig orienteret om den tekniske udvikling på virksomhedens produktområde. Her kan den mindre virksomhed hyppigt være vanskeligt stillet sammenlignet med den større. Men i det hele gør den hast, hvormed den tekniske udvikling sker, det svært at følge med, hvorfor kommissionen i det foregående kapitel har lagt stærk vægt på, at kendskabet til alle de faciliteter i form af information og rådgivning, som findes, udbredes mest muligt.

Det er et væsentligt led i de driftsøkonomiske overvejelser at vurdere sin virksomhcds kapacitet i forhold til produktion og behov for derved at nå den optimale bedriftsstørrelse. Der kan ikke generelt siges noget om den optimale bedriftsstørrelse inden for en branche eller en erhvervsgren. Dette vil ikke blot være forskelligt fra branche til branche, men også variere fra virksomhed til virksomhed, afhængig af den enkelte virksomheds forhold i henseende til bygningers og maskiners alder, beliggenhed, finansieringsforhold etc. Spørgsmålet om maskinernes art og omfang, deres udnyttelse, bygningens størrelse etc., er imidlertid et problem, som mange virksomheder må foretage nøjere overvejelse af. Oplysninger bl. a. fra den af kommissionen iværksatte interviewundersøgelse tyder på, at mange mindre virksomheder har en betydelig uudnyttet kapacitet både i henseende til maskinpark og til lokalernes størrelse.

Medens man ikke for et fag som helhed kan rådgive om den optimale virksomhedsstørrelse, er det under visse nærmere angivne forudsætninger muligt at fastlægge en vis minimumsstørrelse, som af tekniske grunde er nødvendig for, at nye virksomheder kan være lønnende. Det kan således anføres, at det i Trærådets betænkning af marts 1965 er anført, at et savværk for nåletræsskæring for at være rationelt kræver en kapacitet på ikke under 10.000 m^3 årligt. Beregninger af denne art for andre nogenlunde homogene produktioner ville efter kommissionens skøn være særdeles nyttige som vejledning for nye virksomheder og bestående virksomheder, der påtænker udvidelser. Det må imidlertid stærkt fremhæves, at størrelsen af en eventuel produktion ikke blot er afhængig af de tekniske muligheder, men at de afsætningsmæssige forhold er af lige så stor betydning.

2) Som udgangspunkt for omtalen af produktionssamarbejde i forskellige former er det naturligt at påpege, at egentligt samarbejde i produktionen mellem uafhængige virksomheder til fremme af effektiviteten tilsyneladende er ret sjældent forekommende.

Når eksempler på samarbejde om produktionen alene ikke er særligt hyppige, skyldes det formentlig, at problemer refererende sig til produktionsforholdene, der ikke har kunnet løses ved arbejdsdeling eller specialisering, snarere end til et samarbejde vil føre til en egentlig sammenslutning mellem tidligere selvstændige virksomheder.

Inden for bygge- og anlægsvirksomhed kan de såkaldte »Håndværkerbyggeringe« dog måske anføres som eksempler på samarbejde mellem grupper af virksomheder. Ved »Håndværkerbyggeringe« danner enkeltvirksomheder inden for de fleste eller alle de fag, der er nødvendige for at gennemføre et byggeri, sammen en enhed, der kan påtage sig opførelsesopgaver. Byggeringe kan dannes i forbindelse med

et enkelt projekt og kan eventuelt føre til et mere varigt samarbejde. Bedre muligheder har dog formentlig byggeringe, der dannes i forbindelse med en bestemt arkitekt med henblik på at bygge f. eks. typehuse udarbejdet af denne, eller for til stadighed at arbejde for ham. De enkelte mestre bevarer ret stor selvstændighed og afgiver næppe så stor en del af deres økonomiske handlefrihed til samarbejdsorganet, som virksomhederne må afgive i et gruppesamarbejde af den nedenfor i afsnit 5. d. omtalte art.

Som en anden form for samarbejde kan anføres, at man inden for forskellige fagområder i en årrække har drøftet, hvorvidt der var behov for en specialisering kombineret med samarbejde, således at man kunne lade visse produktioner af normalt ret krævende karakter udføre på særlige værksteder, hvor man bedre kunne udnytte de fornødne dyre maskiner og apparater. Dette kunne f. eks. have betydning inden for fagområder, hvor den enkelte virksomhed i dag kombinerer såvel reparation som større og mindre produktioner bl. a. i karrosseribyggerfaget, skrædderfaget og skomagerfaget. I den forbindelse kan nævnes, at en række skræddere i Holland sammen har etableret et centralværksted, hvorved produktionen har kunnet rationaliseres.

På produktionsområdet har man set en del eksempler på branchemæssigt samarbejde om *undersøgelser* af produktionsproblemerne. Det kan således nævnes, at ATV-instituttet, Træ-rådet, i 1965 udarbejdede en betænkning om træerhvervenes strukturelle udvikling. Endvidere kan nævnes forskellige strukturrationaliseringsundersøgelser, der foruden tekniske også omfatter økonomiske problemer. Jysk Teknologisk Institut har for et par år siden på foranledning af Centralforeningerne af Smedemestre i Jylland og Østifterne foretaget en undersøgelse af muligheden for virksomhedssamarbejde blandt foreningernes ca. 500 medlemmer med henblik på blandt andet koordinering af produktudvikling, produktionsfordeling og salgsfremmende foranstaltninger. Undersøgelsen har foreløbig resulteret i etablering af »Interessegruppen for skibs- og fiskeriudstyr« og »Interessegruppen for hospitals- og klinikudstyr«, jfr. nærmere side 143.

Pumpeindustriens Brancheforening har i juni 1968 modtaget tilskud fra handelsministeriets produktivitetsudvalg med henblik på en lign. undersøgelse. Ved undersøgelsen vil man registrere og kortlægge medlemsvirksomhedernes produktion, produktionsudstyr og salgstilrettelæggelse samt etablere en langsigtet politik med henblik på at øge virksomhedernes produktivitet og effektivitet i form af et to- eller flersidet samarbejde. Endvidere har Centralforeningen af Snedkermestre og Møbelproducenter i Danmark sammen med Teknologisk Institut i foråret 1968 taget initiativet til en analyse af effektiviteten på danske møbelfabrikker og bygningssnedkerier. Undersøgelsens formål er at kortlægge de tekniske og økonomiske faktorer, der påvirker den enkelte virksomheds omkostningsstruktur og rentabilitet. Centralforeningen vil betale halvdelen af omkostningerne, hvorefter de deltagende virksomheder hver kommer til at betale mellem 1250 og 2000 kr. I 1968 har endvidere Håndværksrådet efter anmodning fra Landsorganisationen af skomagermestre og skotøjshandlere foretaget en undersøgelse til belysning af fagets strukturproblemer og de tilpasningsvanskeligheder, der er opstået. I denne undersøgelse foreslås bl. a. en opdeling i faget i en relativt lille gruppe af reparationsskomagere og en relativt stor gruppe handels- og serviceskomagere. Det forudsættes herved, at sidstnævnte gruppe kun skulle foretage mindre reparationer, medens de større skulle udføres hos reparationsskomagere, der fungerer som centralværksted for flere handels- og serviceskomagere.

Blandt andre eksempler på samarbejde på branchebasis kan bl. a. fremhæves samarbejde om kvalitetskontrol eller kvalitetsmærkning, som det f. eks. er etableret af vaskeri- og møbelbranchen under medvirkning af Det Teknologiske Institut i København. Dette samarbejde ville dog også kunne anføres som eksempel på samarbejde inden for afsætningen.

3) Mindre håndværks- og industrivirksomheder har ikke samme muligheder som større virksomheder for at gennemføre selvstændig produktudvikling inden for virksomheden. De savner økonomisk grundlag for at iværksætte forskning eller forsøg på egne laboratorier, og de råder ikke over tilstrækkeligt prøvningsudstyr m.v.

I en række lande er der oprettet eller planlagt institutioner, hvis hovedopgave er at medvirke til, at ideer og forskningsresultater, som er egnet hertil, udnyttes erhvervsmæssigt. På baggrund af et ønske om eventuelt at etablere et lignende institut her i landet nedsatte Akade-

miet for de tekniske Videnskaber og Dansk Arbejde i fællesskab for nogle år siden et udvalg med det formål at undersøge mulighederne for at videreudvikle foreliggende ideer og opfindelser, således at de kan nyttiggøres til produktion eller anden anvendelse. Dette udvalg har i 1967 i en betænkning énstemmigt anbefalet en fortsættelse af arbejdet med at udvikle og nyttiggøre ideer, opfindelser og forskningsresultater, idet man dog anser forskningsresultaterne for den vigtigste mulighed. Efter det foreliggende vil Akademiet for de tekniske Videnskaber arbejde videre med disse planer. Selv om mindre virksomheder næppe i større udstrækning er indstillet på at være de første til at udnytte helt nye forskningsresultater, er akademiets arbejde af stor betydning også for dem. Derudover har specielt de mindre fremstillingsvirksomheder et særligt behov for bistand til produktudvikling, som udover markedsføring kræver kendskab til tekniske muligheder for nye produktionsprocesser ved anvendelse af nye materialer, maskiner, metoder m.v. Som et område, hvor der er særligt behov for produktudvikling, kan anføres møbelindustrien, og som et udtryk herfor har Møbelfabrikantforeningen netop stiftet et »Møbelfabrikantforeningens Fond« på 250.000 kr. og har samtidig vedtaget af hvert års løbende indtægter at supplere fondens indtægt, således at der årligt kan uddeles 50.000 kr. til firmaer eller enkeltpersoner, som har foretaget produktudviklingsarbejde til fremme af møbelindustrien. Denne foranstaltning, der vel må antages at få en stimulerende indflydelse på branchens produktudvikling, vil dog næppe være tilstrækkelig til at løse branchens produktudviklingsproblemer. De teknologiske institutter bistår de mindre virksomheder med produktudvikling, men deres muligheder herfor er formentlig forskellige inden for de forskellige produktionsområder og desuden endnu ikke tilstrækkelige. Institutterne har imidlertid planer om at udvide deres virksomhed på dette område. I den forbindelse kan for det københavnske instituts vedkommende særlig henvises til planerne i forbindelse med udflytningen til Høje Tåstrup i 1970-erne.

Der findes visse eksempler på, at virksomheder - dog som regel som led i et videregående samarbejde - etablerer samarbejde om produktudviklingen. Som et særligt eksempel kan anføres, at der i Birk ved Herning i 1968 af seks fabrikker er oprettet et produktudviklingscenter for tekstilvarer. Der forekommer endvidere eksempler på samarbejde om lorskning enten mellem en gruppe af industrivirksomheder eller på branchebasis, således f. eks. de aktiviteter, der igangsættes af Træbranchens Fællesråd, Emballageinstituttet og Dybfrostinstituttet. I visse tilfælde ydes støtte af det offentlige hertil.

Der stilles i dag store krav til varernes udformning; de må ofte, som det kaldes, designes under hensyntagen til både råmaterialets beskaffenhed, produktionstekniske muligheder og forbrugernes krav til færdigvaren, herunder moden.

Som forholdene er i dag, udføres designarbejdet i overvejende grad af virksomhederne, der enten selv har ansat eller træder i forbindelse med professionelle designere og modekunstnere. Specielt for mindre fremstillingsvirksomheder kan mulighederne for at få den fornødne bistand med henblik herpå imidlertid være meget begrænsede.

Håndværkets og den mindre industris problemer på dette område har man vel hidtil især beskæftiget sig med inden for produktionen af tekstiler og konfektion, møbler og inden for fremstillingen af mere kunsthåndværksprægede færdigvarer som f. eks. sølvvarer, keramik etc.

På Kunstakademiets afdeling for industriel formgivning foregår undervisning af designere. Der er for tiden på forskelligt hold overvejelser og drøftelser om ændring i og udvidelse af den i øvrigt foregående design- og formgivningsundervisning, f. eks. på Kunsthåndværkerskolen.

Spørgsmålet om bistand til design og formgivning er aktuelt for mange virksomheder ikke blot inden for de områder, hvor man hidtil som ovenfor anført især har beskæftiget sig med disse problemer. Således har Foreningen af Værktøjsmaskinfabrikanter i marts 1969 ansøgt handelsministeriets produktivitetsudvalg om og fået bevilget tilskud til en designkonsulent, der som deltidskonsulent skal medvirke dels til en forenkling og standardisering af enkeltdele og komponenter blandt foreningens 15 medlemsvirksomheder, dels give disses værktøjsfremstilling et mere karakteristisk »ansigt«. Selskabet for Industriel Formgivning har ligeledes på kollektiv basis søgt at bistå design- og formgivningsudviklingen herhjemme.

Alt i alt er der dog vistnok ikke den helt tilstrækkelige koordinering på dette område, ligesom formentlig mange virksomheder, navnlig mindre, inden for en del brancheområder

savner forståelse for betydningen af design og formgivning og muligheder for at skaffe sig bistand hertil.

Til belysning af forholdene i udlandet kan for så vidt angår møbler oplyses, at der i Sverige findes et møbelforskningsinstitut, stiftet af de førende møbelhuse og møbelfabrikanter og med tilskud fra den svenske stat.

I Norge er der i marts 1968 ved offentlige midler oprettet en Småindustriens Designfond på 100.000 kr. Støtte fra fonden kan ydes til småproducenter, som ikke selv i første omgang har økonomisk evne til at søge designassistance. Fondens udlæg tilbagebetales, når produktet er sat i produktion ved en årlig royalty efter nærmere betingelser. I øvrigt synes den norske designudstilling (der har været et forbillede for Danish Design Center) at have fået stor betydning i Norge.

Som et andet eksempel på, hvorledes designudviklingsfunktionen kan støttes, kan fra Irland nævnes det såkaldte Kilkenny Design Workshops Ltd. Dette organ blev dannet af det irske eksportråd for at højne designstandarden i industrien og blev officielt åbnet i november 1965. Ved hjælp af midler fra eksportrådet har man indrettet et designcenter på et attraktivt sted i Irland. Der findes i centret værksteder for keramik, vævede tekstiler, trykte tekstiler, træskæreri, lysstøbning, sølv- og metalarbejder, og der vil i nær fremtid blive åbnet et værksted for møbeldesign. I hvert af disse værksteder arbejder unge designere, hvoraf i øvrigt de fleste er indkaldt fra udlandet, herunder Skandinavien, på at udvikle designs, som mod en vis afgift stilles til rådighed for de irske virksomheder. Denne centralisering af designudviklingsfunktionen siges at have virket særdeles tilfredsstillende for irsk produktion og eksport.

c. Kommissionens anbefalinger med henblik på effektivisering af produktionen.

1) Det er et centralt led i at drive en selvstændig virksomhed stedse at vurdere og sammenligne den tekniske udvikling inden for branchen eller et større område som helhed med forholdene i egen virksomhed og herved have opmærksomheden henledt på de muligheder, der foreligger for rationalisering, eventuelt ved specialisering. De muligheder, der findes for at få information og rådgivning hertil, er der nærmere redegjort for i det foregående kapitel.
2) Derudover ønsker kommissionen at pege på det ønskelige i, at de teknologiske institutter med henblik på produktudvikling i videre omfang end hidtil får mulighed for at gennemføre bistand specielt til de mindre virksomheder.
3) Kommissionen finder endvidere anledning til at fremhæve designproblemet, herunder såvel uddannelsen af designere som behovet for bistand, der er af afgørende betydning ikke mindst for visse dele af den mindre industri. Kommissionen skal derfor henstille, at der mellem de interesserede parter søges tilvejebragt tilfredsstillende muligheder for løsning af hele problemet om etablering af et kollektivt organ for designudvikling og uddannelsen af designere, idet man herved skal henvise til erfaringerne fra andre lande.
4) Hvad angår samarbejde mellem de enkelte virksomheder, ønsker kommissionen at påpege, at virksomheder inden for bygge- og anlægsvirksomhed i det omfang, de ikke ser deres fordel ved at specialisere sig, bør overveje at indgå i samarbejde i form af »håndværkerbyggeringe« under hensyn til den strukturrationalisering, der som tidligere anført må forudses på dette område. Et sådant samarbejde må antages at have størst udsigt til at kunne bestå, såfremt det etableres f. eks. omkring en bestemt arkitekt eller med et mere varigt formål, og ikke blot i forbindelse med gennemførelsen af et konkret projekt.
5) Kommissionen ønsker at henlede opmærksomheden på de nævnte undersøgelser af strukturforholdene inden for træbranchen, pumpeindustrien og skomagerfaget og skal anbefale, at lignende undersøgelser gennemføres på andre områder, herunder også på tværs af brancher, hvor der er brancheglidning i gang. Formålet hermed er at skabe en baggrund, dels for at vurdere branchens fremtid og de krav, fremtiden vil stille, f.eks. til minimumsstørrelse for en virksomhed, dels for at bedømme mulighederne for strukturrationalisering og for eventuelt at iværksætte et samarbejde herom. Det skønnes, at undersøgelser af denne art i en række tilfælde med fordel vil kunne gennemføres i samarbejde med Danmarks Statistik, der er indstillet på mod betaling at påtage sig statistiske undersøgelser. Ud fra den betydning, som sådanne undersøgelser må tillægges, når de har et direkte effektivitetsfremmende sig-

te, anbefaler kommissionen, at der i medfør af lov nr. 145 af 21. april 1965 om Danmarks Erhvervsfond ydes tilskud hertil af de midler, som er afsat til produktivitetsfremmende foranstaltninger blandt andet inden for industri, håndværk og byggeri.

Det skal endvidere anbefales, at der både forud for og efter gennemførelsen af sådanne undersøgelser afholdes en konference om branchens forhold.

6) Kommissionen anbefaler, at der med udgangspunkt i undersøgelser som omtalt under 5) etableres grupper med det formål at samarbejde om produktudvikling, produktion og bedre udnyttelse af kapaciteten med hensyn til maskiner og værksteder, samt i øvrigt videregående samarbejde om fælles indkøb og afsætning, specielt eksport.
7) Kommissionen anbefaler endvidere, at der gennemføres specialundersøgelser af behovet for samarbejde om specielle værksteder og en tilsvarende reduktion af arbejdsprocessen i de i samarbejdet deltagende virksomheder i enkelte fag.
8) Kommissionen finder endelig anledning til at påpege nytten af gensidig erfaringsudveksling mellem virksomhederne.

4. Underleverandørforhold.

a. Indledning.

Som anført i kap. IV har interessen for underleverandørforholdet været voksende hos både aftagere og leverandører i de senere år. Som ligeledes anført er der forbundet visse ulemper herved, som gør det forståeligt, at mange mindre virksomheder navnlig blandt de håndværksprægede virksomheder har været tøvende over for at specialisere sig som underleverandører. Imidletid er netop de muligheder, der har rejst sig for gennem underleverancer at medvirke i den moderne, stadigt mere arbejdsdelte produktionsproces, af ganske særlig betydning for håndværk og mindre industri.

b. Beskrivelse og vurdering af underleverandørforhold.

Et underleverandørforhold kommer i sin yderste konsekvens nær til en inkorporering i hovedleverandørens virksomhed. En hovedleverandør har imidlertid både teknisk og økonomisk interesse i at kunne støtte sig til en række selvstændige virksomheder til opfyldelse af vekslende behov for halvfabrikata af forskellig art, således at risikoen for en opslugning af underleverandøren i hovedleverandørens virksomhed måske ikke er så stor. Til gengæld er der risiko for, at underleverandøren hyppigt må ændre omfanget og til tider også arten af sin specialproduktion og derved pådrage sig ulemper ved vekslende udnyttelse af kapaciteten. Denne risiko er dog nok den samme for en virksomhed, der koncentrerer sig om fremstilling af et specialprodukt uden at indgå i et underleverandørforhold. I det omfang, der gennem forskellige foranstaltninger som nærmere anført nedenfor skabes et egentligt marked for efterspørgsel og udbud af de produktioner, der hyppigt leveres inden for underleverandørforhold (eller fra stærkt specialiserede virksomheder), skulle der imidlertid være mulighed for at begrænse disse vanskeligheder. Herigennem får en virksomhed mulighed for at holde sig orienteret om, hvor der er afsætning for netop dens speciale eller en variant deraf, og hermed mindskes den enkelte underleverandørs afhængighed af en enkelt hovedleverandør.

Flere steder i udlandet synes man at være længere fremme end her i landet med hensyn til at skabe et marked for underleverancer.

Sveriges Mekanförbund har således siden 1965 udsendt en ganske omfattende månedlig fortegnelse over leverandører og efterspørgere af underleverancer.

I Frankrig er man gået et væsentligt skridt videre ved at oprette ca. 30 egentlige kontorer, der fungerer som underleverandørbørser. Kontorerne har kontakt med et stort antal virksomheder og søger ved etablering af indbyrdes kontakt mellem disse at placere ordrer fra virksomheder med manglende kapacitet hos virksomheder med overskudskapacitet. Baggrunden for kontorernes virke er imidlertid til dels at finde i ønsket om at støtte mindre virksomheder, som er kommet i vanskeligheder, samt at bidrage til afhjælpning af stagnation i visse egne. Et væsentligt motiv er dog også at afbøde de ulemper med hensyn til ujævn produktionsgang, som en underleverandør kommer ud for, hvis hans hovedleverandør fortrinsvis benytter ham i gunstige konjunkturperioder og selv overtager arbejdet under vigende konjunkturer. Det administrative apparat i forbindelse med »børsernes« virke har vist sig at blive stort og dyrt, men der har som nævnt også her været tale om et videre sigte end blot at skabe kontaktmulighed.

Fra Danmark kan nævnes, at Dansk Arbej-

des Arbejdsbørs gennem et varekartotek over færdigvarer og komponenter bringer producenter og underleverandører i forbindelse med hinanden. Endvidere har Jern- og Metalindustriens Sammenslutning siden 1960 i samarbejde med søsterorganisationer i de nordiske lande udsendt leverandørregistre, som dog kun rummer 400 af sammenslutningens medlemmer og kun er udsendt hvert andet år. I 1966 har sammenslutningen imidlertid påbegyndt udsendelsen af en månedlig publikation, »Underleverandørbørsen« omfattende både efterspørgsel og udbud af underleverancer - men alene inden for medlemskredsen. Sammenslutningen er endvidere fra 1. februar 1969 sammen med organisationerne i Sverige, Norge og Finland begyndt at udsende en ny publikation »Nordisk Produktbørs». Endvidere har Håndværksrådet i 1968 udsendt en publikation, der på udbudssiden indeholder oplysninger om ca. 500 virksomheders produktion og produktionskapacitet, herunder eventuel ledig kapacitet. Det er hensigten, at denne publikation med mellemrum skal føres å jour.

Enkelte brancher udsender katalog, evt. udelukkende med henblik på eksport, over medlemmernes produktion. Således har Danske Automobil-Komponentfabrikanters Sammenslutning, D.A.K.S., udsendt et katalog over medlemmernes produktionsprogram og opbygger et centralt kartotek med oplysninger om, hvilke opgaver de enkelte medlemmer kan påtage sig. Elektronikfabrikantforeningen i Danmark har ligeledes planlagt et firma-register med produktfortegnelse for den elektroniske industri fremstillet med engelsk, fransk, spansk, tysk og dansk tekst.

Til vejledning for interesserede firmaer har Industrirådet i 1964 udgivet en pjece: Om Underleverandørsystemet. Pjecen har til formål at belyse fordelene ved underleverandørsystemet og påpege de særlige forhold og problemer, der ofte bør være afklaret, forinden samarbejdet - underleverandørforholdet - etableres mellem en hoved- og underleverandør. Denne pjece er nu under revision. Industrirådet har derudover i samarbejde med Jern- og Metalindustriens Sammenslutning arrangeret orienteringsmøder m.v. og ved artikler i »Tidsskrift for Industri« omtalt nogle virksomheders erfaringer fra underleverandørforhold og den politik, som disse virksomheder fører inden for dette specielle område. I samarbejde med Jern- og Metalindustriens Sammenslutning har industrien i november 1968 iværksat en undersøgelse vedrørende underleverandørsystemets udbredelse inden for dansk industri og de problemer, som systemets anvendelse indebærer, ved udsendelse af ca. 2.000 spørgeskemaer til virksomheder, for hvilke underleverandørsystemet må antages at have særlig interesse, fortrinsvis inden for jern- og metalindustrien.

c. Kommissionens indstilling til underleverandørforhold.

Uanset at der som anført kan være ulemper forbundet med at virke som underleverandør, finder kommissionen, at underleverancer frembyder en særlig mulighed for, at mindre virksomheder kan deltage i de specialiseringstendenser, der er et fremtrædende træk i ændringerne inden for erhvervslivet. Kommissionen vil derfor anbefale håndværkets og industriens organisationer at optage samarbejde om rådgivning over for virksomheder, der vil indrette sig som underleverandører med oplysning i større omfang end hidtil om fordele og ulemper ved underleverandørsystemet samt om udbygning af den registrering af overskudskapacitet og manglende kapacitetsudnyttelse, som enkelte organisationer allerede, jfr. ovenfor, har startet. Det er kommissionens opfattelse, at en sådan løbende publikationsvirksomhed indeholdende oplysning om udbud af og efterspørgsel efter underleverancer bør etableres uafhængigt af eksisterende faggrænser, idet udbud og efterspørgsel snarere vedrører produkternes art end det faglige tilhørsforhold.

5. Afsætning.

a. Indledning.

Udviklingen synes for så vidt angår afsætningen, som påvist i kapitel IV, snarere at indskrænke end at forøge de mindre fremstillingsvirksomheders muligheder for at støtte sig på de traditionelle handelskanaler. Da der samtidigt netop i afsætningen knytter sig fordele til at arbejde med store enheder, trænger spørgsmålet om samarbejde sig naturligt på.

Behovet for gennem samarbejde at skabe store salgsenheder følger for det første af begrænsningen af engroshandelens betydning som selvstændigt mellemled og af, at detailhandelskæder og lign. i stigende omfang ønsker at indkøbe i store partier. For det andet følger det af, at fremtidens konkurrence i vidt omfang vil stå om de enkelte varers og tjenesteydelsers plads i budgettet. Dermed opstår der en fælles interesse

mellem alle leverandører inden for samme vareområde. Reklamekonkurrencen om plads i det samlede forbrug er meget kostbar og kan kun i store virksomheder kombineres med varetagelse af virksomhedens egne salgsinteresser. Den må endvidere baseres på markedsinformation, som det ligeledes kan være uoverkommeligt for den enkelte mindre virksomhed at skaffe sig, og det må anføres, at produktudviklingen også spiller en rolle i afsætningsproblematikken.

I den følgende gennemgang af problemerne omkring mindre virksomheders afsætning omtales først under b. deres muligheder for i højere grad at støtte sig på arbejdsdelingen mellem erhvervene. Dernæst behandles mere udførligt under c. og d. navnlig fremstillingsvirksomhedernes, men lejlighedsvis også de øvrige områders muligheder for samarbejde om afsætningen. Under c. omtales de forskellige former for kollektivt sigtende salgs- og reklamefremstød af branchemæssig karakter, og under d. gruppesamarbejde med direkte salg for øje. Videre behandles under e. de støtteforanstaltninger, der fra det offentlige gives til eksportfremmearbejdet, herunder til eksportkonsulentordningen. Kommissionens anbefalinger vedrørende de forskellige former for samarbejde om afsætningen er samlet under afsnit f.

b. Specialisering og arbejdsdeling.

Som anført har ændringerne i handelens struktur snarere indskrænket end forøget de mindre fremstillingsvirksomheders muligheder for at benytte sig af arbejdsdelingen mellem erhvervene for så vidt angår afsætningsfunktionen.

Ved initiativ fra handelens organisationer er der - uanset at eksportengroshandelen som helhed som foran anført i nogen grad er trængt tilbage - dog i den seneste tid gjort en indsats for at fremme kendskabet til de såkaldte »handelseksportører« og for i øvrigt at indstille engroshandelsvirksomheden på at specialisere sig som sådan. Ved en handelseksportør forstås en handelsvirksomhed, der træder ind i en eksportforretning og overtager én eller flere funktioner mellem producenten og den endelige køber, således at handelseksportøren fremtræder som en specialist med hensyn til markedsforhold m.v.

Grosserer-Societetets Komité har udarbejdet en pjece om handelseksportører, og handelens organisationer udarbejder å jour-førte lister over handelseksportører, der ønsker at etablere nye kontakter med producenter inden for alle erhvervsgrene. Ganske vist specialiserer mange handelseksportører sig så vidt, at de kun vil repræsentere ét enkelt firma inden for en branche, f. eks. med hensyn til visse maskiner. På den anden side er der også handelseksportører, der specialiserer sig med henblik på en bestemt aftagerkreds, og derfor må være interesseret i at kunne tilbyde flere nogenlunde ens varer, fremstillet af flere mindre virksomheder, eller egentlig komplementære varer.

Ændringerne i handelens struktur kan yderligere medføre, at fremstillingsvirksomheder må specialisere sig. Virksomheder, der fremstiller f. eks. møbler, kan tænkes at måtte træffe et valg mellem at levere til traditionelle servicebetonede møbelforretninger eller til de forskellige nye former for storforretninger, ligesom der vel for enkelte virksomheder kan være tale om at foretage direkte salg fra fabrikken til forbrugere. Den enkelte virksomhed må imidlertid nøje overveje fordele og ulemper ved en sådan specialisering, der vel i øvrigt hyppigt kan blive virksomheden påtvunget udefra, og vel som oftest tillige forudsætter specialisering i produktionen.

Mulighederne for arbejdsdeling og specialisering for så vidt angår afsætningen er inden for bygge- og anlægsområdet næppe så store og i hvert fald helt nøje sammenhængende med — og en følge af — en samtidig specialisering i produktionen, hvor virksomhederne i deres afsætningspolitik indretter sig på en bestemt kundekreds og dermed kan opnå visse effektivitetsfremmende fordele.

Hvad angår butikshåndværket, servicefagene og reparationsfagene gør i nogen grad samme forhold sig gældende. Specialiseringen må gennemføres allerede i produktionsleddet. Uanset dette vil den enkelte virksomheds afsætning i høj grad være afhængig af, at den pågældende virksomhedsindehaver selv gør en aktiv salgsindsats. Virksomheden må vælge den kategori af kunder, de vil søge at betjene, og derfor overveje arten og kvaliteten af sit varesortiment, prispolitikken, hvilken service, der skal ydes (skal der bringes varer ud eller ej) etc. Brancheorganisationerne yder på disse områder bistand over for virksomhederne og tager vel i ikke ringe grad ved lære af detailhandelens organisationer.

c. Kollektivt sigtende salgs- og reklamefremstød.

Kollektivt sigtende salgs- og reklamefremstød kan finde sted i form af *udstillinger og messer, fremstilling af kataloger, film* og eventuelt andet propagandamateriale, *fælles reklame og avertering,* hvori kan indgå *fælles mærkning og/ eller kvalitetskontrol,* der kan være udbygget med kvalitetstilsyn og eventuelt forbundet med en ankeordning, samt endelig *fælles markedsundersøgelser.*

De nævnte medier kan nyttiggøres til at fremme salget inden for en hel branche eller et stort udsnit heraf og sigter ofte mod at vække eller fastholde forbrugernes interesse for vedkommende branches produkter eller tjenesteydelser. Til kollektive salgs- og reklamefremstød kan der i et vist omfang, når der er tale om eksportfremmende foranstaltninger, ydes støtte af offentlige midler gennem Danmarks Erhvervsfond, jfr. nærmere nedenfor under e.

Til belysning af, hvorledes sådanne salgs- og reklamefremstød kan finde sted, er nedenfor anført enkelte karakteristiske eksempler, idet der først er nævnt en række typer af *udstillinger og messer.*

Der gennemføres hvert år herhjemme og i udlandet et meget betydeligt antal messe- og udstillingsarrangementer. Disse arrangementer planlægges med henblik på at dække erhvervslivets mangesidede behov for udstillingsfaciliteter, og de er derfor stærkt varierende med hensyn til indhold og form. En vis bedømmelse og godkendelse af danske udstillingsarrangementer gennemføres af Erhvervenes udstillingsudvalg, der opstiller en liste over de af udvalget godkendte arrangementer, idet udvalget dog sædvanemæssigt undlader at tage stilling til arrangementer af mere lokal karakter.

Udstillingsarrangørerne og initiativtagerne vil ofte være brancheorganisationer, som gennemfører arrangementet med henblik på at stimulere branchens afsætning eller prestige; i andre tilfælde kan arrangementerne være rent kommercielle i den forstand, at de gennemføres af kommercielle udstillingsselskaber. Der kan også påpeges eksempler på udstillingsarrangementer, som er blevet til på initiativ af kredse i en værtsby og dens opland, som ønsker at stimulere områdets erhvervsliv ved et sådant arrangement. Endelig er der mulighed for, at større eller mindre grupper af virksomheder kan gå sammen med det formål at gennemføre et udstillingsarrangement. De forskellige udstillinger vil i øvrigt som hovedregel kunne henføres til nedennævnte typer:

1) Lokale, nationale eller internationale udstillinger,
2) Fagligt afgrænsede eller blandede udstillinger,
3) Periodisk tilbagevendende eller éngangsudstillinger,
4) Stationære eller vandrende udstillinger,
5) Salgs-, prestigeskabende- eller informative udstillinger.

Det vil føre for vidt at komme ind på hver enkelt af de mange forskellige typer udstillingsarrangementer, som gennemføres. Nedennævnte opstilling over nyere *danske* udstillingsarrangementer er derfor kun tænkt som *eksempler* til illustration af den store variation, der er i udstillingsarrangementernes indhold og form:

(1) Snedkermestrenes møbeludstillinger.

Snedkermestrenes møbeludstillinger er en national udstilling af snedkermestermøbler. Udstillingen blev afholdt hvert år, senest i 1966, og henvender sig såvel til indkøbere som til publikum.

(2) Den Permanente.

Den Permanente er en permanent prestigepræget salgsudstilling af kunstindustri og kunsthåndværk. Udstillingen henvender sig såvel til indkøbere som til publikum.

(3) Danske Snedkermester Møbler.

Danske Snedkermester Møbler er en permanent salgsudstilling af danske snedkermestermøbler. Udstillingen henvender sig såvel til indkøbere som til publikum.

(4) Byggecentrum.

Byggecentrum driver en permanent informativ udstilling visende danske bygningskomponenter og byggemetoder. Udstillingen henvender sig såvel til indkøbere som til forbrugere.

(5) Håndværker- og industrimessen i Herning.

Messen, der er etableret ved lokalt initiativ, er en blandet udstilling af maskiner og udstyr til en lang række brancheområder.

Udstillingen henvender sig fortrinsvis til virksomheder, men er også åben for publikum.

På udstillingen har en række organisationer og institutioner under mottoet »Eksportvejledning« formidlet information om de faciliteter,

som på det tekniske område og vedrørende eksportspørgsmål står til rådighed for erhvervslivet.

(6) Danish Design Center.

Centret har til opgave at fremme forståelsen for industriel design. Dette søges bl. a. opnået gennem en permanent informativ udstilling omfattende danske industriprodukter, som i særlig grad udmærker sig i henseende til design og formgivning.

Udstillingen henvender sig til såvel indkøbere som til publikum.

(7) Den skandinaviske møbelmesse.

Messen gennemføres én gang årligt af Møbelfabrikantforeningerne i Danmark, Sverige, Norge og Finland. Arrangementet har form af fire nationale udstillinger, der koordineres tidsmæssigt. Der er tale om en salgsudstilling, og kun indkøbere har adgang.

(8) Argrima.

Udstillingen, der udelukkende omfatter landbrugsmaskiner, gennemføres i fællesskab af de skandinaviske lande og skal principielt finde sted hvert andet år.

(9) Scandinavian Fashion Week.

Scandinavian Fashion Week er en halvårlig udstilling af skandinavisk damebeklædning. Modeugen, der arrangeres af konfektionsindustriforeningen Moderingen, fandt sidst sted i marts 1968 og omfattede danske, svenske, finske og norske udstillere. Modeugen er kun åben for indkøbere.

(10) Vandreudstilling af skandinavisk brugskunst.

Brugskunstorganisationerne i Danmark, Norge, Sverige og Finland har i fællesskab arrangeret en prestigebetonet udstilling af skandinavisk brugskunst. Udstillingen, der er en vandreudstilling, turnerer i Australien fra februar 1968 til januar 1969. Udstillingen henvender sig til indkøbere og publikum.

(11) Minimesser.

Såkaldte minimesser er fagligt afgrænsede engangsarrangementer, der henvender sig til en udvalgt kreds af indkøbere eller forbrugere. Minimesser har bl. a. været gennemført af Textilfabrikantforeningen i Danmark, der i 1968 fremviste en kollektion af tæpper, møbelstoffer, gardiner og dækketøj for udvalgte britiske indkøbere, som man havde inviteret til Danmark.

Kataloger, film og andet propagandamateriale er i de senere år udarbejdet af en række branche- og erhvervsorganisationer samt af samarbejdende grupper af virksomheder. I de fleste tilfælde er materialet udarbejdet med henblik på eksport, og det kan her have spillet en rolle, at der er åbnet mulighed for af Danmarks Erhvervsfonds midler at støtte sådanne kollektive foranstaltninger. De nedenfor anførte eksempler på organisationer og grupper af virksomheder, der har gennemført kollektive eksportfremstød af den omhandlede art, viser, at vide kredse inden for dansk håndværk og industri har fundet sådanne fælles salgsfremstød værdifulde:

Dansk Skoeksport,
Foreningen af Smede- og Maskinvirksomheder i København og Centralforeningen af Smedemestre i Jylland,
Andelsforeningen Dental Eksport,
Sammenslutningen af Maskinfabrikanter for Træindustrien,
Foreningen Dan-Center,
Skibs- og Bådebyggeriernes Arbejdsgiverforening,
Guldsmedsfagets Eksportforening,
Foreningen af danske Landbrugsmaskinfabrikanter,
Foreningen af danske Værktøjsmaskinfabrikanter,
Pumpeindustriens Brancheforening,
Møbelfabrikantforeningen i Danmark.

Der findes en række eksempler på, at et helt fag i fællesskab anvender *reklame og avertering, mærkning og/eller kvalitetskontrol.* Det gælder således urmager- og møbelpolstrerbranchen, vaskerier og renserier samt i fællesskab skomagere og garverier (for dansk læder). Sådan reklame er hyppigt forbundet med en vis fælles mærkning. I enkelte tilfælde som f. eks. ved Vaskeribranchens F-mærkning, Textilfabrikantforeningens 4 F-mærkning, Danske Møbelfabrikanters Kvalitetskontrol og Danske Elektropletfabrikanters fakkelmærkeordning er mærkningen tillige forbundet med en kvalitetskontrol og - i de to første tilfælde - adgang for forbrugerne til at anke til et nævn, hvori også forbrugerne er repræsenteret.

Et særligt eksempel på brancheannoncering har man i Dansk VVS-information, der er et

fællesråd oprettet af varme-, ventilations- og sanitetsbranchen i Danmark i samarbejde med Boligministeriets Produktivitetsudvalg, Statens Byggeforskningsinstitut samt danske ingeniørers og arkitekters faglige og tekniske organisationer. Formålet er foruden at fremme standardisering og rationalisering på området at øge forbrugernes interesse for boligens varme-, ventilations- og sanitetsforhold for derigennem at fastholde og øge disse produkters andel i det samlede forbrug.

Som eksempel på fælles avertering i udlandet kan nævnes, at Guldsmedefagets Eksportforening har haft generel forbrugerreklame i schweiziske ugeblade for danske sølvvarer, samt at der ofte foretages fælles annoncering i dag- og fagblade i udlandet i tilknytning til danske eksportfremstød, bl.a. de såkaldte danske uger.

Endvidere kan fremhæves betydningen af *varedeklarationer* og inden for byggeområdet de i Sverige eksisterende »egonskapsredovisningar«. Det kan, ikke mindst med udgangspunkt i erfaringerne fra Sverige, på længere sigt påregnes, at forbrugerne i stigende grad vil lægge vægt på, at varer på helt neutral basis er forsynet med oplysende mærkning om varens indhold og/eller egenskaber m.v., således som det f. eks. sker, når varedeklarationsnævnet — efter stedfunden undersøgelse — har givet en bestemt virksomheds varer ret til *Varefakta*. Anvendelsen heraf vil efterhånden — som i Sverige — formentlig i videre og videre omfang indgå som led i salgsarbejdet for vedkommende vare og i det hele blive en naturlig forudsætning for varens afsætning. I den forbindelse skal anføres, at de svenske »egonskapsredovisningar« tænkes overført til Danmark.

Fælles markedsundersøgelser kan f. eks. indgå som led i de særlige eksportkonsulentarrangementer, jfr. nedenfor under e., og i det hele taget som led i den virksomhed, som en samarbejdsgruppe normalt udfører med henblik på eksport, men fælles brancheanalyser kan formentlig også være af værdi med henblik på afsætning på hjemmemarkedet og ikke blot for fremstillingsvirksomheder.

d. Gruppesamarbejde om afsætningen.

Som omtalt i kapitel IV har gruppesamarbejde i de senere år tiltrukket sig en del opmærksomhed, omend sådant samarbejde hidtil kun er etableret i et meget begrænset omfang. I mange henseender kan samarbejde om afsætningen inden for en mindre gruppe virksomheder betragtes som en parallel til, at en stor virksomhed samler sine forskellige bedriftsafdelingers produkter til salg i et fælles salgskontor, eller til, at en koncern el. lign. sammenslutning sælger centralt gennem ét salgsorgan. Den væsentligste forskel er imidlertid, at en virksomheds eller koncerns salgsorgan virker inden for en økonomisk sammenhørende enhed, hvorfor man undgår alle de problemer, som følger af, at en række enkeltstående virksomheder må afgive dele af deres kompetence til et fælles organ. Idet der i øvrigt henvises til kapitel IV, afsnit 4, om samarbejde, gives i det følgende en kort beskrivelse af gruppesamarbejdet ledsaget af enkelte eksempler, som følges op af en vurdering af denne form for samarbejde.

Forsøgene på at gennemføre fælles afsætning for en gruppe selvstændige virksomheder stammer her som i udlandet overvejende fra årene efter den anden verdenskrig. Erfaringsmæssigt er hovedparten af det praktiserede gruppesamarbejde begyndt som et samarbejde om afsætning og som regel med henblik på eksportafsætning.

De fleste grupper omfatter ikke over 20 virksomheder, selv om der både her og i udlandet findes eksempler på, at salgs- og specielt eksportsamarbejde omfatter flere end 20 virksomheder og gennemføres af en hoved- og/eller brancheorganisation. Som eksempel på gruppesamarbejde omfattende et betydeligt antal virksomheder kan nævnes en gruppe i Østrig på 236 virksomheder i bijouteribranchen.

Enkelte salgsgrupper har bestået i flere år og fortsætter samarbejdet udelukkende på det salgsmæssige område. Andre er startet med samarbejde i salget, men har efterhånden udvidet dette til andre af virksomhedens funktioner. Enkelte grupper er opløst, fordi samarbejdet ikke har medført de ønskede resultater, eller fordi alle eller enkelte af firmaerne, efter at have fået den fornødne støtte til eksporten i samarbejdet, senere har foretrukket alene at løfte opgaven. Alt i alt viser det sig, at der vil være en tendens henimod enten at udvide samarbejdet til flere funktioner eller at opgive det egentlige samarbejdsorgan.

Som eksempler på salgsgrupper kan her fra landet nævnes to grupper med henholdsvis 5 og 6 medlemmer, der fremstiller møbler. Salgsarbejdet, der i det ene tilfælde udelukkende sker med henblik på eksport, omfatter tillige et samarbejde i produktionsfunktionen; hver fabrik havde inden gruppens start sit speciale,

d.v.s. én fabrik lavede borde, én polstrede møbler, én træstole, én senge og andre sovemøbler, og er fortsat hermed. I det andet tilfælde, der omfatter salg både på hjemmemarkedet og til eksport, har man fundet, at et vist samarbejde om f. eks. produktionsplanlægningen er nødvendigt, men går i øvrigt ikke videre.

Som et andet eksempel kan nævnes Håndværkersammenslutningen Danprodukt, der i efteråret 1963 blev startet i Sønderjylland. Gruppen, der i 1968 havde 65 medlemmer, har til formål at foretage formidling af ordrer og arbejdsopgaver, således at medlemmernes kapacitet til stadighed kan udnyttes bedst muligt. Medlemmerne er især virksomheder inden for bygge- og anlægssektoren, men også inden for smede- og maskinbranchen. Sammenslutningen afgiver tilbud ved licitation og fordeler arbejdet efter intern licitation mellem medlemmerne, eventuelt i forhold til deres kapacitet. Sammenslutningen opkøber også selv arealer med henblik på byggeri. Omsætningen androg i 1968 $^3/_4$ mill. kr. De deltagende virksomheder betaler 3 pct. af omsætningen til virksomhedens administration.

Endvidere kan nævnes »Interessegruppen for skibs- og fiskeriudstyr« bestående af 14 medlemmer, startet i 1967, og »Interessegruppen for Hospitals- og Klinikudstyr«, startet i 1968. Begge grupper har Jydsk Teknologisk Institut som sekretariat.

Blandt grupper, der fortrinsvis samarbejder om eksport, og til hvis aktiviteter der er ydet støtte af erhvervsfonden, jfr. nærmere nedenfor under e., kan nævnes følgende: »Plastics Export Denmark«, en sammenslutning af virksomheder inden for plasticvareindustrien, »Danelectronex«, en gruppe af fabrikanter af radio- og TV-apparater samt komponenter hertil, »Medical Electronics Group Denmark«, en sammenslutning af virksomheder, som producerer medicinsk, elektronisk apparatur og udstyr, »Moderingen«, omfattende virksomheder inden for dansk damebeklædning, »Packaging Export Denmark«, omfattende producenter af emballage, og »Guldsmedefagets Eksportforening«, omfattende producenter og grossister inden for guld-, sølv- og sølvpletvarebranchen. Enkelte af disse grupper er nu ophørt.

Fra udlandet kan nævnes en række eksempler. Fra Norge findes således i Teknisk Ukeblad nr. 2 af 1964, der omhandler strukturændringer i industrien, en oversigt over norske bedrifters samarbejdsaftaler i årene 1961-63. Fra Sverige findes i »Näringsliv i omvandling«, »Sammenslagningar och samarbetsavtal i svensk industri 1963-64« og »Uppsatsor om näringslivets strukturfrågor, fusioner och samarbetsavtal inom industri 1965-67« udgivet henholdsvis i 1964, 1965 og 1968 af Studieförbundet Näringsliv och Samhälle, Stockholm, indeholdende oplysninger for så vidt angår forholdene i årene 1958-67.

I øvrigt kan som et eksempel fra Norge anføres »Pluscentret« i Frederiksstad, omfattende en række kunsthåndværkere, der hver har sit eget værksted som en selvstændig enhed såvel arbejdsmæssigt som økonomisk. Pluscentrets organisation virker kun formidlende for så vidt angår salget (og delvis planlægningen), ligesom centret alene afgør, om et stykke arbejde er værdigt at forsynes med centrets mærke.

Umiddelbart kan et gruppesamarbejde af den heromhandlede art forekomme som næsten en nødvendighed for de fremstillingsvirksomheder, der uden tilknyttet butikssalg henvender sig til forbrugermarkedet og til det øvrige erhvervsliv samt for mindre virksomheder, der ønsker at påbegynde en eksport. Vanskeligheden ved at finde mellemhandlere til at påtage sig salgsarbejdet og udgifterne herved, detail- og engroskædernes ønsker om køb i store enheder, konkurrencen fra de store varefremstillende koncerners egne salgsapparater, de krav, moderne salgsarbejde stiller til ekspertise samt udbredelsen af konkurrence på rabatter og på mærkevarer, er alle faktorer, som forringer den mindre virksomheds afsætningsmuligheder, hvis den er alene om sit salgsarbejde. Samles salget i én salgsorganisation, kan der være tale om salg af forskellige, men komplementære varer (f. eks. boligudstyr), varer inden for samme gruppe (f. eks. møbler) eller eventuelt en vare, der er helt identisk, men produceret på forskellige virksomheder og solgt under samme varemærke.

De nævnte faktorer taler for, at mindre varefremstillende virksomheder kan have fordel ved forskellige former for fælles afsætning. Samtidig viser adskillige erfaringer fra både ud- og indland imidlertid, at sådant samarbejde er vanskeligt at etablere og vanskeligt at opretholde, især hvis der er tale om konkurrerende varer.

Da enkeltdeltagerne i en salgsgruppe næppe vil have lige store fordele ved at gå ind i samarbejdet og ej heller ved at forblive i det, er det af afgørende betydning for samarbejdets leve-

dygtighed, at man fra starten nøje fastlægger delingsordninger og lign., som på én gang tilgodeser ligelighed og hensynet til, at ekstra indsats fra et gruppemedlem får sin ekstra belønning.

Beslutter man sig for at indgå i afsætningssamarbejdet, bør man derfor engagere den fornødne sagkundskab til udførelse af arbejdet, herunder søge vejledning og støtte i de forskellige organisationer og eventuelt yderligere benytte sig af allerede eksisterende organer som markedsanalysebureauer. Endvidere vil man i en række tilfælde kunne drage fordel af de offentlige støtteforanstaltninger for eksport (jfr. pkt. e.) og de øvrige produktivitetsfremmende hjælpeforanstaltninger, som stilles til rådighed, jfr. kapitel VI. I denne forbindelse henvises til kommissionens anbefaling i kapitel VI om støtte til konsulenter, der skal forberede og igangsætte samarbejdsgrupper.

Afslutningsvis skal endnu et aspekt af gruppesalgsarbejde fremhæves. Det er som nævnt ofte afsætningsmæssige hensyn, der fører til oprettelse af en salgsgruppe og dernæst muligvis til en vis indbyrdes specialisering og strukturrationalisering inden for gruppen. Set i et lidt videre perspektiv er dette ofte et udtryk for, at faggrænserne på produktionssiden er i opløsning, hvilket igen bl. a. hænger sammen med sortiments- og brancheglidning i afsætningskanalerne. Da denne udvikling på afsætningssiden må forventes fortsat og forstærket, og da store virksomheder relativt let vil kunne imødekomme dens krav, må det salgssamarbejde, som mindre virksomheder indleder på tværs af faggrænser, anses for et særlig betydningsfuldt led i deres forsøg på at skabe sig en plads i den samlede afsætnings- og produktionsstruktur.

Fælles afsætning kan formentlig med held udvides til også at omfatte service og reparation. Centre for reparation af forskellige former for husholdningsudstyr vil formentlig give større samlet efterspørgsel. Tilsvarende gælder om centraler, hvorfra man kan hidkalde flere forskellige specialister til husreparationer i videste forstand. Såvel nye former for husholdningsudstyr som nye byggemetoder bevirker, at forbrugerne vanskeligt kan afgøre, hvilken fagmand, han skal henvende sig til.

e. Det offentliges støtte til eksportfremmearbejdet.

Der har i de senere år hvert år været stillet 5-6 mill. kr. til rådighed for det eksportfremmende arbejde. Fra og med finansåret 1967/68 er beløbet sat op til 10 mill. kr. Det i finansåret 1967/68 til rådighed værende beløb blev fordelt på følgende måde:

	Mill. kr.
Eksportstipendiater	1,32
Eksportkonsulenter	0,28
Udstillinger og messer i udlandet	2,17
Udstillinger og messer i indlandet	0,10
Eksportpropaganda	1,71
Uge-fremstød m. v.	4,42
	10,00

En væsentlig del af denne støtte sigter på generelle salgsfremstød, d.v.s. ugefremstød m.v. Kun en lille del af midlerne er ydet til aktiviteter inden for andre erhvervsområder end håndværket og industrien, f. eks. frugtavl, gartneri og fiskeri. De beløb, der er opført til udstillinger i udlandet, eksportarrangementer og til eksportpropaganda, er i hovedsagen kommet samarbejdende grupper af virksomheder, herunder branche- og erhvervsorganisationer, til gode.

Blandt disse mere konkret sigtende støtteforanstaltninger skal særlig fremhæves *eksportkonsulentordningen,* hvorved der er åbnet adgang til at støtte det forberedende eksportarbejde. Eksportkonsulenten knyttes til en gruppe inden for en branche, eventuelt til branchen som sådan, for at varetage det forberedende eksportarbejde. Eksportkonsulenten skal berejse de markeder, som gruppens medlemmer ønsker undersøgt med henblik på mulighederne for salg af gruppens produkter, ligesom eksportkonsulenten skal skabe kontakt mellem danske eksportører og udenlandske købere, vejlede og bistå gruppens medlemmer i disses arbejde på udenlandske markeder og i øvrigt regelmæssigt opretholde kontakt med medlemmerne med henblik på udnyttelse af forekommende markedsmuligheder. Derimod er det ikke eksportkonsulentens opgave at afslutte salgskontrakter.

Tilskud til en eksportkonsulent gives som hovedregel ikke for mere end ét år ad gangen. Tilskuddet kan fornyes, men sjældent udover 3–4 år, og kan eventuelt blive aftrappet. Der ydes et tilskud svarende til 50 pct. af vedkommendes løn, dog således, at der er fastsat et maksimum for tilskuddets størrelse (juni 1968 37.500 kr.), ca. 55 pct. af opholdsudgifterne i forbindelse med eksportkonsulentens tjeneste-

rejser i udlandet og ca. 50 pct. af opholdsudgifterne under tjenesterejser i Danmark, samt af tjenstlige befordringsudgifter i Danmark og udlandet. Der har siden ordningens ikrafttræden været etableret en snes eksportkonsulentarrangementer af kortere eller længere varighed.

Foruden den ovennævnte støtte til det eksportfremmende arbejde skal nævnes den bistand, der ydes til såvel enkeltvirksomheder som grupper af virksomheder gennem Udenrigsministeriets erhvervskontor både ved direkte henvendelse i udenrigsministeriet og ved konsultationer, f. eks. i Jylland.

/. *Kommissionens anbefalinger med henblik på afsætningssamarbejde.*

Kommissionen er af den opfattelse, at der i de viste eksempler på samarbejde i forskellige former findes en række muligheder for effektivisering af de mindre virksomheders afsætningsarbejde.

Kommissionen anbefaler derfor:

1) at der inden for de forskellige brancher overvejes muligheden af *permanente brancheudstillinger,*

2) at der overvejes *permanente lokale udstillinger,* men vil samtidig fremhæve betydningen af, at såvel den enkelte virksomhed som vedkommende branche nøje afvejer såvel de økonomiske som de arbejdsmæssige omkostninger af at deltage i udstillinger med udstillingernes forventede salgsfremmende effekt, også når de sammenlignes med salgsfremmende indsats af anden art. På tilsvarende vis bør værdien af at deltage i store omfattende udstillinger, der ikke retter sig mod en bestemt branche, nøje overvejes før eventuel deltagelse,

3) at brancherne overvejer fælles *salgs- og reklamefremstød,* dels med henblik på eksport, dels med henblik på hjemmemarkedet i form af f. eks. fælles mærkning kombineret med en garantiordning og/ eller klageordning af betydning for forbrugerne, herunder annoncering, for at fastholde, eventuelt udbygge, en andel af forbruget,

4) at fremstillingsvirksomheder og virksomheder inden for byggesektoren anvender *varedeklarationer* og anden på neutral basis godkendt oplysende mærkning af betydning for forbrugerne,

5) at der inden for en række reparations- og servicefag overvejes *fælles ordremodtagelse og ordrefordeling,*

6) at fremstillingsvirksomheder overvejer at indgå i et *gruppesamarbejde* om afsætningen, specielt eksporten,

7) at virksomheder uden for fremstillingsområdet overvejer oprettelsen af *centre for reparation og service* af forskellige varige forbrugsgoder samt centre for husreparation i videste forstand.

I tilslutning til anbefalingerne om at undersøge mulighederne for samarbejde bemærkes det, at forhandlinger om og etablering af samarbejde om afsætningen ofte med fordel vil kunne gennemføres med bistand fra organisationerne. Hvor organisationerne medvirker, bør de være opmærksomme på, at både brancheglidning og ændringer i virksomhedernes størrelsesfordeling ofte nødvendiggør, at det konkrete samarbejde etableres på tværs af eller uden for den bestående organisationsstruktur. Specielt med henblik på deltagelse i udstillingsarrangementer i udlandet vil det kunne være fordelagtigt for en virksomhedsleder inden at søge kontakt enten med en organisation eller med Komiteen for Udstillinger i Udlandet.

Inden for den enkelte branche kan mindre virksomheder ofte med fordel indgå samarbejde med en eller flere større virksomheder, selv om man ikke kan se bort fra, at dette i visse tilfælde kan føre til afhængighed eventuelt ophør af den mindre virksomheds selvstændighed.

I øvrigt vil der med hensyn til de forskellige muligheder for kollektivt samarbejde om eksport kunne fås vejledning hos Sekretariatet for Danmarks Erhvervsfond.

Det anbefales, at der før iværksættelsen af kollektive salgsfremstød som omhandlet under 1) til 5) opstilles et klart formuleret mål for fremstødet, og at man i videst mulig udstrækning, f. eks. ved hjælp af markedsanalyser, søger at vurdere indsatsens virkninger.

Med hensyn til etablering af gruppesamarbejde som anført under 6) ønsker kommissionen at fremhæve, at virksomhederne forinden nøje bør overveje fordele og ulemper ved et sådant arrangement, herunder hvilket vareområde der egner sig for et sådant samarbejde,

og hvilke krav der stilles til deltagerne i samarbejdet, samt endelig forinden nøje fastlægge samarbejdets organisation.

6. Administration, regnskab og ledelse.

a. Indledning.

Administrations- og ledelsesproblemer har i de senere år tiltrukket sig stigende opmærksomhed. Det hænger bl. a. sammen med de mange omstillingskrav, erhvervslivet har været stillet overfor. Endvidere beror det på, at der i efterkrigsårene er foregået en stærk udvikling i ledelses- og administrationsteknikken, herunder voksende indsigt i den psykologiske betydning af veltilrettelagt ledelse og godt »klima« på arbejdspladsen m.v. Også faktorer som stigende virksomhedsstørrelse, større faste omkostninger, virksomhedsintegration, voksende markedsstørrelser, øget arbejdsdeling og kontakt mellem virksomheder og erhverv indbyrdes samt komplicering af lønoverenskomster har forøget interessen for administrations- og ledelsesproblemerne. Det offentliges stigende krav til de enkelte virksomheders medvirken ved tilbageholdelse af skat, opkrævning af kildeskat, indbetaling af ATP-bidrag, feriegodtgørelse, meddelelse af statistiske oplysninger m.v., har ligeledes aktualiseret administrationsproblemerne. De nævnte faktorer har endvidere stillet voksende krav til kalkulation og budgetlægning og medført stigende forståelse for regnskabsføringens betydning for rationel drift af en virksomhed og på denne måde øgct interessen for regnskabs- og budgetproblemerne. Endvidere kan nævnes organisationernes krav, f. eks. med hensyn til lønningslister.

Til administration, regnskab, ledelse m.v. henregnes i almindelighed spørgsmål om virksomhedens målsætning og planlægning på langt og kort sigt, herunder valg af finansieringsform og lign., tilrettelægning og organisation af produktionen, arbejdsledelse og arbejdsfordeling samt problemer i forbindelse med arbejdslønnens fastsættelse, tilrettelægning af salg og indkøb, regnskabsføring og -vurdering, budget og kalkulation, forholdet til offentlige myndigheder, organisationer m.v.

Der er for kommissionen ingen tvivl om, at ledelses-, administrations- og regnskabsproblemerne er af største vigtighed, ejheller om, at disse i flere henseender rejser særlige problemer for mindre virksomheder. I denne forbindelse kan henvises til den fremskyndelse af generationsskiftet i den mindre detailhandel, som momsens indførelse har medført. Imidlertid er problemerne i forbindelse med administration m.v. ikke af lige stor betydning for alle kategorier af mindre virksomheder. Et betydeligt antal af de mindste virksomheder har faste afsætningskanaler, f. eks. direkte salg til et lokalt marked, og en enkel produktionsgang, som f. eks. vinduespudsere og frisører har det. I sådanne virksomheder har indehaveren så at sige af sig selv i hovedet de problemer, som er forbundet med den væsentligste del af de administrative funktioner. I de helt små virksomheder med 1-4 personer er desuden ledelsesproblemet over for personalet minimalt. Hvad derimod angår problemerne i forbindelse med kalkulation, regnskabsføring og regnskabskontrol er der næppe tvivl om, at så godt som alle virksomheder vil vinde i effektivitet og rentabilitet, des bedre de kan tilrettelægge disse opgaver.

Selv om de administrative problemer i videste forstand således ikke har lige stor betydning for en del af de mindste virksomheder, kan man ikke afvise deres betydning også for mindre virksomheder. Lederne af mindre virksomheder må blot i særlig grad have for øje, at de ikke ved løsningen af disse opgaver anvender metoder, der først og fremmest er udviklet med henblik på større virksomheder.

Kommissionen har i de følgende afsnit valgt at foretage en beskrivelse og vurdering af visse områder af administrationsfunktionen, hvor man mener, at der ligger særlige problemer for den mindre virksomhed, og hvor denne enten ved at benytte sig af arbejdsdelingen eller forskellige samarbejdsmuligheder skulle have udsigt til at kunne forbedre effektiviteten. Som et eksempel kan i denne forbindelse nævnes en forundersøgelse vedrørende administrative systemer, som er gennemført af et privat konsulentfirma for Skibs- og Bådebyggeriernes Arbejdsgiverforening med tilskud fra handelsministeriets produktivitetsudvalg. I denne rapport foreslås bl.a. en fælles kontoplan for branchen med mulighed for ud af regnskabet at trække nøgletal, direkte sammenlignelige fra virksomhed til virksomhed, samt eventuelt i et vist omfang indkøbssamarbejde og fælles lager. Forundersøgelsen, der er afleveret i oktober 1968, påregnes at føre til videregående drøftelser i branchen om de fremsatte forslag, der ud over samarbejde om visse funktioner tillige indebærer muligheder for effektivisering af produkti-

onsplanlægningen m.v. i den enkelte virksomhed.

I øvrigt består der som omtalt i kapitel VI og nærmere beskrevet i betænkningen om Information og rådgivning inden for håndværk og mindre industri netop på dette område en lang række muligheder for den mindre virksomhed for at opnå bistand udefra, dels i form af direkte information og rådgivning til virksomhederne selv, dels ved at benytte sig af den aktivitet, som en række organisationer har gennemført på kollektiv basis, og som bl. a. er omtalt i foregående kapitel.

b. Regnskab m.v.

(1) Det vil i en lang række tilfælde være billigst og mest effektivt for en virksomhedsleder at benytte sig af *arbejdsdelingen* mellem erhvervene i form af bistand fra revisorer, bogføringsfirmaer etc., ligesom der til det almindelige kontormæssige arbejde står kontorservicefirmaer af forskellig art til rådighed. Mange revisionsfirmaer er i øvrigt efterhånden indstillet på ikke blot som hidtil at bistå med det rent regnskabsmæssige, men at udøve en mere generelt konsulterende virksomhed med hensyn til hele den administrative, ledelsesmæssige funktion. Derudover har en række organisationer som anført i foregående kapitel i de senere år etableret forskellige former for kollektivt samarbejde om problemer af denne art.

Det er et ofte fremført klagemål, at navnlig de mindre virksomheder tynges af administrationsopgaverne i forbindelse med tillægspension, feriepenge og andre sociale ydelser, skatteopkrævning, afgiftsbetaling, afgivning af statistiske oplysninger og andre mellemværender med offentlige myndigheder, ligesom det fremhæves, at de mange uensartede aftaler med fagforeninger og organisationer om løn- og arbejdsvilkår m.v. giver urimeligt administrationsbesvær. Den gennemførte interviewundersøgelse synes i nogen grad at afsvække den betydning, man kan tillægge klagerne over de nævnte opgaver. Dette hindrer imidlertid ikke, at de har fået et større omfang i de senere år. For mindre virksomheder vil disse opgaver imidlertid formentlig også i vidt omfang sammen med regnskabsføringen kunne overlades til regnskabsføringsbureauer og lign. Derudover er der tilløb til, at særlige virksomheder opstår med speciale i at løse sådanne administrative opgaver. Kildeskat og merværdiafgift m.v. vil formentlig medføre, at der opstår flere virksomheder af denne art, navnlig hvis der spores en interesse herfor fra de virksomheders side, som har behov for sådan bistand.

(2) På regnskabsføringens område er der udviklet et ret omfattende *samarbejde* på organisationsbasis.

Som eksempler på sådant samarbejde kan nævnes, at lokale håndværks- og industriforeninger, eventuelt i forbindelse med de lokale banker og i samarbejde også med handelen, er inde på etablering af regnskabscentraler. De pågældende virksomheder vil formentlig blive etableret i aktieselskabsform med henblik på at føre regnskab for de enkelte deltagende virksomheder såvel for så vidt angår driften som ved udbetaling af lønninger, ATP, momsafgift m.v. I visse tilfælde vil der formentlig ligeledes blive tale om at kombinere virksomheden med factoring. Som eksempler på indholdet i dette samarbejde kan nævnes standardiserede regnskaber, regnskabssammenligninger og normtal.

En række organisationer har således udarbejdet fælles kontoplaner, der igen vil kunne danne grundlag for regnskabssammenligninger og eventuelt for udarbejdelse af normtal, d.v.s. gennemsnitstal eller typetal baseret på en række virksomheders regnskaber. Disse kan med ledsagende vurderinger af det mere eller mindre tilfredsstillende i normer for omkostninger, indtægter og rentabilitet m.v. tjene som vejledning for den enkelte virksomheds vurdering af egne forhold sammenlignet med andres.

Inden for håndværk og industri er der hidtil kun i begrænset omfang udviklet standardiserede regnskaber. Inden for Jern- og Metalindustriens Sammenslutning er der med udgangspunkt i et standardlønsystem med databehandling udarbejdet fælles kontoplaner, der vil kunne danne grundlag for regnskabssammenligning. Mindre virksomheder vil kunne tilslutte sig dette system, såfremt et antal virksomheder kan gå i samarbejde om en fælles kodebåndsmaskine.

Endvidere kan nævnes, at el-installatørernes faglige organisation »ELFO« samt Hovedorganisationen af Mesterforeninger i Byggefagene i Danmark (hvis regnskabskonsultation omfatter ca. 40 regnskabskonsulenter), enten står over for oprettelse af eller har oprettet landsdækkende EDB-centraler, der skal påtage sig regnskabsføringen for medlemmerne. Landsforeningen af danske Malermestre har for nylig oprettet en regnskabsafdeling, der som en

serviceorganisation skal formidle, at de enkelte mestres regnskaber databehandles. Ordningen er af ret ny dato, og kun ganske få mestre benytter sig endnu af den.

Den til Hovedorganisationen af Mesterforeninger i Byggefagene knyttede regnskabskonsultation har været medvirkende til, at hovedorganisationen siden 1955 har kunnet udarbejde normtal for murere, tømrere og snedkere omfattende nu i alt ca. 1.000 som hovedregel ganske små virksomheder. Inden for møbelindustrien og blandt slagterforretninger er der også i en årrække udarbejdet normtal, som dog ikke er fuldt så omfattende som de af Hovedorganisationen af Mesterforeninger gennemførte regnskabssammenligninger, der foruden normtal i driften også rummer statustal. Inden for de grafiske fag er der igennem en del år udført ret omfattende bedriftssammenligninger, herunder normregnskaber. Endvidere har enkelte fagområder, således bagere, malere og glarmestre, i et begrænset omfang i nogle år gennem Teknologisk Instituts regnskabsafdeling fået udarbejdet gennemsnitsberegninger, hvilket imidlertid er sket på grundlag af et beskedent og uensartet regnskabsmateriale. Derudover har regnskabssammenligninger eller normtal hidtil ikke været særlig udbredt inden for håndværket og industrien.

Kommissionen har drøftet spørgsmålet om nytten af at gennemføre standardiseringer af regnskabsførelsen for grupper af nogenlunde ensartede mindre virksomheder. Det har herunder været anført, at standardregnskaber eller standardkontoplaner kan have en uønsket konserverende indflydelse på både regnskabsteknik og kalkulationsmetoder m.v., hvilket sidste igen kan tænkes at indebære en hæmmende virkning på effektivitetsfremskridt og eventuelt også en konkurrencebegrænsende effekt. Risikoen herfor er dog nok begrænset jævnført med chancen for, at nye metoder og principper inden for regnskabsføringen lettere slår igennem via de regnskabsspecialister, der står bag udformningen og fornyelsen af et virksomhedsområdes standardregnskab. Hertil kommer, at vel opbygges standardkontoplanerne ens, men det sker i flere konti, som ikke nødvendigvis alle skal benyttes af samtlige deltagere, herunder de mindre virksomheder. Standardiseringen kan derfor tilføjes stor fleksibilitet, hvortil kommer, at det selvsagt må være en forudsætning, at den ajourføres med udviklingen inden for erhvervsområdet. Værdien af at standardisere regnskabsførelsen og herunder at betjene sig af standardkontoplaner, standardblanketsystemer for bilag m.v., ligger navnlig i, at regnskabsførelsen lettes rent teknisk, at den bliver mere fyldig, at den danner et bedre grundlag for regnskabsmæssig vurdering af rentabiliteten, og at den giver en både teknisk lettere og sikrere basis for kalkulationer og budgettering m.v.

Som de anførte eksempler viser, er der en udvikling i gang i retning af stadig mere udbredt regnskabsstandardisering, gennemført enten af en gruppe virksomheder i fællesskab, på organisationsbasis eller på basis af systemer, der af særskilte regnskabsvirksomheder udarbejdes til salg eller abonnement. De store muligheder, der er for at udnytte elektroniske hjælpemidler ved regnskabsudarbejdelse, kalkulationer m.v., og for at få de pågældende tal hurtigt frem, tyder på, at udviklingen vil forstærkes, hvorved også standardkontoplaner formentlig vil vinde frem. Inden for detailhandelen er forholdet i øvrigt det, at finansieringsinstitutterne har været inde på nødvendigheden af hurtigere at modtage regnskaber, hvilket vil kunne opnås ved elektronisk behandling, som på sin side stiller krav om standardisering af primærmaterialet.

Hvad angår værdien af normtal må forudsætningen for en fornuftig anvendelse heraf være, at de udarbejdes for så nogenlunde homogene grupper af virksomheder, at erfaringer lader sig overføre fra virksomhed til virksomhed, jfr. at man såvel inden for landbruget som inden for detailhandelen foretager en række opdelinger af regnskabsmaterialet.

Endvidere vil normtallenes vejledende værdi være betinget af, at de forsynes med sådanne oplysninger, at de enkelte virksomheder kan foretage en vurdering af, hvorvidt deres egne resultater kan anses for tilfredsstillende i lys af de salgs- og produktionsbetingelser, man har arbejdet under.

Det må dog fremhæves, at der er en tendens til, at normtal belyser forholdene inden for de bedst drevne virksomheder, idet det er dem, der mest villigt deltager i indsendelsen af regnskaber.

Som regel gennemføres og præsenteres normtalsundersøgelser i øvrigt således, at der udarbejdes normtal for virksomheder i forskellige størrelsesgrupper, og således, at spredningen omkring gennemsnittet kan ses.

Selv om normtal som regel udarbejdes for en enkelt branche, og sammenligninger med andre

brancher ikke umiddelbart kan gennemføres, kan en sammenligning med virksomheder i andre brancher dog også være af udbytte.

Efter kommissionens opfattelse må normtal tillægges stor betydning ved at give virksomheder inden for en branche lejlighed til at få klarlagt egne eventuelle svagheder sammenlignet med andre virksomheder i branchen, men dette forudsætter, at normtallene er udarbejdet på en sådan måde, at de giver en alsidig belysning af forholdene inden for en branche.

c. Kalkulationsforskrifter, fælles prisfastsættelse m.v.

I nær forbindelse med et samarbejde om regnskabsføring, der også munder ud i regnskabssammenligninger gennem normtal og lign., står spørgsmålet om fælles kalkulation for en større gruppe af virksomheder. Et sådant samarbejde vil kunne omfatte *kalkulationsforskrifter* og dermed vedrøre problemerne om fælles prisfastsættelse, som behandles nedenfor.

Imidlertid er der grund til særskilt at omtale de rationaliseringsmuligheder, som ligger i at tilvejebringe et godt kalkulationsgrundlag ved udarbejdelsen af mængdeberegninger og tidslister. Dette kan bl. a. ske ved, at en gruppe virksomheder i fællesskab driver et *beregningskontor*, hvor den enkelte kan bestille typiske omkostnings- og kalkulationsberegninger m.v. Det bedst kendte og mest vidtgående eksempel på et sådant beregningskontor er Elinstallatørernes Beregningskontor. Dette kontor har til opgave at udføre det opmålingsarbejde og en del af det beregningsarbejde, som er nødvendigt for at udregne bud på en udbudt entreprise, i stedet for at medlemmerne hver for sig udfører det samme arbejde. Beregningskontorets funktioner er at udarbejde mængdefortegnelser over antal enheder, der skal bruges af hvert materiale, og at bestemme, hvilke positioner i svendenes akkordpriskurant der finder anvendelse for de arbejdsprocesser, som indgår i installationsarbejdet. Endvidere vil kontoret indsætte priserne for arbejdsprocesserne efter svendepriskurantens enkelte positioner inklusive generelle overenskomstmæssige løntillæg. Kontoret indsætter endelig materialenettopriser og sammentællinger, således at installatørerne får de relevante totaler. På dette grundlag indhenter den enkelte installatør dernæst tilbud på underentrepriser, foretager fradrag for de rabatter og lignende, han kan opnå på de indregnede priser ved køb af materialerne og indregner sine tillæg for svind, »daglønstimer«, tilsyn, omkostninger og avance. Det påregnes, at kontoret, efterhånden som EDB-teknikken tages i anvendelse, vil kunne danne grundlag for byggeregnskaber og efterkalkulationer.

Samarbejdet om de foran under b. omtalte administrations- og regnskabsfunktioner har i det store og hele kun begrænset omfang inden for håndværk og mindre industri, hvorimod samarbejdet om pris- og kalkulationsregler er stærkt udbredt.

Medens der praktisk talt ikke længere findes bindende prislister, er *vejledende aftaler om prislister, kalkulations- og salærregler m.v.* på horisontal basis meget udbredt inden for en række fag, navnlig på bygge- og anlægsområdet. Ifølge en af monopoltilsynet i Meddelelser af $^{7}/_{12}$ 1966 udsendt vejledning vedrørende licitationsloven vil generelle prislister, generelle kalkulationsnormer og generelle timepriser eller lignende, der alene er vejledende, kunne vedtages, men sådanne vedtagelser vil være omfattet af anmeldelsespligten til monopoltilsynet, ligesom tilsynet i medfør af monopol- og prislovgivningen har mulighed for at skride ind, hvor de vejledende priser måtte være urimelige.

Efterhånden har flere og flere fag opgivet vejledende prislister, hvorimod der stadig i ret stor udstrækning findes vejledende kalkulations- og salærregler.

Spørgsmålet om værdien af vejledende prislister, kalkulations- og salærregler og fælles beregningskontor har været indgående drøftet i kommissionen. Der er enighed om, at foranstaltninger som f. eks. et fælles beregningskontor, der kan begrænse forkalkulationsarbejdet for mange virksomheder, i høj grad kan være en rationaliseringsfremmende foranstaltning. Vejledende prislister m.v. kan også være af arbejdsbesparende betydning, men fungerer ikke tilfredsstillende i alle fag.

d. Erfaringsudveksling.

Som på andre områder starter dette samarbejde ofte i form af en uformel erfaringsudveksling, f. eks. i forbindelse med et møde i vedkommende virksomheders brancheorganisation. Efterhånden kan samarbejdet antage mere formaliserede former, men der vil stadig være overgangsformer. Som en særlig form for formaliseret samarbejde kan nævnes de såkaldte ERFA-grupper.

Begrebet ERFA stammer oprindeligt fra Schweiz og betyder erfaringernes multiplikati-

on eller erfaringsudbytte. ERFA-grupper er herhjemme særlig gennemført inden for detailhandelen, medens der i industrien og håndværket såvidt vides kun findes ganske få grupper. En ERFA-gruppe etableres normalt gennem en brancheorganisation, der starter gruppen og ofte ved en konsulent leder gruppens arbejde. Deltagerantallet er som regel 5—7 personer. De pågældende mødes hver eller hveranden måned skiftevis i de pågældende indehaveres forretninger eller på et neutralt sted. Deltagerne udveksler under møderne både gode og dårlige erfaringer om såvel økonomiske som tekniske forhold, alt fra virksomhedens daglige drift. Et ERFA-gruppesamarbejde kunne derfor med lige så stor ret behandles under samarbejde, f. eks. i produktions-, afsætnings- eller eventuelt indkøbsfunktionen.

Selv om ERFA-grupper heller ikke i detailhandelen er særligt udbredt, synes man dog fra detailhandelens side at tillægge sådanne grupper en ikke ringe betydning.

Fra håndværk og industri kendes her i landet som anført kun ret få eksempler på egentlige ERFA-grupper. Som eksempel kan dog nævnes, at man inden for Foreningen af Smede- og Maskinvirksomheder i København i de sidste par år har haft flere ERFA-grupper igang, som især har beskæftiget sig med ledelsesmæssige og driftsøkonomiske problemer. Gruppernes sekretariatsarbejde varetages af foreningens sekretær.

Der gennemføres endvidere inden for en række fag en stadig erfaringsudveksling mellem grupper på lokalt plan om forskellige problemer i forbindelse med virksomhedernes forhold, men dette foregår måske ikke altid tilstrækkelig systematisk. Som et eksempel på erfaringsudveksling, der dog ikke er en egentlig ERFA-gruppe, kan nævnes, at en gruppe på ca. 20 topledere fra mindre og mellemstore virksomheder inden for industri og handel samt enkelte specialister som en revisor, en bankmand og repræsentanter for teknologiske institutter på tværfaglig basis diskuterer problemer som personaleadministration, regnskabsvæsen m.v., forskellige emner, der tages op efterhånden, som medlemmerne af gruppen ønsker det.

Fra udlandet kan nævnes, at de hollandske konsulenttjenester, Rijksmiddenstandsvoorlichtingsdienst og Rijksnijverheidsdienst, har etableret grupper med henblik på erfaringsudveksling, herunder også omfattende håndværksvirksomheder.

I Frankrig findes en anden form for erfaringsudveksling, de såkaldte Operations T.O.P., Technique-Organisation-Productivité. Denne form for erfaringsudveksling består i, at en stor virksomhed står i forbindelse med en række mindre virksomheder og bistår disse på forskellig vis.

I USA har man i den seneste tid forsøgt at etablere såkaldte »board of advisors«. Et sådant »board« er et rådgivende organ, som består af nogle få, som regel 3, erfarne ledere fra virksomheder så vidt muligt fra andre brancher og ikke personlige bekendte, med hvem en virksomhedsleder eller en selskabsbestyrelse på uformel basis kan drøfte sine problemer.

e. Kommissionens anbefalinger med henblik på administration, regnskab, kalkulation m.v.

1) Kommissionen ønsker - under hensyn til betydningen også for mindre virksomheder af gode kalkulations- og budgetteringsmuligheder - at henlede virksomhedernes opmærksomhed på den kraftige tendens til *arbejdsdeling og specialisering*, der i øjeblikket er i gang i form af etablering af regnskabsførings- og kontorservicevirksomheder og lign., som yderligere vil tiltage i takt med, at mindre virksomheder erkender fordelene ved at aflaste sig for regnskabs- og kontortekniske opgaver. Man ønsker at fremhæve de store fordele, denne arbejdsdeling vil kunne indebære ganske særligt for mindre virksomheder, og anbefaler derfor virksomhederne at gøre sig bekendt med og benytte de muligheder, der findes for at lade regnskabs- og administrationsarbejde udføre af virksomheder, der har specialiseret sig i disse funktioner.

Ud fra det synspunkt, at de mindre virksomheder på den ene side må have garanti for, at den bistand med hensyn til regnskab m.v., de køber sig, er sagligt forsvarlig og pålidelig, men at deres regnskabsproblemer på den anden side ofte er så enkle, at de ikke nødvendigvis behøver at støtte sig på den højeste og dyreste sagkundskab, anbefaler kommissionen, at der udover de statsautoriserede revisorer godkendes revisorer med en sådan uddannelse, at den giver garanti for forsvarlig regnskabsbistand, således som det i øvrigt overvejes af det i 1967 nedsatte særlige revisorudvalg.

Endvidere anbefaler kommissionen, at der tages skridt til en langt mere udbredt anven-

delse af regnskabsstandardisering og derpå baserede *normtal og regnskabssammenligninger*. Initiativet hertil bør formentlig udgå fra organisationerne, og disse vil i vidt omfang kunne hente bistand hos revisorer og andre regnskabsførende virksomheder samt hos Danmarks Statistik, der i stigende omfang behandler regnskabsmæssige oplysninger vedrørende erhvervene, og som derfor bør inddrages i spørgsmål om regnskabsstandardisering. Samtidig ønsker man at henlede opmærksomheden på det arbejde, de teknologiske institutter igennem mange år har udført på dette felt.

2) I tilslutning til de foregående bemærkninger om regnskabsstandardisering m.v. skal kommissionen pege på de rationaliseringsmuligheder, der ligger i, at en gruppe af virksomheder indgår i et *samarbejde om kalkulation* og i fællesskab driver et beregningskontor, hvor den enkelte virksomhed kan bestille typiske omkostningsberegninger og kalkulationer.

   Kommissionen finder endvidere, at tendensen til standardisering og dermed billiggørelse af såvel vareproduktion som reparations- og serviceydelser vil kunne fremmes, når den støttes af *kalkulations- og andre prisberegningsnor mer af vejledende karakter*. De betænkeligheder, som ud fra hensynet til at sikre en effektiv konkurrence knytter sig til vejledende kalkulationsregler og lign., har mere beskeden vægt på områder, hvor den hjemlige produktion konkurrerer med fri import. I bygge- og anlægsvirksomhed, servicefag m.v., må betænkelighederne ifølge sagens natur være større. Kommissionen mener dog, at de i disse år kraftige tendenser til brancheglidning, tilgang af nye virksomheder og omlægning af ældre formentlig vil medvirke til at sikre en rimelig konkurrence, også hvor den enkelte branche fastsætter kalkulationsforskrifter og lign.

3) Kommissionen ønsker at henlede opmærksomheden på de forskellige muligheder for *erfaringsudveksling* mellem mindre grupper af virksomheder. En sådan erfaringsudveksling vil bedst kunne ske på lokalt plan, hvorfor man anbefaler navnlig de lokale håndværks- og arbejdsgiverorganisationer at overveje initiativ til iværksættelse af erfaringsudveksling. Man ønsker endelig at pege på, at et sådant initiativ også vil kunne udgå fra en branchekonsulent, og at en vis bistand f. eks. fra en konsulent som hovedregel giver størst sikkerhed for, at erfaringsudveksling med udbytte for de deltagende virksomheder kan opretholdes. De - hidtil få - virksomhedsledersamlinger, der er gennemført af Teknologisk Institut, har ligeledes vist sig at kunne danne udgangspunk for oprettelsen af ERFA-grupper.

7. Værkstedshuse m.v.

I de foregående afsnit er der gjort rede for en række foranstaltninger, som kan bidrage til en vis strukturrationalisering inden for håndværket og den mindre industri. 1 tilknytning hertil kan der være grund til også at nævne de muligheder, der i så henseende kan ligge i, at virksomhederne i et vist omfang flytter sammen i *værkstedshuse og lignende erhvervscentre*.

Traditionelt har en typisk håndværksvirksomhed haft bopæl, værksted og evt. butik i samme ejendom. Dette gælder fortsat i et ikke ringe omfang, især i de mindre byer og på landet og blandt de mindste virksomheder inden for bygge- og anlægsvirksomhed samt i butikshåndværk, reparations- og servicefag.

Foreliggende oplysninger, der bekræftedes ved interviewundersøgelsen, tyder på, at denne virksomhedsform medfører et stort og uhensigtsmæssigt forbrug af plads. Mange mindre virksomheder benytter langt større grunde og bygninger end nødvendigt i relation til produktionens krav. Ved interviewundersøgelsen blev årsagen hertil ikke efterforsket, men det antages, at det på et givet tidspunkt har været muligt for virksomheden at få adgang til grund og lokaler, og at beliggenheden har været vigtigere end f. eks. lokalernes størrelse. Specielt for lejede lokaler gælder, at lejereguleringen har medvirket til, at relativt store lokaler i ældre bygninger kan være relativt billige. I de tilfælde, hvor grund og bygninger ejes, kan der være tale om anbringelse af midler, hvilket kan ske i et omfang, der ikke er dikteret af hensyn til virksomhedens drift.

Ændringerne i befolkningens fordeling, saneringen og udflytningen fra de gamle bydele samt tendensen til at adskille beboelses- og industrikvarterer, vil imidlertid som foran anført i kapitel IV, afsnit 5, antagelig nødvendiggøre ret omfattende flytninger af en del mindre virksomheder. Dette vil som regel betyde, at

virksomheden må flytte til dyrere lokaler og ofte bliver adskilt fra bopælen. Da den medhjælpende hustrus arbejde i de mindre håndværksvirksomheder ofte er af stor betydning, vil denne udvikling kunne medføre vanskeligheder for virksomhedens drift.

Da der samtidig også er en række mindre virksomheder, som arbejder under uhensigtsmæssige lokaleforhold i kældre, udbygninger m.m. og derfor ofte lider under begrænset lagerplads, dårlige tilkørselsforhold og en række andre produktionstekniske besværligheder, er der utvivlsomt et behov for, at mindre virksomheder kan flytte ud til mere moderne lokaler. Dette behov er i de senere år i en række byer søgt imødekommet ved at opføre værksteds- eller industrihuse.

Med støtte fra Marshall-midlerne påbegyndtes i 1950 opførelsen af et værkstedshus i Valby, som har udviklet sig til en værkstedsby. Siden da er der mange steder etableret værksteds- og industrihuse. Dette er sket dels med støtte i egnsudviklingsloven, fortrinsvis i Jylland og på Lolland-Falster, hvor der i alt er etableret over 70 sådanne huse, dels på anden vis uden offentlig støtte, f. eks. med bistand fra Dansk Arbejde og i nogle tilfælde fra lokale håndværks- og industriforeninger, og endelig er i enkelte tilfælde sådanne huse oprettet med kommunegaranti.

Byggeriet er ofte organiseret som et andelsbyggeri. Når der er samlet et tilstrækkeligt stort antal virksomheder, dannes et andelsselskab, som står som bygherre, medens administrationen af såvel selve byggeriet som den færdige bygning i mange tilfælde er varetaget af et særligt selskab.

Formålet med etableringen af værkstedshuse i de tilfælde, hvor der har været ydet støtte over egnsudviklingsloven, har været at skaffe muligheder for at tiltrække nye erhvervsvirksomheder til de pågældende egnsudviklingsområder, og der har ikke primært i forbindelse hermed været tale om samtidig at etablere samarbejde, f. eks. med hensyn til kontorfaciliteter el. lign. Dette synes stort set heller ikke at have været tilfældet ved de øvrige værkstedshuse.

Imidlertid må man gå ud fra, at det for mange mindre virksomheder kunne være formålstjenligt med visse fælles administrative faciliteter (udover de mere produktionstekniske i forbindelse med bygningen og dennes vedligeholdelse), f. eks. i form af fælles kontorhold, ekspedition, bogholderi, budtjeneste m.v., idet der derved i nogen grad kunne ske en lettelse i de mindre virksomheders administrative arbejde og samtidig eventuelt en erstatning for den medhjælpende hustrus arbejdskraft, samt fælles interessekontor, marketenderi og børnehaver.

Det er klart, at en virksomhed, der får mulighed for at flytte ind i et værkstedshus, nøje må overveje fordele og ulemper herved. I moderne, rationelle og velbeliggende lokaler er der mulighed for bedre produktionstilrettelæggelse, bedre transport- og tilkørselsforhold, men til gengæld vil lejen i reglen være højere. I værkstedsbyen findes måske en række fælles administrative faciliteter, til gengæld er der ikke samme muligheder for at anvende den medhjælpende hustrus arbejde, som når værksted og bolig er i samme ejendom. Virksomheden må endvidere overveje, om den er villig til at acceptere den form, hvorunder værkstedshuset er etableret. Drejer det sig om andelsselskab, risikerer virksomheden, at udgifterne bliver større end oprindelig påregnet, men får på den anden side også senere eventuelt den fordel, at andelsbeviset kan sælges til lokalernes dagspris. Såfremt aktieselskabsformen anvendes, er den enkelte virksomheds økonomiske risiko derimod begrænset.

De, der planlægger at opføre værkstedshuse og -centre, bør, udover nøje at klarlægge omfanget af fælles administrative faciliteter m.v., ved markedsundersøgelser søge belyst, hvorledes f. eks. tilgangen af arbejdskraft vil være, ligesom det må være rimeligt hos evt. deltagere på forhånd også at få undersøgt interessen for f. eks. fælles udstillingscentre og lign.

Det kan til belysning af dette nævnes, at Håndværksrådet er en række håndværker- og industriforeninger behjælpelig med planlægning af værkstedsbyer, der er en videreførelse af ideen med værksteds- og industrihuse, men som adskiller sig herfra på flere væsentlige områder. Disse værkstedsbyer skal bestå af værkstedslokaler beregnet på udlejning og senere eventuel salg til lejerne efter ejerlejlighedsprincippet. Desuden skal der i tilknytning til centret udmatrikuleres mindre parceller med salg for øje til mindre industrivirksomheder, der selv ønsker at opføre deres bygninger, eventuelt efter i en periode at have været lejer i centret. Endelig skal der til centret knyttes forskellige fælles faciliteter. I en planlagt håndværkerby i Ringe er der f. eks. tale om opførelse af fælles regnskabscentral, der kan føre de tilknyttede virksomheders regnskaber, foretage opkrævning af ude-

stående fordringer, foretage kalkulationer og beregninger til brug ved tilbuds- og prisafgivelse, opkræve afgifter, kildeskat og lign., samt fungere som interessekontor for de ansatte. I tilknytning hertil tænkes etableret et factoringsystem, således at de tilknyttede virksomheder kan belåne deres fordringer. Der er endvidere planlagt etablering af børnehave, cafeteria og konferencerum.

Med det formål at belyse behovet og dettes karakter har Håndværksrådet ladet foretage en analyse af erhvervsforholdene og arbejdskraftforholdene på Midtfyn. Denne og lignende undersøgelser skulle kunne påvise de potentielle udviklingsmuligheder for centret og belyse dets muligheder for at tiltrække kvalificeret arbejdskraft.

Forudsætningen for, at værkstedscentre af denne art kan etableres, er efter Håndværksrådets opfattelse dels en nøje, forudgående planlægning, herunder også indhentelse af forhåndstilsagn fra interesserede virksomheder, dels at centrets lokaler er konkurrencedygtige med hensyn til lejeniveau og salgspris. Håndværksrådet finder endvidere, at det — bl. a. på baggrund af tidligere erfaringer - må anbefales, at centrenes værkstedssektioner opføres som råhuse med installationskerne, hvorimod indretningen af bygningerne overlades til ejerne.

Kommissionen ønsker at henlede opmærksomheden på de muligheder for samarbejde ved udnyttelse af fælles faciliteter, som eventuelt vil kunne etableres i forbindelse med værkstedshuse og -centre, butikscentre, fælles udstillings- og salgslokaler og lign.

I betragtning af de mange usikre momenter, der knytter sig til en virksomheds beslutning om at flytte til et værkstedshus eller -center, finder kommissionen imidlertid, at et forudgående analysearbejde af den beskrevne art, hvis resultater kan forelægges de interesserede, kan være et betydningsfuldt led i bestræbelserne på at undgå fejlinvesteringer.

Visse butikshåndværks-, reparations- eller servicevirksomheder kan tænkes at have interesse i at etablere sig som mere eksklusive specialforretninger i butikscentre for at imødegå konkurrencen fra den egentlige detailhandel. De ændringer, der kan forventes i detailhandelsstrukturen, må tilskynde de mindre virksomheder inden for kommissionens område til at sikre sig viden om evt. etablering af butikscentre. I forbindelse med butikscentre kan der være tale om fælles faciliteter, hvilket vel må antages at kunne være til særlig fordel for de mindre virksomheder.

Som et samarbejde af lignende art kan nævnes de foran under afsnittet om afsætning omtalte fælles udstillingscentre. Eksempler herpå har man i Den Permanente og udstillingshallen Swed-Expo i Värnamo. Sidstnævnte tilfælde er en permanent salgsudstilling omfattende ca. 100 forskellige virksomheder inden for forskellige brancher. Endvidere kan anføres, at eksporterende virksomheder har samarbejdet om fælles udstillings- og salgslokaler i udlandet.

Uanset at der her synes at være områder, hvor samarbejde skulle kunne synes til fordel for de mindre virksomheder, findes der dog kun få eksempler på sådant samarbejde.

KAPITEL VIII

Håndværkets og den mindre industris financiering

1. Indledning.

I dette kapitel foretages en vurdering af finansieringsformer m.v. inden for håndværket og den mindre industri med hovedvægten lagt på at belyse, om der findes finansieringsproblemer, som er særlig karakteristiske for denne erhvervsgruppe. Vurderingen sker bl. a. på grundlag af de i kapitel II–III gennemførte analyser af strukturudviklingen samt forskellige regnskabsundersøgelser vedrørende håndværket og den mindre industri.

Regnskabsundersøgelserne gennemgås kort i afsnit 2, hvor der i øvrigt henvises til selve undersøgelserne, der enten er offentliggjort selvstændigt eller findes som bilag til betænkningen. Derefter følger i afsnit 3 en gennemgang af investeringerne i håndværket og den mindre industri. Finansieringen er belyst i afsnit 4, hvorpå der i afsnit 5 følger en gennemgang af de muligheder, håndværket og den mindre industri har for at dække sit finansieringsbehov gennem eksisterende kanaler på penge- og kapitalmarkedet. I afsnit 6 bringes endelig undersøgelsens konklusioner samt kommissionens anbefalinger. Finansieringsforholdene for håndværks- og mindre industrivirksomheder i en række andre europæiske lande er gennemgået i bilag 4 i bind **II.**

2. Regnskabsundersøgelser vedrørende håndværket og den mindre industri.

a. Kapital- og finansieringsforhold for hele industrien.

I den af handelsministeriets udvalg til revision af fondsbørsordningen afgivne betænkning I, Børsen og Kapitalmarkedet (Betænkning nr. 436, 1967) findes en redegørelse om industriens kapital- og finansieringsforhold. Heri indgår en opstilling af den samlede industris bogførte aktiver og passiver, og i tilknytning hertil er foretaget beregninger over industriens samlede opsparing og investeringer samt over kapitaltilførsel og kapitalbehov. Selv om undersøgelsen, der principielt har karakter af en totalundersøgelse, som følge af mangel på udtømmende statistiske oplysninger er behæftet med en vis usikkerhed, giver den dog formentlig et nogenlunde korrekt billede af industriens kapital- og finansieringsforhold. En del af de virksomheder, der omfattes af kommissionens undersøgelser, nemlig de mindre fremstillingsvirksomheder, indgår også i undersøgelsen for hele industrien.

En tilsvarende totalundersøgelse findes ikke for håndværket og den mindre industri. De neden for under b. — e. i dette afsnit omtalte regnskabsundersøgelser omfatter kun et mindre udsnit af virksomheder, som næppe i nogen af undersøgelserne er repræsentativt for hele det af kommissionen behandlede erhvervsområde. Virksomhederne hører således formentlig inden for hver kategori til de mere veldrevne og ekspanderende, og undersøgelserne giver derfor ikke et dækkende billede af kapital- og finansieringsforholdene for håndværket og den mindre industri.

På grundlag af aktieselskabs-, investerings- og lagerstatistik er i ovennævnte delbetænkning fra fondsbørsudvalget opstillet den øverst på side 155 anførte oversigt over den samlede industris aktiver og passiver.

Ved sammenligningen af de i oversigten anførte tal med de senere gengivne tal fra regnskabsundersøgelserne vedrørende håndværks- og mindre industrivirksomheder må erindres, at regnskabsundersøgelsen for hele industrien hovedsagelig omfatter aktieselskaber. I disse selskaber medtages fast ejendom med anskaffelsesværdien minus afskrivninger, mens fast ejendom i regnskabsundersøgelserne vedrørende håndværks- og mindre industrivirksomheder, der hovedsagelig er personligt ansvarlige firmaer, bogføres i overensstemmelse med den sidst foretagne offentlige vurdering. Dette be-

Industriens bogførte aktiver og passiver (beregnet).

	Ultimo 1958		Ultimo 1964		Stigning i procent
	mill. kr.	pct.	mill. kr.	pct.	
Aktiver:					
Kasse-, bank- og girobeholdning	1.438	10,0	1.957	8,0	36
Værdipapirer	1.108	7,7	2.330	9,5	110
Diverse debitorer (residual)	4.372	30,4	6.023	24,6	38
Varebeholdning, bogført værdi	3.420	23,7	5.730	23,4	68
»Omsætningsformue« i alt	10.338	71,8	16.040	65,5	55
Anlæg og maskiner, bogført værdi	4.062	28,2	8.472	34,5	109
Aktiver i alt	14.400	100,0	24.512	100,0	70
Passiver:					
Aktiekapital	2.060	14,3	3.626	14,8	76
Reservefonds og anden ansvarlig egenkapital	5.081	35,3	8.270	33,7	63
Bogført egenkapital i alt	7.141	49,6	11.896	48,5	67
Bankgæld	865	6,0	2.084	8,5	141
Langfristet gæld	658	4,6	2.200	9,0	234
Anden gæld	5.736	39,8	8.332	34,0	45
Fremmedkapital i alt	7.259	50,4	12.616	51,5	74
Passiver i alt	14.400	100,0	24.512	100,0	70

virker, at der for så vidt angår industrien findes en skjult reserve i forhold til håndværksvirksomhederne. Imidlertid er det ikke muligt at korrigere tallene for dette forhold.

Af oversigten fremgår, at den bogførte værdi af anlæg og maskiner i løbet af årene 1958-64 steg betydeligt mere end omsætningsformuen, og at denne stigning i ikke ringe udstrækning er finansieret ved hjælp af fremmedkapital. En vis bekræftelse herpå får man ved en sammenligning af industriens bruttoopsparing og investeringer jfr. flg. oversigt:

Industriens bruttoopsparing og investeringer.

	1958 mill. kr.	1964 mill. kr.	Stigning i pct.
Henlagt overskud	375	701	87
Afskrivninger	568	1.090	92
Bruttoopsparing i alt	943	1.791	90
Faste investeringer	765	1.982	159

Mens industriens bruttoopsparing i 1958 oversteg de faste investeringer med 178 mill. kr., var de faste investeringer i 1964 191 mill. kr. større end bruttoopsparingen. I 1964 var industrien således i højere grad end i 1958 henvist til finansiering ved fremmedkapital.

Industriens samlede kapitaltilførsel til finansiering af investeringer, omsætning m.v. fremgår af flg. oversigt:

Industriens samlede kapitaltilførsel.

	1958 mill. kr.	1964 mill. kr.	Stigning i pct.
Bruttoopsparing	943	1.791	90
Aktieudvidelse, kontant indbetalt	130	161	24
Stigning i langfristet gæld	50	400	700
Stigning i bankgæld	40	152	280
Tilførsel fra kapitalmarkedet i alt	220	713	224
Stigning i anden gæld	420	579	38
Samlet kapitaltilførsel	1.583	3.083	95

Det er således navnlig langfristet gæld og bankgæld, der har bidraget til den øgede kapitaltilførsel til industrien.

Undersøgelsen konkluderer, at den fortsatte industrielle vækst vil stille så betydelige krav til forøgelse af industriens produktivitet og konkurrencedygtighed, at fortsat stigende investeringer vil være nødvendige, og at øget kapitaltilførsel til industrien vil være en forudsætning for at kunne fastholde de senere års industrielle udvikling.

b. Teknologisk Instituts regnskabsundersøgelse.

I samarbejde med kommissionen har Teknologisk Institut i København, som omtalt i kapitel II, foretaget en undersøgelse af drifts- og finansieringsforholdene i håndværket og den mindre industri på grundlag af regnskabsresultater fra en række virksomheder. Undersøgelsen er udgivet i 1967 af Teknologisk Institut og Håndværksrådet under titlen »Håndværksundersøgelsen 58-63«. Den er baseret på regnskaber fra 571 virksomheder for årene 1958, 1960 og 1963. Regnskaberne stammer for langt størstepartens vedkommende fra virksomheder, der har fået statslån i henhold til lov om lån til håndværk og mindre industri, jfr. afsnit 5. Disse virksomheder må formodes at være karakteriseret ved større vækst og derfor større kapitalbehov end gennemsnittet af virksomheder i håndværket og den mindre industri. Værditilvæksten (d.v.s. værdien af produktionen med fradrag af værdien af rå- og hjælpestoffer) i de af undersøgelsen omfattede virksomheder steg fra 1958 til 1963 med 96 pct., mens den for hele håndværket (incl. bygge- og anlægsvirksomhed) ifølge nationalregnskabsstatistikken kun steg med 70 pct. Undersøgelsen er således ikke repræsentativ for alle virksomheder inden for håndværket og den mindre industri. Den er derimod repræsentativ for en gruppe mindre virksomheder, der har opnået lån gennem håndværkerlåneordningen, og i mange henseender illustrerende for mindre virksomheder, der er i vækst.

Både drifts- og kapitalforholdene er belyst i undersøgelsen. Idet der i øvrigt henvises til denne, skal her i korthed redegøres for nogle af dens resultater vedrørende kapitalforholdene, jfr. oversigten nederst på siden over den gennemsnitlige værdi af aktiver og passiver pr. virksomhed.

Undersøgelsen tegner på bemærkelsesværdig måde et andet billede end den netop gengivne undersøgelse for industrien, idet der, i modsætning til i industrien, er sket en relativ forøgelse af disse virksomheders omsætningsformue fra 40,5 pct. af de samlede aktiver i 1958 til 48,8 pct. i 1963. Anlægsaktivernes andel faldt fra 52,9 pct. til 42,5 pct. Den langfristede fremmedkapital har finansieret en faldende andel af aktivmassen, nemlig 34,2 pct. i 1958 og 23,8 pct. i 1963. Dette fald er opvejet af en stigning i egenkapitalens andel fra 29,4 pct. i 1958 til 38,7 pct. i 1963, således at den kortsigtede fremmedkapital uændret har finansieret omkring 37 pct. af aktivmassen. Der har således

Aktiver og passiver iflg. Teknologisk Instituts regnskabsundersøgelse.

	1958		1960		1963		Stigning i pct. 1958–63
	1000 kr.	pct.	1000 kr.	pct.	1000 kr.	pct.	
Aktiver:							
Omsætningsaktiver	64	40,5	92	44,0	148	48,8	131
Anlægsaktiver	84	52,9	100	48,1	129	42,5	54
Andre aktiver[1])	11	6,6	17	7,9	26	8,7	136
Aktiver i alt	159	100,0	209	100,0	303	100,0	91
Passiver:							
Kortfristet fremmedkapital	58	36,4	77	36,7	114	37,5	97
Langfristet fremmedkapital	54	34,2	56	27,0	72	23,8	33
Egenkapital	47	29,4	76	36,3	117	38,7	149
Passiver i alt	159	100,0	209	100,0	303	100,0	91

[1]) Aktiver, der ikke vedrører virksomhedens direkte drift.

fundet en betydelig opsparing og konsolidering sted i virksomhederne, hvilket ikke har været muligt for industrien som helhed. Hertil må dog straks bemærkes, at den tidligere omtalte undersøgelse for hele industrien som nævnt hovedsagelig omfatter aktieselskaber, i hvis regnskaber værdiansættelsen af fast ejendom sker på et andet grundlag, hvilket i forhold til håndværks- og mindre industrivirksomheder indebærer, at regnskabstallene for hele industrien i afsnit a. dækker over skjulte reserver.

Denne betydelige konsolidering og opsparing har præget alle hovedgrupper i Teknologisk Instituts undersøgelse og synes således at være karakteristisk for virksomheder, der har haft en større vækst end typiske virksomheder i håndværket og den mindre industri. Virksomhederne har gennem en særlig finansiering (håndværkerlån) fået dækket anlægsbehovet og har herefter formået at konsolidere sig. Når billedet af denne gruppe virksomheders ekspansion tegner sig så gunstigt, beror det formentlig bl. a. på, at de har været underkastet en omhyggelig lånevurdering, og at de gennem de derefter bevilgede lån er bragt i nærmere kontakt med de teknologiske institutter, idet virksomhederne gennem låneoptagelsen forpligter sig til at indsende regnskaber til de teknologiske institutter.

c. Regnskabsmateriale fra Hovedorganisationen af Mesterforeninger i Byggefagene i Danmark.

I bilag 5 i betænkningens bind II er gengivet en analyse af regnskabsmateriale fra Hovedorganisationen af Mesterforeninger i Byggefagene i Danmark. Undersøgelsen omfatter årene 1963 og 1966. For 1963 indgår 865 og for 1966 800 regnskaber fra murer-, tømrer- og snedkervirksomheder, hovedsagelig mindre landhåndværkere. Udsnittet kan næppe betragtes som repræsentativt for alle virksomheder inden for byggeriet, idet de undersøgte virksomheder fra 1963 til 1966 har haft en stigning i omsætningen, der er ca. tre gange så stor som stigningen i den samlede bygge- og anlægsvirksomhed.

Idet der i øvrigt henvises til undersøgelsen i bilaget, skal her kort redegøres for hovedresultaterne vedrørende formue- og kapitalforhold. Oversigten nedenfor viser den gennemsnitlige værdi af aktiver og passiver pr. virksomhed.

En sammenligning for året 1963 viser, at aktiv- og passivsiden procentvis er sammensat på omtrent samme måde i virksomheder i Ho-

Aktiver og passiver iflg. regnskabsmateriale fra Hovedorganisationen af Mesterforeninger i Byggefagene i Danmark.

	1963		1966		Stigning i pct.
	1000 kr.	pct.	1000 kr.	pct.	
Aktiver:					
Udestående fordringer	55	37,9	109	40,7	98
Anden omsætningsformue	18	12,4	28	10,4	56
Omsætningsformue i alt	73	50,3	137	51,1	88
Fast ejendom	54	37,3	91	34,0	69
Anden anlægsformue	18	12,4	40	14,9	122
Anlægsformue i alt	72	49,7	131	48,9	82
Aktiver i alt	145	100,0	268	100,0	85
Passiver:					
Bankgæld og lignende	16	11,0	39	14,5	144
Leverandørgæld og lignende	39	26,9	93	34,7	138
Kortfristet fremmedkapital i alt	55	37,9	132	49,2	140
Langfristet fremmedkapital	30	20,7	49	18,3	63
Egenkapital	60	41,4	87	32,5	45
Passiver i alt	145	100,0	268	100,0	85

Sammenligning af aktiver og passiver iflg. Teknologisk Institut og Hovedorganisationen af Mesterforeninger i Byggefagene i Danmark.

	Teknologisk Institut			Hovedorganisationen af Mesterforeninger i Byggefagene i Danmark	
	1958 pct.	1960 pct.	1963 pct.	1963 pct.	1966 pct.
Omsætningsaktiver	46,8	47,4	52,0	50,3	51,1
Anlægsaktiver	44,8	42,7	36,2	37,3	34,0
Andre aktiver	8,4	9,9	11,8	12,4	14,9
Aktiver i alt	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Kortfristet fremmedkapital	41,0	40,1	37,8	37,9	49,2
Langfristet fremmedkapital	31,0	23,7	23,0	20,7	18,3
Egenkapital	28,0	36,2	39,2	41,4	32,5
Passiver i alt	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

vedorganisationens undersøgelse og i de i alt 134 bygge- og anlægsvirksomheder, der indgår i Teknologisk Instituts regnskabsundersøgelse, jfr. ovenstående oversigt.

Virksomhederne i Teknologisk Instituts undersøgelse var dog noget større end de virksomheder, der indgår i Mesterforeningernes regnskabsundersøgelse. Førstnævnte virksomheder havde en gennemsnitlig aktivmasse på 303.000 kr. imod kun 145.000 kr. for sidstnævnte virksomheder.

Udviklingen fra 1958-63 ifølge Teknologisk Instituts undersøgelse, hvorefter omsætningsaktiverne har udgjort en stigende andel af de samlede aktiver, er ifølge undersøgelsen af Mesterforeningernes regnskaber fortsat fra 1963-66, men har dog været ret svag efter 1963. Omsætningsaktiverne steg her fra 50,3 pct. i 1963 til 51,1 pct. i 1966.

I årene 1958-63 fandt i de af Teknologisk Instituts undersøgelse omfattede virksomheder en betydelig konsolidering sted, idet egenkapitalens andel øgedes betydeligt, og såvel den kortfristede som navnlig den langfristede fremmedkapitals andel reduceredes. Det vides ikke, om en tilsvarende udvikling gjorde sig gældende forud for 1963 i de virksomheder, der er omfattet af undersøgelsen af Mesterforeningernes regnskaber. Derimod er både finansierings- og likviditetsforholdene undergået en forringelse fra 1963 til 1966. Den kraftige omsætningsforøgelse, der er sket i virksomhederne i denne periode, har ført til en stigning i navnlig den kortfristede fremmedkapitals andel af passiverne, mens egenkapitalens andel er faldet betydeligt. Om der er sket en tilsvarende udvikling blandt virksomhederne i Teknologisk Instituts undersøgelse, vides ikke, hvorfor man ikke med sikkerhed kan tale om afgørende brud på konsolideringslinien blandt disse.

d. Interviewundersøgelsens oplysninger om kapitalforhold.

En interviewundersøgelse foretaget ved Det økonomiske Forskningsinstitut på Handelshøjskolen i København (Lars Lund og Erik Jørgen Hansen: Håndværk og mindre industri. Undersøgelser over produktion, økonomi, vækst, målsætning samt social oprindelse, København 1968) indeholder bl.a. en række oplysninger om de interviewede virksomheders kapitalforhold. Undersøgelsen omfatter interviews med 84 virksomheder og er næppe repræsentativ for hele håndværket og den mindre industri.

I modsætning til de tidligere omtalte undersøgelser er anvendt genanskaffelsesværdier, ligesom likvide beholdninger ikke er medtaget. I øvrigt er materialet opdelt i virksomheder, der selv ejer grund og bygninger, og virksomheder, der lejer grund og bygninger.

De kortfristede tilgodehavender er betydelige i byggefagene og i betonstøberierne, og det ses således, at byggehåndværkere yder lang betalingshenstand. Dette fremgik i øvrigt også af den netop nævnte undersøgelse af Mesterforeningernes regnskaber, hvor udestående fordringer udgjorde omkring 40 pct. af de samlede aktiver.

Der er iflg. interviewundersøgelsen ikke nogen afgørende forskel i den lange gælds andel mellem virksomheder, der selv ejer grund og bygninger, og virksomheder, der lejer grund og

bygninger. Dette forhold stiller sig dog noget anderledes i Håndværksrådets regnskabsundersøgelse, jfr. følgende afsnit. I øvrigt udgør egenkapitalen en meget stor del af passiverne, hvilket navnlig beror på, at der er anvendt genanskaffelsespriser ved opgørelse af aktiverne.

e. Håndværksrådets regnskabsundersøgelse.

Håndværksrådet har i samarbejde med kommissionen iværksat en regnskabsundersøgelse blandt de virksomheder, der er tilknyttet rådet. Undersøgelsen vil blive offentliggjort under titlen: Undersøgelse af håndværkets og den mindre industris finansieringsforhold på Håndværksrådets forlag i 1969. Der udsendtes spørgeskema til i alt 5.600 virksomheder, og der indkom ca. 2.300 svar. En del af disse gik ud på, at virksomheden var ophørt eller radikalt havde skiftet karakter, og i andre tilfælde var besvarelsen mere eller mindre mangelfuld. Tilbage blev 1433 virksomheder, som indgik i den endelige bearbejdelse af undersøgelsen. På grund af den ret lave besvarelsesprocent, der i hvert fald for visse grupper tilsyneladende har ført til en vis overvægt af større virksomheder, jfr. det følgende om bygge- og anlægsvirksomhed, kan undersøgelsen næppe betegnes som repræsentativ for hele håndværket og den mindre industri.

Virksomhederne blev anmodet om for årene 1963 og 1966 at oplyse størrelsen af det beskæftigede personel (herunder indehaveren og evt. dennes hustru), virksomhedens omsætning og overskud samt aktiver og passiver.

Virksomhederne i denne undersøgelse er gennemsnitlig en del større end virksomhederne i Teknologisk Instituts undersøgelse. I Håndværksrådets undersøgelse var den gennemsnitlige værdi af aktiverne pr. virksomhed i 1963 for samtlige virksomheder i undersøgelsen 413.000 kr. I Teknologisk Instituts undersøgelse var det tilsvarende tal for samme år 274.000 kr., når man som vægte anvender de forhold, hvori virksomhederne i Håndværksrådets undersøgelse indgår i de i kapitel II omtalte fem hovedgrupper. For butikshåndværk og håndværksmæssig servicevirksomhed var virksomhederne dog mindre, for sidstnævnte gruppes vedkommende navnlig, fordi Teknologisk Institut i denne gruppe kun har medtaget vaskerier og renserier, mens Håndværksrådet i sin undersøgelse kun har medtaget frisører, renserier og farverier. Men i øvrigt er grundlaget for udvælgelsen af virksomheder forskelligt, hvorfor en umiddelbar sammenligning af de to undersøgelser ikke er mulig. For fremstillingsvirksomhed er virksomhederne i Håndværksrådets undersøgelse således udvalgt blandt et langt færre antal brancher end i Teknologisk Instituts undersøgelse.

For bygge- og anlægsvirksomhed har det været muligt at sammenholde Håndværksrådets udvælgelse af virksomheder med den særlige tælling, Danmarks Statistik foretog af bygge- og anlægsvirksomhederne for 1964. I Håndværksrådets undersøgelse indgår i alt 523 virksomheder inden for bygge- og anlægsvirksomhed med regnskabsmæssige oplysninger for 1963. Ifølge Danmarks Statistiks tælling for 1964 udgjorde det samlede antal virksomheder i de brancher, hvorfra Håndværksrådet foretog udvælgelsen, i alt 19.055 virksomheder. Der udvalgtes således knapt 3 pct. (når der ses bort fra ændringer i antallet af virksomheder fra 1963 til 1964). I gruppen 1-4 personer udvalgtes 1,5 pct., i gruppen 5—9 personer 3,7 pct., i gruppen 10-19 personer 5,5 pct., i gruppen 20-49 personer 12,7 pct. og i gruppen 50 personer og derover 18,1 pct.

Udvælgelsesprocenten må af statistiske grunde være forholdsvis stor for de grupper, hvor det absolutte antal virksomheder er ret ringe, således som tilfældet er for grupperne 20-49 personer og 50 personer og derover. Disse grupper skal imidlertid ikke indgå i det samlede resultat med en vægt, der er større end den, hvormed de indgår i det totale antal virksomheder. Beregner man den gennemsnitlige værdi af aktiverne og lader de enkelte størrelsesgrupper indgå med en vægt, der kun svarer til deres andel af det totale antal virksomheder i 1964, bliver det således beregnede gennemsnit for bygge- og anlægsvirksomhed for 1963 173.000 kr., mens det i undersøgelsen angivne gennemsnit er 395.000 kr. For bygge- og anlægsvirksomhed har Håndværksrådets undersøgelse således en betydelig overvægt af større virksomheder.

Også Teknologisk Instituts undersøgelse synes at have en mindre overvægt af store virksomheder for bygge- og anlægsvirksomhed, men dog ikke i samme grad som i Håndværksrådets undersøgelse. For de øvrige grupper af virksomheder har sådanne beregninger ikke kunnet gennemføres.

På de flg. sider gives, på grundlag af foreløbigt materiale fra undersøgelsen, en oversigt over den gennemsnitlige værdi af aktiver og passiver pr. virksomhed. Først bringes tallene for

Aktiver og passiver iflg. Håndværksrådets regnskabsundersøgelse.

1) Samtlige virksomheder.	1963		1966		Procentvis stigning 1963–66
	1000 kr.	pct.	1000 kr.	pct.	
Aktiver:					
Fast ejendom	120	29,1	208	34,7	73,3
Anden anlægsformue	43	10,4	60	10,0	39,5
Anlægsformue i alt	163	39,5	268	44,7	64,4
Udestående fordringer	124	30,0	168	28,0	35,5
Varelager	79	19,1	101	16,9	27,8
Anden omsætningsformue	47	11,4	62	10,4	31,9
Omsætningsformue i alt	250	60,5	331	55,3	32,4
Aktiver i alt	413	100,0	599	100,0	45,0
Passiver:					
Prioritetsgæld	69	16,7	89	14,9	29,0
Anden langfristet gæld	21	5,1	35	5,8	66,7
Langfristet gæld i alt	90	21,8	124	20,7	37,8
Kortfristet bankgæld og lignende	45	10,9	73	12,2	62,2
Gæld til leverandører	97	23,5	130	21,7	34,0
Anden kortfristet gæld	45	10,9	49	8,2	8,9
Kortfristet gæld i alt	187	45,3	252	42,1	34,8
Egenkapital	136	32,9	223	37,2	64,0
Passiver i alt	413	100,0	599	100,0	45,0

samtlige virksomheder (side 160), dernæst for virksomheder, der drives i lejede lokaler (side 161), og endelig for virksomheder, der selv ejer den ejendom, hvori virksomheden drives (side 162).

På aktivsiden er den vigtigste ændring fra 1963 til 1966 en kraftig stigning i værdien af fast ejendom navnlig som følge af ejendomsvurderingen i 1965. Stigningen udgjorde i gennemsnit pr. virksomhed omkring 70 pct. Værdien af de øvrige aktiver steg derimod kun med omkring 30–40 pct. For virksomheder uden fast ejendom steg værdien af de øvrige aktiver noget mindre end for virksomheder med fast ejendom.

På passivsiden har stigningen i værdien af fast ejendom ikke givet sig udtryk i en tilsvarende stigning i prioritetsgælden. For virksomheder, der selv ejer fast ejendom, og hvor værdien af den faste ejendom steg med 69 pct., er prioritetsgælden kun steget med 24 pct. Baggrunden herfor er bl.a. obligationsrationeringen. Imidlertid har der i disse virksomheder været en betydelig stigning i anden langfristet gæld end prioritetsgæld (lån med mindst 2 års løbetid med sikkerhed i maskiner, varelager o.l. aktiver) og i kortfristet bankgæld o.l. (herunder kassekreditter). Stigningen androg henholdsvis 73 og 61 pct. I modsætning hertil er gæld til leverandører og anden kortfristet gæld kun steget forholdsvis lidt, nemlig med henholdsvis 30 og 14 pct. Stigningen i ejendomsværdien, som i meget væsentlig grad har bidraget til den stedfundne stigning i egenkapitalen på 67 pct., er således i ikke ringe grad blevet udnyttet som basis for kortfristet gældstiftelse i banker o.l. og forøgelse af langfristet gæld, bortset fra prioritetsgæld. Virksomhederne har dog i mange tilfælde som betingelse for en forøgelse af kassekreditterne måttet stille ejerpantebreve som sikkerhed svarende til et betydeligt større beløb end forøgelsen af kassekreditterne.

Aktiver og passiver ifl g. Håndværksrådets regnskabsundersøgelse.

2) Virksomheder uden fast ejendom.	1963		1966		Procentvis stigning 1963–66
	1000 kr.	pct.	1000 kr.	pct.	
Aktiver:					
Fast ejendom	–	–	–	–	–
Anden anlægsformue	21	15,9	25	15,9	19,0
Anlægsformue i alt	21	15,9	25	15,9	19,0
Udestående fordringer	61	46,3	63	40,1	3,3
Varelager	25	18,9	35	22,3	40,0
Anden omsætningsformue	25	18,9	34	21,7	36,0
Omsætningsformue i alt	111	84,1	132	84,1	18,9
Aktiver i alt	132	100,0	157	100,0	18,9
Passiver:					
Prioritetsgæld	–	–	–	–	–
Anden langfristet gæld	12	9,1	13	8,3	8,3
Langfristet gæld i alt	12	9,1	13	8,3	8,3
Kortfristet bankgæld og lignende	10	7,6	15	9,6	50,0
Gæld til leverandører	34	25,7	46	29,3	35,3
Anden kortfristet gæld	20	15,2	14	8,9	÷ 30,0
Kortfristet gæld i alt	64	48,5	75	47,8	17,2
Egenkapital	56	42,4	69	43,9	23,2
Passiver i alt	132	100,0	157	100,0	18,9

Virksomheder uden fast ejendom har ikke haft samme basis for udvidet gældstiftelse, og stigningen i den langfristede gæld har da også kun andraget 8 pct. og stigningen i den kortfristede gæld 17 pct.

3. Investeringerne i håndværket og den mindre industri.

a. Generelt om kapitalanvendelsen i håndværket og den mindre industri.

Investeringerne i håndværket og den mindre industri kan ikke belyses ved hjælp af den officielle statistik, således som tilfældet er med den egentlige industris investeringer, der foreligger oplyst årligt. De tidligere omtalte regnskabsundersøgelser indeholder heller ikke sådanne oplysninger. Håndværkets og den mindre industris investeringer må derfor behandles udfra regnskabsundersøgelsernes statusoplysninger, hvilket bl.a. indebærer, at genstanden for undersøgelsen ikke bliver de løbende investeringer, men derimod hvad der på et givet tidspunkt er investeret i de enkelte virksomheder, altså det eksisterende kapitalapparat.

Det, der på afgørende måde adskiller håndværket og den mindre industri fra den større industri, er, at produktionen i gennemsnit er mindre kapitalkrævende og mere arbejdskrævende end i de noget større virksomheder. Naturligvis er der betydelige forskelle mellem de enkelte grene af håndværket og den mindre industri med hensyn til produktionens krav til kapital og arbejdskraft. Også inden for de enkelte brancher er der store forskelle. Disse forskelle vil blive behandlet i det følgende. Men for området som helhed vil en given forøgelse af produktionen kræve mindre kapital og mere arbejdskraft end en tilsvarende produktionsforøgelse i den større industri.

Dette forhold kan illustreres ved hjælp af det i afsnit 2 beskrevne regnskabsmateriale. I industrien udgjorde de samlede aktiver pr. beskæfti-

Aktiver og passiver iflg. Håndværksrådets regnskabsundersøgelse.

3) Virksomheder med fast ejendom.	1963		1966		Procentvis stigning 1963–66
	1000 kr.	pct.	1000 kr.	pct.	
Aktiver:					
Fast ejendom	181	32,5	305	38,0	68,5
Anden anlægsformue	54	9,7	75	9,3	38,9
Anlægsformue i alt	235	42,2	380	47,3	61,7
Udestående fordringer	157	28,2	217	27,0	38,2
Varelager	107	19,2	132	16,4	23,4
Anden omsætningsformue	58	10,4	75	9,3	29,3
Omsætningsformue i alt	322	57,8	424	52,7	31,7
Aktiver i alt	557	100,0	804	100,0	44,3
Passiver:					
Prioritetsgæld	105	18,9	130	16,2	23,8
Anden langfristet gæld	26	4,7	45	5,6	73,1
Langfristet gæld i alt	131	23,6	175	21,8	33,6
Kortfristet bankgæld og lignende	62	11,1	100	12,4	61,3
Gæld til leverandører	130	23,3	169	21,0	30,0
Anden kortfristet gæld	57	10,2	65	8,1	14,0
Kortfristet gæld i alt	249	44,6	334	41,5	34,1
Egenkapital	177	31,8	295	36,7	66,7
Passiver i alt	557	100,0	804	100,0	44,3

get i 1963 57.000 kr. (bogført værdi). Det tilsvarende tal var i de af Teknologisk Instituts undersøgelse omfattede virksomheder 33.000 kr., altså kun godt det halve. I samme år var tallet iflg. Håndværksrådets undersøgelse 32.000 kr.

Forskellen i kapitalbehov kan ligeledes udtrykkes ved hjælp af kapitalkoefficienten, defineret som forholdet mellem de samlede aktiver og værditilvæksten (værditilvæksten = omsætningen minus rå- og hjælpestoffer). Kapitalkoefficienten udtrykker således, hvor mange kroner der skal være nedlagt i kapitalapparatet, for at der på et år kan opnås en værditilvækst på 1 krone. I 1963 var kapitalkoefficienten for hele industrien 2,0 og for de af Teknologisk Instituts undersøgelse omfattede virksomheder 1,3. Dette er ligeledes et udtryk for et større kapitalbehov i industrien som helhed end i de nævnte virksomheder inden for håndværk og mindre industri, idet der i industrien som helhed krævedes mere kapital end i håndværket og den mindre industri for at frembringe en værditilvækst af samme størrelse.

I 1963 var værditilvæksten pr. beskæftiget 29.000 kr. for hele industrien, men kun 22.000 kr. for de af Teknologisk Instituts undersøgelse omfattede virksomheder. Anderledes udtrykt krævede en værditilvækst på 1 mill. kr. gennemsnitlig 45 mand i de pågældende virksomheder, men kun 34 mand i industrien som helhed, hvor produktionen således er mindre arbejdskrævende end i håndværk og mindre industri.

Som nævnt i afsnit 2 indebærer forskellig opgørelsesmåde for aktiverne, at disse for den samlede industri er ansat for lavt i forhold til de øvrige regnskabsundersøgelser. Forskellen i kapitalkoefficient og investering pr. beskæftiget bliver derfor større end her udtrykt.

De tidligere nævnte tal er gennemsnitsstørrelser i den forstand, at de måler forholdet

mellem kapitalen og arbejdskraften på den ene side og værditilvæksten i løbet af et år på den anden side og derfor intet siger om, hvor meget henholdsvis kapitalen og mængden af arbejdskraft må forøges, hvis produktionen (og dermed værditilvæksten) skal forøges med en given størrelse.

For industriens vedkommende er der ingen tvivl om, at kapitalkoefficienten ved en forøgelse af værditilvæksten (den marginale kapitalkoefficient) vil være større end den nævnte gennemsnitlige kapitalkoefficient på 2,0. En forøgelse af industriproduktionen, og dermed af værditilvæksten i industrien, må hovedsagelig ske ved hjælp af øget produktivitet, hvilket oftest vil indebære øgede investeringer, idet industriens kapitalapparat formentlig er fuldt udnyttet, ligesom dens arbejdsstyrke næppe vil kunne forøges væsentligt i de kommende år. Forudsætningen er med andre ord principielt, at der er fuld kapacitetsudnyttelse. Ræsonnementet ville naturligvis ikke gælde i samme grad, hvis der er uudnyttede ressourcer af arbejdskraft og kapital.

For håndværkets og den mindre industris vedkommende er forholdene anderledes. Ganske vist vil en forøgelse af produktionen uden tvivl ligesom i industrien kræve mere kapital, end produktionen i gennemsnit har krævet, men der vil dog næppe ske samme forøgelse af kapitalbehovet som ved en tilsvarende produktionsforøgelse i industrien.

Årsagerne hertil er flere. For det første er der en gruppe navnlig af de mindste virksomheder, hvor de tekniske muligheder ikke er udnyttet fuldt ud, og hvor der derfor er ledig kapacitet. Det tyder bl.a. den i afsnit 2. d. omtalte interviewundersøgelse på. Ofte vil en virksomhed være nødt til at anskaffe redskaber og maskiner, som kun kan fås i en vis mindstestørrelse, og som derfor ikke kan udnyttes fuldt ud. På samme måde kan en virksomhed have behov for specialmaskiner og -værktøj, som på grund af virksomhedens størrelse kun udnyttes en ringe del af tiden.

For det andet kan man i de mere håndværksprægede dele af erhvervet ikke på samme måde som i industrien substituere mellem arbejdskraft og kapital, d.v.s. erstatte arbejdskraft med maskiner og lign. Dette følger af selve håndværksproduktionens karakter.

På den anden side er der naturligvis områder, hvor produktionen kan mekaniseres på tilsvarende måde som i industrien. Men nettoresultatet er dog utvivlsomt for håndværket og den mindre industri som helhed, at en produktionsforhøjelse i dette erhverv ikke kræver samme relative forhøjelse af kapitalapparatet som i industrien.

Hvis man antager, at kapitalkoefficienten i industrien ved en produktionsforøgelse er f.eks. 4,0 imod gennemsnitlig 2,0, vil en produktionsforøgelse i håndværket og den mindre industri antagelig ikke kræve, at kapitalkoefficienten »på grænsen« er dobbelt så stor som i gennemsnit, men kun f.eks. 2,0 imod gennemsnitlig 1,3. (Når der her tales om forskel mellem størrelsen af den gennemsnitlige og den marginale kapitalkoefficient, må dette ikke sammenblandes med de senere omtalte forskelle på, hvor store kapitalkoefficienterne er i virksomheder af forskellig størrelse).

b. Kapitalanvendelsen i de enkelte hovedgrupper og brancher.

Tidligere er håndværket og den mindre industri betragtet under ét. De enkelte grene af håndværket og den mindre industri stiller imid-

Samlede aktiver, kapitalkoefficient og værditilvækst pr. beskæftiget iflg. Teknologisk Instituts regnskabsundersøgelse.

1963	Samlede aktiver pr. beskæftiget 1.000 kr.	Kapitalkoefficient	Værditilvækst pr. beskæftiget 1.000 kr.
Fremstillingsvirksomhed	30	1,1	24
Reparationsvirksomhed (kun smede- og maskinværksteder samt autoværksteder)	43	1,9	21
Håndværksmæssig servicevirksomhed (kun vaskerier)	18	0,9	18
Bygge- og anlægsvirksomhed	33	1,3	21
Butikshåndværksvirksomhed	33	1,6	19
I alt	33	1,3	22

lertid ikke alle samme krav til kapital og arbejdskraft. Dette illustreres ved oversigten side 163 over kapitalapparatet (her udtrykt ved de samlede aktiver), kapitalkoefficient og værditilvækst pr. beskæftiget, hentet fra Teknologisk Instituts regnskabsundersøgelse.

De mest karakteristiske forskelle mellem grupperne er, at reparationsvirksomhed synes ret kapitalkrævende i forhold til de øvrige grupper, mens håndværksmæssig servicevirksomhed synes mindre kapitalkrævende. Håndværksmæssig servicevirksomhed består som anført i denne undersøgelse udelukkende af vaskerier, og da der kun indgår i alt 19 virksomheder i undersøgelsen, er tallene behæftet med stor usikkerhed. Reparationsvirksomhed omfatter i undersøgelsen ikke skotøjsværksteder samt radio- og fjernsynsværksteder. Man kunne måske have ventet, at fremstillingsvirksomhed havde været mere kapitalkrævende end de øvrige grupper. Imidlertid må det erindres, at der kun er tale om ret små virksomheder. De havde et gennemsnitligt kapitalapparat pr. beskæftiget på 30.000 kr. og en kapitalkoefficient på 1,1. For hele industrien var de tilsvarende tal som nævnt 57.000 kr. og 2,0. Denne forskel hidrører især fra, at produktionen er sammensat forskelligt i de større og de mindre virksomheder. I de større virksomheder produceres mere kapitalkrævende varer.

Håndværksrådets undersøgelse indeholder ikke tal for kapitalkoefficienten. På grundlag af foreløbigt materiale fra undersøgelsen gives nedenfor oplysninger om samlede aktiver pr. beskæftiget i 1963 og 1966.

I de to undersøgelser dækker reparations-, bygge- og anlægs- samt butikshåndværksvirksomhed stort set samme brancher og er derfor nogenlunde sammenlignelige. Håndværksmæssig servicevirksomhed omfatter derimod i Teknologisk Instituts undersøgelse udelukkende vaskerier, mens gruppen i Håndværksrådets undersøgelse dækker frisører, fotografer, farverier og renserier, men ikke vaskerier. Alligevel er værdien af de samlede aktiver pr. beskæftiget nogenlunde ens. Antallet af brancher inden for fremstillingsvirksomhed er som tidligere nævnt betydeligt mindre i Håndværksrådets undersøgelse end i Teknologisk Instituts undersøgelse, og førstnævnte giver således næppe noget repræsentativt billede af fremstillingsvirksomhed.

Det vil derfor være nødvendigt at betragte de enkelte brancher, jfr. oversigten side 165, der hidrører fra foreløbigt materiale vedrørende Håndværksrådets undersøgelse.

De samlede aktiver pr. beskæftiget varierede betydeligt imellem brancherne, også inden for de fem hovedgrupper. For fremstillingsvirksomhed var tallet temmelig lille for skræddere og bogbindere sammenlignet med bogtrykkere, maskinfabrikker og møbelindustri. I sidstnævnte brancher var aktiverne pr. beskæftiget dog mindre end for autoreparatører, der ikke blot havde de største aktiver pr. beskæftiget inden for reparationsvirksomhed, men også blandt samtlige undersøgte brancher. Inden for håndværksmæssig servicevirksomhed var de samlede aktiver pr. beskæftiget størst hos fotograferne og mindst hos frisørerne. I bygge- og anlægsvirksomhed var der forholdsvis stor ensartethed imellem brancherne, idet dog malerne og murerne havde et forholdsvis lille kapitalapparat pr. beskæftiget. På samme måde var der en vis ensartethed inden for butikshåndværket, hvor bagere og slagtere dannede undtagelsen med forholdsvis små aktiver pr. beskæftiget.

Karakteristisk syntes i øvrigt at være, at brancher, hvor traditionelle håndværksfunktioner er kombineret med detailhandel, havde en relativ stor kapital pr. beskæftiget. Det gjaldt således autoreparation, cykelreparation, guldsmede, optikere og urmagere.

Samlede aktiver pr. beskæftiget iflg. Håndværksrådets regnskabsundersøgelse.

1.000 kr.	Virksomhed u. fast ejendom		Virksomhed m. fast ejendom		Alle virksomheder	
	1963	1966	1963	1966	1963	1966
Fremstillingsvirksomhed	13	18	37	51	34	47
Reparationsvirksomhed	18	22	58	74	54	69
Håndværksmæssig servicevirksomhed	19	23	29	37	27	35
Bygge- og anlægsvirksomhed	5	7	24	34	16	21
Butikshåndværksvirksomhed	21	27	42	61	35	50
I alt	17	20	36	49	32	44

Samlede aktiver pr. beskæftiget 1966 fordelt på brancher iflg. Håndværksrådets regnskabsundersøgelse.

1.000 kr.	Virksomheder uden fast ejendom		Virksomheder med fast ejendom		Alle virksomheder	
	Antal virks.	Aktiver pr. besk.	Antal virks.	Aktiver pr. besk.	Antal virks.	Aktiver pr. besk.
Fremstillingsvirksomhed:						
Bogbindere	30	14	20	38	50	24
Bogtrykkere	21	20	41	51	62	46
Maskinfabrikker	7	19	55	50	62	48
Møbelindustri	9	31	72	55	81	54
Skræddere	23	9	7	34	30	13
Reparationsvirksomhed:						
Autoreparatører	10	26	47	79	57	76
Skomagere	20	19	35	58	55	39
Smede	7	20	60	57	67	53
Sadelmagere, møbelpolstrere	9	16	8	74	17	55
Håndværksmæssig servicevirksomhed:						
Farverier, renserier	–	–	8	26	8	26
Fotografer	16	19	10	69	26	45
Frisører	78	4	24	31	102	11
Bygge- og anlægsvirksomhed:						
Blikkenslagere	12	23	61	55	73	52
El-installatører	12	26	48	48	60	41
Glarmestre	18	33	16	66	34	48
Malere	35	12	55	29	90	22
Murere	15	24	95	31	110	30
Snedkere	22	21	56	43	78	39
Tømrere	14	29	79	36	93	35
Butikshåndværksvirksomhed:						
Bagere	24	12	37	38	61	26
Cykelreparatører	9	34	15	80	24	65
Guldsmede	11	47	22	86	33	73
Optikere	11	36	15	71	26	55
Slagtere	19	15	71	62	90	54
Urmagere	25	53	19	76	44	65

c. Kapitalanvendelsen i de enkelte virksomhedsstørrelser.

På samme måde som kapitalkoefficient og samlede aktiver pr. beskæftiget varierer betydeligt mellem de enkelte brancher, er der også inden for de enkelte brancher forskelle mellem mindre og større virksomheder. Både Teknologisk Instituts og Håndværksrådets undersøgelser belyser disse forskelle mellem virksomhedsstørrelserne.

Af Teknologisk Instituts regnskabsmateriale fremgår således, at såvel kapitalkoefficienten, der som tidligere nævnt angiver, hvor mange kroners kapitalværdi der kræves, for at der kan opnås en værditilvækst på 1 krone, som de samlede aktiver pr. beskæftiget, overvejende var faldende med stigende virksomhedsstørrelse, jfr. oversigten side 166.

Af det foreløbige materiale fra Håndværksrådets undersøgelse fremgår for 1966 oplysnin-

Kapitalkoefficient og samlede aktiver pr. beskæftiget 1963 fordelt på virksomhedsstørrelser iflg. Teknologisk Instituts regnskabsundersøgelse.

a) Kapitalkoefficient.	1-4 personer	5-9 personer	10-19 personer	20 personer og derover
Fremstillingsvirksomhed	1,9	1,4	1,3	1,1
Reparationsvirksomhed	2,6	2,0	1,7	1,8
Håndværksmæssig servicevirksomhed	1,5	0,9	1,2	0,7
Bygge- og anlægsvirksomhed	2,0	1,4	1,5	1,3
Butikshåndværksvirksomhed	1,6	2,2	1,0	–
I alt	2,1	1,7	1,5	1,2
b) samlede aktiver pr. beskæftiget, 1000 kr.				
Fremstillingsvirksomhed	46,3	34,9	33,7	27,2
Reparationsvirksomhed	48,3	36,0	40,6	49,2
Håndværksmæssig servicevirksomhed	39,3	17,4	20,0	10,6
Bygge- og anlægsvirksomhed	43,9	28,8	31,3	31,0
Butikshåndværksvirksomhed	35,8	40,3	18,2	–
I alt	44,2	33,9	32,1	28,9

gerne om de samlede aktiver pr. beskæftiget for de enkelte brancher og virksomhedsstørrelser af oversigten på side 167.

Da der inden for de enkelte brancher er foretaget opdelinger i virksomheder med og uden fast ejendom og inden for hver af disse to grupper igen i fem størrelsesgrupper, bliver antallet af virksomheder i hver gruppe ret ringe. Tallene i tabellen er derfor behæftet med nogen usikkerhed. Det fremgår da også af oversigterne på side 169, at der er ret stor spredning inden for hver størrelsesgruppe.

For virksomheder *med fast ejendom* var der en klar tendens til mindre kapitalapparat pr. beskæftiget med stigende virksomhedsstørrelse. Dette var tilfældet i næsten samtlige brancher. Undtagelser var cykelreparatører, optikere, skomagere og sadelmagere, hvor kapitalanvendelsen pr. beskæftiget steg med virksomhedens størrelse. I visse brancher steg kapitalen pr. beskæftiget dog på ny efter en vis virksomhedsstørrelse. Det gjaldt således bogbindere, hvor kapitalen pr. beskæftiget på ny steg i virksomheder med over 20 personer, bogtrykkere, hvor stigningen først skete i virksomheder på 50 personer og derover, autoreparatører, smede og guldsmede, hvor stigningen indtraf i virksomheder med over 20 personer, samt slagtere og urmagere, hvor stigningen skete allerede i virksomheder med 10 personer og derover. Det var således bemærkelsesværdigt, at der også uden for fremstillingsområdet, især inden for reparationsvirksomhed og butikshåndværk, fandtes en række brancher, hvor kapitalapparatet pr. beskæftiget i begyndelsen var faldende, men derefter stigende med virksomhedens størrelse, således at det fulgte en typisk u-kurve.

For virksomheder *uden fast ejendom* var hovedtendensen derimod større kapitalapparat pr. beskæftiget med stigende virksomhedsstørrelse. Dette var særlig karakteristisk for skræddere, skomagere, sadelmagere, blikkenslagere, glarmestre, snedkere, cykelreparatører, guldsmede og slagtere. I nogle brancher var der i begyndelsen et større kapitalapparat pr. beskæftiget, som derefter enten var konstant eller faldende med stigende virksomhedsstørrelse. Denne tendens fandtes hos bogbindere, bogtrykkere, maskinfabrikker og murere. I andre brancher fandtes den før omtalte u-kurve, således hos autoreparatører og smede.

Der er ikke foretaget undersøgelser af eventuelle geografiske forskelle, men det er indtrykket, at relativt mange virksomheder på landet og i de mindre byer drives i egne lokaler, bl.a. fordi der ikke findes lejemuligheder, hvorimod virksomheder i større byer, specielt hvis de er afsætningsorienterede, tit vil være henvist til at

Samlede aktiver pr. beskæftiget 1966 fordelt på brancher og virksomhedsstørrelser iflg. Håndværksrådets regnskabsundersøgelse.

1.000 kr.	Virksomheder uden fast ejendom					Virksomheder med fast ejendom				
	1-4 pers.	5-9 pers.	10-19 pers.	20-49 pers.	50 pers. og derover	1-4 pers.	5-9 pers.	10-19 pers.	20-49 pers.	50 pers. og derover
Bogbindere	7	13	19	13	–	35	26	–	40	–
Bogtrykkere	15	17	22	21	20	65	40	38	36	55
Maskinfabrikker	19	19	20	16	–	172	44	68	48	46
Møbelindustri	21	44	15	44	–	65	94	56	52	54
Skræddere	8	10	12	–	–	34	–	–	–	–
Autoreparatører	17	14	20	42	–	104	66	49	74	85
Skomagere	10	19	35	–	–	56	75	–	–	–
Smede	18	13	29	–	–	87	48	51	62	48
Sadelmagere, møbelpolstrere	5	20	–	–	–	58	92	–	77	–
Farverier, renserier	–	–	–	–	–	32	33	25	–	25
Fotografer	22	16	–	–	–	98	60	–	–	–
Frisører	4	5	7	–	–	36	17	21	–	–
Blikkenslagere	17	23	25	–	–	82	77	52	45	24
El-installatører	37	24	29	–	25	69	58	46	46	30
Glarmestre	16	53	–	21	–	76	61	60	–	–
Malere	10	12	10	15	–	48	26	24	23	24
Murere	19	29	14	25	24	60	40	43	31	29
Snedkere	16	19	27	21	–	70	54	55	44	32
Tømrere	22	27	21	51	–	71	38	34	37	25
Bagere	10	11	11	15	–	56	40	28	–	–
Cykelreparatører	25	49	–	–	–	76	86	83	–	–
Guldsmede	33	56	–	–	–	89	69	–	100	–
Optikere	50	25	–	–	–	64	83	–	–	–
Slagtere	13	16	–	–	–	64	56	61	80	–
Urmagere	46	67	–	–	–	79	71	80	–	–

leje lokaler, idet ejendommene ofte vil være så store, at de små virksomheder normalt ikke vil magte at stå som ejere. Hertil kommer en tendens til at adskille virksomhed fra beboelse, hvilket bl.a. hænger sammen med oprettelsen af særlige industrikvarterer og butikscentre. De nævnte forskelle imellem virksomheder med og uden fast ejendom afspejler således i nogen grad geografiske forskelle mellem land og by.

Den faldende kapitalanvendelse pr. beskæftiget med stigende virksomhedsstørrelse var særlig karakteristisk for *bygge- og anlægsvirksomhed,* hvor der i alle brancher var en stærkt faldende kapitalanvendelse pr. beskæftiget i virksomheder med fast ejendom, og hvor der i virksomheder uden fast ejendom, når bortses fra de helt små virksomheder, der havde en forholdsvis lille kapitalanvendelse pr. beskæftiget (formentlig navnlig reparationsvirksomheder), ikke var nævneværdige variationer i kapitalapparatet pr. beskæftiget med stigende virksomhedsstørrelse. Bygge- og anlægsvirksomhed dominerede af virksomheder, der selv ejer fast ejendom. De omfattede i undersøgelsen 76 pct. af virksomhederne og 82 pct. af det beskæftigede personel. Det samlede resultat blev for bygge- og anlægsvirksomhed et mindre kapitalapparat pr. beskæftiget med stigende virksomhedsstørrelse.

For *reparationsvirksomhed* gjorde to tendenser sig gældende. For skomagere og sadelmagere var der både i virksomheder med og uden fast ejendom en klar tendens til stigende kapitalanvendelse pr. beskæftiget med stigende virksomhedsstørrelse. For autoreparatører og smede

var der derimod først et faldende, men dernæst et stigende kapitalapparat pr. beskæftiget, d.v.s. en u-kurve. Det gjaldt både virksomheder med og uden fast ejendom, men i førstnævnte virksomheder skete stigningen efter 20 personers og i sidstnævnte allerede efter 10 personers beskæftigelse.

I *butikshåndværket* var der ligeledes en række forskelle mellem brancherne. Virksomheder med fast ejendom havde dog typisk et faldende, men derefter stigende kapitalapparat pr. beskæftiget (u-kurven). Virksomheder uden fast ejendom havde typisk en stigende kapital pr. beskæftiget. Sidstnævnte virksomheder spiller en ret stor rolle i butikshåndværk, hvor de i undersøgelsen omfatter 36 pct. af virksomhederne og 33 pct. af personellet. Det samlede resultat blev dog et faldende kapitalapparat pr. beskæftiget indtil 20 personers beskæftigelse og derefter stigende kapitalapparat.

Inden for *håndværksmæssig servicevirksomhed* var der ligeledes forskel imellem brancherne. Hos frisørerne, hvor virksomheder uden fast ejendom dominerer, var der tendens til forøget kapitalapparat pr. beskæftiget med stigende virksomhedsstørrelse, hvorimod farverier, renserier og fotografer havde faldende kapitalapparat pr. beskæftiget.

Fremstillingsvirksomhed var som nævnt kun repræsenteret ved 5 brancher, der ikke giver noget repræsentativt udtryk for hele området. På den anden side kan man dog formode, at brancher som bogtrykkere, maskinfabrikker og møbelfabrikker vil vise typiske tendenser for fremstillingsvirksomhed. Virksomheder med fast ejendom dominerede i disse tre brancher og omfattede 82 pct. af virksomhederne og 92 pct. af personellet. Der var her et stærkt faldende kapitalapparat pr. beskæftiget, men tendens til stigende kapitalapparat i virksomheder med 50 personer og derover.

De hidtidige betragtninger bygger på den gennemsnitlige kapitalanvendelse pr. beskæftiget i de enkelte grupper af virksomheder. Men selv inden for en bestemt størrelsesgruppe af virksomheder var der betydelig spredning imellem virksomhederne. Der fandtes virksomheder med et meget lille og virksomheder med et ganske betydeligt kapitalapparat pr. beskæftiget. Dette forhold illustreres ved oversigten side 169 over de samlede aktiver pr. beskæftiget i fire tilfældigt udvalgte brancher i 1966, udarbejdet på grundlag af foreløbigt materiale fra Håndværksrådets regnskabsundersøgelse. Oversigten viser, hvor mange virksomheder der befandt sig inden for de enkelte størrelsesintervaller for de samlede aktiver pr. beskæftiget. Der er i alle fire brancher tale om virksomheder med fast ejendom.

Inden for alle virksomhedsstørrelser var der en betydelig variation i kapitalanvendelsen pr. beskæftiget. Denne variation udtrykker i nogen grad forskelle imellem mere og mindre effektive virksomheder. I mange af de mindre virksomheder afspejler en relativt stor kapitalanvendelse pr. beskæftiget formentlig en betydelig uudnyttet kapacitet. Variationen udtrykker tillige, at virksomhederne inden for en given branche arbejder med mere eller mindre kapitalkrævende teknik. I de større virksomheder er der således næppe tvivl om, at en relativt stor kapital pr. beskæftiget er udtryk for, at virksomheden drives med en mere kapitalkrævende teknik. En relativt lav kapital pr. beskæftiget i en virksomhed kan betyde, at virksomheden arbejder med en lidet kapitalkrævende, men forældet teknik. I øvrigt er der antagelig, selv inden for en bestemt branche, ofte tale om produktion af vidt forskellig karakter. En række andre momenter, f. eks. forskelle i virksomhedernes beliggenhed, har ligeledes betydning for størrelsen af kapitalanvendelsen pr. beskæftiget.

Omend der således var betydelige forskelle imellem de enkelte brancher, der omfattedes af undersøgelsen, synes hovedindtrykket at være faldende kapitalanvendelse pr. beskæftiget med stigende virksomhedsstørrelse for fremstillingsvirksomhed og bygge- og anlægsvirksomhed, men i mange brancher inden for reparations-, butikshåndværks- og håndværksmæssig servicevirksomhed tendens til stigende kapitalanvendelse efter en vis virksomhedsstørrelse.

d. Vurdering af det fremtidige investeringsbehov.

Regnskabsundersøgelserne og disses oplysninger om kapitalanvendelsen pr. beskæftiget i de enkelte brancher og virksomhedsstørrelser danner ikke tilstrækkeligt grundlag for en selvstændig vurdering af det fremtidige kapitalbehov i håndværket og den mindre industri. Dels drejer det sig om historiske oplysninger, som udviklingen allerede på en række områder er løbet fra, dels må en vurdering af det fremtidige investeringsbehov forudsætte en selvstændig analyse, hvor også en række andre faktorer af betydning for det samlede investeringsbehov tages med i vurderingen. Det drejer sig

Antal virksomheder fordelt efter personel og samlede aktiver pr. beskæftiget 1966 iflg. Håndværksrådets regnskabsundersøgelse.

Samlede aktiver pr. beskæftiget 1.000 kr.	1-4 personer	5-9 personer	10-19 personer	20-49 personer	50 personer og derover	I alt
Maskinfabrikker:						
0-29	–	3	1	2	–	6
30-39	1	3	1	6	3	14
40-49	1	2	3	3	3	12
50-59	–	1	1	1	1	4
60-69	–	2	–	2	1	5
70-79	2	1	2	1	–	6
80-89	1	–	–	–	–	1
90-99	–	–	2	1	–	3
100 og derover	2	–	1	1	–	4
I alt	7	12	11	17	8	55
Autoreparatører:						
0-29	1	–	2	–	–	3
30-39	1	–	–	2	1	4
40-49	1	–	2	1	2	6
50-59	–	2	2	4	1	9
60-69	–	2	–	3	2	7
70-79	–	–	1	4	–	5
80-89	–	1	–	2	1	4
90-99	–	–	–	2	–	2
100 og derover	1	1	–	2	3	7
I alt	4	6	7	20	10	47
Snedkere:						
0-29	3	3	2	2	2	12
30-39	2	4	1	1	1	9
40-49	1	5	2	1	1	10
50-59	2	4	2	1	–	9
60-69	3	1	1	–	–	5
70-79	–	1	–	–	–	1
80-89	–	–	–	1	–	1
90-99	1	–	1	–	–	2
100 og derover	3	3	1	–	–	7
I alt	15	21	10	6	4	56
Slagtere:						
0-29	7	4	1	–	–	12
30-39	3	5	–	–	–	8
40-49	8	3	–	–	–	11
50-59	2	4	1	–	–	7
60-69	2	1	–	–	–	3
70-79	4	2	1	–	–	7
80-89	3	2	–	1	–	6
90-99	2	1	–	–	–	3
100 og derover	9	3	2	–	–	14
I alt	40	25	5	1	–	71

bl.a. om udviklingen i antallet af virksomheder, den tekniske udvikling samt udviklingen i arbejdslønnen i forhold til kapitalomkostningerne. Vurderingen bør principielt foretages for hver branche, idet hver branche har særlige karakteristiske træk. En sådan undersøgelse ville dog blive uoverkommelig, og vurderingen vil derfor koncentrere sig om visse hovedtræk i den forventede fremtidige udvikling i håndværkets og den mindre industris investeringsbehov.

På *fremstillingsområdet* kan der, således som det nærmere er beskrevet i kapitel III, forventes en ret betydelig nedgang i antallet af virksomheder. Navnlig antallet af mindre virksomheder vil blive reduceret, og produktionen vil blive koncentreret på noget større virksomheder. Samtidig vil der ske en mere udpræget specialisering af produktionen. Den tekniske udvikling vil kræve en betydelig kapitalindsats i de enkelte virksomheder, og dette vil blive forstærket af, at arbejdslønnen formentlig også i de kommende år vil stige stærkere end kapitalomkostningerne og dermed give yderligere incitament til investeringer.

Alle disse forhold betinger i de kommende år et stærkt stigende investeringsbehov for fremstillingsområdet som helhed. Dette forstærkes af, at flere og flere virksomheder under deres vækst vil komme op på det opadgående stykke af de i forrige afsnit beskrevne karakteristiske u-kurver. I modsat retning trækker det imidlertid, at den del af den samlede produktion og beskæftigelse, der dækkes af de mindre fremstillingsvirksomheder, vil blive reduceret, således at mindre fremstillingsvirksomheder taget under ét vil komme til at lægge beslag på en faldende del af de fremtidige investeringer inden for det samlede fremstillingsområde. Dette er imidlertid ikke ensbetydende med, at den enkelte mindre virksomheds investeringsbehov bliver reduceret i forhold til nu. Tværtimod må man forvente, at de enkelte mindre virksomheder, hvad enten de vokser eller forbliver små, vil have et stigende investeringsbehov i de kommende år, idet nøglen til større værditilvækst pr. beskæftiget netop ligger i større investering i maskiner og redskaber, der gør de mere håndværksprægede virksomheder til egentlige industrivirksomheder, jfr. således f.eks. det side 187 omtalte stærke pres på håndværkerlåneordningen. Selv om antallet af mindre fremstillingsvirksomheder som nævnt vil blive reduceret, er det højst sandsynligt, at de som helhed vil have et større investeringsbehov end i dag. Da de større virksomheder imidlertid også står over for omstillinger, er det tvivlsomt, om de mindre under deres vækst kan lægge beslag på en større del af de samlede investeringer, og på lidt længere sigt vil det være en væsentlig reduceret andel af de samlede investeringer inden for fremstillingsområdet, som foregår i mindre virksomheder.

Der er her talt om fremstillingsområdet som helhed. Der vil naturligvis være betydelige forskelle imellem de enkelte brancher, idet nogle er i ekspansion og andre i tilbagegang. Selv i brancher i tilbagegang vil der i de virksomheder, der gennemfører den fornødne omstillingsproces, være et øget investeringsbehov, således at det samlede resultat for branchen i visse tilfælde kan blive et stigende investeringsbehov, så længe omstillingsprocessen står på.

For *bygge- og anlægsvirksomhed* vil nedgangen i antallet af virksomheder bliver betydeligt mindre drastisk, end tilfældet vil være for fremstillingsvirksomhed, jfr. kapitel III. Der kan forventes en stigende beskæftigelse, men det, der i særlig grad vil karakterisere udviklingen i de kommende år på dette område, er ændringer i byggeprocessen og i byggeriets organisation, jfr. herom nærmere i kapitlerne IV og V. Udviklingen er allerede i gang på en række områder, men den må antages at blive forstærket betydeligt. Byggeriet vil herigennem få visse lighedspunkter med industrien, og den sammenhæng, der i det foregående afsnit blev konstateret mellem virksomhedsstørrelse og kapitalanvendelse pr. beskæftiget, hvor der i alle brancher var et fald i kapitalanvendelsen pr. beskæftiget, når man går fra små til større virksomheder, kan derfor ikke antages at have gyldighed også i de kommende år. Ændringerne i byggeprocessen og i byggeriets organisation kan i en række brancher give anledning til et stærkt stigende investeringsbehov, fordi der bliver behov for mere kapital pr. beskæftiget med stigende virksomhedsstørrelse, ligesom det er typisk i industrien.

Resultatet af disse tendenser vil efter alt at dømme blive et stærkt stigende investeringsbehov på bygge- og anlægsområdet som helhed. Men ligesom for fremstillingsvirksomhed vil der naturligvis være store forskelle imellem de enkelte områder. Der kan i denne forbindelse henvises til kapitel V, der beskriver den strukturomlægning, der allerede er i gang i byggeriet, og som må forventes at tage yderligere fart i de kommende år. Der skal især peges på spe-

cialiseringen inden for de tre grupper: 1) fremstilling af byggekomponenter, 2) montage på byggepladsen og 3) reparation, til- og ombygning samt mindre nybyggeri. Inden for de to førstnævnte grupper vil der ske en yderligere specialisering f.eks. på betonelementer, facadeelementer, køkkenelementer og lign. En vis integration sker, f.eks. når et maskinsnedkeri tillige påtager sig monteringen af de fremstillede elementer, eller når en entreprenør tillige påbegynder produktion af visse elementer. Endelig specialiserer nogle virksomheder sig i at fremstille helt færdige produkter, f.eks. typehuse.

Sideløbende hermed må forventes en forstærket udvikling i byggeriets organisation i retning af hovedentreprenør- og bygmestersystemet, og det samlede resultat af disse tendenser vil blive en øget koncentration af byggeprocessen på virksomheder, der får helt andre muligheder end hidtil for at anvende moderne teknik. En lignende virkning kan komme fra en ændret organisation af fagentreprisesystemet. Det betyder navnlig et øget investeringsbehov for virksomheder, der specialiserer sig i fremstilling og montage, men kun i mindre grad for virksomheder, der udfører mere traditionelt byggeri, som f.eks. mindre nybyggeri, tilbygning og reparation. Samtidig vil investeringsbehovet aftage inden for visse fag i tilbagegang, mens det i andre fag formentlig vil tiltage betydeligt.

Inden for *reparations- og butikshåndværksvirksomhed* vil der i de kommende år formentlig kun blive tale om mindre ændringer i det samlede antal af virksomheder, omend der, som nævnt i kapitel III, vil være forskel i udviklingen inden for de enkelte brancher. Derimod vil der for de bestående virksomheder være en tendens til vækst, ikke mindst som følge af at virksomhederne i stigende grad optager detailhandelsfunktionen og tager del i brancheglidningen. Som nævnt i forrige afsnit har der i en række brancher været tendens til stigende kapitalanvendelse pr. beskæftiget med stigende virksomhedsstørrelse, og der er næppe grund til at antage, at denne tendens vil ændres i de kommende år. Dette i forbindelse med, at mange virksomheder, f.eks. inden for bager-, slagter- og urmagerfaget, må placere sig på strøg eller i butikscentre, hvis de vil eksistere fremover, vil antagelig føre til nogen stigning i det samlede investeringsbehov for området som helhed. Men ligesom for fremstillings- og bygge- og anlægsvirksomhed er der naturligvis store forskelle imellem og navnlig inden for de enkelte brancher, idet der i samme branche kan være virksomheder, der er stagnerende eller på vej ud, og som derfor kun har et lille investeringsbehov, medens andre gennemgår omfattende tilpasninger og derfor har et stort investeringsbehov.

For *håndværksmæssig servicevirksomhed* vil der ligeledes inden for de enkelte brancher være virksomheder med stigende og virksomheder med faldende investeringsbehov. I frisørfaget vil der ligesom for butikshåndværksvirksomhed være virksomheder med ringe investeringsbehov, medens andre virksomheder for at klare sig må placere sig på strøg eller i butikscentre, hvilket medfører ret store etableringsomkostninger. I vaskeribranchen vil konkurrencen fra mønt- og selvbetjenings vaskerier samt fra private vaskemaskiner antagelig føre til, at en del mindre virksomheder må ophøre, medens andre, især større, får øget investeringsbehov. Som helhed kan der dog næppe forventes nogen større stigning i investeringsbehovet inden for håndværksmæssig servicevirksomhed.

Et forsøg på *sammenfattende* at vurdere det fremtidige investeringsbehov for de virksomheder, der falder inden for kommissionens område, vil være forbundet med stor usikkerhed, og der skal her blot peges på følgende forhold:

1) Der vil såvel imellem de enkelte brancher som imellem virksomhederne i en bestemt branche være store forskelle i det fremtidige investeringsbehov, idet brancher og virksomheder i tilbagegang naturligvis vil have et mindre investeringsbehov, end brancher og virksomheder der er i fremgang.

2) Generelt vil der være mindre stigning i investeringsbehovet i håndværket og den mindre industri end i industrien som sådan. Det beror på de tidligere omtalte forskelle i kapitalanvendelsen pr. beskæftiget på de to erhvervsområder, idet en given produktionsforøgelse vil kræve mindre kapital i håndværket og den mindre industri, end en tilsvarende produktionsforøgelse vil kræve i industrien som sådan. Der er næppe heller noget, der tyder på, at investeringsbehovet i håndværket og den mindre industri vil stige stærkere end i en række andre erhverv.

3) En række småvirksomheder vil kun have et beskedent reinvesteringsbehov. Omvendt vil den enkelte mindre virksomhed, som indstiller sig på den fornødne ekspansion og omstilling,

uden tvivl få et betydeligt større investeringsbehov, end tilfældet er i dag.

4) Af områder, hvor der især vil findes virksomheder af sidstnævnte type med stigende investeringsbehov, må nævnes bygge- og anlægsvirksomhed samt reparations- og butikshåndværksvirksomhed.

5) I de kommende år, hvor virksomhederne gennemfører de fornødne strukturændringer, kan det ikke udelukkes, at det område af erhvervslivet, der dækkes af kommissionens undersøgelser, får et stigende investeringsbehov i forhold til i dag. I betragtning af den samtidige vækst i de store virksomheders investeringsbehov vil de mindre virksomheders andel af de samlede investeringer næppe gå op. På længere sigt må kapitalmarkedet indstille sig på, at de mindre virksomheder lægger beslag på en væsentlig mindre del af de samlede investeringer end nu.

4. Finansieringen i håndværket og den mindre industri.

a. Selvfinansiering.

Erhvervslivet som helhed har i de senere år vist en faldende evne til selvfinansiering, og de enkelte erhverv er blevet mere afhængig af kapitaltilførsel udefra. I den tidligere omtalte delbetænkning, Børsen og Kapitalmarkedet, er dette illustreret ved flg. oversigt over opsparingsoverskuddet, d.v.s. det beløb, hvormed opsparingen overstiger investeringerne i nyanlæg og lagre, i den private sektor med en opdeling på de enkelte erhverv:

Opsparingsoverskud i den private sektor.

Milliarder kr.	1957–58 gennems.	1964	1967
Boligbyggeri	÷0,9	÷2,5	÷3,8
Landbrug	÷0,1	÷0,6	÷0,7
Industri	0	÷0,7	÷0,9
Søfart	÷0,2	÷0,3	÷0,7
Øvrige erhverv	0,5	÷0,5	÷0,5
Pengeinstitutter, forsikringsselskaber m.v.	0,1	0,5	0,9
Lønmodtagere	ca. 0,7	ca. 1,9	2,4
I alt	0	÷2,2	÷3,3

Det fremgår, at nettokapitalbevægelserne i 1957-58 stort set var begrænset til overførsel til boligbyggeri og i mindre omfang til søfart og landbrug af lønmodtagernes opsparing samt af nettoopsparingen ud over investering i egne virksomheder hos visse grupper af selvstændige erhvervsdrivende.

Siden er billedet væsentligt ændret. I de seneste år er industrien og en række andre erhverv, hvis opsparing og investering det ikke har været muligt at specificere, optrådt med investeringer, der i modsætning til 1957-58 langt overstiger opsparingen i de pågældende erhverv samtidig med, at landbrugets investeringer er øget langt stærkere end dets opsparing. I industrien er, som tidligere nævnt, egenkapitalens andel af de samlede passiver faldet fra 51,3 pct. i 1952 til 49,6 pct. i 1958 og 48,5 pct. i 1964. Industriens bruttoopsparing steg fra 1958 til 1964 med 90 pct., hvorimod de faste investeringer steg med 159 pct.

Tilsvarende tal til belysning af virksomhedernes selvfinansiering foreligger ikke for hele det erhvervsområde, der er dækket af kommissionens undersøgelser. I de virksomheder, der er omfattet af Teknologisk Instituts regnskabsundersøgelse, er egenkapitalens andel steget fra 29 pct. i 1958 til 39 pct. i 1963, og der har således i disse virksomheder i modsætning til industrien som helhed fundet en betydelig opsparing og konsolidering sted.

Ifølge Håndværksrådets regnskabsundersøgelse er egenkapitalens andel af de samlede passiver for alle virksomheder i undersøgelsen som nævnt steget fra 33 pct. i 1963 til 37 pct. i 1966. Denne stigning i egenkapitalens andel er dog kun sket i virksomheder med fast ejendom.

Oversigten side 174, der er udarbejdet på grundlag af foreløbigt materiale fra undersøgelsen, belyser udviklingen i egenkapitalens andel inden for de enkelte brancher og for virksomheder med og uden fast ejendom. Virksomheder, der ikke ejer fast ejendom, har haft

Stigning i ejendomsværdi og egenkapital.

1.000 kr.	Stigning i værdi af fast ejendom pr. virksomhed	Stigning i egenkapital pr. virksomhed
Fremstillingsvirksomhed	216	221
Reparationsvirksomhed	158	107
Håndværksmæssig service-virksomhed	56	43
Bygge- og anlægsvirksomhed	96	101
Butikshåndværksvirksomhed	72	69
I alt	124	118

en mindre stigning i egenkapitalens andel, nemlig fra 42,4 pct. i 1963 til 43,9 pct. i 1966. Virksomheder med fast ejendom har haft en noget kraftigere stigning, nemlig fra 31,8 pct. i 1963 til 36,7 pct. i 1968. For sidstnævnte virksomheder viser der sig at være ret nær overensstemmelse imellem den absolutte stigning i værdien af fast ejendom og i egenkapitalen, jfr. omstående oversigt.

For virksomheder med fast ejendom var der især stigning i egenkapitalen i de mindre virksomheder:

Egenkapitalens andel af de samlede passiver i procent.

	1963	1966
Virksomheder med:		
1–4 personer	38,6	52,3
5-9 personer	36,9	43,0
10-19 personer	32,0	41,5
20-49 personer	30,4	36,5
50 personer og derover	30,0	30,8
I alt	31,8	36,7

I virksomheder med 50 personer og derover var egenkapitalens andel omtrent uændret. Dette kan bl.a. hænge sammen med, at en del af disse virksomheder er organiseret som aktieselskaber, hvor fast ejendom opgøres til anskaffelsesværdien minus afskrivninger, og hvor stigningen som følge af ejendomsvurderingen derfor ikke giver sig udslag, mens fast ejendom i de øvrige virksomheder opgøres til den aktuelle vurderingsværdi.

Som tidligere nævnt kan hverken Teknologisk Instituts eller Håndværksrådets regnskabsundersøgelse betragtes som repræsentative for hele håndværket og den mindre industii. Man kan derfor ikke direkte af undersøgelserne udlede, i hvilken grad den omtalte tendens til faldende selvfinansiering i erhvervslivet har været gældende for håndværket og den mindre industri.

Som flere gange berørt i de foregående kapitler om strukturudviklingen har store dele af håndværket og den mindre industri karakter af hjemmemarkedserhverv. Bortset fra fremstillingsvirksomhed er der ingen væsentlig direkte konkurrence fra udlandet. Dette forhold vil i sig selv trække i retning af, at de hjemmemarkedsprægede virksomheder i højere grad end andre mindre virksomheder opnår en indtjening, der vil kunne lette deres selvfinansiering. Det er derfor næppe urimeligt at antage, at den foran beskrevne tendens til mindre grad af selvfinansiering i erhvervslivet ikke i samme grad har gjort sig gældende i håndværket og den mindre industri. Dette bestyrkes af, at regnskabsundersøgelserne viser en endog meget kraftig stigning i selvfinansieringsgraden. Under alle omstændigheder har selvfinansieringsgraden formentlig udviklet sig gunstigere end i den egentlige industri, og i det omfang, stigningen i selvfinansieringsgraden har sin baggrund i stigende ejendomsværdier, har denne sidstnævnte stigning, således som det fremgår af de følgende afsnit, dannet baggrund for øget tilførsel af kapital fra bl.a. bankerne.

b. Generelt om forsyningen med fremmedkapital i håndværket og den mindre industri.

Behovet for fremmedkapital er, således som det er nærmere uddybet i foregående afsnit, næppe så stort i de mere hjemmemarkedsprægede dele af håndværket og den mindre industri som i de erhverv, der i højere grad påvirkes af international konkurrence. I øvrigt vil et hjemmemarkedspræget erhverv alt andet lige formentlig have lettere ved at tiltrække sig fremmedkapital. Det skyldes ikke mindst den mindre risiko, der er forbundet med udlån til virksomheder i sådanne erhverv. Således har byggeriet haft lettere end eksporterhvervene ved at tiltrække sig kapital.

På den anden side kan det for de mindre virksomheder i håndværket og den mindre industri, måske bortset fra byggeriet, være vanskeligere end for de større virksomheder at få tilført kapital fra det private kapitalmarked, såvel til driftsfinansiering som til anlægsfinansiering. Som årsager til disse vanskeligheder anføres bl.a. den nyetablerede håndværksmesters eller mindre industridrivendes manglende muligheder for at fremvise allerede opnåede resultater, hans manglende kendskab til kreditmulighederne og ringere betingelser for tilfredsstillende sikkerhedsstillelse samt bankernes tilbageholdenhed over for at indskibe sig i usikre forretninger med folk, man måske ikke kender.

Det anføres endvidere ofte, at de små og mellemstore virksomheder, der normalt er enkeltmandsforetagender eller interessentskaber med forholdsvis begrænsede egne midler, ikke har samme muligheder for at fremskaffe yderligere kapital som de store industriaktieselskaber, der kan udvide egenkapitalen ved nyudstedelse af aktier. Hertil skal dog for det første

Egenkapitalens andel af de samlede passiver fordelt på brancher iflg. Håndværksrådets regnskabsundersøgelse.

	Virksomheder uden fast ejendom		Virksomheder med fast ejendom	
	1963 pct.	1966 pct.	1963 pct.	1966 pct.
Bogbindere	36,7	36,4	36,9	37,6
Bogtrykkere	26,3	23,2	42,2	43,7
Maskinfabrikker	28,3	40,9	28,4	28,9
Møbelfabrikker	71,0	59,1	40,6	46,0
Skræddere	52,5	44,4	47,1	57,9
Fremstillingsvirksomhed i alt	38,3	34,8	37,7	40,6
Autoreparatører	48,5	42,4	21,8	23,1
Skomagere	66,6	72,6	41,1	59,4
Smede	68,9	70,7	32,0	41,5
Sadelmagere, møbelpolstrere	44,5	52,2	33,8	30,3
Reparationsvirksomhed i alt	56,0	54,7	23,7	26,6
Farverier, renserier	–	–	30,8	32,9
Fotografer	69,6	71,1	37,7	41,0
Frisører	60,0	58,4	39,3	54,2
Håndværksmæssig servicevirksomhed i alt	64,7	64,8	33,8	39,9
Blikkenslagere	42,3	33,5	36,3	38,9
El-installatører	56,6	49,6	38,0	44,6
Glarmestre	39,2	32,7	29,5	40,5
Malere	55,8	46,1	45,3	55,6
Murere	29,9	33,7	20,9	29,6
Snedkere	48,7	52,0	33,5	32,1
Tømrere	43,6	55,0	30,7	39,3
Bygge- og anlægsvirksomhed i alt	40,8	42,3	28,5	35,5
Bagere	22,6	64,2	26,9	45,0
Cykelreparatører	50,6	59,9	48,8	59,2
Guldsmede	57,6	54,8	46,8	46,4
Optikere	40,6	61,7	42,4	47,2
Slagtere	32,1	17,2	37,8	52,6
Urmagere	52,7	55,4	47,9	53,9
Butikshåndværksvirksomhed i alt	44,4	52,6	39,7	50,7
Alle virksomheder	42,4	43,9	31,8	36,7

bemærkes, at kapitaltilførsel til industrien i form af aktietegning i de senere år kun har haft mindre betydning for industriens samlede kapitaltilførsel. Fra 1958 til 1964 steg industriens samlede tilførsel af kapital fra kapitalmarkedet med 224 pct. Den del heraf, der vedrørte aktieudvidelser, kontant indbetalt, steg dog kun med 24 pct., den resterende del derimod med over 500 pct. Især steg prioritetsgælden stærkt.

For det andet dækker vanskelighederne ved fremskaffelse af kapital til mindre virksomheder sikkert i mange tilfælde over, at en virksomhed eller et erhvervsområde ikke i det lange løb formår at give kapitalen en aflønning, der svarer til den gængse markedsrente. Omend det naturligvis i de enkelte tilfælde i praksis kan være uhyre vanskeligt, er det dog vigtigt, at man ved betragtningerne over håndværket og

den mindre industris finansieringsbehov søger at klargøre, i hvilket omfang et finansieringsbehov er udækket, fordi kapitalen heller ikke i det lange løb vil kunne opnå samme aflønning som i anden anvendelse, og i hvilket omfang et finansieringsbehov ikke er dækket på grund af vanskeligheder af mere institutionelt betinget karakter.

I denne forbindelse kan der være anledning til at pege på en svensk undersøgelse (Sven-Erik Johansson og Bo Sillén: Småindustri och familjeföretagere inom mindre och medelstor industri, Sparbankernas Forskningsstiftelse, 1968), der navnlig beskæftiger sig med finansieringsforholdene i mindre og middelstore virksomheder, jfr. i øvrigt bind II, bilag 1. Denne undersøgelse viser, at det største problem inden for svensk småindustri synes at være dårlig rentabilitet og ikke finansielle vanskeligheder. Et stort antal virksomheder i undersøgelsen viser så dårlige resultater, at selv et nok så veltilpasset kapitalmarked ikke ville kunne rette op på virksomhedernes stilling. De tilfælde, hvor baggrunden for dårlig rentabilitet kunne søges i alvorlige problemer vedrørende kapitaltilførslen, var undtagelser.

Undersøgelsen viste endvidere, at årsagen til virksomhedernes finansieringsvanskeligheder i mange tilfælde var, at de var dårligt udrustede på det administrative område, f.eks. med hensyn til budgettering. Pengeinstitutterne vil sjældent have interesse i at give lån til en virksomhed, der på grund af mangler på det administrative og det regnskabsmæssige område ikke er i stand til på overbevisende måde at give et billede af sin øjeblikkelige stilling og sine fremtidsmuligheder. Der peges således på mangler ved virksomhedslederens driftsøkonomiske skoling samt ved virksomhedens organisation, planlægning og kontrol. Midlerne til at råde bod herpå finder undersøgelsens forfattere i uddannelse og information.

c. Forsyningen med kortfristet fremmedkapital.

Den kortfristede fremmedkapital udgør ifølge regnskabsundersøgelserne omkring 40 pct. af de samlede passiver.

Ifølge Teknologisk Instituts undersøgelse var andelen i 1958 36 pct., hvorpå den steg svagt til 37 pct. i 1960 og 38 pct. i 1963. Ifølge Håndværksrådets undersøgelse var andelen i 1963 45 pct., men var i 1966 faldet til 42 pct. I hele industrien udgjorde den godt 40 pct. af passiverne, og der er altså kun ringe forskel mellem de to erhverv i denne henseende. Den kortfristede fremmedkapitals andel af de samlede passiver var ifølge begge undersøgelser særlig stor inden for reparationsvirksomhed og bygge- og anlægsvirksomhed, men af mindre betydning for håndværksmæssig servicevirksomhed og butikshåndværksvirksomhed.

Fordelingen af den kortfristede fremmedkapital på kortfristet bankgæld og lign., leverandørgæld og anden kortfristet gæld fremgår kun af Håndværksrådets undersøgelse. Oversigterne på side 176 og 177, der er udarbejdet på grundlag af foreløbigt materiale fra undersøgelsen, viser denne fordeling for årene 1963 og 1966 med en opdeling på brancher samt virksomheder med og uden fast ejendom. Omkring halvdelen af den kortfristede fremmedkapital består af leverandørgæld. Leverandørgældens betydning varierer stærkt fra branche til branche. Særlig stor er dens andel for maskinfabrikker, autoreparatører, smede, sadelmagere og møbelpolstrere, bygge- og anlægsvirksomhed, bortset fra malere, samt en række fag inden for butikshåndværket med undtagelse af slagtere.

Men i øvrigt er det bemærkelsesværdigt, at der i materialet kan spores en tendens til, at leverandørgældens andel af passiverne i en del virksomheder er svagt faldende, og at der i stedet er sket en vis tilførsel af kortfristet kapital fra bankerne. For alle virksomheder i undersøgelsen under ét faldt således leverandørgældens andel af den kortfristede fremmedkapital fra 52,1 pct. i 1963 til 51,6 pct. i 1966, og samtidig steg bankgældens andel fra 23,9 pct. til 29,0 pct. Tendensen spores imidlertid ikke alle vegne. Den er dog typisk for fremstillingsområdet. Uden for dette, navnlig reparations- og butikshåndværksvirksomhed, er det imidlertid karakteristisk for en række brancher, at kun virksomheder, der selv ejer den faste ejendom, hvori virksomheden drives, har haft en relativ stigning i bankgælden, hvorimod virksomheder uden fast ejendom oplevede et fald i bankgældens andel og en stigning i leverandørgældens andel. Denne udvikling har således fundet sted hos autoreparatører, bagere, guldsmede og optikere. I disse brancher har virksomheder med fast ejendom udnyttet den større sikkerhed i ejendommen som basis for kortfristet kapialtilførsel fra bankerne og mindre afhængighed af leverandørgæld. Denne mulighed har ikke i samme grad stået åben for virksomheder, der drives i lejede lokaler. I denne forbindelse må bemærkes, at butikshånd-

Den kortfristede fremmedkapitals andel af de samlede passiver ifølge Håndværksrådets regnskabsundersøgelse.

Virksomheder uden fast ejendom	1963				1966			
	Kortfr. bankg. o. lign.	Gæld til leverandører	Anden kortfr. gæld	Kortfr. gæld i alt	Kortfr. bankg. o. lign.	Gæld til leverandører	Anden kortfr. gæld	Kortfr. gæld i alt
	pct.	pct.	pct.	pct.	pct.	pct.	pct.	pct.
Bogbindere	11,9	23,7	11,6	47,2	10,1	24,4	8,3	42,8
Bogtrykkere	8,1	35,8	7,1	51,0	22,3	30,1	10,5	62,9
Maskinfabrikker	10,3	28,5	2,5	41,3	12,5	32,8	3,4	48,7
Møbelfabrikker	2,6	21,1	0,9	24,6	5,3	22,8	2,4	30,5
Skræddere	8,1	31,0	5,2	44,3	8,1	40,0	6,8	54,9
Fremstillingsvirksomhed i alt	8,4	29,0	6,8	44,2	14,8	27,9	7,9	50,6
Autoreparatører	8,4	18,9	17,4	44,7	4,7	25,1	21,8	51,6
Skomagere	2,0	28,2	1,3	31,5	3,0	19,0	3,1	25,1
Smede	2,3	16,9	4,5	23,7	1,9	15,1	8,8	25,8
Sadelmagere, møbelpolstrere	9,6	43,2	2,7	55,5	0,5	41,2	6,1	47,8
Reparationsvirksomhed i alt	6,0	22,9	9,9	38,8	3,4	23,6	14,1	41,1
Farverier, renserier	–	–	–	–	–	–	–	–
Fotografer	4,2	10,8	11,2	26,2	5,8	11,4	9,0	26,2
Frisører	10,8	8,0	6,8	25,6	12,6	5,5	5,7	23,8
Håndværksmæssig servicevirksomhed i alt	7,6	9,4	8,9	25,9	9,2	8,4	7,3	24,9
Blikkenslagere	9,0	38,6	5,9	53,5	17,9	37,2	6,9	62,0
El-installatører	7,9	26,0	6,5	40,4	8,0	36,4	5,5	49,9
Glarmestre	2.5	53,2	1,8	57,5	6,0	53,3	3,6	62,9
Malere	10,7	18,9	11,6	41,2	10,3	24,7	16,6	51,6
Murere	6,3	18,8	37,4	62,5	8,2	29,6	16,1	53,9
Snedkere	9,2	30,0	8,0	47,2	9,4	26,0	8,7	44,1
Tømrere	4,2	39,1	7,0	50.3	4,2	28,8	7,2	40,2
Bygge- og anlægsvirksomhed ialt	7,1	24,6	21,9	53,6	8,5	31,6	11,2	51,3
Bagere	21,2	29,0	8,7	58,9	9,1	14,8	5,2	29,1
Cykelreparatører	4,6	36,1	2,0	42,7	1,2	19,3	7,9	28,4
Guldsmede	2,9	29,0	4,8	36,7	5,7	27,4	1,1	34,2
Optikere	3,4	31,7	3,0	38,1	3,0	28,5	1,2	32,7
Slagtere	29,1	19,5	6,1	54,7	10,7	62,5	5,8	79,0
Urmagere	7,5	29,6	2,5	39,6	10,4	27,7	2,0	40,1
Butikshåndværksvirksomhed i alt	10,1	29,3	4,4	43,8	8,1	29,2	3,6	40,9
Alle virksomheder	7,6	25,7	15,2	48,5	9,6	29,3	8,9	47,8

værket bortset fra frisørerne er det område, hvor den største andel (godt en trediedel) af virksomhederne drives i lejede lokaler. Selv om virksomheden drives i lejede lokaler, kan den omstændighed, at indehaveren eventuelt selv ejer sin bolig, dog have betydning for driftsfinansieringen, idet boligen i så fald kan danne grundlag for denne finansiering. For bygge- og anlægsvirksomhed har der for alle virksomheder, såvel med som uden fast ejendom, været stigning i leverandørgældens og bankgældens andel af den kortfristede fremmedkapital, men derimod et fald for anden kortfristet fremmedkapital.

Den kortfristede fremmedkapitals andel af de samlede passiver ifølge Håndværksrådets regnskabsundersøgelse.

Virksomheder med fast ejendom	1963				1966			
	Kortfr. bankg. o. lign.	Gæld til leverandører	Anden kortfr. gæld	Kortfr. gæld i alt	Kortfr. bankg. o. lign.	Gæld til leverandører	Anden kortfr. gæld	Kortfr. gæld i alt
	pct.	pct.	pct.	pct.	pct.	pct.	pct.	pct.
Bogbindere	8,3	5,6	5,1	19,0	11,2	7,5	5,2	23,9
Bogtrykkere	9,0	17,3	5,4	31,7	8,9	14,0	6,3	29,2
Maskinfabrikker	14,6	29,6	4,5	48,7	20,4	27,3	4,7	52,4
Møbelfabrikker	8,2	16,7	7,3	32,2	8,8	16,6	6,7	32,1
Skræddere	4,8	15,0	4,3	24,1	3,3	10,2	3,5	17,0
Fremstillingsvirksomhed i alt	10,2	20,1	5,9	36,2	11,9	18,3	6,0	36,2
Autoreparatører	17,6	27,6	13,0	58,2	17,3	22,8	12,4	52,5
Skomagere	6,6	15,4	2,1	24,1	4,6	11,2	1,8	17,6
Smede	11,0	33,7	2,4	47,1	10,2	28,2	4,8	43,2
Sadelmagere, møbelpolstrere	10,4	37,0	1,6	49,0	6,2	25,9	2,6	34,7
Reparationsvirksomhed i alt	16,4	28,3	11,2	55,9	15,8	23,3	10,9	50,0
Farverier, renserier	1,1	13,2	1,5	15,8	1,3	15,8	2,8	19,9
Fotografer	14,2	10,0	2,9	27,1	8,8	7,7	14,3	30,8
Frisører	4,0	0,8	5,7	10,5	2,8	1,4	1,6	5,8
Håndværksmæssig servicevirksomhed i alt	4,6	10,4	2,5	17,5	4,2	10,2	6,6	21,0
Blikkenslagere	6,8	27,3	3,4	37,5	8,4	21,8	3,4	33,6
El-installatører	9,9	24,5	4,8	39,2	9,0	22,5	5,2	36,7
Glarmestre	2,7	35,6	4,2	42,5	3,7	26,9	3,7	34,3
Malere	5,6	15,6	3,9	25,1	7,0	10,9	5,0	22,9
Murere	10,5	25,8	32,0	68,3	13,7	26,9	18,8	59,4
Snedkere	12,0	24,5	4,0	40,5	14,9	28,7	3,0	46,6
Tømrere	11,1	31,9	3,0	46,0	12,8	25,8	3,5	42,1
Bygge- og anlægsvirksomhed i alt	10,0	26,3	16,7	53,0	12,1	25,2	9,9	47,2
Bagere	5,4	13,3	2,7	21,4	4,7	8,9	4,2	17,8
Cykelreparatører	9,2	13,8	–	23,0	8,0	12,0	1,0	21,0
Guldsmede	8,6	20,1	1,2	29,9	10,1	19,6	3,3	33,0
Optikere	1,6	25,4	1,4	28,4	4,6	15,4	1,8	21,8
Slagtere	10,9	9,2	1,9	22,0	10,7	7,1	1,9	19,7
Urmagere	3,2	14,2	0,4	17,8	4,3	12,2	0,6	17,1
Butikshåndværksvirksomhed i alt	8,3	13,1	1,6	23,0	8,4	10,8	2,3	21,5
Alle virksomheder	11,1	23,3	10,2	44,6	12,4	21,0	8,1	41,5

Øget leverandørgæld kan være en forudsætning for vækst i en virksomhed, men denne finansieringsform kan imidlertid også virke hæmmende på væksten i det omfang, der skabes et for virksomheden uønsket afhængighedsforhold til leverandøren, hvorved virksomhedens valgmuligheder ved indkøb af rå- og hjælpestoffer indskrænkes med hensyn til pris, kvalitet og lign. I det hele taget vil leverandørafhængighed kunne hindre virksomhedernes muligheder for at foretage de fornødne tilpasninger. Dette kan være særlig alvorligt for de mindre virksomheder.

Problemet omkring leverandørgælden må

imidlertid vurderes fra branche til branche og fra virksomhed til virksomhed. En stor leverandørgæld i forhold til de samlede passiver kan ikke give anledning til betænkelighed, hvis der er tale om brancher med relativt store virksomheder, der indkøber i store partier. I brancher, hvor enkelte varer dominerer indkøbet, kan stor leverandørgæld skabe en ret betydelig afhængighed. Leverandør gæld kan tillige være ganske dyr, navnlig hvor der er få leverandører og mange små aftagere, der køber i små partier. I sådanne brancher kan en stor leverandørgæld derfor give anledning til betænkelighed. Omend de her nævnte regnskabsoplysninger ikke giver noget fuldstændigt billede af problemerne omkring leverandør gælden, er der næppe tvivl om, at der her består et problem navnlig for virksomhederne på reparations- og butikshåndværksområdet. På bygge- og anlægsområdet findes også i betragteligt omfang leverandørkreditter, men aftagerne synes ikke her på samme måde økonomisk bundet til leverandøren.

d. De særlige finansieringsforhold inden for bygge- og anlægsvirksomhed.

Inden for bygge- og anlægsvirksomhed eksisterer et specielt finansieringsproblem, som står i forbindelse med produktionsprocessens længde. Denne vil selvsagt variere betydeligt, alt efter det aktuelle byggeris karakter og omfang. Fælles for alt byggeri er imidlertid, at der, fra byggeriets påbegyndes, og til det er afsluttet og endeligt prioriteret, som hovedregel medgår en betydelig længere produktionsperiode end sædvanligt inden for håndværket og den mindre industri.

Det ville derfor stille helt urimelige krav til de enkelte bygningshåndværkeres eller entreprenørers likviditet og kreditmuligheder, såfremt hele afregningen for det af den enkelte virksomhed udførte arbejde skulle udskydes til hele byggeriets færdiggørelse og prioritering. For at lette virksomhedernes likviditet i byggeperioden er der derfor mulighed for, at en del af en håndværkers eller entreprenørs tilgodehavende kan betales efterhånden, selv om hele byggearbejdet ikke er færdiggjort.

I Almindelige Betingelser for Arbejder og Leverancer, udfærdiget af ministeriet for offentlige arbejder den 7. september 1951, er i § 22 fastsat bestemmelser om betaling. I paragraffens afsnit A anføres, at der ved *private husbygningsarbejder,* som under opførelse finansieres midlertidigt gennem byggelån, ved arbejdets påbegyndelse affattes en fordelingsplan, der angiver, i hvilke rater og på hvilke tidspunkter entreprisesummerne m.v. udbetales. Fordelingsplanen skal godkendes af samtlige entreprenører såvel som af arkitekt, ingeniør, sagfører eller anden byggeledelse, der har krav på vederlag for ydelser til byggeforetagendet. Den långivende bank eller sparekasse vil i praksis normalt kræve fordelingsplanen forelagt som betingelse for at give tilsagn om byggelån. For *andre arbejder* træffes efter afsnit B ved arbejdets påbegyndelse aftale mellem bygherren og entreprenøren om fordeling af tilbudssummen på de enkelte poster af arbejdet efter disses værdi, for at senere stedfindende afdragsbetalinger kan ske på grundlag af denne fordelingsliste. Såfremt ikke andet er særlig bestemt, kan entreprenøren én gang hver måned indgive en begæring om udbetaling af å contobeløb for udført arbejde. Dog kan bygherren tilbageholde indtil 10 pct. af disse beløb til sikkerhed for arbejdets gode aflevering i dets helhed, dog højst 5 pct. af hele entreprisesummen.

Reglerne i Almindelige Betingelser er fravigelige, og efterhånden har å conto-betalingssystemet vundet større og større indpas. Det anvendes således normalt ved offentligt byggeri og ved erhvervsbyggeri og etagebyggeri af større omfang samt ved bygning af parcelhuse i større serier.

Ved opførelsen af socialt byggeri, hvortil henregnes byggeforetagender, der opnår støtte fra stat eller kommune efter de gældende love om støtte til boligbyggeri, samt ved opførelse af enkelte individuelle parcelhuse, hvor en privatmand står som bygherre, vil finansieringen i byggeperioden normalt ske ved, at bygherren opnår byggelån i en bank eller sparekasse. Långiveren vil da i lånevilkårene fastsætte tidspunkter for, hvornår lånene og dermed entreprisesummerne kan udbetales, normalt efter ratebetalingssystemet, jfr. nedenfor.

For så vidt angår sommerhusbyggeri, der efterhånden har et ret betydeligt omfang og må antages at være af særlig interesse for mindre virksomheder, har der ikke dannet sig faste betalingsnormer. Sommerhusbyggeri kan ske i form af færdigleverede typehuse. I sådanne tilfælde har de forskellige fabrikerende virksomheder forskellige betalingsbetingelser og anvender i realiteten kreditten som et konkurrencemiddel. Endvidere opføres sommerhuse på gammeldags manér efter ratebetalingssystemet

og endelig således, at huset delvis bygges af ejeren selv, der i øvrigt får håndværksmestre til at udføre kloakering, el-installation m.v., eventuelt mod kredit på ganske almindelige betingelser.

Ved det traditionelle ratebetalingssystem var der normalt kun 4 hovedrater. På grund af entreprisernes stigende størrelse og håndværkernes og entreprenørernes deraf følgende øgede behov for finansiering under byggeriets gang er de oprindelige rater - især ved det større byggeri - i de senere år normalt blevet opdelt i en lang række underrater, hvis antal og størrelse er afhængig dels af, hvem der står som bygherre, dels af bebyggelsens art. Hovedraterne er knyttet til let konstaterbare stadier i byggeriet.

Der er ikke fastsat generelle regler og vilkår for ydelse af byggelån. Såvel rentesatser som øvrige vilkår om lånets størrelse og tilbagebetaling m.v. tilpasses normalt af de enkelte banker efter bankens kendskab til kunden, kundens personlige og økonomiske forhold etc.

Det er normalt en forudsætning for udbetalingen af byggelånsraterne, at der ved hver rates udbetaling er præsteret arbejde for et større beløb end den udbetalte rate. Dette i forbindelse med, at byggelånet normalt udgør mindre end 90 pct. af håndværkerudgifter og honorarer, medfører, at håndværkerne i hele byggeperioden, når ratebetalingssystemet anvendes, opsummerer et tilgodehavende, som de først får udbetalt på et langt senere tidspunkt end det præsterede arbejde. Medmindre håndværkerne kan opnå tilsvarende lange leverandørkreditter, stiller dette betalingssystem således store finansieringskrav til håndværkerne, og disse krav forstærkes yderligere af, at sidste rate først udbetales, når den endelige prioritering er gennemført, d.v.s. i bedste fald nogle måneder, i værste fald indtil flere år efter byggeriets afslutning. Deraf følger, at bygningshåndværkere og entreprenører ofte kan være nødsaget til at yde betydeligt længere kredit end normalt inden for andre brancher.

Betalingen til alle i byggeriet implicerede, herunder håndværkere, arkitekt, ingeniør og advokat, sker normalt efter ligerangsprincippet, således at alle skal have udbetalt samme procentsats af deres entreprisesummer i byggelånet, fordelt på de enkelte byggelånsrater, men således at de håndværkere, der begynder byggeriet får den største andel af 1. rate, medens de håndværkere, der kommer til senere, får størst andel af de sidste rater. Da imidlertid alle håndværkerne må lade en relativt lige stor del af deres tilgodehavende stå i byggeriet, indtil den endelige prioritering er gennemført, stilles håndværkerne over for vidt forskellige finansieringskrav, idet de håndværkere, der begynder byggeriet, må yde den længste kredit, medens de sidst tilkomne, som f.eks. malere, kan nøjes med en væsentlig mere kortvarig kreditydelse.

Til de foran nævnte betydelige finansieringskrav til håndværkerne kommer den - ofte uforudsigelige - rentebyrde. Ifølge Almindelige Betingelser er reglen om, at entreprenørens tilgodehavende forrentes med 5 pct. p.a. fra 3 måneders dagen efter stedfunden aflevering, fravigelig. I de senere år er det - bl. a. efter indførelse af Håndværksrådets standardforbehold ved tilbudsafgivelse inden for bygge- og anlægsområdet - blevet ikke ualmindeligt, at der aftales en forrentning, som sikrer entreprenørerne 2 pct. over Nationalbankens til enhver tid gældende diskonto fra 30 dage efter det tidspunkt, på hvilket entreprenøren har fremsendt endelig og fuldstændig opgørelse.

Ved å conto-betalingssystemet knyttes udbetalingerne til de enkelte håndværkeres eller entreprenørers præstationer inden for deres respektive entrepriser, og den enkelte håndværker eller entreprenør frigøres for afhængigheden af de øvriges præstationer. Dette system er således fordelagtigt set fra håndværkernes og entreprenørernes synspunkter, idet deres renteudgifter både til leverandør og til bank formindskes, ligesom der opnås mulighed for lavere leverandørpriser og mindre afhængighed af leverandørerne. Det er klart, at ratebetalingssystemet i særlig grad fremmer håndværkernes interesse i at færdiggøre arbejdet. Å conto-betalingssystemet indebærer dog også tilskyndelse for entreprenøren til at overholde tidsplanen, da udbetalingen ellers afviger stærkt fra den, der har ligget til grund for priskalkulationen af tilbudet.

I tilfælde, hvor den midlertidige finansiering sker helt eller delvis gennem byggelån, knytter der sig den vanskelighed til anvendelsen af å conto-systemet, at den byggelångivende bank ikke kan foretage udbetalinger af større beløb end værdien af det arbejde, der er indføjet i bygningsværket, jfr. herved tinglysningsloven. Det juridiske udvalg i Danske Bankers Fællesrepræsentation har imidlertid været enig om at videregive en henstilling fra Håndværksrådet

til bankerne om i de enkelte byggesager at indtage en så smidig holdnig som muligt ved udbetalingen af byggelånsraterne. I denne forbindelse har fællesrepræsentationen orienteret Håndværksrådet om, at man ikke længere kan fastslå, at der eksisterer standardiserede byggelånsrater, men at disse ofte bliver aftalt særskilt i den konkrete byggesag, ligesom det i visse tilfælde er muligt i stedet at anvende å conto-udbetalinger efter forudgående besigtigelse af byggeriets stade.

Byggeteknikken er i de senere år undergået en væsentlig modernisering og rationalisering, idet meget betydelige dele af byggeriet nu færdigfremstilles industrielt uden for byggepladsen i serie- eller massefabrikation. Denne ændring i byggeriets form har medført, at det traditionelle ratebetalingssystem virker mere belastende for entreprenører og byggehåndværkere end tidligere, hvilket er forklaringen på, at dets anvendelsesområde som nævnt er blevet begrænset og dets udformning modificeret. Leverandøren af de færdige elementer har som andre industrivirksomheder selv måttet finansiere produktionsprocessen og er derfor ikke indstillet på yderligere at vente med betalingen for varen, eller en del deraf, gennem byggeperioden frem til den endelige prioritering. Han ønsker derfor fuld betaling efter en kort kredittid, ofte suppleret med å conto-betalinger i produktionsperioden.

Kommissionen lægger stor vægt på, at betalingsformerne moderniseres i overensstemmelse med de igangværende strukturændringer inden for byggeriet, så det undgås, at forældede finansieringsformer virker hæmmende på rationaliseringen af byggeprocessen.

Efter at å conto-betalingssystemet efterhånden har vundet indpas i stigende omfang i byggeriet og dermed mindsket finansieringsbehovet for de i entreprisen deltagende håndværksvirksomheder, og det traditionelle ratebetalingssystem i en række tilfælde er blevet afløst af et ratebetalingssystem med flere og mere realistiske rater, er de særlige finansieringsproblemer inden for bygge- og anlægsvirksomhed i en række tilfælde af mindre betydning end hidtil. Størrelsen af disse finansieringsproblemer vil dog afhænge af de fortsatte bestræbelser på skabelsen af en bedre overensstemmelse mellem på den ene side samtlige entreprenørers investeringer med henblik på det konkrete bygge- og anlægsarbejde og på den anden side bygherrens udbetalinger. Imidlertid overvejer det af ministeriet for offentlige arbejder nedsatte udvalg til revision af Almindelige Betingelser for Arbejder og Leverancer forslag til modernisering af betalingsformerne inden for byggeriet. Idet kommissionen forudsætter, at der i forbindelse med dette udvalgs arbejde udarbejdes forslag til modernisering af betalingsformerne i byggeriet, afstår kommissionen fra at fremkomme med forslag i så henseende.

e. Forsyningen med langfristet fremmedkapital.

Det er tidligere omtalt, at industrien i stigende grad er blevet afhængig af kapitaltilførsel udefra, hvilket ikke, i hvert fald ikke i samme grad, synes at have været tilfældet for håndværket og den mindre industri. Kapitaltilførslen til industrien er især sket i form af langfristet kapital, som i 1958 kun udgjorde 4,6 pct. af de samlede passiver, men i 1963 8,0 pct. og i 1964 9,0 pct. I perioden 1958-63 faldt den langfristede fremmedkapitals andel af passiverne i de af Teknologisk Institut undersøgte virksomheder fra 34,2 pct. til 23,8 pct. Fra 1963 til 1966 reduceredes den tilsvarende andel ifølge Håndværksrådets undersøgelse fra 22 pct til 21 pct. Ifølge denne undersøgelse var det navnlig prioritetsgældens andel, der faldt, nemlig fra 17 pct. til 15 pct., hvorimod andelen for anden langfristet gæld steg svagt, nemlig fra 5 pct. til 6 pct.

På side 181 findes en oversigt over den langfristede fremmedkapitals andel af de samlede passiver for 1963 og 1966 baseret på foreløbigt materiale fra Håndværksrådets undersøgelse. I oversigten er foretaget en opdeling på brancher samt på virksomheder uden og med fast ejendom. Oversigten viser, at stigningen i ejendomsværdierne, der som tidligere nævnt viste sig i stigning i den faste ejendoms andel af aktiverne fra 29,1 pct. i 1963 til 34,7 pct. i 1966, ikke har givet anledning til tilsvarende stigning i prioritetsgælden. For virksomheder med fast ejendom, hvor den faste ejendoms andel af aktiverne steg fra 32,5 pct. til 38,0 pct., faldt prioritetsgældens andel fra 18,9 pct. til 16,2 pct. Dette må naturligvis bl.a. ses på baggrund af obligationsrationeringen, som ikke åbnede virksomhederne muligheder for betydelig forøgelse af prioritetsgælden. På den anden side er der sket en stigning i anden langfristet gæld (lån med mindst 2 års løbetid mod sikkerhedsstillelse i maskiner, varelagre eller andre aktiver). Der er næppe tvivl om, at den forøgelse i den kortfristede bankkredit (jfr. det foregående) og

Den langfristede fremmedkapitals andel af de samlede passiver iflg. Håndværksrådets regnskab sundersøgelse.

	Virksomheder uden fast ejendom		Virksomheder med fast ejendom					
	1963	1966	1963			1966		
	Langfr. gæld i alt	Langfr. gæld i alt	Priori-tetsgæld	Anden langfr. gæld	Langfr. gæld i alt	Priori-tetsgæld	Anden langfr. gæld	Langfr. gæld i alt
	pct.	pct.	pct.	pct.	pct.	pct.	pct.	pct.
Bogbindere	16,1	20,8	36,5	7,6	44,1	31,8	6,7	38,5
Bogtrykkere	22,7	13,9	20,8	5,3	26,1	17,7	9,4	27,1
Maskinfabrikker	30,4	10,4	19,6	3,3	22,9	15,3	3,4	18,7
Møbelfabrikker	4,4	10,4	21,4	5,8	27,2	16,5	5,4	21,9
Skræddere	3,2	0,7	21,8	7,0	28,8	20,8	4,3	25,1
Fremstillingsvirksomhed i alt	17,5	14,6	21,1	5,0	26,1	17,0	6,2	23,2
Autoreparatører	6,8	6,0	14,7	5,3	20,0	14,2	10,2	24,4
Skomagere	1,9	2,3	32,1	2,7	34,8	20,8	2,2	23,0
Smede	7,4	3,5	18,0	2,9	20,9	13,2	2,1	15,3
Sadelmagere, møbelpolstrere	–	–	14,1	3,1	17,2	30,9	4,1	35,0
Reparationsvirksomhed i alt	5,2	4,2	15,6	4,8	20,4	14,7	8,7	23,4
Farverier, renserier	–	–	45,0	8,4	53,4	38,8	8,4	47,2
Fotografer	4,2	2,7	33,8	1,4	35,2	25,9	2,3	28,2
Frisører	14,4	17,8	49,0	1,2	50,2	38,5	1,5	40,0
Håndv. servicevirksomhed i alt	9,4	10,3	43,1	5,6	48,7	34,2	4,9	39,1
Blikkenslagere	4,2	4,5	24,5	1,7	26,2	24,9	2,6	27,5
El-installatører	3,0	0,5	19,5	3,3	22,8	15,1	3,6	18,7
Glarmestre	3,3	4,4	22,7	5,3	28,0	19,1	6,1	25,2
Malere	3,0	2,3	26,9	2,7	29,6	19,3	2,2	21,5
Murere	7,6	12,4	6,9	3,9	10,8	7,3	3,7	11,0
Snedkere	4,1	3,9	20,8	5,2	26,0	17,4	3,9	21,3
Tømrere	6,1	4,8	19,7	3,6	23,3	15,8	2,8	18,6
Bygge- og anlægsvirksomhed i alt	5,6	6,4	14,8	3,7	18,5	13,9	3,4	17,3
Bagere	18,5	6,7	36,7	15,0	51,7	28,6	8,6	37,2
Cykelreparatører	6,7	11,7	20,2	8,0	28,2	12,6	7,2	19,8
Guldsmede	5,7	11,0	20,4	2,9	23,3	19,0	1,6	20,6
Optikere	21,3	5,6	22,0	7,2	29,2	25,1	5,9	31,0
Slagtere	13,2	3,8	37,5	2,7	40,2	25,3	2,4	27,7
Urmagere	7,7	4,5	25,9	8,4	34,3	23,6	5,4	29,0
Butikshåndværksvirksomhed i alt	11,8	6,5	31,4	5,9	37,3	23,7	4,1	27,8
Alle virksomheder	9,1	8,3	18,9	4,7	23,6	16,2	5,6	21,8

den mellemlange kredit på maskiner m.v., der således er sket i en stor gruppe af disse virksomheder, har fundet sted på basis af den større sikkerhed i fast ejendom.

5. Håndværkets og den mindre industris finansieringsmuligheder.

I det foregående er søgt redegjort for størrelsen af henholdsvis kortfristet og langfristet kredit inden for håndværket og den mindre industri. I praksis er forholdet imidlertid det, at der ofte vil være en glidende overgang mellem de kort- og de langfristede kreditter. Således henregnes f.eks. den kassekredit, som et pengeinstitut yder, formelt til virksomhedens kortfristede gæld, men i realiteten vil der, f.eks. når der som sikkerhed er udstedt ejerpantebrev, ofte i praksis være tale om en gæld, der løber over en årrække.

I dette afsnit redegøres for de forskellige former for henholdsvis drifts- og anlægsfinansiering, som står til rådighed for håndværk og mindre industri. De forskellige finansieringsformer vil imidlertid ofte af de enkelte virksomheder blive brugt såvel til drifts- som til anlægsfinansiering. Et pengeinstituts kassekredit er således primært givet med henblik på virksomhedens drift, men benyttes i realiteten ofte i forbindelse med anlægsfinansiering. Leverandørkredit vil vel normalt blive benyttet i forbindelse med køb af råvarer og halvfabrikata, men også ofte ved køb af anlægsaktiver, maskiner og lign., og den får dermed karakter af anlægsfinansiering.

Efter det foreliggende omfatter kredit fra banker og sparekasser en væsentlig del af håndværkets og den mindre industris finansiering, uden at man dog har nogen helt nøjagtig opgørelse over pengeinstitutternes andel i finansieringen. Pengeinstitutterne dækker som tidligere anført ifølge Håndværksrådets regnskabsundersøgelse ca. 30 pct. af passiverne for så vidt angår den kortfristede gæld, men de medvirker desuden, som nærmere anført neden for under b., i realiteten også ved anlægsfinansieringen. Pengeinstitutterne spiller endvidere ofte en afgørende rolle ved starten af virksomheder.

Der kan som hovedregel ikke gives nogen nøjagtig redegørelse for de retningslinier eller den praksis, som følges af pengeinstitutterne i forbindelse med deres finansiering over for erhvervslivet, herunder specielt over for de mindre virksomheder. Deres kreditgivning afhænger selvsagt i stor udstrækning af den sikkerhed, der kan ydes, f.eks. i form af ejerpantebreve i fast ejendom, evt. ved kautionister eller lign., men herudover kan det personlige tillidsforhold mellem pengeinstituttet og den pågældende virksomhedsindehaver og i det hele pengeinstituttets vurdering af virksomheden være af afgørende betydning.

a. Driftsfinansiering.

Som det fremgår af de foregående afsnit, kan man skønsmæssigt anslå, at den kortfristede gæld omfatter op imod halvdelen af de samlede passiver. Den består ifølge Håndværksrådets regnskabsundersøgelse for ca. halvdelens vedkommende af leverandørgæld, medens ca. 30 pct. er gæld til banker og sparekasser (herunder kassekreditter), og resten udgøres af anden kortfristet gæld.

Om de enkelte driftsfinansieringsformer kan oplyses:

1) *Leverandørkreditter* opnås normalt i forbindelse med køb af råvarer og halvfabrikata, hyppigt mod accept af veksler, men også ved køb af anlægsaktiver som maskiner, transportmidler og lign., ofte i forbindelse med ejendomsforbehold.

Prisen for denne form for kredit er ikke direkte målelig, men vil ud over renter og omkostninger i øvrigt som fremhævet kunne medføre et afhængighedsforhold af leverandøren, hvorved virksomhedens valgmuligheder ved nyanskaffelse af materialer og maskiner kan reduceres og konkurrencen hæmmes. Da leverandørerne ofte er villige til at yde en væsentlig længere kredit, end håndværk og mindre industri selv yder, bliver nettovirkningen, at virksomhederne i et vist omfang finansieres af leverandørkreditter, og leverandørkredit kan i disse tilfælde få karakter af anlægsfinansiering.

Leverandørkreditterne har især betydning inden for reparations- og butikshåndværksfagene, selv om der også i ganske betragteligt omfang ydes leverandørkreditter i byggefagene. Her er aftagerne dog ikke på samme måde økonomisk bundet til leverandørerne.

2) Virksomhedens driftskapitalbehov vil herudover sædvanligvis blive søgt dækket gennem *kassekredit i bank eller sparekasse*. Muligheden for opnåelsen af kreditter afhænger som anført overvejende af den sikkerhed, den lånsøgende virksomhed kan tilbyde i form af kaution, pant i ejendomme, deponering af værdi-

papirer etc., men i et vist omfang - især ved vekseldiskontering - tillige af den tillid, långiveren har til lånsøgeren på baggrund af dennes allerede opnåede resultater. Mulighederne for opnåelse af kreditter vil herudover være afhængig af den aktuelle situation på kapitalmarkedet.

Driftslån i pengeinstitutterne vil normalt være kortfristede og forrentet med den til enhver tid gældende udlånsrente, hvortil kommer den af pengeinstituttet beregnede provision på normalt 1 pct. p.a.

3) En ny mulighed for adgang til mellemfinansiering og afhjælpning af likviditetsvanskeligheder, der især henvender sig til ekspanderende industrivirksomheder, er opstået i forbindelse med oprettelsen af såkaldte *factoring-selskaber*. Såfremt virksomheden opfylder visse betingelser, overtager factoring-selskabet dennes krav på køberen. Køberen kan herefter alene betale med frigørende virkning til selskabet.

De krav, som et sådant selskab vil stille til virksomheden, er normalt, at årsomsætningen er af en vis størrelse, f.eks. mindst 1 mill. kr., at gennemsnitsstørrelsen af fakturaerne må ligge over f.eks. 1.000 kr., at debitorerne er af en standard, der giver selskabet en rimelig sikkerhed for engagementet, og at kreditten ikke overstiger en nærmere fastsat kortere tid, normalt maksimalt 3 måneder.

I takt med, at tilgodehavenderne af de på kredit solgte varer overdrages til selskabet, belåner dette fordringerne med en forud aftalt del, medens restbeløbet, indtil køber har indbetalt fuldt ud, hensættes på en spærret konto til imødegåelse af tab i form af købers returnering af ikke-kontraktmæssige varer, betalingsstandsning m.m.

Factoring-selskabets belåning forrentes med en sats, der stort set svarer til den gældende bankrente for kassekreditter. Hertil kommer yderligere et factoring-gebyr, som normalt vil ligge på mellem 1 og 2 pct. af fakturabeløbene.

Mod denne betaling overtager factoring-selskabet arbejdet med bogføring og kontrol af den samlede debitormasse, således at virksomheden kun behøver at føre én debitorkonto svarende til det beløb, der indestar på førnævnte spærrede konto.

Factoring-systemet må antages i stigende omfang at ville supplere de eksisterende finansieringsformer. For de under kommissionens arbejdsområde hørende mindre fremstillingsvirksomheder gælder dette i særlig grad sådanne foretagender, som ekspanderer, og hvis varer faktureres videre i større partier til grossister eller detaillister.

Derimod vil service-, reparations- og bygge- og anlægsvirksomheder, der i denne forbindelse indtager en køberstilling, næppe få glæde af systemet og vil måske blive ringere stillet, idet leverandørkreditten, såfremt denne finansieres gennem et factoring-selskab, må antages at blive kortere, end tilfældet er nu, hvor leverandørerne i visse tilfælde som led i deres salgspolitik benytter langvarig kreditgivning.

Det kan tilføjes, at i det omfang, de danske factoring-selskaber er medlem af en international samenslutning af factoring-selskaber, er der mulighed for belåning af fakturaer på eksporterede varer, ligesom der herved kan opnås en effektiv soliditetsbedømmelse af udenlandske købere.

4) I de senere år har et nyt finansieringssystem - *leasing* - vundet indpas i en række højt industrialiserede lande, især USA og England, men efterhånden også i stigende omfang her i landet.

Leasing er en form for leje, der indebærer, at en virksomhed i stedet for at købe en maskine eller anden form for driftsmiddel lejer den hos et leasing-selskab. Leasing adskiller sig fra lejlighedsvis eller mere normal udlejning af materiel derved, at udlejeren ved leasing køber udstyr, som er ønsket og nærmere specificeret af lejeren og udlejer det i hele dets økonomiske levetid. Uden for egentlig leasing falder også den form for udlejning, der bruges af f.eks. biludlejningsfirmaer, idet udlejningsfirmaet her normalt får materiellet tilbage og sælger det, før det er helt udtjent.

Egentlig leasing - også kaldet equipment leasing - går i korte træk ud på, at virksomheden henvender sig til leverandøren af de driftsmidler, som man ønsker at anskaffe. Såfremt leverandøren ikke selv ser sig i stand til at finansiere virksomhedens køb af de pågældende aktiver, kan et leasing-selskab indtræde som finansierende mellemled mellem leverandøren og virksomheden. Leasing-selskabet køber aktivet kontant af leverandøren og udlejer herefter på særlige vilkår aktivet til virksomheden, hvis anskaffelse af aktivet dermed er finansieret fuldt ud.

Der har endnu ikke i Danmark dannet sig helt faste retningslinier for leasing-kontrakters

løbetid, men alt efter aktivets art ligger den sædvanlige løbetid for kontrakten mellem 3 og 6 år. Den typiske leasing-kontrakt forudsætter principielt en gensidig uopsigelighed i kontraktens løbetid. Forinden en sådan aftale indgås, må brugeren derfor så vidt muligt sikre sig, at det leasede aktiv kan anvendes gennem hele kontraktens løbetid.

Der har dog vist sig en tendens til, at leasingselskaber giver brugeren adgang til at opsige aftalen med nogle måneders varsel, eventuelt dog først efter at en del af leasing-perioden er forløbet. Denne opsigelsesadgang betinges imidlertid ofte af en højere leasing-afgift eller er måske ligefrem forbundet med pligt til at erlægge konventionalbod.

Om leasing-afgiftens størrelse kan der ikke siges noget generelt, men det kan oplyses, at den månedlige leje i et dansk leasing-firma for en 3-årig kontrakt andrager ca. 3,5 pct. og for en 5-årig kontrakt ca. 2,4 pct. af det lejedes anskaffelsessum med tillæg af omkostninger til dækning af rente, administration og risiko. Hertil kommer omkostninger ved assurance og vedligeholdelse. Efter den aftalte lejeperiodes udløb kan kunden normalt fortsætte lejemålet til en meget reduceret leje eller tilbagelevere materiellet.

Leasing-selskabet vil gennem afgiftsvilkårene sikre sig en forrentning svarende til den gældende markedsrente, ligesom man vil sikre sig, at aktivets værdiforringelse er betalt ved lejeperiodens udløb. Kan man ved kontraktens indgåelse kun vanskeligt skønne over aktivets værdi ved periodens udløb og om chancerne for at sælge eller leje det ud på ny, bliver leasingafgiften ofte ansat så højt, at aktivet ved periodens udløb er fuldt betalt.

Ved leasing har lejeren ved sin skattemæssige indtægtsopgørelse ret til at fratrække de betalte lejebeløb og udgifter til vedligeholdelse, som normalt påhviler brugeren af aktivet. Afskrivningsmulighederne derimod tilkommer leasingselskabet som ejer af aktivet. Dette kan vel siges at være en ulempe for lejeren; det må dog erindres, at afskrivningsmulighederne kun giver en midlertidig fordel, som ikke altid vil opvejes af, at lejeren har mulighed for hurtig teknisk udskiftning.

Finansiering ved leasing er dyrere end traditionel finansiering, men systemet giver kapitalsvage, men i øvrigt sunde virksomheder mulighed for til stadighed at have fordelen af det mest moderne udstyr. Også ved start af virksomheder kan leasing være en fordel. Ved at leje driftsmidler - hvorigennem der jo i realiteten sker en anlægsfinansiering - vil virksomheden i sine bestræbelser på at få tilført kapital kunne koncentrere sig om andre kortfristede kreditter. Leasing kan principielt ske af enhver form for driftsmidler, når det lejede driftsmiddel indgår som et naturligt led i den pågældende virksomhed.

Leasing-selskaber er ikke alene om at tilbyde leasing-betingelser. Flere og flere fabrikanter tilbyder deres egne leasing-systemer. Disse firmaer udlejer først og fremmest elektroniske databehandlingsanlæg, bogholderimaskiner, entreprenør-materiel og internt transportmateriel.

5) Gennem *eksportkreditordningen* er der givet danske virksomheder mulighed for at opnå bistand ved eksportens finansiering i form af kaution for banklån til eksportørerne. Investeringer i faste anlæg og lignende falder uden for eksportkreditrådets arbejdsområde. Det er i øvrigt hensigten, at denne kautionsordning skal virke som et supplement til eksportørens normale lånemuligheder.

Ved afgørelsen om ydelse af kaution foretager eksportkreditrådet en bedømmelse af virksomhedens økonomiske forhold, bl.a. lægger man vægt på, at det lån, for hvilket der ønskes kaution, ikke står i et misforhold til ansøgerens egenkapital. Hvor stort et lån, man vil kautionere for, afhænger i øvrigt af sagens samtlige omstændigheder, herunder virksomhedens indtjeningsevne og dens mulighed for eventuelt at tilbyde sikkerhed f.eks. i form af pant i fast ejendom eller kaution fra en tredjemand.

Kaution kan ydes for en oparbejdningskredit, på hvilken eksportøren kan trække, når en konkret ordre dokumenteres over for den långivende bank, eller for en afskibningskredit, på hvilken eksportøren kan trække i takt med varernes afsendelse.

Ved oparbejdningskredit kan ydes kaution for lån på op til 75 pct. af ordrebeløbet med fradrag af eventuel ordrerate og ved afskibningskredit ligeledes 75 pct. af det udestående tilgodehavende. I særlige tilfælde kan kaution for en afskibningskredit dog ydes med en højere procentsats.

Kaution for såvel afskibningskredit som oparbejdningskredit kan gives i forbindelse med en enkelt forretning eller revolverende med et fast maksimum omfattende den løbende samhandel med én eller flere købere i en vis perio-

de. I det omfang, der inden for det revolverende låns maksimum skabes plads ved, at indbetalingerne fra køberne på tidligere belånte ordrer nedbringer lånets saldo, kan der således ske en fortløbende belåning af nye ordrer.

Selv om konkrete ordrer ikke foreligger, vil eksportkreditrådets kaution kunne ydes f.eks. til finansiering af et lager, der er nødvendigt for hurtigt at kunne effektuere indgåede eksportordrer, eller med henblik på sæsonudjævning af eksportproduktionen, forudsat at eksportmulighederne er sandsynliggjort på tilfredsstillende måde.

I risikopræmie for den kaution, eksportkreditrådet påtager sig, beregnedes i marts 1969 i forbindelse med en enkeltstående forretning 0,2 pct. af det højeste beløb, hvormed kautionen har været udnyttet inden for hver 3-måneders periode regnet fra kautionens ikrafttrædelsesdato. Ved kautioner for revolverende kreditter og oparbejdningskreditter uden konkrete ordrer udgjorde præmien i marts 1969 0,4 pct. p.a. af kautionens maksimum + 0,1 pct. af det højeste beløb, hvormed kautionen har været udnyttet inden for hver 3-måneders periode.

Foruden gennem kautioner kan eksportkreditrådet til fremme af eksporten garantere danske eksportører mod tab på udenlandske tilgodehavender m.v. Denne side af rådets virksomhed vedrører imidlertid ikke virksomhedernes driftsfinansieringsmuligheder og skal derfor ikke nærmere omtales her. Blot skal nævnes, at rådets garanti for en eksportørs udenlandske fordringer i givet fald vil kunne lette den bankmæssige diskontering af disse fordringer samt i øvrigt have en gunstig indflydelse på eksportørens kreditværdighed.

6) Ud over de ovennævnte kreditformer er der enkelte geografisk bestemte muligheder for yderligere driftsfinansiering.

Ved loven om *egnsudvikling* er der fra 1967, jfr. nu lovbekendtgørelse nr. 56 af 25. februar 1969, åbnet mulighed for ydelse af garanti for lån, dels til fremskaffelse af driftskapital til industrivirksomheder, dels til dækning af udgifter ved rationaliseringsundersøgelser i sådanne virksomheder. Disse bestemmelser har indtil nu kun været anvendt i ringe udstrækning.

Ved loven af 1967 skabtes endvidere hjemmel for at yde bistand til industrivirksomheder, der i forbindelse med etablering, væsentlig udvidelse eller produktionsomstilling må forventes at få eller har haft særlige udgifter, herunder udgifter til oplæring og træning af arbejdskraft som følge af beliggenhed i et industrielt mindre udviklet område. I henhold til denne bestemmelse er der i finansårene 1967/68 og 1968/69 ydet tilskud på henholdsvis 1,5 mill. kr. og 0,8 mill. kr. Bestemmelsen er i 1969 ændret således, at adgangen til at yde tilskud til oplæring og træning af arbejdskraft er opgivet, idet den samlede administration vedrørende uddannelse af arbejdskraft er henlagt under arbejdsministeriet, jfr. lov nr. 49 af 20. februar 1969 om støtte til omskoling. I henhold til den gældende egnsudviklingslovs § 11 a kan der herefter ydes tilskud til industrivirksomheder, der har haft væsentligt forringede driftsresultater, som kan henføres til særlige vanskeligheder, herunder svigtende produktivitet, i forbindelse med virksomhedens placering i et industrielt mindre udviklet område. Bestemmelsen i dens nuværende udformning er hovedsagelig tænkt anvendt som et efterfølgende supplement til de af arbejdsministeriet administrerede bistandsordninger, der forudsættes udnyttet fuldt ud.

Tilskud i henhold til den nævnte bestemmelse kan ligesom garanti for driftslån kun ydes til virksomheder, der inden for en periode af 3 år har modtaget bistand til anlægsfinansiering i henhold til egnsudviklingsloven.

7) Såvel små som store virksomheder beliggende i Sønderjylland har mulighed for at opnå driftslån i *Sønderjyllands Investeringsfond*, der er en selvejende institution med det formål at yde støtte til nye eller bestående erhvervsvirksomheder i Sønderjylland, som skønnes at kunne styrke den industrielle og befolkningsmæssige udvikling navnlig i de tyndt befolkede egne af landsdelen.

Fonden råder over en stamkapital på 10 mill. kr.

Lån og garantier for lån skal afvikles med halvårlige afdrag over en periode på højst 10 år. Lån forrentes med en rente på ikke over 6 pct. p.a.

Siden fondens stiftelse i 1959 er der indtil medio 1968 bevilget lån eller tegnet aktier for et samlet beløb på godt 16 mill. kr. Samtlige lån er givet til virksomheder, der må betegnes som håndværk eller mindre industri. Det gennemsnitlige lånebeløb er ca. 72.000 kr. Det er oplyst, at der ikke hidtil er afslået andragender på grund af, at fonden har været uden midler. Det forudses dog, at afslag fremover må be-

grundes med manglende udlånsmidler, idet fondens kapital stort set er udlånt, således at nye udlån kun kan gives af de cirkulerende midler (afdrag og renter). Lånebeløbet på godt 16 mill. kr. er fordelt på i alt 230 lånesager således:

Træindustri	3,3 mill. kr.
Jernindustri	7,0 mill. kr.
Tekstilindustri	2,0 mill. kr.
Byggeindustri	0,3 mill. kr.
Levnedsmiddelindustri	1,6 mill. kr.
Diverse[1])	2,4 mill. kr.
I alt	16,6 mill. kr.

1) heraf 19 lån til fiskere på tilsammen kr. 374.300.

b. Anlægsfinansiering.

I de følgende afsnit er redegjort for de vigtigere anlægsfinansieringsformer. Såfremt virksomheden drives fra egne lokaler, jfr. foran, vil anlægsfinansiering i et vist omfang kunne ske ved prioritering af ejendommen. Som anført i indledningen til nærværende afsnit spiller pengeinstitutterne også ved anlægsfinansieringen i praksis en ikke uvigtig rolle.

Om de enkelte egentlige former for anlægsfinansiering kan oplyses:

1) *Realkreditinstitutterne* (kredit- og hypotekforeninger m.v.) yder kun lån mod pant i fast ejendom og maksimalt op til 40 pct. af værdien af bygninger og grund. Lån til maskinanskaffelser ydes kun af enkelte foreninger og kun med ganske beskedne beløb.

Lånene udbetales normalt i kasseobligationer, der må realiseres med et alt efter nominel rente, løbetid m.v. og den almindelige renteudvikling større eller mindre kurstab. I visse kreditforeninger er det i de senere år blevet muligt at opnå kontantlån.

En enkelt kreditforening (Kreditforeningen for Industrielle Ejendomme) yder lån op til 50 pct. Lån til maskinanskaffelser og kontantlån ydes kun af denne.

Hypotekforeninger fik ved ændringen af hypotekforeningsloven af 1964 adgang til at yde lån til industrielle ejendomme, hvis de ændrede statutterne. De fleste har gjort dette, men har endnu ikke påbegyndt nævnte långivning.

I de senere år har der dog været gennemført begrænsninger i varierende omfang i adgangen til optagelse af realkreditlån.

2) *Sparekasserne* yder til håndværks- og mindre industrivirksomheder normalt til anlægsfinansiering kun lån mod pant i fast ejendom og ofte som 3. prioritet efterfølgende kredit- og hypotekforeningslån. Sparekasselån, der ydes med en ret varierende løbetid, maksimalt 20-30 år, udbetales kontant til en kurs noget under pari - for tiden ca. kurs 95. Under de nuværende renteforhold vil kurstabet således normalt være betydeligt mindre end ved realkreditlånene, den nominelle rente til gengæld større. Lånegrænsen for sparekasselån ligger i reglen højere end lånegrænsen for realkreditlån, men dog sjældent højere end 60 pct. af værdien af grund og bygninger.

3) I henhold til den gældende statslånsordning, der er baseret på *lov nr. 81 af 9. marts 1962 om lån til håndværk og mindre industri,* kan der af handelsministeriet i hvert finansår inden for et beløb af 10 mill. kr. ydes direkte lån af statskassen til modernisering og rationalisering af håndværks- og mindre industrivirksomheder, for butikshåndværksfag dog ikke til butikken.

Lånene, der iflg. loven forrentes med 6 pct. p.a., ydes med en løbetid på indtil 15 år, for lån til maskiner dog højst 10 år. Der kan gives afdragsfrihed i de første 2 år. Der kan normalt ydes lån på 30 pct. af de samlede anlægsudgifter, og der forudsættes 50 pct. fremmed og 20 pct. egen finansiering. Lån til anskaffelse af maskiner kan dog ydes op til 80 pct. af anskaffelsessummen. Den absolutte størrelse for de enkelte lån kan ikke overstige 125-150.000 kr. For lånene skal der stilles en i hvert enkelt tilfælde godkendt sikkerhed f.eks. i form af pant i fast ejendom. Kan der ikke stilles tilfredsstillende sikkerhed i erhvervsanlæg, må der stilles anden sikkerhed f.eks. i form af pant i privat bolig eller ved kaution.

Ansøgninger om lån indgives i almindelighed på særlige ansøgningsskemaer, der indeholder vejledning for ansøgerne om de oplysninger og bilag, der er nødvendige for behandlingen.

Når en ansøgning er indkommet til Direktoratet for Egnsudvikling, der administrerer låneordningen, sendes sagen til undersøgelse hos handelsministeriets håndværkerrepræsentant i vedkommende amt. Denne anmodes samtidig om at fremskaffe de oplysninger og bilag, der eventuelt måtte mangle. Ansøgninger, der angår større projekter, eller som i øvrigt frembyder særlige problemer af økonomisk eller teknisk natur, sendes dog til udtalelse hos et af de tek-

nologiske institutter. Håndværkerrepræsentanten eller instituttet gennemgår på basis af ansøgningen og forhandlinger med ansøgeren det foreliggende projekt, dettes finansiering og den sikkerhed, der kan tilbydes for et eventuelt statslån, ligesom der foretages en vurdering af virksomhedens økonomiske og tekniske forhold, herunder af ansøgerens kvalifikationer som virksomhedsleder. På basis af de herigennem modtagne oplysninger udarbejdes der i direktoratet en oversigt, der danner grundlag for sagens behandling i handelsministeriets håndværkerlåneudvalg. Udvalget, der afholder møde hver 3.-4. uge, afgiver herefter indstilling i sagen, der derpå ekspederes af direktoratet i overensstemmelse med indstillingen.

Som følge af den betydelige efterspørgsel efter sådanne statslån i forhold til den årlige beløbsramme på 10 mill. kr. ydes der efter den hidtidige praksis i det store og hele kun lån til bestående håndværks- og mindre industrivirksomheder, således at det kun i ganske særlige tilfælde er muligt at opnå lån til igangsættelse af nye virksomheder. Begrundelsen herfor er yderligere, at ansøgeren skal have vist, at han har evner og faglige forudsætninger for at lede en håndværksvirksomhed.

At lånene efter formålsparagraffen ydes til modernisering og rationalisering af håndværks- og mindre industrivirksomheder betyder ikke, at der kun kan opnås finansieringsbistand til modernisering og rationalisering af bestående anlæg. Lån kan også ydes til finansiering af nye anlæg, for så vidt ansøgeren agter at flytte hele sin produktion eller dele deraf til et nyt anlæg.

De gennem årene indkomne låneansøgninger har vist en stadig stigende tendens til større anlægsudgifter og behov for fremmedfinansiering. Kravene til indretningen og størrelsen af den enkelte virksomheds produktionslokaler er vokset stærkt, og det samme gælder anskaffelsen af mere og mere tidssvarende maskinelt udstyr. En betydelig del af de indkomne låneansøgninger står i forbindelse med udflytning fra utidssvarende lejede lokaler eller manglende udvidelsesmulighed. En væsentlig del af de øvrige andragender skyldes behov for modernisering og rationalisering.

Disse voksende krav til virksomhedernes anlægsfinansiering har kun i begrænset omfang kunnet imødekommes inden for de årlige bevillinger på 10 mill. kr. Dels har dette ført til, at man administrativt har måttet foretage en meget rigoristisk sortering og skarp indbyrdes afvejning af de enkelte projekter efter behov for finansieringshjælp og under hensyntagen til projektets muligheder. Dels har det givet sig udtryk i de nævnte relative og absolutte begrænsninger for størrelsen af det enkelte udlån.

I finansåret 1967/68 er i alt udstedt lånetilsagn på 9.381.000 kr., fordelt på 167 tilsagn. Når bevillingen på 10 mill. kr. ikke har kunnet udnyttes fuldt ud, skyldes det, at det ikke er muligt præcist at forudberegne tidspunktet for udbetalinger af de tilsagte lån, og at man for at undgå overskridelse af bevillinger må holde en vis reserve på tilsagnssiden. I de senere år har der årligt været ansøgninger på i alt op imod 40 mill. kr.

4) Ved *lov nr. 229 af 3. juni 1967 om garantier for lån til industrivirksomheder* kan der inden for et årligt beløb på 30 mill. kr. ydes garanti for lån med henblik på omstilling, udvidelse og/eller rationalisering af produktionen. Garantien, der kan ydes på indtil 20 år, for maskiner og lign. dog maximalt 10 år, kan ikke overstige 80 pct. af anlægsudgifterne ved det pågældende projekts gennemførelse med fradrag af de hertil optagne foranstående lån. Der har fra lovens ikrafttræden til udgangen af finansåret 1968/69 kun i 18 tilfælde været indsendt ansøgninger om garanti i henhold til denne lovgivning, og lovens årlige maksimumsbeløb er hidtil langt fra udnyttet.

5) I henhold til *lov nr. 228 af 3. juni 1967 om egnsudvikling som ændret ved lov nr. 40 af 20. februar 1969,* jfr. handelsministeriets lovbekendtgørelse nr. 56 af 25. februar 1969, kan der ydes bistand til fremme af industriel og anden erhvervsmæssig udvikling i egne af landet, hvor dette må antages at være af væsentlig betydning for befolkningens adgang til at opnå andel i samfundets almindelige økonomiske, sociale og kulturelle fremgang.

Der kan således ydes bistand i form af statsgarantier for lån til industri- og servicevirksomheder til dækning af anlægsudgifter ved oprettelse, flytning, udvidelse, rationalisering, produktionsomstilling og lign. Garantierne, der ikke kan overstige 90 pct. af de nævnte anlægsudgifter med fradrag af foranstående lån, ydes med en løbetid på indtil 30 år. Garantier for lån til inventar- og maskinanskaffelser kan dog kun ydes på indtil 10 år.

I finansårene 1967/68 og 1968/69 er der meddelt tilsagn om garantier på henholdsvis 38 mill.

kr., dækkende 25 projekter, og 40 mill. kr. dækkende 26 projekter. Den samlede investering for disse projekter er beregnet til ca. 168 mill. kr. Det årlige disponeringsbeløb for ydelse af garantier andrager 100 mill. kr. I perioden fra 1958 til marts 1969 er der ydet garantier på 344 mill. kr. til projekter på i alt godt 660 mill. kr. Af nævnte garantibeløb på 344 mill. kr. er ca. 37 mill. kr. anvendt til hoteller og anden servicevirksomhed. Den øvrige del vedrører industrien og i hovedsagen forholdsvis store projekter. Af det samlede garantibeløb angår kun godt 12 pct. tilsagn af en størrelsesorden på under Va mill. kr.

Egnsudviklingsloven åbner endvidere mulighed for ydelse af lån til kommuner til opførelse af erhvervsejendomme til salg eller udleje. Lånene, der maximalt har andraget 75 pct. af anlægsudgifterne, ydes normalt med en løbetid på 25 år og til 5 pct. p.a. De af kommunerne opførte såkaldte »industrihuse« sælges eller udlejes til en egnet industrivirksomhed. I sidstnævnte tilfælde gives lejeren forkøbsret til ejendommen inden for den gensidige uopsigelighedsperiode, der normalt er fastsat til 5 år. Såvel salgspriser som leje fastsættes ud fra et kostprisprincip, således at der ikke herved tilsigtes indvundet nogen fortjeneste for kommunen. Ved ydelsen af lån skal der ifølge loven tages hensyn til stedets egnethed for en videregående erhvervsmæssig udvikling, eventuelt på længere sigt. Der vil ikke kunne forventes ydet lån til opførelse af industrihuse, der ønskes indrettet til at tjene flere virksomheder.

I finansårene 1967/68 og 1968'69 er der ydet tilsagn om lån på henholdsvis 21 mill. kr. og 11 mill. kr. til opførelse af i alt 23 industrihuse. Siden 1962, hvor denne bistandsform indførtes, er der i alt meddelt lånetilsagn på 79 mill. kr. til opførelse af 81 industrihuse.

Den væsentligste nyskabelse ved ændringen af egnsudviklingsloven i 1969 var indførelsen af investeringstilskud. I egne, der er særligt vanskeligt stillet med hensyn til erhvervsmæssig udviklingsgrad og ledighed, kan der - inden for et beløb af 22 mill. kr. i hvert finansår — ydes et sådant tilskud til industri- og servicevirksomheder til dækning af indtil 25 pct. af de med et projekt forbundne anlægsudgifter.

Der kan kun ydes tilskud til projekter af et sådant omfang, at de må antages at have en væsentlig indflydelse på et områdes erhvervs- og beskæftigelsesmæssige forhold, og tilskud er fortrinsvis forbeholdt industrivirksomheder, idet anlægsinvesteringerne her må antages at have størst beskæftigelsesmæssig effekt.

Tilskud kan kun ydes til projekter, der påbegyndes efter ikrafttrædelsen af ændringsloven af 20. februar 1969, og kun hvis projektet ikke er påbegyndt, forinden tilsagn om tilskud er meddelt. Det maksimale tilskud på 25 pct. kan i almindelighed kun ydes til bygningsinvesteringer, medens tilskud til maskininvesteringer vil blive udmålt med lavere procentsatser.

Investeringstilskuddet forudsættes at indgå i virksomhedernes anlægsfinansiering og fradrages i det beløb, hvormed der vil kunne ydes garanti for lån til anlægsinvesteringen.

For at sikre, at de produktive investeringer, hvortil der ydes tilskud, får den tilsigtede beskæftigelsesmæssige virkning, og for at hindre, at tilskuddet udnyttes til urimelig fordel for modtageren, kan der stilles krav om hel eller delvis tilbagebetaling af dette, såfremt virksomheden ophører, afhændes eller udlejes inden for en periode af 5 år fra tilskuddets udbetaling.

Bestemmelsen om ydelse af investeringstilskud kan finde anvendelse i Thisted, Bornholms, Hjørring, Tønder og Ålborg amter samt i Lemvig handelsdistrikt (Ringkøbing amt) og på øerne Samsø (Holbæk amt) samt Langeland og Ærø (Svendborg amt). Egnsudviklingslovens øvrige bistandsordninger kan herudover finde anvendelse i Viborg, Maribo, Ribe, Ringkøbing, Haderslev og Åbenrå amter, i Grenå handelsdistrikt (Randers amt) samt på Færøerne.

6) *Finansieringsinstituttet for Industri og Håndværk AIS* er stiftet i slutningen af 1958 af Danmarks Nationalbank, Danske Bankers Fællesrepræsentation, Danmarks Sparekasseforening, Assurandør-Societetet og Industrirådet med det formål at medvirke til løsningen af industriens og håndværkets finansieringsproblemer i forbindelse med anlægsinvesteringer.

Som grundlag for långivningen råder instituttet over en aktiekapital, der i maj 1968 er udvidet fra 60 til 90 mill. kr. Udlånsmidlerne er hidtil endvidere fremskaffet ved optagelse af indenlandske obligationslån.

Lånene, der ydes såvel til nystartede som til eksisterende virksomheder, bevilges i første række til opførelse af fabriks- og værkstedsbygninger med tilhørende maskinanlæg etc. og til udvidelser, både for så vidt angår bygningsinvesteringer og større maskinanskaffelser, hvorimod instituttet normalt ikke bevilger lån til løbende udskiftnings- og vedligeholdelsesinvesteringer.

Lånene ydes ikke blot til de egentlige produktionsanlæg, men også til opførelse af kontorbygninger, laboratorier, kantiner og omklædningsrum, lagerbygninger eller lignende, der indgår som et naturligt led i den pågældende virksomhed. I de tilfælde, hvor en anlægsinvestering også omfatter udstillingslokaler (f.eks. i et automobilhus), privatbolig etc., må instituttet begrænse sin medvirken til den håndværksmæssige eller industrielle del af anlægget.

Instituttet har ikke nogen fast lånegrænse, men som rettesnor angives, at virksomheden normalt selv må dække ca. 1/4 af udgifterne til grund og bygninger etc. og en noget højere, men endnu mere varieret del af investeringerne i maskinelle anlæg etc.

Instituttets långivning kan ikke betragtes som egentlig realkredit, bl.a. fordi lånene ikke primært ydes på basis af en vurdering af de pågældende anlæg, men på baggrund af en samlet bedømmelse af den pågældende virksomheds indtjeningsevne, konsolideringsbestræbelser, kapitalforhold etc. Instituttet lægger således efter det foreliggende hovedvægten på projekternes lønsomhed. Derved undgås, at evnen til sikkerhedsstillelse, som ofte kan være ret svag i håndværk og mindre industri, bliver alt afgørende for lånemulighederne. For de bevilgede lån, der udbetales kontant med fradrag af en stiftelsesprovision, som i marts 1969 androg 2Va pct. for et 8-årigt lån og 3 pct. for et 10-årigt, skal stilles en efter forholdene i hvert enkelt tilfælde aftalt rimelig sikkerhed, normalt et ejerpantebrev i det pågældende anlæg med respekt af kreditforeningslån og eventuelt lån i sparekasse eller hypotekforening. I marts 1969 udgjorde renten 8 pct. p.a. + en provision på 1 pct. p.a.

Under de nuværende forhold - marts 1969 - bevilges lånene normalt med en løbetid på op til 10 år, idet lån til rene maskininvesteringer afvikles over 3-4 år, medens løbetiden for lån til anlæg, der i bygnings- og maskinmæssig henseende må betragtes som en helhed, varierer inden for intervallet 5-8 år. Ved vurderingen af den forholdsvis hurtige afvikling af lånene må erindres, at disse ydes som et supplement til foranstående realkreditlån med betydelig længere løbetid og således bl.a. er indrettet på at kunne udfylde eventuelle lakuner i de lånemuligheder, banker, sparekasser og realkreditinstitutter byder på.

Instituttet har siden starten i 1958 og til udgangen af 1968 bevilget 1588 lån til et samlet beløb af ca. kr. 671 mill. I 1968 blev udlånt ca. 112 mill. kr. fordelt på 175 lån. Af det samlede lånebeløb var ved udgangen af 1968 indfriet 162 lån til ca. 50 mill. kr. og på de løbende lån afdraget 209 mill. kr., således at nettoudlånet androg 412 mill. kr.

De til instituttets løbende lån svarende nyinvesteringer udgør ca. 2.300 mill. kr., hvoraf instituttets lån finansierer ca. 27 pct.

Af det samlede udlån ved udgangen af 1968, som efter fradrag af fuldt indfriede lån andrager 621 mill. kr., udgør udlån til virksomheder med karakter af håndværk i alt 41 mill. kr. fordelt på 222 virksomheder. Instituttet har i årsberetningen for 1968 anført, at udlånsaktiviteten inden for håndværkssektoren alene er bestemt af omfanget af det kvalificerede lånebehov, instituttet har mødt inden for dette område.

7) I henhold til *lov nr. 224 af 8. juni 1966 om garantier til finansieringsinstitutter inden for detailhandelen* består der mulighed for ydelse af statsgaranti for forpligtelser indgået af finansieringsinstitutter oprettet af erhvervsorganisationer for detailhandlende.

I henhold til denne lov er der i 1969 givet tilsagn om under visse betingelser at ville yde garanti til et kautionsinstitut for butikshåndværksfagene.

Godkendelse af instituttet og dets vedtægter forudsætter bl.a., at der af instituttet alene vil kunne ydes bistand til finansiering af virksomhedernes direkte detailhandelsfunktioner, men ikke til service-, reparations- eller produktionsfunktioner, samt at medlemskab af en af de i instituttet deltagende organisationer ikke er en betingelse for opnåelse af bistand fra instituttet, således at der kan ydes bistand til virksomheder inden for de af organisationerne dækkede brancheområder uanset geografisk beliggenhed.

c. Skattemæssig afskrivning.

1) De mindre virksomheder vil kun i sjældne tilfælde kunne benytte sig af *forskudsafskrivninger,* idet sådanne kun kan foretages på det beløb, hvormed den samlede anskaffelsessum for bestilte maskiner m.v. og bygninger overstiger 700.000 kr. Forskudsafskrivninger kan i alt højst andrage 30 pct. af det overskydende beløb og kan i intet indkomstår overstige 15 pct. af det overskydende beløb. Reglen gældende for det til grund for skatteåret 1969/70 liggende indkomstår findes i finansministeriets bekendtgørelse af 5. april 1968.

2) Ved den seneste revision af afskrivningsreglerne, jfr. lov nr. 184 af 31. maj 1968, har man genindført det tidligere gældende 30 pct.'s nedslag ved opgørelse af *varelagre* til brug ved opgørelse af skattepligtig indkomst. (Den nye bestemmelse finder dog første gang anvendelse ved skatteligningen for skatteåret 1969/70). Visse håndværksvirksomheder - især inden for byggesektoren - kan kun vanskeligt udnytte disse skattemæssige afskrivningsmuligheder. Byggehåndværkerens igangværende arbejder på byggepladserne må som følge af ejendomsrettens overgang til bygherren optages i regnskabet som debitorposter, hvorpå der først kan afskrives, hvis fordringen går tabt. På færdige huse, der er opført med videresalg for øje, er der ingen skattemæssige afskrivningsmuligheder for byggehåndværkeren. Her fordres yderligere, at der tillægges et mestersalær (der skal modsvare normalavancen), hvilket betyder, at færdige, usolgte huse i regnskabet må optages til salgsprisniveau i modsætning til andre varelagre.

For nedskrivning på varepartier købt på bindende kontrakt (for hvilke der gælder særlige regler) er det en betingelse, at varen ved regnskabsårets slutning ikke er leveret eller videresolgt, og da byggehåndværkeren sjældent bestiller varer - i hvert fald i større partier - som ikke i realiteten er videresolgt i forbindelse med et byggeprojekt, er byggehåndværkerens muligheder for at udnytte denne nedskrivningsform også meget ringe.

3) En forbedring af finansieringsforholdene også for de mindre virksomheder er indtrådt ved de nye bestemmelser i *lov nr. 183 af 31. maj 1968 om afskrivninger for bygninger og maskiner m.v.* Der er således sket en væsentlig udvidelse af karakteren af de bygninger, hvorpå der kan afskrives. Medens bygningsafskrivninger tidligere var afhængige af, om en bygning efter lovens almindelige hovedregel kunne antages opretholdt gennem normal vedligeholdelse - en grænsedragning der var overordentlig vanskelig at foretage - er adgangen til afskrivning nu gjort afhængig af bygningens objektive anvendelse, ligesom afskrivning nu kan ske på et kortere åremål end hidtil. Ud fra disse betragtninger vil der fremtidig kunne afskrives på følgende bygninger i de af kommissionens undersøgelser omfattede virksomheder:

a) alle driftsbygninger inden for håndværk og industri
b) alle driftsbygninger inden for butikshandel
c) alle lagerbygninger
d) alle accessoriske bygninger eller lokaler til nævnte bygninger, som tjener driften af den virksomhed, hvortil de anvendes.

Af særlig betydning for håndværket og den mindre industri kan nævnes adgangen til afskrivning på bygninger, hvoraf kun en del er berettiget til afskrivning, medens resten f. eks. anvendes til beboelse. Afskrivning kan i disse tilfælde foretages på den del af anskaffelsessummen, der forholdsmæssigt svarer til det afskrivningsberettigede etageareal. Udgør dette areal mindre end 30 pct. af bygningens etageareal, kan der dog ikke afskrives på bygningen, medmindre det areal, der berettiger til afskrivning, udgør mindst 300 kvadratmeter.

Den skattemæssige afskrivning for bygninger udgør normalt 6 pct. af anskaffelsessummen i de første 10 år og derefter 2 pct. pr. år.

Skattemæssig afskrivning på de til en erhvervsvirksomhed hørende maskiner, inventar og lignende driftsmidler kan foretages med højst 30 pct. af den afskrivningsberettigede (saldo)-værdi. Dog gælder, at anskaffelsessummen for driftsmidler, hvis levealder ikke overstiger 3 år, eller hvis anskaffelsessum er under 1.200 kr. (tidligere 800 kr.), kan fradrages fuldt ud ved opgørelsen af den skattepligtige indkomst for det indkomstår, hvori anskaffelsen finder sted. Der er videre indført den forbedring i afskrivningsreglerne, at mens driftsmidler tidligere kun kunne afskrives med halv sats i anskaffelsesåret, tillades der nu fuld afskrivning på driftsmidler anskaffet i 1. halvdel af regnskabsåret og fortsat halv sats for midler anskaffet i 2. halvår.

4) I henhold til bestemmelserne i *lov nr. 198 af 6. juli 1957 om investeringsfond* med senere ændringer, senest ved lov nr. 188 af 31. maj 1968, er alle skattepligtige personer, selskaber m.v., der driver selvstændig erhvervsvirksomhed, berettiget til i den skattepligtige indkomst at fradrage henlæggelse til investeringsfond. Henlæggelse kan højst andrage 20 pct. af overskudet af selvstændig erhvervsvirksomhed. Investeringsfond kan anvendes til forlods afskrivning på driftsmidler og bygninger, hvorpå afskrivning kan finde sted, dog ikke før der er forløbet et år regnet fra det tidspunkt, hvor indsættelse på særlig konto for investeringsfond har fundet sted, og en henlæggelse til investeringsfond skal i princippet være anvendt i sin

helhed inden 12 år efter udløbet af henlæggelsesåret.

For virksomheder med stram økonomi vil der næppe være større muligheder for at udnytte de gennem loven om henlæggelser til investeringsfond skabte muligheder for forlods afskrivning. Dog er der især gennem udvidelsen af de arter bygninger, hvorpå der skattemæssigt kan afskrives, jfr. foran, givet særligt håndværksvirksomheder et udvidet anvendelsesområde for investeringsfondshenlæggelser.

5) Ved *lov nr. 36 af 20. februar 1969 om investerings fradrag i egnsudviklingsområder* er der i Thisted, Hjørring, Aalborg, Tønder og Bornholms amter, således som disse er afgrænset ved lovens ikrafttræden, åbnet adgang til at foretage investeringsfradrag for så vidt angår nybygninger, ombygninger eller forbedringer af bygninger, der fuldføres i tiden 1. oktober 1968 til 31. december 1970, og som inden for dette tidspunkt tages i brug til formål, der berettiger til afskrivning.

Investeringsfradraget, der ikke berører adgangen til almindelige bygningsafskrivninger eller påvirker opgørelsen af en eventuel salgsfortjeneste, kan ved opgørelsen af den skattepligtige indkomst for hvert af årene 1970, 1971, 1972 og 1973 foretages med 5 pct. af anskaffelsessummen for bygningen og de særlige installationer i denne eller af ombygnings- eller forbedringsudgiften. Investeringsfradrag kan dog kun beregnes af det beløb, hvormed anskaffelsessummen overstiger 50.000 kr. efter fradrag af den del af et eventuelt investeringstilskud, som er ydet i overensstemmelse med loven om egnsudvikling, og som vedrører bygningen, de særlige installationer og byggegrund.

d. Andre finansieringsmuligheder.

Specielt for mindre virksomheder findes udover de ovennævnte finansieringsmuligheder ofte andre mere utraditionelle låneformer, der særlig kan få betydning ved start, evt. overtagelse, af en mindre virksomhed.

Som eksempler herpå kan nævnes *privat lån* (familielån), der ofte ydes på mere favorable vilkår end ved normal finansiering.

Efterhånden tilbyder de fleste pengeinstitutter »*etableringslån*« på gunstigere vilkår end normalt, evt. mod mindre sikkerhedsstillelse. Ad denne vej er der mulighed for at opnå lån af en sådan størrelsesorden, at de er af betydning ved start af en mindre virksomhed. I visse tilfælde forudsætter disse ordninger, at vedkommende låntager selv samtidig har ydet en vis opsparing.

Skattelovgivningen har endvidere hidtil på visse områder åbnet mulighed for indirekte finansieringsbistand til mindre skatteydere, der vil etablere selvstændig virksomhed eller overtage en sådan. Efter skattelovgivningen har der været mulighed for *nedsættelse af den skattepligtige indkomst* bl.a. under forudsætning af, at skatteyderen har påtaget sig en gæld, der må anses for tyngende. Nedsættelsen har efter de hidtidige regler kunnet gives i 6 år med maksimalt kr. 3.000 pr. år. Endvidere har der efter de hidtidige regler været visse muligheder for, at fortjenesten i forbindelse med *overtagelse af bestående mindre virksomheder*, f. eks. efter dødsfald, beskattes lempeligere, f. eks. hos en enke, hvilket kan medvirke til at lette overtagelsen for den nye indehaver.

Endelig er der i medfør af lov nr. 222 af 4. juni 1965 med senere ændringer om *indskud på etableringskonto* åbnet mulighed for, at lønmodtagere, der påtænker senere at etablere selvstændig virksomhed her i landet, kan foretage indskud på etableringskonto, og - efter nærmere fastsatte regler - fradrage indskuddene i den skattepligtige indkomst i indskudsåret.

Blandt andre muligheder, der kan være af betydning for en mindre virksomheds finansieringsmuligheder, kan henvises til, at ændring af virksomheden til *aktieselskab* principielt skulle skabe et lettere grundlag for forøgelse af virksomhedens egenkapital takket være det begrænsede ansvar, der tillægges egenkapitalen.

Mindre virksomheder etableres ofte som *interessentskaber*, hvor 2 eller flere personer slutter sig sammen om etableringen. Denne virksomhedsform åbner vel ikke direkte større mulighed for tilførsel af kapital udefra, men den omstændighed, at hver af deltagerne foruden med deres kapital i virksomheden også hæfter med deres private formue over for interessentskabets kreditorer, må formodes at styrke tilliden til virksomheden. På den anden side har netop denne omstændighed i de senere år ført til, at interessentskaber i praksis i højere grad organiseres i aktieselskabsform for at undgå dette ansvar.

6. Konklusioner og anbefalinger.

Kommissionens undersøgelser af håndværkets og den mindre industris fremtidige mulig-

heder og dens rekommendationer med hensyn til etablering af virksomhedssamarbejde om indkøb, produktion, afsætning og administration giver kommissionen grund til at drage den konklusion, at der i de kommende år vil være et voksende investeringsbehov for erhvervsgruppen som helhed og i særlig grad for de virksomheder, som vælger at følge de rekommendationer, som kommissionen har afgivet.

Betragtes håndværk og mindre industri under ét, kan man næppe sige, at udviklingen i denne erhvervsgruppes kapitalbehov på afgørende punkter adskiller sig fra udviklingen i kapitalbehovet inden for erhvervslivet som helhed. Det samme gælder i store træk udviklingen i mulighederne for at dække finansieringsbehovet i håndværkets og den mindre industris virksomheder.

Som helhed har virksomhedernes egenkapital i gennemsnit været noget lavere i forhold til de samlede passiver, end tilfældet er i industrien, men selvfinansieringsgraden har dog været stigende i løbet af 1960'erne. Baggrunden herfor har navnlig været stigningen i ejendomsværdierne. Medens denne stigning på grund af de specielle forhold på obligationsmarkedet ikke har givet sig udslag i nævneværdig stigning i prioritetsgælden, har den dannet grundlag for en vis forøget tilførsel af andre former for fremmedkapital, bl. a. fra bankerne. Den gruppe virksomheder, der drives i lejede lokaler, og som navnlig i butikshåndværket udgør en ret betydelig andel af det samlede antal virksomheder, har dog ikke haft disse muligheder for tilførsel af fremmedkapital. De senest gennemførte ændringer af afskrivningsreglerne indeholder på enkelte punkter (afskrivninger på bygninger, hvoraf en del anvendes til beboelse) regler, der kan være af særlig betydning for håndværket og den mindre industri, hvorimod mulighederne for forskudsafskrivning og afskrivningsreglerne for varelagre ikke byder de mindre virksomheder, herunder specielt byggevirksomhederne, de samme fordele som andre virksomheder.

Sondrer man mellem kort- og langfristet kapital, finder man, at virksomheder inden for håndværket og den mindre industri i forhold til de samlede passiver har en betydelig større langfristet fremmedkapital, end tilfældet er i industrien. Derimod er den kortfristede fremmedkapitals andel nogenlunde den samme i de to erhvervsgrupper.

Forsøger man en vurdering af finansieringsbehovet i de kommende år, vil der utvivlsomt være mange mindre og mellemstore virksomheder, som vil ønske at gennemføre den fornødne strukturtilpasning eller produktionsudvidelse. Disse virksomheder vil derfor - i lighed med hvad der gælder for andre erhvervsvirksomheder, som undergår rationalisering og modernisering - få et større behov for såvel drifts- som anlægningsfinansiering, end de tidligere har haft.

Af områder, hvor der vil findes sådanne virksomheder med stigende finansieringsbehov, må især nævnes bygge- og anlægsvirksomhed, butikshåndværksvirksomhed samt i nogen grad reparationsvirksomhed. Også på fremstillingsområdet, hvor antallet af mindre virksomheder på længere sigt forventes at gå særlig stærkt ned, vil de mindre virksomheder, medens de vokser, have et betydeligt finansieringsbehov.

I betragtning af den samtidige vækst og rationalisering inden for de øvrige byerhvervsvirksomheder vil håndværkets og den mindre industris andel af erhvervslivets samlede årlige finansieringsbehov dog næppe stige. Snarere må man vente en nedgang i denne andel. Ser man ud over de nærmest kommende år, må man forvente, at specielt de mindre virksomheder vil lægge beslag på en væsentlig mindre del af det samlede finansieringsbehov end nu, fordi der i kraft af vækst og omstillinger efterhånden bliver relativt færre af dem.

Kommissionen har overvejet, hvorvidt de i de foregående afsnit beskrevne finansieringsmuligheder for håndværket og den mindre industri vil være tilstrækkelige til at imødekomme den forudsete stigning i denne erhvervsgruppes finansieringsbehov i de kommende år.

Betragtes først mulighederne for driftsfinansiering, kan man konstatere, at erhvervsgruppens muligheder for at opnå finansiering af en stigende aktivitet på tre væsentlige områder adskiller sig fra forholdene inden for det øvrige erhvervsliv. For det første indebærer den netop nævnte, ganske store langfristede fremmedkapital, at anlægsaktiverne er ret kraftigt belånt, hvilket i sig selv nedbringer den sikkerhed, der kan stilles for kortfristet låntagning. For det andet udgør leverandørkreditter i en del virksomheder i nogle brancher betragtelige andele af de kortfristede passiver. Dette indebærer en risiko for, at mindre virksomheder kan blive bundet temmelig stærkt til én gang valgte leverandører, hvorved konkurrencen svækkes. Endelig kan for det tredie ratebetalingssystemet

fortsat stille en del bygge- og anlægsvirksomheder over for betydelige krav til driftens finansiering.

Såfremt de foran beskrevne tendenser til øget selvfinansiering af anlæggene holder sig, vil dette i sig selv lette muligheden for at opnå kortfristede lån. Kan man fortsat friholde den væsentligste del af værdiopskrivningerne på fast ejendom m.v. for belåning til anlægsinvestering, findes der heri et grundlag for en vis udvidelse af den løbende driftsfinansiering, hvorved også leverandørkreditterne vil kunne aflastes noget. Dette gælder dog kun for de virksomhedsindehavere, der har fast ejendom. Herudover kunne man forestille sig, at væksten i leverandørkreditterne vil kunne afdæmpes af et mere udbredt indkøbssamarbejde, jfr. kapitlerne IV og VII. Omfanget af de driftsfinansieringskrav, der er en følge af byggeriets særlige betalingssystem, vil afhænge af, i hvilket omfang den igangværende revision af Almindelige Betingelser fører til en nøjere tidsmæssig sammenhæng mellem entreprenørens investeringer og bygherrens udbetalinger. Endelig bør i denne forbindelse nævnes, at driftsfinansieringen inden for byggeriet og reparationsvirksomhederne vil kunne lettes i et ikke ubetydeligt omfang, såfremt virksomhederne skærer ned på de også i kundernes øjne meget lange kredittider, der traditionelt ydes.

Mulighederne for anlægsfinansiering er, som det vil være fremgået af afsnit 5, ganske differentierede. Imidlertid vil der være en række virksomheder - herunder navnlig et antal mindre — for hvem det kan være vanskeligt at rejse kapital til såvel ordinære erstatningsinvesteringer som udvidelsesinvesteringer, uanset at det drejer sig om sunde projekter. Ligeledes kan det ikke udelukkes, at nogle sektorer i perioder har sådanne særlige finansieringsbehov, at de vanskeligt kan imødekommes gennem de ordinære finansieringskilder. Endvidere kan omstillinger, rationaliseringer og moderniseringer i en række tilfælde være behæftet med en sådan usikkerhed og risiko, at den fornødne finansiering vil være vanskelig at opnå.

Udover hvad der følger af disse særlige forhold, foreligger der en række vidnesbyrd om, at virksomhederne har følt finansieringsforholdene vanskelige. Dette beror efter kommissionens opfattelse i vidt omfang på, at mange mindre virksomheder savner kendskab til lånemulighederne, samt at de ofte har vanskeligt ved at præsentere låneprojekterne tilstrækkeligt oplysende, hvilket på sin side kan stå i forbindelse med mangelfuld regnskabsføring og budgetlægning. Endvidere beror det formentlig på, at også långiverne i flere henseender mangler kendskab til de mindre virksomheder som udlånskunder.

På grundlag af det foran anførte skal kommissionen foreslå følgende:

1. Da det må tillægges den største vægt, at virksomhederne har et indgående kendskab til de muligheder, kreditmarkedet som helhed rummer, bør der ske en lettelse og styrkelse af kontakten mellem långivere og virksomheder inden for håndværk og mindre industri.

Et betydningsfuldt led heri er at forøge *information og rådgivning* over for virksomhederne om såvel regnskabsføring, budgettering, planlægning og kontrol som eksisterende muligheder for låntagning og fremgangsmåder herved. Der henvises i denne forbindelse dels til kapitel VI, dels til de i kapitel VII anførte forslag om, at mindre virksomheder i større omfang end hidtil benytter sig af revisorbistand.

Endvidere er der behov for, at *banker og andre långivende institutioner har mulighed for at støtte sig på teknisk sagkundskab* ved bedømmelsen af forelagte projekter. De teknologiske institutters repræsentant i kommissionen har erklæret, at institutterne ser det som en af deres opgaver at bistå ved bedømmelsen af låneprojekter fra mindre virksomheder, som banker og andre långivere måtte stå usikre overfor, under forudsætning af at den lånsøgende er indforstået hermed.

2. Kommissionen foreslår, at den foran omtalte *lov nr. 229 af 3. juni 1967 om garantier for lån til industrivirksomheder* udvides til ligeledes at omfatte lån til virksomheder inden for håndværk, samt at ordlyden i § 1, stk. 1, ændres i overensstemmelse hermed. I konsekvens heraf foreslås endvidere, at det i § 4 omhandlede udvalg udvides med en repræsentant for Håndværksrådet. Da lovens garantiramme på 30 mill. kr. årligt som nævnt langt fra er udnyttet, findes det ikke fornødent at stille forslag om udvidelse heri.

En særskilt motivering for at pege på en udvidelse af denne lov til løsning af eventuelle særlige finansieringsproblemer finder man i lovens § 3, stk. 2, hvorefter virksomheder, hvortil der er ydet garanti, er underkastet regnskabs-

mæssigt og teknisk tilsyn efter handelsministerens nærmere bestemmelse. Erfaringsmæssigt indebærer et sådant tilsyn en effektivitetsfremmende virkning, som i høj grad støtter den omstilling og rationalisering, som lånet optages med henblik på.

3. Kommissionen foreslår, at den årlige låneramme ifølge *lov nr. 81 af 9. marts 1962 om lån til håndværk og mindre industri* forhøjes til 20 mill. kr.

Til støtte herfor skal anføres, at lån i henhold til ordningen har vist sig at have en væsentlig produktivitetsfremmende effekt og i øvrigt at have en pædagogisk virkning som foran omtalt. Hertil kommer, at der har kunnet konstateres et voksende behov for lån, som dels må ses på baggrund af den stigning i omkostningsniveauet, der har fundet sted siden 1962, dels i en tendens til, at de enkelte låneansøgninger omfatter projekter med større anlægsudgifter.

Såfremt der sker en udvidelse af den årlige beløbsramme, som foran foreslået, vil kommissionen finde det rimeligt, at der ligeledes sker en ajourføring af den i lovens § 2 nævnte rentesats fra 6 pct. p.a. til $7^1/_2$ pct. p.a. Til gengæld foreslås det, at adgangen til at gøre lånene afdragsfrie i de første to år udnyttes i videst muligt omfang, idet man finder, at der heri ligger en betydningsfuld støtte netop for virksomheder, der er i færd med rationalisering og modernisering.

Kommissionen foreslår endvidere, at sagsbehandlingen søges effektiviseret dels ved, at der træffes foranstaltninger til, at de enkelte andragender om bistand bliver bedre forberedt, dels ved en forenkling af den administrative organisation og procedure.

I tilknytning til kommissionens drøftelser af håndværkerlåneordningen har Håndværksrådets repræsentanter i kommissionen gjort opmærksom på det problem, der er opstået ved, at den hidtidige administrative praksis i forbindelse med bevilling af lån ikke har omfattet ydelse af lån til visse håndværksmæssige servicevirksomheder.

4. Kommissionen har desuden drøftet behovet for at tilvejebringe større lighed mellem de forskellige virksomhedskategoriers muligheder for at drage fordel af afskrivningsreglerne, men har under hensyn til problemernes omfattende karakter ikke fundet anledning til at stille forslag herom.

KAPITEL IX

Statistik om håndværk og mindre industri m. v.

1. Indledning.

På grundlag af et udkast fra Statistikudvalget fremsendte kommissionen med skrivelse af 18. februar 1965 en redegørelse til handelsministeriet vedrørende løbende statistik for håndværket og den mindre industri, jfr. bilag 6 og 7. I redegørelsen fremsatte kommissionen forslag til forbedring af den statistik, der omfatter de såkaldte byerhverv, herunder håndværket og den mindre industri. Handelsministeriet fremsendte redegørelsen til økonomiministeriet med en skrivelse af 11. marts 1965 og tilsluttede sig hermed kommissionens ønske om tilvejebringelse af en forbedret offentlig erhvervsstatistik, jfr. bilag 8.

I den forløbne tid er der sket en udbygning af den for kommissionens arbejdsområde relevante statistik, især efter gennemførelsen af lov nr. 196 af 8. juni 1966 om Danmarks Statistik, hvorved Det statistiske Departement omdannedes til Danmarks Statistik, der hermed gjordes til central myndighed for den danske offentlige statistik.

Danmarks Statistik har herefter til brug for kommissionens videre overvejelser i januar 1969 udarbejdet en oversigt over, hvilke statistiske oplysninger, der efter den skete udbygning nu er tilgængelige om håndværk og mindre industri m.v. og hertil føjet en liste over planlagte udvidelser på området. Oversigten gengives i det følgende afsnit 2.

2. Oversigt over foreliggende statistik om håndværk og **mindre industri.**

a. Erhvervstællinger.

Af ældre statistiske oplysninger kan nævnes, at den første officielle beretning om industriens omfang er en fabriksoversigt af 1872, der omfatter »fabrikker og fabriksmæssigt drevne håndværk«. Senere fremskaffedes oplysninger om håndværkets og industriens forhold gennem de særlige håndværks- og industritællinger, der afholdtes i 1897, 1906 og 1914. I 1925 afholdtes den første erhvervstælling, der ud over håndværk og industri også omfattede handelserhvervene. Sådanne erhvervstællinger er siden gennemført i 1935, 1948 og 1958 med successiv inddragning af yderligere byerhvervsområder.

For industrivirksomheder med ned til 6 arbejdere er der endvidere siden 1916 udarbejdet bl. a. årlige opgørelser, jfr. nedenfor.

Spørgsmålet om en erhvervstælling i 1968 har været drøftet med erhvervene, hvorefter Danmarks Statistiks styrelse besluttede, at der ikke foreløbig gennemføres totale erhvervstællinger. Årsagen hertil er, at sådanne omfattende tællinger vedrørende i hovedsagen alle erhverv med undtagelse af landbrug, gartneri, skovbrug og fiskeri m.v. ikke kan færdiggøres inden for rimelig tid, idet tilvejebringelsen af primærmateriale fra henimod 200.000 byerhvervsvirksomheder kræver en omfatteende manuel gennemgang af besvarelserne, herunder tilbagesendelse eller anden form for supplering af mangelfulde besvarelser for normalt Vs af samtlige skemaer, forinden en egentlig maskinel bearbejdning kan finde sted.

I stedet for totale erhvervstællinger efter det hidtidige mønster stiles der mod en udbygning af den regelmæssige statistik for de forskellige erhvervsområder, således som gennemført for bl. a. landbrug m.v., industri, byggevirksomhed og handel. I 1968 er således foretaget en total beskæftigelsestælling for bygge- og anlægsfagene, jfr. nedenfor, og i 1969 gennemføres en total detailhandelstælling. Endvidere påregnes, at der efterhånden bliver adgang til en statistisk udnyttelse af de oplysninger, der i stigende grad vil kunne uddrages af de administrative registre, herunder bl. a. kvartalsvise opgørelser vedrørende omsætning og beskæftigelse i de enkelte erhverv, ved brug af de oplysninger, der fremkommer gennem henholdsvis merværdiafgiftsordningens administration og ATP jfr. nedenfor.

b. Nationalregnskabsopgørelser.

Håndværkets samfundsøkonomiske betydning belyses i den årlige nationalregnskabsstatistik, hvori der foretages en opgørelse af håndværkets bruttofaktorindkomst, d.v.s. produktionsværdien ÷ udgifterne til rå- og hjælpestoffer. Ved denne beregning er valgt at afgrænse håndværket som et selvstændigt erhverv, således at det omfatter dels mindre fremstillingsvirksomheder, d.v.s. med under 6 ansatte, i brancher der i øvrigt indgår i den årlige industristatistik, dels brancher af speciel håndværksmæssig karakter, først og fremmest forskellige former for reparationsvirksomhed; endvidere andre brancher, der har store lighedspunkter med handelsvirksomhed, f. eks. slagtere, og endelig håndværksmæssige servicebrancher som frisører, fotografer, vaskerier m.v. Bygge- og anlægsfagene er skilt ud som et særskilt erhverv i nationalregnskabsstatistikken.

Udgangspunktet for beregningen af håndværkets produktionsværdi er erhvervstællingernes oplysninger om omsætningen i de omhandlede brancher. De eksisterende beregninger af produktionsværdien er baseret på erhvervstællingerne i 1948 og 1958, idet der dog ved den fortsatte beregning benyttes foreliggende aktuelle oplysninger med relation til håndværket, herunder bl. a. de gennem de senere år indhentede regnskabs- og beskæftigelsesmæssige oplysninger, ligesom beregningerne for visse håndværksbrancher føres videre ved sammenligning med udviklingen i de tilsvarende industribrancher.

c. Bygge- og anlægsvirksomhed.

1) *Beskæftigelsen ved bygge- og anlægsvirksomhed.*

Om beskæftigelsen ved bygge- og anlægsvirksomhed meddeles kvartalsvis oplysning om antallet af ansatte arbejdere og beskæftigede mestre med fordeling på bl. a. nybyggeri, reparationsvirksomhed og anlægsvirksomhed. Sådanne oplysninger udarbejdedes første gang pr. 14. juni 1961 efter anmodning fra boligministeriet og arbejdsministeriet. Fra 1961 til 1964 blev oplysninger indhentet fra et repræsentativt udvalg af de erhvervsvirksomheder, der indgik i erhvervstællingen 1958, idet dog virksomheder med mindre end 3 beskæftigede var udeladt.

I 1964 afholdtes en totaltælling af beskæftigelsen ved bygge- og anlægsvirksomhed, og på grundlag af denne blev udtaget et repræsentativt udsnit på ca. 6000 virksomheder til brug for videreførelsen af statistikken. Samtlige virksomheder med mindst 10 beskæftigede er medtaget heri, medens der af virksomheder med 0-9 beskæftiget er udtaget et repræsentativt udsnit med varierende procentdele for de forskellige brancher og størrelsesgrupper.

Den 21. maj 1968 afholdtes på ny en totaltælling, hvis resultat offentliggøres i 1969. Denne tælling er benyttet som grundlag for et nyt udsnit, der fra juni 1969 anvendes til udarbejdelse af den kvartalsvise beskæftigelsesstatistik for bygge- og anlægsvirksomhed.

2) *Regnskabsstatistik for bygge- og anlægsvirksomhed.*

Som et led i udbygningen af den økonomiske statistik har Danmarks Statistik fra og med 1964 indhentet regnskabsoplysninger fra alle bygge- og anlægsfirmaer med mindst 20 arbejdere. Den på grundlag heraf udarbejdede statistik giver oplysninger om værdien af udførte arbejder og varesalg, vareforbrug, løn- og personaleudgifter, andre driftsudgifter og omkostninger samt bruttoavance og bruttoindtjening fordelt på de forskellige brancher inden for bygge- og anlægssektoren. Det samlede antal firmaer, der indgår i statistikken, omfatter omkring 850.

Fra og med året 1968 er det hensigten at udvide denne statistik, således at der, foruden fra alle firmaer med mindst 20 arbejdere, indhentes oplysninger fra udsnit af firmaer med mindre end 20 arbejdere, bortset fra de helt små virksomheder med under 3 arbejdere. Hermed bringes de regnskabsstatistiske oplysninger til stort set at dække hele bygge- og anlægssektoren.

3) *Byggevirksomheden.*

Omfanget af den samlede byggevirksomhed er hidtil belyst kvartalsvis for by- og forstadskommuner samt bymæssigt bebyggede landkommuner og halvårsvis for de øvrige landkommuner. Fra og med januar kvartal 1969 omfatter de kvartalsvise opgørelser samtlige kommuner.

Der offentliggøres oplysninger - udtrykt i m^2 etageareal - om påbegyndt, fuldført og igangværende byggeri med fordeling efter byggeriets art. For boligbyggeriet meddeles oplysninger om antal lejligheder fordelt på bygherrekategori, størrelse (areal og antal værelser) samt ejendommens art. Geografisk er oplysningerne

fordelt på kommunegrupper og amter samt på udvalgte større byer med forstæder.

Endvidere offentliggøres månedligt oplysninger om boligbyggeriets omfang - **udtrykt** i antal lejligheder - i de største byer med forstæder.

d. Håndværksindeks.

Til belysning af udviklingen i omsætnings- og beskæftigelsesforholdene inden for håndværket indsamlede Det statistiske Departement fra 1951 årligt oplysninger fra et udvalg af virksomheder, der repræsenterede de største og mest typiske fagområder inden for erhvervet. På grundlag af det indsamlede materiale beregnedes beskæftigelses-, løn- og omsætningsindeks for hvert af håndværkets tre hovedområder, bygge- og anlægsvirksomhed, fremstillingsvirksomhed og servicevirksomhed. Dette indeks indstilledes med udgangen af 1959 bl. a. på grund af vanskeligheder med beregningsgrundlaget.

e. Arbejdslønnen i industri og håndværk.

Ud over de oplysninger, der i forbindelse med regnskabsstatistikken for bygge- og anlægsfirmaerne fremkommer om firmaernes samlede lønomkostninger, foreligger der den egentlige lønstatistik, som udarbejdes af Dansk Arbejdsgiverforening. Denne lønstatistik udarbejdes hvert kvartal som en timelønsstatistik for en lang række fag overvejende inden for fremstillingsvirksomhed samt bygge- og anlægsvirksomhed og dækker arbejdere beskæftigede hos medlemmer af Dansk Arbejdsgiverforening uanset virksomhedsstørrelse.

/. Industristatistik.

1) *Industriens beskæftigelse og beskæftigelsesindeks.*

Om den samlede beskæftigelse i industrivirksomheder med mindst 6 ansatte foreligger der i forbindelse med den årlige industristatistik ret detaillerede oplysninger med opdeling på funktionærer og arbejdere, hel- og deltidsbeskæftigede, mænd og kvinder m.m. Endvidere om antal udførte arbejdstimer og om lønudgifter.

Endvidere meddeles månedligt oplysninger om antal ansatte opdelt på funktionærer og arbejdere, og på grundlag af oplysninger om de af industriens arbejdere udførte arbejdstimer beregnes månedligt et beskæftigelsesindeks for industrien.

Fra og med 1969 beregnes dette indeks på grundlag af et udsnit, der er repræsentativt for alle industrivirksomheder med ned til 6 ansatte, medens det tidligere beregnedes på grundlag af oplysninger fra fortrinsvis større virksomheder.

2) *Industriens omsætning og produktion.*

Til og med 1967 blev på grundlag af indberetninger fra omkring 5.000 af de i alt ca. 7.000 industrivirksomheder kvartalsvis givet oplysninger om omsætningen i industrivirksomheder med mindst 10 arbejdere svarende til et lidt højere antal ansatte personer. For at give et udtryk for mængdeændringerne i industriens omsætning af egne varer foretoges en omregning af omsætningstallene til faste priser offentliggjort som mængdeindeks for industrien.

Fra og med 1968 er denne omsætningsstatistik ændret til at omfatte samtlige industrivirksomheder med 6 ansatte og derover. De kvartalsvise omsætningsopgørelser og mængdeindekset vil blive offentliggjort som hidtil. Disse oplysninger indhentes som et led i den kvartalsvise varestatistik, der fra og med 1968 er etableret til afløsning af den hidtidige årlige opgørelse over industriens vareproduktion. Denne kvartalsvise statistik vedrørende industriens varesalg er opdelt på enkeltvarer efter samme inddelingskriterier, som anvendes i udenrigshandelsstatistikken.

I forbindelse med overgang til en kvartalsvis varestatistik for industrien er den årlige opgørelse over industriens produktion, råstofforbrug, lønudgift m.v. udbygget til en egentlig regnskabsstatistik for industrien med opdelinger på salg, køb, lager m.v. På dette grundlag opgøres bruttoindtjening, værditilvækst, lønsummer m.v. for de enkelte brancher. Endvidere beregnes årligt produktionsindeks.

3) *Industriens investeringer.*

Opgørelser over industriens investeringer foretages årligt på grundlag af oplysninger fra industrivirksomheder, som beskæftiger 20 arbejdere og derover.

4) *Konjunkturbarometer for industrien.*

På grundlag af oplysninger fra ledelserne i ca. 650 af de største industrivirksomheder udarbejdes kvartalsvis et konjunkturbarometer for industrien, hvori der meddeles oplysninger vedrørende det faktiske forløb i seneste kvartal og en vurdering af, hvad der ventes for det nye kvartal. Spørgsmålene omfatter beskæftigelse,

produktion, ordreindgang, lagerbeholdninger af færdigvarer, investeringsplaner og om evt. mangel på arbejdskraft. Virksomhederne oplyser, om produktionen m.v. har været større, uændret eller mindre i det betragtede kvartal sammenlignet med kvartalet forud. Omsætningen i de virksomheder, der deltager i undersøgelsen, svarer til ca. 60 pct. af den samlede omsætning i industrivirksomheder med 20 eller flere arbejdere.

g. Merværdiafgiftsstatistik.

Med indførelsen af merværdiafgiftsordningen i 1967 opnåedes der gennem samarbejde mellem toldvæsenet og Danmarks Statistik mulighed for en statistisk udnyttelse af de oplysninger om firmaernes afgiftspligtige omsætning m.v., som fremkommer i forbindelse med ordningens administration. Med den registrering af afgiftspligtige firmaer, der fulgte af ordningens indførelse, opnåedes endvidere, at der gennem samarbejdet med toldvæsenet sikredes Danmarks Statistik en kvartalsvis ajourføring vedrørende tilgang af nye afgiftspligtige firmaer samt oplysninger om afgangen. Dermed er åbnet adgang til oplysninger om bevægelserne i antallet af firmaer m.v. uden omfattende totaltællinger, således som det hidtil har været nødvendigt.

Offentliggørelse af statistiske oplysninger indledes i 1969. Disse oplysninger omfatter kvartalsvise opgøreler med opdeling på erhvervsgrupper vedrørende beregnet samlet afgiftspligtig omsætning og eksport, samt oplysning om beregnet varekøb. Når bearbejdningsproceduren er udarbejdet, påregnes disse oplysninger offentliggjort ca. 5-6 måneder efter omhandlede kvartals udgang.

Ud over disse oplysninger om beregnet omsætning m.v. for de enkelte erhvervsgrupper agtes der ca. 3 måneder efter kvartalets udløb meddelt summariske oplysninger om merværdiafgiftsbeløb forstået som indgående afgift efter fradrag af udgående afgift.

h. Ledigheds- og beskæftigelsesstatistik.

Om ledigheden foreligger månedlige statistiske oplysninger vedrørende ledigheden blandt arbejdsløshedsforsikrede arbejdere og funktionærer med opdeling på arbejdsløshedskasser, geografiske områder og erhvervshovedgrupper.

Om beskæftigelsesforholdene gennemførtes i september 1967 en undersøgelse af den voksne befolknings beskæftigelsesmæssige status. Resultaterne heraf meddeltes i Statistiske Efterretninger 1968, nr. 15, med opdelinger bl. a. på hovederhvervsgrupper. En lignende undersøgelse er planlagt til afholdelse i maj 1969.

Vedrørende statistiske oplysninger om beskæftigelsesforholdene kan i øvrigt oplyses, at der i løbet af 1969 vil blive indledt en kvartalsvis offentliggørelse af oplysninger om antal beskæftigede lønmodtagere opdelt på erhvervsgrupper, idet der ved samarbejde mellem ATP og Danmarks Statistik vil blive gennemført en statistisk udnyttelse af de ved administrationen af ATP-ordningen fremkomne oplysninger. Disse opgørelser foretages fra og med første kvartal 1969, hvor anvendelsen af det nye personnummersystem tillige muliggør opgørelser over det samlede antal lønmodtagere ved hvert kvartals udløb.

Herudover arbejdes der med at udarbejde en kvartalsvis opgørelse over antallet af pladsskifter, hvilken opgørelse ligeledes foretages på grundlag af ATP-ordningen.

Efter ændringerne pr. 1. april 1969 i lovgivningen vedrørende arbejdsformidling agtes meddelt statistiske oplysninger om antallet af ubesatte, anmeldte ledige pladser ved hver måneds udgang opdelt på arbejdsløshedskasser og lokalområder.

i. Andre kilder vedrørende statistiske oplysninger om håndværk og den mindre industri m.v.

Af andre foreliggende statistiske oplysninger om håndværket og den mindre industri m.v. kan nævnes folketællingernes oplysninger om fag, arbejdsstilling og erhverv. Folketælling er hidtil afholdt hvert 5. år, senest i 1965, og en ny folketælling agtes gennemført i 1970.

Hertil kommer den hidtil udarbejdede statistik vedrørende indkomst- og formueansættelserne med opdeling på bl. a. de ansatte personers erhverv. På dette område vil indførelsen af kildeskat fra 1970 give adgang til mere indgående og væsentligt mere aktuelle indkomstmæssige statistiske oplysninger end tidligere. Danmarks Statistik samarbejder med kildeskatteadministrationen med henblik på at opnå den bedst mulige statistiske udnyttelse af de ved ordningernes administration fremkommende oplysninger vedrørende såvel lønmodtagere som selvstændige. For begge grupper agtes opgørelser foretaget med ret detaillerede opdelinger efter arbejdsstilling og erhverv, samt med opdeling på lokalområder.

Med kildeskatteordningen skulle det endvidere blive muligt efterhånden at tilvejebringe mere detaillerede beskæftigelsesmæssige oplysninger end hidtil uden at gennemføre særskilte tællinger med direkte henvendelse til firmaerne.

j. Planlagte udvidelser på statistikområder, der berører håndværket og den mindre industri.

Med hensyn til de udvidelser, der inden for den nærmere fremtid kan ventes på statistikområder, der berører håndværket og den mindre industri, kan sammenfattende nævnes, at der ud fra merværdiafgiftsordningen vil fremkomme kvartalsvise brancheopdelte oplysninger om antal registreringsenheder, omsætning, køb, im- og eksport. Offentliggørelsen af disse oplysninger påbegyndes i 1969. I 1969 indledes endvidere offentliggørelse af en kvartalsvis, brancheopdelt total beskæftigelsesstatistik udarbejdet på grundlag af de for ATP foreliggende opninger. I tilknytning hertil vil der fremkomme summariske oplysninger om antal pladsskifter.

Regnskabsstatistikken for bygge- og anlægsvirksomheder vil for regnskabsåret 1968 blive udvidet til også at omfatte mindre virksomheder.

Den kvartalsvise statistik vedrørende byggevirksomheden omfatter fra og med januar kvartal 1969 samtlige kommuner.

Det overvejes at udvide konjunkturbarometeroplysningerne for industrien til bygge- og anlægssektoren.

Efter kildeskatteordningens gennemførelse påregnes udarbejdet en detailleret indkomststatistik for såvel lønmodtagere som erhvervsdrivende med opdeling efter erhverv.

Til afløsning af erhvervstællingerne agtes gennemført partielle erhvervstællinger. Der indledes i maj 1969 med en total detailhandelstælling, og en undersøgelse vedrørende den erhvervsmæssige godstransport med bil er under bearbejdning. Afgørelse er endnu ikke truffet vedrørende lignende tællinger for andre erhvervsgrupper.

3. Vurdering af den nuværende statistik.

I den foran nævnte redegørelse fra 1965, jfr. bilag 7, foreslog kommissionen, at der på basis af den dengang i Det statistiske Departement under ombygning værende adressefortegnelse omfattende samtlige virksomheder, der falder ind under betegnelsen »byerhverv«

a) etableres en årlig total beskæftigelsesstatistik for alle byerhvervsvirksomheder med en detailleret opdeling på brancher, på geografiske områder samt på personelstørrelsesgrupper,
b) udarbejdes kvartalsvise beskæftigelsesindeks for specielle områder af særlig interesse,
c) lejlighedsvis indkræves økonomioplysninger eventuelt af varierende karakter, blandt hvilke oplysninger om lønudgift, omsætning og køb af råvarer, brændsel m.v. på længere sigt bør indgå årligt,
d) lejlighedsvis indsamles oplysninger om en række forhold af mere strukturel art som ejerforhold, integration, underleverandørforhold, direkte eksport, brancheglidning etc.

Af den i afsnit 2 gengivne redegørelse fra Danmarks Statistik fremgår, at loven om Danmarks Statistik og etableringen i de seneste år af forskellige offentlige registre har skabt gode muligheder for udbygning af den erhvervsøkonomiske statistik. Danmarks Statistik er allerede i vidt omfang i færd hermed og har yderligere planer om løbende at udsende forskellig statistik, hvorved kommissionens ønsker i mange henseender vil blive opfyldt.

I betragtning af de meget store bevægelser, som for tiden foregår med hensyn til hel og delvis virksomhedssammenlægning, omdannelse af virksomheder, oprettelse af nye virksomheder, nedlæggelse af hidtidigt traditionelle virksomheder m.v., finder kommissionen imidlertid, at det i større omfang end efter det nu planlagte må tilstræbes, at den løbende erhvervsøkonomiske statistik angiver fordeling af beskæftigelse, omsætning m.v. på virksomhedsstørrelser og brancher, samt at oplysninger om antallet af virksomheder i de enkelte størrelsesgrupper ledsages af oplysninger om tilgang og afgang af virksomheder.

Som anført har Danmarks Statistik stillet i udsigt lejlighedsvis at foretage totaltællinger for udvalgte erhvervsgrupper, jfr. den foran omtalte tælling af detailhandelen i 1969. Herved kan udviklingen inden for den pågældende erhvervsgruppe belyses mere grundigt. Ved at koncentrere sig om en enkelt erhvervsgruppe opnår man formentlig at kunne give en mere dybtgående analyse end i de hidtidige totale erhvervstællinger, herunder f.eks. medtage oplysninger, som er særlig relevante for en bestemt erhvervsgruppe, og som ikke ville kunne medtages i totale erhvervstællinger. Ved kun

lejlighedsvis at foretage tællinger for udsnit af erhvervsgrupper, som vil finde sted i forskellige år, mister man dog i nogen grad sammenligningsmulighederne mellem erhvervene, hvilket i betragtning af den igangværende branche- og erhvervsglidning må anses for uheldigt. Denne mangel må imidlertid i nogen grad ventes afhjulpet gennem de statistiske muligheder, de administrative registre giver for aktuelle, summariske oplysninger om samtlige erhverv på samme tidspunkt.

Som det fremgår af det foranstående, gennemføres for så vidt angår bygge- og anlægsområdet kvartalsvis en ret omfattende statistik. Fordelingen på størrelsesgrupper har dog hidtil kun kunnet foretages ved de totale tællinger i 1964 og 1968. Ved de skete udvidelser af statistikken på dette område må denne dog efterhånden anses for ret godt udbygget og vil eventuelt kunne suppleres med specielle oplysninger efter behov. Imidlertid er bygge- og anlægsvirksomhed det største enkeltområde under kommissionen og i øvrigt af afgørende betydning for hele den samfundsmæssige udvikling. Det vil derfor efter kommissionens opfattelse være af stor værdi, om Danmarks Statistik som foran bebudet vil udarbejde et »konjunkturbarometer« for dette erhvervsområde med særlig hensyntagen til dette områdes forhold, bl.a. således at der herved gives en belysning af de forskellige arter af bygge- og anlægsvirksomhed.

For visse dele af fremstillingsvirksomhed skulle statistikken som anført blive forbedret ved de foran omtalte udvidelser af den industrielle statistik, hvorved også flere mindre virksomheder end hidtil medtages i statistikken.

Selv efter de ovennævnte udvidelser af statistikken er der imidlertid fortsat et betydeligt antal virksomheder dels de mindste virksomheder inden for fremstillingsområdet, dels hele reparations-, service- og butikshåndværksområdet, som falder inden for kommissionens mandat, og hvorom der ikke løbende meddeles statistiske oplysninger. For disse områder anbefaler kommissionen, at der lejlighedsvis gennemføres partielle erhvervstællinger til supplering af de regelmæssigt fremkommende oplysninger på basis af offentlige registre.

Efter sit arbejde er kommissionen i øvrigt nået til den opfattelse, at der på det af den behandlede erhvervsområde er behov for en fortsat systematisk forsknings- og udredningsvirksomhed, som rækker ud over, hvad der kan nås gennem udbygning af den egentlige statistik. Ad denne vej sikres grundig indsigt i karakteren af de store igangværende strukturforskydninger på området, hvilket på sin side er en forudsætning for virksomhedernes fortsatte tilpasning til udviklingen. Blandt emnerne for en sådan forskningsvirksomhed skal eksempelvis nævnes branche- og erhvervsglidning, nyetablerede virksomheders karakter og udvikling, de enkelte virksomheders omstillingsevne samt investeringsaktiviteten og dens finansiering inden for mindre virksomheder.

4. Forslag vedrørende statistik om håndværk og mindre industri.

På den skitserede baggrund foreslår kommissionen herefter følgende:

a) at totaltællinger for udsnit af erhvervsgrupper gennemføres regelmæssigt efter nærmere drøftelse med de pågældende erhvervsgrupper, og at sådanne tællinger efterhånden gennemføres for hele det af kommissionen dækkede erhvervsområde,
b) at der kvartalsvis udarbejdes et konjunkturbarometer for bygge- og anlægsvirksomhed,
c) at den statistik, der efterhånden udarbejdes på basis af de offentlige registre, i videst muligt omfang fordeles på brancher og antal virksomheder med angivelse af beskæftigelse og omsætningen i størrelsesgrupper,
d) at byggestatistikken søges udvidet med værdioplysninger,
e) at der søges tilvejebragt regelmæssige oplysninger om omfanget af de reparations- og vedligeholdelsesarbejder, der udføres af virksomheder i bygge- og anlægssektoren,
f) at der opretholdes en systematisk forskning af de igangværende strukturændringer og deres konsekvenser, i hvilken forbindelse det vil være naturligt at tage de med omlægningerne forbundne investerings- og finansieringsproblemer op til belysning. Kommissionen anbefaler, at denne forskningsvirksomhed, som i vidt omfang kan gennemføres ved repræsentative undersøgelser, henlægges til eller udføres med bistand af Danmarks Statistik. Desuden er der her tale om opgaver, som kommissionen finder, at erhvervslivets egne organisationer kan tage initiativet til at få gennemført. I denne forbindelse kan man pege på muligheden af, at

der eventuelt kan ydes tilskud hertil af de i medfør af lov nr. 145 af 21. april 1965 om Danmarks Erhvervsfond til produktivitetsfremmende foranstaltninger bl.a. inden for industri, håndværk og byggeri afsatte midler. Endelig skal en fortsættelse af den af Teknologisk Institut i København gennemførte regnskabs- og finansieringsundersøgelse (Håndværksundersøgelsen 58-63) nævnes som et anbefalelsesværdigt led i en systematisk forskning omkring håndværk og mindre industri.

KAPITEL **X**

Håndværkets og industriens organisationer

1. Indledning.

I de foregående kapitler, især kapitlerne **VI** og VII, har man omtalt, hvilke opgaver håndværkets og den mindre industris hoved- og brancheorganisationer har taget op med henblik på at fremme effektiviteten inden for håndværket og den mindre industri, og der er fremdraget eksempler på, hvorledes denne indsats på forskellig vis vil kunne fremmes.

I nærværende kapitel gives der en redegørelse for de eksisterende organisationer inden for håndværket og industrien. Til nærmere belysning af den eksisterende organisationsstruktur indledes med en kort redegørelse for organisationernes historiske udvikling. Endvidere beskrives i korte træk den virksomhed, organisationerne udfolder for deres medlemmer. Endelig omtales de ændringer, som har fundet sted i organisationsstrukturen, samt de overvejelser om udvidet samarbejde m.v. med henblik på en tilpasning til den strukturelle udvikling, som man gør sig inden for en række organisationer.

2. Historisk udvikling.

Håndværkets organisationer stammer i mange tilfælde helt tilbage fra det 14' og 15' århundrede, hvor de første laug opstod i købstæderne, efter at en egentlig håndværkerstand var ved at blive udviklet i byerne. Laugene havde oprindelig især til formål i et vist fællesskab at yde gensidig hjælp, f.eks. i tilfælde af sygdom og nød eller ved retssager. Udadtil sikrede laugene mestrenes adgang og ofte eneret til at udøve næring inden for de respektive fag, og i visse tilfælde skete direkte fastsættelse af priser og andre konkurrencebegrænsende foranstaltninger. Laugene tog sig endvidere af uddannelsen, organiserede svendeprøver m.v. Med den begyndende industrialisering oprettedes også fabrikslaug.

Af stor betydning for udviklingen i organisationsstrukturen var næringsloven af 1857, hvorved bl.a. håndværks- og fabrikslaugene mistede deres enerettigheder og købstadsprivilegier. Håndværks- og fabrikslaugene havde fortsat ret til at bestå som frie foreninger, men uden laugenes hidtidige privilegier og rettigheder. Med henblik på laugenes fremtidige virksomhed udsendtes et indenrigsministerielt cirkulære af 24. januar 1862, hvori indskærpedes, at laugene og de af disse anordnede prøver havde tabt deres betydning, og man opfordrede samtidig håndværkerne til at danne frie foreninger, i hvilke alle håndværkere i en by kunne stå sammen med det formål ved forenede kræfter at virke for standens og den enkeltes dygtiggørelse og fremgang, og der pegedes på en række opgaver, indretning af skoler, grundlæggelse af kreditanstalter, oprettelse af stiftelser for syge og gamle, uddeling af begravelseshjælp m.v. Cirkulæret medvirkede til, at der herefter rundt om i landet blev stiftet en række foreninger, enten rene håndværkerforeninger, eller håndværker- og industriforeninger, alle tværfaglige foreninger, hvoraf også andre end håndværkere og industridrivende kunne være medlemmer.

Fra håndværksside havde man stærkt bekæmpet ophævelsen af laugenes eneret og følte måske, at den omstændighed, at laugene ikke havde været organiseret tværfagligt som stand, havde været medvirkende til privilegiernes bortfald.

Ønskerne om en samling af standen resulterede i, at Fællesrepræsentationen for dansk Industri og Håndværk blev stiftet i 1879. Fællesrepræsentationen var en sammenslutning bestående af lokale håndværker- og industriforeninger. Dens formål var at varetage såvel industriens som håndværkets interesser, både de almenfaglige, erhvervsmæssige og mere kulturelle, og den medvirkede i tidens løb til foranstaltninger til fordel for begge erhvervsgrupper,

således bl.a. i forbindelse med uddannelsen, ved medvirken til lån fra det offentlige til anlægs- og driftsudgifter og ved gennemførelse af forskellig lovgivning, således bl.a. toldlovgivningen.

Da organiseringen af arbejdsmarkedets parter tog fart i 1890-erne, medvirkede Fællesrepræsentationen for dansk Industri og Håndværk i 1896 ved oprettelsen af Dansk Arbejdsgiverforening, der skulle varetage de arbejdsmarkedsmæssige interesser for såvel håndværket som industrien.

Imidlertid opstod der hurtigt inden for Arbejdsgiverforeningen behov for dannelse af større faglige grupper. Således var branchesammenslutningerne inden for henholdsvis jern- og tekstilindustrien allerede fuldt udviklet i de første år af dette århundrede. Endvidere dannedes i disse år sammenslutningen Industrifagene, hvor en lang række organisationer bl.a. inden for cement-, træ-, læder- og teglværksindustrien indtrådte sammen med enkelte større industrielle virksomheder, der ikke havde selvstændige brancheorganisationer.

Baggrunden for dannelsen af disse industrielle faggrupper var vel nok at gøre industriens synspunkter stærkere gældende inden for Arbejdsgiverforeningen, der jo omfattede — og fortsat omfatter - både håndværk og industri. Samtidig føltes der inden for industrien behov for en sammenslutning med erhvervspolitisk sigte, der kunne optræde som fællesorgan for de forskellige industrier og selvstændigt gøre denne erhvervsgrens interesser gældende over for andre samfundsgrupper og over for myndigheder og lovgivningsmagt m.v. Med henblik herpå stiftedes med udgangspunkt i Industriforeningen i København i 1910 Industrirådet.

For håndværkets vedkommende fortsatte Fællesrepræsentationen for Industri og Håndværk med som den almene organisation at repræsentere standen. I 1940 oprettedes Håndværkerrådet som en særlig organisation for de faglige mesterforeninger, der var tilsluttet Dansk Arbejdsgiverforening. Da dette råds arbejdsområde imidlertid i det store og hele blev det samme som Fællesrepræsentationens, når bortses fra de særlige arbejdsopgaver, som fællesrepræsentationen tog sig af for håndværker- og industriforeningernes vedkommende, blev det i 1951 besluttet at slutte fællesrepræsentationen og Håndværkerrådet sammen i Håndværksrådet, Fællesrepræsentationen for dansk Håndværk, som i 1966 ændrede navn til Håndværksrådet, Organisationen for dansk Håndværk og mindre Industri.

Antallet af brancheorganisationer har været voksende i takt med industriens vækst, udviklingen af nye produkter og ændrede produktionsforhold m.v., ligesom der i forbindelse med valutarestriktionerne i 1930-erne opstod et yderligere behov for dannelse af nye brancheorganisationer.

3. Nuværende organisationsstruktur.

a. Organisationer.

Inden for håndværk og industri findes i dag ca. 255 brancheorganisationer, hvoraf en række er umiddelbare fortsættelser af de oprindelige laug, mens de øvrige oftest er organisationer af mere landsomfattende karakter.

De ca. 255 organisationer varetager såvel arbejdsmarkedsinteresser som erhvervsmæssige interesser. For så vidt angår varetagelsen af arbejdmarkedsspørgsmålene er en række af organisationerne tilknyttet Dansk Arbejdsgiverforening, og for så vidt angår de erhvervsmæssige spørgsmål er en meget stor del tilknyttet Håndværksrådet eller Industrirådet. Der eksisterer således to erhvervsøkonomiske hovedorganisationer samt en større arbejdsmarkedsorganisation. En række af de ca. 255 brancheorganisationer er desuden tilknyttet branchebetonede sammenslutninger eller sammenslutninger af flere hovedbrancheområder med henblik på varetagelse af mere specielle arbejdsmarkedsproblemer.

I bilag 9 er udarbejdet en oversigt over de ca. 255 *brancheorganisationer* inden for håndværk og industri fordelt på 12 hovedbrancheområder (oversigt nr. 1, lb.nr. I-XII), som nogenlunde følger den opdeling, der i øvrigt benyttes af kommissionen.

Idet der henvises til bilaget, hvor der nærmere redegøres for materialets beskaffenhed, skal bemærkes, at *hver af de medtagne organisationer inden for håndværk og industri kun er placeret inden for ét hovedbrancheområde.* Man har i en række tilfælde måttet udøve et vist skøn over den rette placering af den enkelte organisation, idet det i praksis viser sig, at flere organisationer har et virkefelt, der er udstrakt til flere brancheområder. I de til betænkningen om information og rådgivning knyttede oversigter over institutter og organisationer inden for de forskellige hovedbrancheområder, er

de forskellige organisationer derimod placeret inden for de brancheområder, hvor de udøver informationsaktivitet, og kan derfor være medtaget flere steder. Medlemmer af brancheorganisationer er de enkelte virksomheder.

Herudover findes som anført en række branchebetonede *sammenslutninger* og sammenslutninger af flere hovedbrancheområder. De større sammenslutninger inden for Arbejdsgiverforeningens område er følgende:

Industrifagene, der som medlemmer har såvel brancheorganisationer som enkeltvirksomheder inden for flere hovedbrancheområder, men især inden for træ- og møbelindustrien samt sten-, ler- og glasvareindustrien.

Beklædningsindustriens Sammenslutning og *De grafiske Fags Sammenslutning* er rene branchesammenslutninger.

Sammenslutningen af Arbejdsgivere inden for Jern- og Metalindustrien, der naturligvis først og fremmest dækker det egentlige jern- og metalområde, men som også har medlemmer bl.a. inden for området »andre fremstillingsfag«.

Entreprenørforeningen har udelukkende enkeltvirksomheder som medlemmer, men repræsenterer på den anden side virksomheder inden for de forskellige brancher under bygge- og anlægsområdet.

Blandt mere tværgående sammenslutninger kan nævnes *Mesterorganisationernes Fællesråd,* der omfatter følgende foreninger, der i hovedsagen kun har medlemmer fra landsogne:

Centralforeningen af Malermestre i Danmark
Østifternes samvirkende Smedemesterforeninger
Jyllands samvirkende Smedemesterforeninger
Sammenslutningen af Snedkermesterforeninger i Danmark
Hovedorganisationen af Mesterforeninger i Byggefagene i Danmark.

I nærings- og nydelsesmiddelindustrien findes ikke nogen tværgående branchesammenslutning. Brancheorganisationer af tværgående art forekommer ligeledes kun sjældent inden for f.eks. den kemiske industri. Inden for butikshåndværket er enkelte fag tilknyttet De Danske Handelsforeningers Fælles-Organisation. Inden for servicefaget eksisterer der ikke - udover de enkelte virksomheders tilknytning til Håndværksrådet og Arbejdsgiverforeningen - nogen tværgående organisering.

Blandt de anførte organisationer er der ikke medtaget sådanne, som alene er dannet med et mere specifikt og begrænset formål som f.eks. eksport- og importørforeninger, og materialet omfatter heller ikke de forskellige af erhvervene oprettede institutter og lign., ligesom andelsforeninger ikke er medtaget.

I materialet har man registreret de enkelte brancheorganisationers tilknytning til en eller flere af de tre *hovedorganisationer* eller til de branchebetonede sammenslutninger, jfr. nærmere bilag 9 oversigt nr. 1. I oversigt nr. 2 er endvidere registreret, i hvilket omfang inden for de forskellige brancheområder organisationerne og dermed disses medlemsvirksomheder alene er knyttet til én hovedorganisation eller samtidig til to eller tre.

Det umiddelbare organisationsfællesskab mellem de 3 hovedorganisationers medlemsorganisationer fremgår af nedenstående summariske oversigt:

Tilsluttet:	Antal organisationer	Medlemsantal[1]) (ant. virksomh.)
Dansk Arbejdsgiverforening, Håndværksrådet og Industrirådet	4	512
Dansk Arbejdsgiverforening og Industrirådet	24	1.486
Dansk Arbejdsgiverforening og Håndværksrådet	47	13.782
Dansk Arbejdsgiverforening	49	2.979
Industrirådet	29	533
Håndværksrådet	32	16.450
I alt tilsluttet ovennævnte hovedorganisationer	185	35.742
Brancheorganisationer ikke tilsluttet hovedorganisationer	69	24.538
Total	254	60.280

[1]) oversigten viser *ikke* i hvilket omfang virksomhederne samtidig er tilknyttet flere organisationer.

Af de til de 3 hovedorganisationer ikke direkte tilsluttede 69 organisationer (repræsenterende i alt godt 24.000 virksomheder) er flere tilsluttet de nedenfor omtalte under arbejdsgiverforeningen hørende faglige sammenslutnin-

ger og har derigennem et tilhørsforhold til arbejdsgiverforeningen. Det må i øvrigt formodes, at en del af de virksomheder, der er tilsluttet disse 69 organisationer, samtidig er medlem af andre organisationer, der er tilsluttet hovedorganisationerne. Enkelte af de 69 organisationer, som i øvrigt fortrinsvis findes inden for butikshåndværksfag, servicefag samt »anden fremstillingsvirksomhed« og »reparationsfag«, er tilknyttet De danske Handelsforeningers Fælles-Organisation og derigennem Butikshandelens Fællesråd.

Man må i øvrigt være opmærksom på, at der findes nogen overlapning i den forstand, at den enkelte virksomhed er medlem af flere organisationer, jfr. nærmere under b., således at det anførte tal, 60.280, for organiserede virksomheder er for stort.

Medlemmerne af Dansk Arbejdsgiverforening, Håndværksrådet og Industrirådet er fortrinsvis brancheorganisationer eller lokale foreninger. De tre hovedorganisationer varetager derfor i vid udstrækning løsningen af de tilsluttede organisationers særlige problemer, men yder naturligvis også i et vist omfang bistand til enkelte virksomheder, bl. a. fordi enkelte virksomheder også kan være selvstændige medlemmer af organisationerne.

Det fremgår i øvrigt af oversigten, at 61 brancheorganisationer alene er tilknyttet enten Håndværksrådet eller Industrirådet og således selv varetager arbejdsmarkedsinteresserne. 49 brancheorganisationer er alene tilknyttet Dansk Arbejdsgiverforening og varetager således selv de erhvervsmæssige interesser. 71 brancheorganisationer er medlemmer af Dansk Arbejdsgiverforening og af enten Håndværksrådet eller Industrirådet, og 4 brancheorganisationer (Metalvarebranchens Arbejdsgiverforening, Foreningen af Smede- og Maskinvirksomheder i København, Guld- og Sølvvarefabrikantforeningen samt Dansk Pianofabrikantforening) er tilknyttet såvel Dansk Arbejdsgiverforening som Håndværksrådet og Industrirådet.

Omfanget af de 3 hovedorganisationers medlemstilslutning fremgår af oversigterne på side 204 og 205.

Dansk Arbejdsgiverforening har således et medlemstal, der udgør ca. halvdelen af de medlemmer, der gennem brancheorganisationer er tilknyttet Industrirådet eller Håndværksrådet.

Omkring fire femtedele af Industrirådets medlemmer er tilknyttet Dansk Arbejdsgiverforening, medens lidt under halvdelen af Håndværksrådets medlemmer er tilknyttet arbejdsgiverforeningen.

Dansk Arbejdsgiverforening har som anført ca. 18.000 medlemmer inden for industri og håndværk (bortset fra butikshåndværksfag). Arbejdsgiverforeningen har i øvrigt forholdsvis få medlemmer inden for servicefagene og i tekstil- og beklædningsindustrien. Foreningen har endvidere ca. 1.000 medlemmer inden for transportområdet og henved 5.000 organisationsmedlemmer fra handelen samt knap 300 enkeltmedlemmer. Det skal dog bemærkes, at der må påregnes et betydeligt antal »gengangere« inden for og mellem disse grupper.

Industrirådets godt 2.500 medlemmer findes fortrinsvis inden for jern- og metalindustrien, nærings- og nydelsesmiddelindustrien, træ- og møbelindustrien og tekstil- og beklædningsindustrien.

Håndværksrådets ca. 31.000 medlemmer findes især inden for bygge- og anlægsvirksomhed, butikshåndværksfag, servicefag samt tekstil- og beklædningsindustri (fortrinsvis skræddere og skomagere), træ- og møbelindustri og grafisk industri. Håndværksrådet har derudover gennem sine håndværker- og industriforeninger ca. 17.000 medlemmer. Af disse er formentlig kun halvdelen samtidig tilknyttet en faglig organisation, der er medlem af Håndværksrådet. Som eksempel på faggrupper, der er repræsenteret i Håndværksrådet alene gennem håndværker- og industriforeningerne, kan nævnes slagterfaget (ca. 800 medlemmer) og smede i landdistrikter og stationsbyer. Hertil kommer en række mindre virksomheder, der ikke er organiseret i en brancheforening. Sammensætningen af Håndværksrådets medlemskreds fremgår i øvrigt af oversigt nr. 4 i bilag 9.

Der findes endvidere en lang række *lokale foreninger og organisationer*. Disse kan enten være lokale brancheforeninger (faglige mester-

	Antal tilsluttede organisationer	Medlemsantal
Dansk Arbejdsgiverforening (medlem indenfor industri og håndværk)	124	18.759
Industrirådet	57[1])	2.535
Håndværksrådet	83	30.744

[1]) plus Transportmateriel Foreningen, der ikke er medtaget i tabellerne.

organisationer) eller tværgående foreninger, især håndværkerforeninger stiftet i årene efter næringsloven af 1857, jfr. det foran omtalte indenrigsministerielle cirkulære af 1862. Endvidere har arbejdsgiverforeningen lokale afdelinger. Mange af de lokale organisationer/foreninger er tilsluttet sammenslutninger inden for et amt eller større regionale områder som f.eks. Lolland-Falster, Øerne eller Jylland.

Især håndværksrådet har, som det fremgår af bilag 9 oversigt nr. 4, en betydelig tilslutning af lokale tværgående håndværkerforeninger. Man må gå ud fra, at mange virksomheder både er medlem af en faglig forening eller brancheorganisation og af den lokale håndværkerforening.

De lokale håndværkerforeninger har helt fra deres stiftelse haft et betydeligt antal medlemmer uden tilknytning til erhvervslivet, jfr. i øvrigt også nedenfor om foreningernes virkefelt.

Endelig skal det anføres, at de kooperative virksomheder har deres særlige organisationer. *Det kooperative Fællesforbund i Danmark* er hovedorganisation for de kooperative virksomheder, der omfatter en række håndværksvirksomheder og mindre industrier. De fleste af disse virksomheder er tilsluttet Fællesforbundet gennem brancheorganisationer, hvoraf her skal nævnes:

Byggefagenes kooperative Landssammenslutning (BKL), der omfatter ca. 70 større eller mindre byggefagsvirksomheder (entreprenører, murere, tømrere, snedkere, blikkenslagere, malere, elektrikere samt enkelte industrielle byggematerialeproducenter) og *De sammensluttede Fællesbagerier*, der omfatter 29 større bagerier, væsentligst industri- eller producenter af rugbrød, franskbrød og lign., men også en småkagefabrik, en række detailbagerier m.m.

Det kooperative Fællesforbund varetager som hovedorganisation især virksomhedernes generelle interesser. Med LO er indgået en hovedaftale om arbejdsforholdenes ordning og en aftale om demokrati på arbejdspladsen, i henhold til hvilken man varetager visse funktioner (men ikke kollektive lønforhandlinger). Kooperationens interesser i erhvervsøkonomiske og lovgivningsmæssige anliggender varetages delvis gennem Arbejderbevægelsens Erhvervsråd. Egentlige branchemæssige spørgsmål henhører under medlemsorganisationerne.

b. Den enkelte virksomheds medlemsforhold.

Som det fremgår af det foregående, er de *enkelte virksomheder* primært medlemmer af en branche- eller faglig organisation. I en række tilfælde er virksomheden dermed også medlem af en sammenslutning og/eller hovedorganisation, idet sammenslutningerne og hovedorganisationerne primært er baseret på brancheorganisationernes medlemskab og som anført først og fremmest organ for disse. På den anden side åbner love og vedtægter i de fleste sammenslutninger og alle hovedorganisationer også mulighed for, at den enkelte virksomhed selvstændigt kan være medlem.

Såfremt en brancheorganisation alene er knyttet til en eller to hovedorganisationer, må enkeltvirksomheden, såfremt den har interesse i tillige at være medlem af yderligere en hovedorganisation, selvstændigt stå som medlem. Som foran anført er kun 4 brancheorganisationer tilknyttet alle 3 hovedorganisationer. Det er derfor kun disse 4 organisationers medlemmer, der selv kan bestemme, om de vil være medlem af Industrirådet eller Håndværksrådet.

Det er ikke muligt at registrere, hvor stort et antal branche- og hovedorganisationer de enkelte virksomheder er medlemmer af. Det store flertal er næppe medlem af mere end en enkelt organisation og igennem den af 1 å 2 hovedorganisationer. Den igangværende brancheglidning har dog medført, at et voksende antal virksomheder, formentlig først og fremmest fordi de som arbejdsgivere beskæftiger arbejdere fra flere forskellige fagområder, er medlem af flere organisationer. Hertil kommer som foran anført, at mange virksomheder tillige er medlem af en lokal tværgående forening.

Til belysning af omfanget af dobbeltmedlemskab, specielt blandt enkeltvirksomheder, kan anføres følgende 2 eksempler omfattende virksomheder, der dog kan være mere sammensatte end det store flertal af virksomheder.

Af de i alt 164 medlemmer af Bogbinderlauget i København (efter Dansk Arbejdsgiverfor' enings medlemsfortegnelse for 1967/68)

er 122 *ikke* medlem af andre organisationer, 42 er tilknyttet én eller flere af nedennævnte organisationer, nemlig:

33	tilknyttet	Københavns Bogtrykkerforening
7	—	Kemigraflauget i Danmark
16	-	Dansk Litograf laug
4	—	Papirvareindustriens Arbejdsgiverforening

3	tilknyttet	Dansk Provins Bogtrykkerforening
1	-	Centralforeningen af Bogbindermestre i Provinsen
6	-	Dansk Papæskefabrikantforening
2	-	Enkeltmedlemmer i Dansk Arbejdsgiverforening
2	-	Foreningen af Industrielle Reparationsværksteder
1	-	Københavns Snedkerlaug
2	-	Københavnske Grossister
1	-	Foreningen af Smede- og Maskinvirksomheder.

Af de 199 medlemmer af Foreningen af Industrielle Reparationsværksteder

er *9 ikke* medlem af andre organisationer
113 er medlem af 1 anden organisation
45 - - - 2 andre organisationer
19 _ _ _ 3 _
3 _ _ _ 4 _
6 - - - 5 -
2 - - - 6 -
2 - - - 8 -

Et forholdsvis stærkt udbredt dobbeltmedlemskab må antages at forekomme blandt virksomheder inden for bygge- og anlægssektoren, især i det omfang, hvor der er tale om virksomheder, der har udvidet deres aktivitet i forhold til f.eks. en traditionel tømrer- eller bygningssnedkervirksomhed.

På andre områder er dobbeltmedlemskab utvivlsomt langt mindre udbredt.

En undersøgelse for så vidt angår de 4 smedemesterforeninger:

Foreningen af Smede- og Maskinvirksomheder i København
Smedemesterforeningen af 1895
Centralforeningen af Smedemestre i Østifterne
Centralforeningen for Smedemestre i Jylland

med i alt 847 medlemmer, viste således, at kun 100 tillige var medlem af en anden arbejdsgiverforening:

81 var medlem af 1 anden organisation
14 - - - 2 andre organisationer
4 - - - 3 -
1 _ _ _ 4 _ _

Oplysningerne i tabelmaterialet om organisationernes medlemstal (antal organiserede virksomheder) og deres tilknytning til de forskellige sammenslutninger og hovedorganisationer baserer sig på oplysninger fra foråret 1969, hvor man har forelagt tabelmaterialet for de 3 hovedorganisationer.

Som sagt har det ikke været muligt at foretage en registrering af, hvor stort et antal brancheorganisationer de enkelte virksomheder er medlemmer af. Det har heller ikke været muligt nøje at angive organisationsgraden inden for de forskellige hovedbrancheområder. Selv inden for de forskellige hovedbrancheområder er der en betydelig reel forskel i organisationsgraden inden for enkeltbrancherne. Foreliggende oplysninger tyder på størst organisationsgrad inden for bygge- og anlægsvirksomhed og butikshåndværksfag, hvor skønsmæssigt 90 pct. af alle virksomheder er organiseret. Inden for de øvrige industri- og håndværksområder synes organisationsgraden at variere mellem 30 og 75 pct. lavest inden for den kemiske industri og træ- og møbelindustrien og højest inden for papir- og grafisk industri.

I øvrigt er det fremtrædende træk, at organisationsgraden er højest blandt de traditionelle håndværksfag, og at det formentlig fortrinsvis er de mindste virksomheder blandt de mere industriprægede, der er uorganiseret.

4. Organisationernes virkefelt.

a. Opgavernes art.

Ved en beskrivelse af organisationernes opgaver kan man formentlig mest hensigtsmæssigt skelne mellem erhvervsmæssige og arbejdsmarkedsmæssige opgaver. Af de ca. 255 brancheorganisationer er en del som anført rene arbejdsmarkedsorganisationer, medens en del, jfr. det foregående, oprindelig startede som rene arbejdsmarkedsorganisationer, men tillige — og i de senere år i stigende omfang — varetager opgaver af erhvervsmæssig art.

Også de branchebetonede sammenslutninger, hvoraf flere som anført er organiseret inden for arbejdsgiverforeningens rammer, varetager i voksende omfang opgaver inden for begge områder.

Organisationernes *erhvervsmæssige* opgaver er bl.a. følgende:

1) Varetagelse af erhvervspolitiske interesser over for lovgivningsmagten og den offentli-

ge administration (i forbindelse med beskatning, toldspørgsmål, pris-, monopol- og konkurrencelovgivning, licitation m.v. samt markedsproblemer og handelspolitiske forhold etc.).
2) Løbende orientering over for virksomhederne inden for disse områder.
3) Information og rådgivning i form af kursusvirksomhed, konsulentbistand m.v. med henblik på fremme af virksomhedernes effektivitet.
4) Direkte bistand med henblik på afsætningen, især eksporten.
5) Medvirken ved gennemførelsen af forskning, standardisering, finansiering etc.

De *arbejdsmarkedsmæssige* opgaver omfatter bl.a.:

1) Arbejdsforhold, som reguleres af det offentlige.
2) Løn- og andre arbejdsbetingelser, der aftales mellem arbejdsgivere og lønmodtagere.
3) Uddannelsesopgaver vedr. lærlinge, faglærte og ufaglærte samt i de senere år desuden forskellige grupper af funktionærer (med henblik på arbejdsledelse og virksomhedsledelse). Uddannelsesforanstaltningerne omfatter bl.a. produktivitetsfremmende lønsystemer, samarbejdsopgaver og -problemer samt de mere generelle arbejds- og virksomhedsledelsesopgaver.

Som foran anført varetager brancheorganisationerne og sammenslutningerne ofte både erhvervsmæssige og arbejdsmarkedsmæssige opgaver. Blandt hovedorganisationerne beskæftiger Dansk Arbejdsgiverforening sig principielt udelukkende med opgaver af arbejdsmarkedsmæssig art, og Industrirådet og Håndværksrådet udelukkende med erhvervsmæssige opgaver. Det kan dog være noget vanskeligt helt klart at skelne mellem de opgaver, der varetages af henholdsvis hovedorganisationerne (og sammenslutningerne) og brancheorganisationerne, ligesom der uundgåeligt vil være en vis glidende overgang mellem de opgaver, som varetages af henholdsvis arbejdsgiverforeningen på den ene side og Industrirådet og Håndværksrådet på den anden. Dette gælder ikke mindst uddannelsesforanstaltningerne, hvor der også har udviklet sig et samarbejde om visse aktiviteter, således at f.eks. arbejdsgiverforeningen og Industrirådet i fællesskab gennemfører visse kurser.

b. Opgavernes fordeling.

Som foran anført må de 3 *hovedorganisationer* først og fremmest anskues som hjælpeorganer for brancheorganisationerne, selv om hovedorganisationerne også i et vist omfang varetager opgaver direkte for enkeltmedlemmer. Nedenfor nævnes de væsentligere af hovedorganisationernes aktiviteter.

Dansk Arbejdsgiverforening er som hovedorganisation for faglige arbejdsgiverorganisationer (brancheorganisationer) og enkeltvirksomheder først og fremmest involveret i forhandling om og administration af arbejdsoverenskomster i overensstemmelse med de aftalte regler med hensyn til henholdsvis arbejdsgiverforeningens og underorganisationernes kompetence. Foreningen er endvidere i en lang række arbejdsmarkedsspørgsmål erhvervenes talerør over for myndighederne, f.eks. vedrørende arbejdsanvisning, arbejdstid og ferie. Det samme gælder i en række uddannelsesspørgsmål vedrørende lærlinge, faglærte og ufaglærte. Desuden medvirker arbejdsgiverforeningen selv ved tilrettelægning af nye former for uddannelse, og den har selvstændigt taget en række opgaver op med hensyn til lederuddannelse. Det er med henblik på denne uddannelsesvirksomhed, at foreningen har etableret kursuscentre på bl.a. Egelund og Arresøhøj. Endvidere har arbejdsgiverforeningen etableret en konsulenttjeneste, hvis formål er at bistå i spørgsmål om samarbejde, lønsystemer og administrativ rationalisering.

Endelig kan nævnes, at Dansk Arbejdsgiverforening varetager erhvervenes interesser i en række socialpolitiske spørgsmål (pension, feriespørgsmål, sygeforsikring etc.).

Håndværksrådet har til formål at fremme håndværkets, den mindre industris og dermed beslægtede erhvervsgruppers erhvervsmæssige, uddannelsesmæssige og kulturelle interesser.

Rådet beskæftiger sig først og fremmest med en række juridiske og erhvervsøkonomiske, herunder handelspolitiske opgaver. Af de juridiske opgaver kan nævnes rådgivning i licitationsspørgsmål, formulering af forbehold ved tilbudsafgivelse, fortolkning af Almindelige Betingelser, syns- og skønsforretninger, udformning af kontrakter, næringsretslige og konkurrenceretslige problemer, samt monopol- og prisspørgsmål. Blandt de erhvervsøkonomiske og handelspolitiske opgaver kan nævnes udførelse af branchemæssige og lokale undersøgelser, bistand til

organisationer, der skal forhandle med myndigheder om ændring i lovgivning eller andre offentlige bestemmelser af økonomisk karakter, bistand til organisationer, der skal opbygge vejledende prislister, deltagelse i handelsforhandlinger og ydelse af bistand til virksomheder, der ønsker at eksportere eller importere råvarer, halvfabrikata eller færdigvarer.

Håndværksrådet er desuden hovedorganisation for håndværk og mindre industri i en række lovgivningsanliggender og er som sådan repræsenteret i en række udvalg og nævn, nedsat af det offentlige. Endvidere bistår Håndværksrådet de enkelte virksomheder med rådgivning i konkrete juridiske sager, ved udformning af ansøgninger om håndværkerlån og egnsudviklingsgarantier og i voldgiftssager af forskellig karakter.

Håndværksrådets oplysnings- og konferencetjeneste bistår såvel de faglige organisationer som de lokale håndværker- og industriforeninger med tilrettelæggelse af oplysningsarbejde såvel på lokalt plan som på landsplan.

Industrirådet vælges på generalforsamlingen i Danmarks Industriforening. Dets opgave er som industriens hovedorganisation at varetage industriens erhvervsøkonomiske interesser.

Rådet beskæftiger sig i udpræget grad med tværgående opgaver som f.eks. handelspolitiske og markedspolitiske spørgsmål, importbestemmelser, told- og afgiftsspørgsmål og i det hele generelle økonomiske problemer samt en række spørgsmål af juridisk karakter som monopol- og prislovgivning, leveringsbetingelser, standardkontrakter o.s.v.

Industrirådet er endvidere engageret i visse mere generelt sigtende afsætningsfremmende foranstaltninger som f.eks. udstillinger og messer. Under rådet drives desuden et eksportbureau.

Endelig har Industrirådet en omfattende kursusvirksomhed specielt vedrørende rationaliseringsopgaver.

Det er et særligt træk, at Industrirådet i langt større udstrækning end de andre hovedorganisationer løser opgaver for og yder information og bistand direkte til de enkelte medlemmer.

De ovennævnte branchebetonede *sammenslutninger* og sammenslutninger af flere hovedbrancheområder findes som anført fortrinsvis inden for arbejdsgiverforeningens rammer, og deres opgaver falder derfor først og fremmest inden for det arbejdsmarkedsmæssige område.

Enkelte af disse sammenslutninger har dog også påtaget sig opgaver af mere erhvervsmæssig art, således f.eks. i forbindelse med regnskabsmæssige problemer, ligesom en del af dem yder en temmelig omfattende konsulentbistand. Denne virksomhed, som der er nævnt eksempler på i kapitel VII, har efterhånden fået stigende omfang, og enkelte sammenslutninger er meget aktive og varetager i ret stor udstrækning opgaver, som inden for andre brancheområder varetages enten af vedkommende hoved- eller brancheorganisation.

De enkelte *brancheorganisationer* kan som anført være enten rene erhvervsorganisationer eller rene arbejdsmarkedsorganisationer eller være begge dele.

For så vidt angår de arbejdsmarkedsmæssige opgaver forhandler brancheorganisationerne (underorganisationerne) ved overenskomstforhandlinger de specielle spørgsmål, deltager i behandlingen af faglige stridigheder og deltager ligeledes i problemer vedrørende den faglige uddannelse. For så vidt angår de erhvervsmæssige opgaver er enkelte brancheforeninger meget aktive, f.eks. i forbindelse med information og rådgivning, mange har egen konsulenttjeneste, og de medvirker ved afsætningsmæssige foranstaltninger - ikke mindst i forbindelse med eksport - for branchen som helhed, jfr. i øvrigt eksemplerne i kapitlerne VI og VII.

De lokale foreninger, d.v.s. håndværker- og industriforeningerne, havde tidligere som deres vigtigste virkefelt de tekniske skoler. Efter at disse nu er overgået til staten, har en række af foreningerne bestræbt sig på at tage nye opgaver op. Det gælder bl.a. deltagelse i lokale erhvervspolitiske drøftelser, herunder henvendelser til kommunale og amtskommunale myndigheder, afholdelse af lokale udstillinger, opførelse af kollegier og plejehjem, og enten alene eller i samarbejde med andre lokale foreninger opførelse af industri- og værkstedshuse.

Håndværker- og industriforeningerne har ca. 17.000 selvstændige erhvervsdrivende inden for håndværk og industri som medlemmer og har herudover yderligere 50.000 medlemmer, som af forskellige grunde er interesserede i foreningernes arbejde og gennem medlemskab ønsker at støtte det økonomisk.

Arbejdsgiverforeningen har lokale foreninger, der bl.a. arrangerer faglige møder m.v., hvorimod der som alt overvejende hovedregel ikke findes lokale foreninger under Industrirådet. I den seneste tid er der enkelte steder opstået lokale sammenslutninger af industridri-

vende på tværfaglig basis, først og fremmest med det formål at varetage virksomhedernes interesser i forhold til den lokale kommune. Disse sammenslutninger er ikke tilsluttet Industrirådet.

For så vidt angår de lokale brancheforeninger (faglige mesterorganisationer) gennemføres inden for visse faggrupper en ganske betydelig aktivitet, medens andre lokale brancheforeningers virksomhed efterhånden er meget begrænset.

5. Afsluttende bemærkninger.

Som det vil være fremgået, kan organisationsstrukturen i flere henseender virke noget kompliceret og uoverskuelig. Der er desuden på sine steder tendenser til en vis overlapning, når det gælder varetagelsen af enkelte opgaver, og der foregår formentlig også nogen konkurrence mellem enkelte brancheorganisationer og -sammenslutninger indbyrdes om at løse opgaverne. Endelig kan det fremhæves, at de enkelte virksomheder i ret stor udstrækning er medlem af flere organisationer. Det skyldes navnlig, at mange organisationer løser opgaver i forhold til både arbejdsmarkedet og erhvervslivet. En virksomhed, der beskæftiger arbejdere fra forskellige fag, må i reglen forhandle om og administrere løn og arbejdsvilkår m.v. gennem medlemskab i nogenlunde lige så mange organisationer, som der er fag repræsenteret i dens arbejdsstyrke.

Hovedårsagen til, at organisationsbilledet præges af nogen uoverskuelighed, er sandsynligvis, at nye organisationer og sammenslutninger er dannet nogenlunde i takt med strukturændringerne inden for erhvervslivet, uden at dette altid har medført en tilpasning i de allerede bestående organisationsrammer. Risikoen for overlapning og indbyrdes konkurrence skyldes nok i nogen grad det i de senere år stærkt voksende behov for information og vejledning over for medlemskredsen i forbindelse med den enkelte organisations bestræbelser på i videst muligt omfang at imødekomme dette behov.

Det ligger helt uden for kommissoriet at vurdere organisationsopbygningens hensigtsmæssighed med henblik på organisationernes opgaver på arbejdsmarkedet. Kommissionen har ej heller set det som sin opgave at stille forslag om udformningen af organisationsstrukturen med henblik på de erhvervsmæssige opgaver.

Den er imidlertid bekendt med, at der inden for organisationerne udfoldes bestræbelser på at tilvejebringe de af erhvervsudviklingen påkrævede ændringer. En lang række organisationer praktiserer således i større eller mindre omfang sekretariatsfællesskab, eller de samarbejder om forskellige foranstaltninger. Desuden er en del organisationer sluttet sammen, eller de overvejer enten sammenslutning eller videregående samarbejde. Endelig har en del organisationer i fællesskab etableret nye institutter eller organisationer til løsning af specielle opgaver, som ikke har kunnet løses af de enkelte organisationer hver for sig. Som eksempler fra nyere tid kan nævnes Dybfrostinstituttet, Emballageinstituttet, Træbranchens Oplysningsråd og Byggecentrum [1]).

Kommissionen tillægger sådanne bestræbelser stor betydning og skal pege på det ønskelige i, at de fortsættes, og at de udfoldes under særlig hensyntagen til de brancheglidninger, der må forventes at blive et dominerende træk i den fremtidige erhvervsudvikling. Endvidere ønsker man at fremhæve, at de nye bistandsopgaver, organisationerne står overfor vedrørende markeds- og afsætningsforhold og vedrørende fremme af forskning, produktudvikling, rationalisering, standardisering, normtalsudarbejdelse m.v., naturligt bør influere på organisationsopbygningen. I denne forbindelse er der grund til at påpege, at det ofte er svært at angive, om disse bistandsopgaver overvejende retter sig mod mindre eller mod større virksomheder, hvorfor kommissionen anbefaler et nøje samarbejde mellem organisationer repræsenterende forskellige størrelsesgrupper af virksomheder om enhver form for effektivitetsfremmende foranstaltninger. Endvidere ønsker man at understrege, at organisationsopbygningen må efterkomme virksomhedernes behov for at kunne opnå bistand på lokalt plan. Ifølge sagens natur er dette behov især stort blandt mindre virksomheder - der i fremtiden navnlig vil findes på reparations-, service- og butikshåndværksområdet. Endelig skal man fremhæve, at organisationernes indsats i det effektivitetsfremmende arbejde antagelig mere og mere må afpasses efter de enkelte virksomhedskategoriers behov, hvorfor organisationer med en bredt sammensat medlemskreds må indrette deres serviceap-

[1]) Ved oprettelsen af Byggecentrum medvirkede også boligministeriet, idet et betydeligt beløb af de såkaldte Marshallmidler blev stillet til rådighed ved starten af centret.

parat på at kunne specialisere deres bistandsydelser - f.eks. ved i konkrete tilfælde at støtte sig på ekspertise fra beslægtede organisationer.

2 af kommissionens medlemmer *Ove Hoff* og *Erik Weber* ønsker at anbefale, at der for at sikre, at de igangværende bestræbelser på omlægninger af og tilpasninger i organisationsstrukturen gennemføres så hensigtsmæssigt som muligt, igangsættes undersøgelser med henblik på at nå en organisationsstruktur, der er tidssvarende målt med den håndværksmæssige og industrielle udvikling.

Kommissionens øvrige medlemmer skønner, at det ligger uden for kommissoriet at vurdere behovet for undersøgelser som de af Hoff og Weber anbefalede.

KAPITEL XI

Sammenfatning

1. Kommissionens undersøgelser og vurderinger.

Erhvervslivet har i efterkrigsårene gennemgået betydelige strukturændringer. Den hastige tekniske udvikling, den stærke velstandsstigning og den fremadskridende nedbrydning af handelsskrankerne mellem landene har åbnet muligheder for en forstærket videreførelse af den tekniske specialisering og arbejdsdeling mellem virksomheder og erhverv samtidig med, at udviklingen også har ført til en stigende koncentration i store dele af erhvervslivet.

Også håndværket og den mindre industri har uundgåeligt været draget ind i denne udvikling.

Som det fremgår af kapitel II, har man anslået den af kommissionen omfattede erhvervsgruppe til i 1965 at omfatte ca. 73.000 virksomheder med et personel på ca. 381.000. *Antallet af virksomheder blev i årene fra 1948 til 1965 reduceret med godt en fjerdedel, medens personellet steg med 6 pct.*

Ved de fleste af kommissionens opgørelser har man sondret mellem følgende 5 hovedgrupper: (1) fremstillingsvirksomheder med indtil 20 personer, (2) reparationsvirksomheder, (3) håndværksmæssige servicevirksomheder, (4) bygge- og anlægsvirksomheder og (5) butikshåndværksvirksomheder.

Som det vil være fremgået af kapitlerne II–V, er der betydelige forskelle på de virkninger, udviklingen har haft i hver af disse grupper og fra branche til branche.

På *fremstillingsområdet* har de mindre virksomheder inden for mange brancher ikke haft samme muligheder for at sætte produktiviteten i vejret som de større virksomheder, der foruden på det produktionstekniske område tillige har haft en række fordele fremfor de mindre virksomheder på det administrativt-ledelsesmæssige og det afsætningsmæssige område. Da desuden de alternative indtjeningsmuligheder, herunder indtjeningen som lønmodtager, er øget betydeligt, er der sket en reduktion i antallet af mindre virksomheder på fremstillingsområdet. Denne reduktion omfatter både de helt små virksomheder med indtil 4 beskæftigede og de noget større med 5-19 beskæftigede.

Når samtlige fremstillingsvirksomheder medtages, er virksomhedernes gennemsnitsstørrelse betydeligt større end inden for de øvrige hovedgrupper. Strukturændringerne har her været særlig dybtgående, idet nedgangen i antallet af virksomheder har været stærkere end i de øvrige 4 hovedgrupper, ligesom der har været en tilbagegang i personellet. Den betydelige afgang af selvstændige fra fremstillingsområdet er i ikke ringe grad sket ved, at virksomhederne er ophørt på grund af indehaverens alder eller dødsfald eller af andre årsager, medens nytilgangen af indehavere har været ringe. Koncentrationstendenserne har varieret stærkt mellem de forskellige hovedbrancheområder, De har været stærkest inden for nærings- og nydelsesmiddelindustrien, medens forholdene inden for den grafiske industri, der er mest hjemmemarkedspræget, hidtil stort set har været uændrede. I jern- og metalindustrien faldt antallet af virksomheder, medens personellet steg. For de øvrige hovedbrancheområder som f.eks. tekstil-, beklædnings- og skotøjsindustrien samt træ- og møbelindustrien skete derimod som for hovedgruppen i sin helhed - omend i varierende omfang - nedgang såvel i antallet af virksomheder som i personellet.

Gamle typiske håndværksfag som skræddere, handskemagere, bødkere, kurvemagere og drejere er enten i stærk tilbagegang, ophørt eller integreret med detailhandelen. På enkelte områder, særlig i nærings- og nydelsesmiddelindustrien, har koncentrationstendenserne været så stærke, at der i realiteten ikke længere findes mindre virksomheder.

På de øvrige områder, der har været omfattet af kommissionens undersøgelser, har den tekniske udvikling indtil de seneste år været min-

dre gennemgribende. Samtidig har efterspørgslen i ret høj grad været rettet imod servicepræge de ydelser og mod byggeri, og strukturen på reparations-, butikshåndværks-, service- samt bygge- og anlægsområdet har hidtil været underkastet mindre ændringer end på fremstillingsområdet.

Inden for *reparations-, butikshåndværks- og håndværksmæssig servicevirksomhed* er der sket en mere begrænset nedgang i antallet af virksomheder, og personellet er her steget en del. For de enkelte fag er der dog tale om ret store forskelle; nogle er i stærk tilbagegang, medens andre er inde i en kraftig udvikling. Dette er særlig tydeligt inden for reparationsvirksomhed, hvor f. eks. skotøjsreparationsvirksomhederne har været i stærk tilbagegang, men automobilreparationsværkstederne i fremgang. Inden for servicevirksomhed har vaskerierne haft nogen tilbagegang, medens frisørfaget nærmest er stagnerende. Inden for butikshåndværksvirksomhed er antallet af bager- og slagterforretninger svagt nedadgående, medens f.eks. virksomheder, der sælger ure, optik samt guld- og sølvvarer, er i fremgang.

På *bygge- og anlægsområdet* er der en betydelig teknisk-organisatorisk udvikling i gang, som minder om den udvikling, der allerede på et tidligere tidspunkt begyndte på fremstillingsområdet. Antallet af virksomheder er kun faldet lidt, og tilbagegangen har alene omfattet de helt små virksomheder med indtil 4 personer. Antallet af beskæftigede er derimod steget betydeligt. Også her har der dog været forskel imellem fagene, således har malerfaget været stagnerende, medens f.eks. vand-, varme- og sanitetsområdet samt elektroinstallatørfaget har været i fremgang.

Alt i alt er antallet af virksomheder på områderne uden for fremstillingsvirksomhed nogenlunde uændret, idet antallet af de helt små med indtil 4 beskæftigede har været i tilbagegang eller stagnation, medens der har været nogen fremgang i antallet af virksomheder med 5-19 beskæftigede.

Samtidig viser foretagne undersøgelser, at det økonomiske udbytte i de helt små virksomheder har været svigtende, medens de lidt større i mange henseender har haft en tilfredsstillende økonomisk udvikling. Sandsynligvis er der en sammenhæng mellem disse to tendenser, idet de mest effektive blandt de helt små vokser op i de noget større rækker, hvorved de sidste tilføres flere og mere effektive virksomheder. Jævnsides hermed er der færre og færre, som anlægger nye virksomheder i den helt lille skala.

Man må derfor nok antage, at mange virksomheder med indtil 4 beskæftigede inden for håndværk og mindre industri vil uddø eller ophøre med deres nuværende ejere. Undtaget herfra er sådanne områder, hvor der kan nås en betydelig omsætning med et lille personel, som tilfældet f.eks. er i selvbetjeningsvaskerier og lignende.

Ligesom der er forskel på de ændringer, virksomhederne hidtil er undergået i de forskellige brancher, er der naturligvis forskel på, hvordan fremtidsmulighederne tegner sig for håndværks- og mindre industrivirksomheder i de fem hovedgrupper.

På *fremstillingsområdet* kan der sandsynligvis ventes en ret drastisk nedgang i antallet af mindre virksomheder. De, der bliver tilbage, vil især være henvist til at virke som leverandører og/eller underleverandører af halvfabrikata, dele og komponenter m.v., eller de vil være nødsaget enten til at specialisere sig eller konkurrere på grundlag af en mere fleksibel produktionssammensætning.

Antallet af *reparationsvirksomheder* vil formentlig være svagt faldende, og enkelte brancher vil stort set forsvinde. Omsætningen pr. virksomhed vil sandsynligvis stige. De store udgifter til arbejdsløn vil bevirke, at prisforholdet mellem reparationsydelser og færdigvarer fortsat forskydes, således at den tendens, der allerede har vist sig til at købe nye færdigvarer i stedet for reparationsydelser, vil slå kraftigere igennem end hidtil.

Inden for *håndværksmæssig servicevirksomhed og butikshåndværksvirksomhed* må man antage, at antallet af virksomheder fortsat viser faldende tendens eller eventuelt stagnerer. Skellet mellem butikshåndværk og detailhandel vil blive mindre markant.

I *bygge- og anlægsvirksomhed* må der forventes store tekniske og organisatoriske ændringer. Herunder ventes der at finde en specialisering sted i henholdsvis virksomheder, der fremstiller komponenter og dele eller specialiserer sig på visse processer, virksomheder, der monterer komponenter på byggepladsen, og endelig virksomheder, der beskæftiger sig med reparation og mindre nybyggeri. Man må ligeledes vente, at der udvikler sig virksomheder, som gennemfører hele byggeprocessen fra fremstillingen af dele til direkte salg af det færdige hus. Samtidig medvirker denne udvikling til at ud-

viske grænserne mellem de traditionelle bygningshåndværkerfag, og enkelte vil forsvinde eller helt ændre karakter som f.eks. glarmesterfaget.

I et yderligere forsøg på at illustrere håndværkets og den mindre industris muligheder i de kommende år kan der være grund til at sammenfatte nogle af de i betænkningen anførte fordele og ulemper ved mindre virksomheder.

Der er næppe tvivl om, at små virksomheder på mange områder kan være fuldt optimale i teknisk henseende. I nogle industrigrene - jern- og stålproduktion, skibsbygning, visse kemiske industrier m.v. - er egentlig stordrift en teknisk nødvendighed, og i andre er tekniske fordele knyttet til at være under samme tag. Men herudover findes der mange områder, hvor delprocessernes optimalstørrelse kan nås i den enkelte mindre virksomhed, hvilket giver basis for en produktion udspecialiseret på mange småvirksomheder, evt. ved egentlige underleverandørkontrakter.

I mere kundeorienteret produktion, herunder produktion, som specielt henvender sig til et lokalt marked, kan den lille virksomhed ligeledes i mange henseender være den store overlegen. Af denne grund er reparations-, butikshåndværks- og serviceområdet som tidligere nævnt i særlig grad egnet for mindre virksomheder, men også bygge- og anlægsområdet egner sig for mindre virksomheder, som specialiserer sig på reparation m.v.

Dertil kommer som fordele ved produktionsprocessen i små virksomheder, at den ofte er mere overskuelig, mere fleksibel og omgærdet med mindre risiko end i store virksomheder. Den investerede kapital er således hyppigt beskeden, hvilket naturligvis navnlig gælder på serviceområdet og inden for egentlig reparationsvirksomhed. På den anden side medfører den store specialisering, at smådrift bliver økonomisk sårbar.

Over for sådanne fordele, som i en række tilfælde kan knytte sig til produktionsprocessen i den lille virksomhed, står en række afgjorte ulemper. Disse knytter sig især til afsætning, indkøb, administration og finansiering.

I afsætningsfunktionen er der med moderne salgsarbejde og markedsudvidelser m.v. tilført omkostningerne et så stort element af faste omkostninger, at effektivt salgsarbejde som alt overvejende hovedregel bliver billigere pr. solgt enhed, jo større man kan gøre salgsapparatet. I hvert fald gælder det for distributionsomkostningerne, medens salgsfremmende omkostninger udregnet pr. enhed sandsynligvis vil begynde at stige, når salget søges presset ud over visse grænser. Disse ligger dog langt hinsides salgsstørrelserne i mindre virksomheder. Da der desuden knytter sig markedsstrategiske fordele til store salgsapparater, har de mindre virksomheder utvivlsomt stærke ulemper i forhold til store.

Nogenlunde det samme gælder om indkøbsfunktionen. Hertil kommer som belyst i kapitel IV, at disse ulemper bliver mere følelige på grund af tendenserne til indskrænkning af handelen som selvstændigt erhverv og tendensen til stordrift og kædedannelse inden for handelen.

I ledelses- og administrationsfunktionen er der også visse stordriftsfordele, som vanskeligt kan opnås i ledelse og administration af en mindre virksomhed.

Fordelen ved finansiering i store enheder ligger først og fremmest i den hertil knyttede bedre forhandlingsposition, men også i et større kendskab til finansieringsmulighederne og bedre regnskabsførelse. Hertil kommer så, som det nærmere omtales i kapitel VIII, bl. a. visse fordele med hensyn til udnyttelse af afskrivningsregler m.v. Som helhed tyder de i kapitel VIII omtalte undersøgelser dog ikke på, at finansieringen rejser markante problemer for den typiske mindre virksomhed sammenlignet med de større. Medvirkende hertil er formentlig, at investeringskravene overvejende er krav til teknisk udstyr, som kan fås i små enheder, samt at stigningen i de faste ejendommes værdi har været et godt belåningsgrundlag.

Mindre virksomheders ulemper sammenlignet med de større ligger således fortrinsvis i vanskeligheden ved at opnå rationelt afsætnings-, indkøbs- samt ledelses- og administrationsarbejde, hvortil kommer vanskeligheden med inden for virksomhedens rammer at have det tilstrækkelige antal specialister. Det er foran nævnt, at de ulemper, der kan være med hensyn til at opnå en teknisk set optimal produktion, ofte vil kunne løses ved specialisering omkring bestemte produktioner i den enkelte mindre virksomhed - i stigende omfang måske fastlagt i underleverandørkontrakter. I sidstnævnte tilfælde lettes salgs- og indkøbsarbejdet og måske tillige en række administrations- og finansieringsproblemer for de specialiserede virksomheder.

Det er fælles for de fleste virksomheder i

håndværket og den mindre industri, at de i ret høj grad har ændret karakter netop gennem specialisering eller ved, at de i større eller mindre grad har taget nye aktiviteter op.

Til disse betragtninger med udgangspunkt i den enkelte virksomhed kan føjes følgende om de mindre virksomheders placering i samfundsøkonomien.

Sammenlignet med en tænkt tilstand med ganske få dominerende virksomheder inden for diverse produktionsområder kan eksistensen af mange mindre virksomheder medvirke til at fastholde dynamikken og konkurrencen. Dette forudsætter dog, at mindre virksomheder ikke selv indgår konkurrencebegrænsende samarbejde med lignende virkninger som den konkurrencebegrænsning, dominerende virksomheder og samarbejdet mellem store virksomheder kan udøve. Endvidere forudsætter betragtningen, at eksistensen af mange mindre virksomheder ikke er til hinder for strukturrationalisering inden for et helt produktionsområde.

Der er næppe tvivl om, at bl.a. betragtninger af denne »anti-trust«-art ligger bag den støtte, der i visse lande på forskellig vis ydes mindre virksomheder. Ved vurdering af sådan støtte må man ikke overse, at netop offentlig støtte kan give en sådan sikkerhed for mindre virksomheders erhvervsudøvelse, at det virker hæmmende på deres effektivitetsbestræbelser, hvorved deres bidrag til effektivisering af konkurrencen formindskes. Endvidere vil offentlig støtte kunne virke som en tilkendegivelse af, at en bestemt størrelsesfordeling blandt virksomhederne er ønskelig, og at den derfor fastholdes, også hvor store virksomheders ekspansion på de mindres bekostning ville betyde større samlede produktivitetsfremskridt. Man må endelig være opmærksom på, at danske mellemstore og store virksomheder er små efter international målestok, som det er relevant at anlægge i denne sammenhæng. »Anti-trust«-betragtningerne har således næppe nogen vægt under nutidige danske forhold.

Eksistensen af et væsentligt antal mindre virksomheder og vel navnlig et stedse skift i virksomhedsstrukturen skaber endvidere en vis bevægelighed i økonomien, som vanskeligere kunne opnås under en tilstand med meget få og derfor store virksomheder.

For det første har mindre virksomheder i visse tilfælde så relativt beskedne faste anlæg, at de over for skift i efterspørgselsforholdene som nævnt uden større tab kan afskrive dem og påbegynde en ny produktion. For det andet består de mindres faste anlæg ofte af generelt anvendelige komponenter. For det tredie er mindre virksomheder indstillet på en temmelig hyppig variation i salgsvilkårene. For det fjerde vil det ofte være sådan, at den, der ser en chance for ny afsætning, starter småt og udnytter chancen med et temmelig beskedent kapitalapparat, der enten senere udbygges eller (jfr. ovenfor) kan afvikles uden større tab. Uden at det talmæssigt lader sig godtgøre, er der næppe tvivl om, at mindre virksomheder (enten nyligt tilkomne eller tidligere eksisterende gennem omstilling) har bidraget stærkt til det sidste tiårs vækst i industrieksporten. De omstillingsmuligheder og -evner, mindre virksomheder besidder, vil formentlig ofte medvirke til at afbøde den mangel på faglig bevægelighed, det måtte være, samt modvirke tendenser til monopolisering mellem større virksomheder indbyrdes.

Uanset ovenstående betragtninger er den afgørende prøvesten for mindre virksomheders eksistens naturligvis, om de set over noget længere sigt er i stand til at tiltrække sig og fastholde arbejdskraft og kapital. Hvorvidt dette lykkes for håndværk og mindre industri beror på, om erhvervet i det lange løb kan yde arbejdskraften og kapitalen en aflønning på linie med, hvad der opnås i andre erhverv.

Inden for håndværk og mindre industri findes der visse områder, hvor indtjeningen afgjort ikke vil stå mål med indtjeningen i andre erhverv. Vokser efterspørgslen langsommere end i andre erhverv, eller falder den direkte, kan man ikke ved at forøge produktiviteten bringe aflønningen til at svare til aflønningen på andre erhvervsområder uden gennem samtidig afvandring fra erhvervet. Endvidere kan der anføres områder, hvor der nok på længere sigt skønnes at være basis for, at erhvervet kan give sine udøvere en passende aflønning, men hvor der kræves omstilling, samarbejde, specialisering eller anden trukturrationalisering, før indtjeningen vil være på linie med andre erhverv. Her forudsættes derfor et initiativ, evt. kombineret med information og rådgivning. Endelig vil der kunne anføres områder, hvor udøverne vil være tilfredse med midlertidigt at opnå en mindre indkomst end i andre erhverv, fordi virksomhederne er i vækst, og fordi der senere må forventes samme aflønning som i andre erhverv.

Det må imidlertid understreges, at det ikke er muligt på grundlag af det materiale, der har været til rådighed for kommissionens undersøgelser, at foretage nøjagtige kortlægninger ud fra dette kriterium. Kriteriet tjener i første række som udgangspunkt for de forslag og anbefalinger, kommissionen fremsætter i kapitlerne VI–IX. I overensstemmelse med sit kommissorium peger kommissionen dér på en række foranstaltninger, som kan styrke effektiviteten i virksomhederne inden for håndværk og mindre industri og således medvirke til, at indtjeningen i denne erhvervsgruppe kan holde sig på eller bringes på linie med indkomsterne i andre erhverv.

I vidt omfang drejer det sig om veje til at lette nødvendige tilpasninger og omstillinger.

Derimod stiller kommissionen ingen forslag om nye former for støtte til håndværk og mindre industri. Kommissionen finder ikke, at de i de foregående kapitler foretagne undersøgelser og kortlægninger har afsløret vanskeligheder af en sådan karakter, at de ville kunne afhjælpes gennem støtteforanstaltninger, der alene henvender sig til virksomheder i håndværk og mindre industri. Tværtimod måtte man befrygte, at sådan støtte kunne tjene til at konservere den bestående erhvervs- og branchestruktur samt den eksisterende størrelsesfordeling og dermed hindre, at vanskelighederne overvindes på de områder, hvor de forekommer. Den foran omtalte specielle »anti-trust« politik, samt en fra erhvervspolitiske hensyn løsrevet politik, som sigter på at fremme eller bevare en »middelstand« af selvstændigt erhvervsdrivende, der kendes fra enkelte andre lande, har det ligget uden for kommisoriet at drøfte.

Uanset at der i kapitlerne VI-IX, jfr. oversigten i det følgende, er peget på en række foranstaltninger, som vil kunne tjene til at fremme håndværkets og den mindre industris effektivitet, vil der utvivlsomt være en del virksomheder,, hvor indehaverens indtjening på længere sigt ikke kan stå mål med indtjeningen i anden beskæftigelse. Det kan skyldes, at indehaveren ikke magter eller ikke ønsker at gennemføre en omstilling af virksomheden. En del helt små virksomheder, navnlig på fremstillingsområdet, men også på andre områder, befinder sig utvivlsomt i denne kategori. Endvidere kan pris- og efterspørgselsudviklingen være sådan, at produktivitetsstigninger kun kan omsætte sig i stigende indtjening, hvis der samtidig sker bortvandring fra området. En sådan bortvandring vil nok navnlig omfatte yngre virksomhedsindehavere. Trods manglende indtjening må man derimod antage, at en del ældre virksomhedsindehavere simpelt hen fortsætter, indtil de når folkepensionsalderen. I betragtning af de store vanskeligheder, sådanne ældre virksomhedsindehavere kan komme ud for, hvis forholdene yderligere forværres af udefra kommende årsager - eksempelvis bygningssaneringer — *henstiller kommissionen, at man ud fra social-politiske hensyn overvejer muligheden af efter individuel prøvelse at bevilge folkepension på et tidligere alderstrin til personer, som af strukturelle årsager ikke kan fortsætte egen virksomhed.* Motivet hertil ville navnlig ligge i, at folkepensionsalderen er relativt høj i Danmark. Derimod tillægger man kun en sådan adgang til førtidspensionering en begrænset struktursanerende betydning. Der er næppe nogen risiko for, at virksomhedsindehavere i denne aldersklasse foretager ulønnende investeringer, og de danner ingen hindring for, at andre inden for branchen gennemfører rationaliseringer. Skulle sådanne ældre besidde særligt fordelagtige ejendomme eller anlæg, vil »pensioneringen« formentlig komme af sig selv derved, at de afhænder virksomheden.

For de yngre indehavere, som måtte opgive virksomheden på grund af utilfredsstillende indtjening, vil der i medfør af lov nr. 49 af 20. februar 1969 være adgang til at opnå støtte til omskoling til andet arbejde, herunder økonomisk bistand i omskolingsperioden, idet der under arbejdsministeriet i medfør af nævnte lov i finansårene 1968/69-1970/71 er stillet et samlet beløb på indtil 20 mill. kr. til rådighed for omskoling også af selvstændige erhvervsdrivende. Kommissionen ønsker at *henlede såvel organisationernes og de erhvervsdrivendes som rådgivningsorganernes opmærksomhed på denne nydannelse i lovgivningen.*

2. Kommissionens anbefalinger og forslag.

Kommissionens anbefalinger og forslag findes i kapitlerne VI–IV. Kapitel VI behandler effektivitetsfremmende information og rådgivning. Kapitel VII omhandler specialisering, arbejdsdeling og samarbejde, og forslagene er dér grupperet efter indkøb, produktion, underleverandørforhold, afsætning og administration. Forslag vedrørende virksomhedernes finansiering er anført i kapitel VIII, og endelig bringes

i kapitel IX kommissionens forslag vedrørende statistik om håndværk og mindre industri.

Ifølge sit kommissorium bør kommissionen ved sine forslag til fremme af håndværkets og den mindre industris effektivitet have for øje, om en sådan forbedring kan ske:

ved de enkelte virksomheders egen indsats,

ved kollektive foranstaltninger, som bringes til udførelse ved et samarbejde mellem virksomhederne,

ved det arbejde, som virksomhedernes organisationer udfolder, og

ved foranstaltninger eller ordninger, som det offentlige iværksætter.

Man har i det følgende søgt at rubricere de enkelte forslag og anbefalinger i overensstemmelse med denne opdeling, men må dog fremhæve, at de fleste foranstaltninger forudsætter et samvirke mellem den enkelte virksomhed, den eller de organisationer, den er medlem af, og det offentlige. I dette samvirke er det ifølge sagens natur *i sidste instans den enkelte virksomheds eget initiativ og egen indsats, der bliver afgørende for foranstaltningernes produktivitetsfremmende effekt.*

a. Forslag til forbedring af effektiviteten ved de enkelte virksomheders egen indsats.

Det er kommissionens indtryk, at de mindre virksomheder i vidt omfang har formået at holde sig orienteret om *de tekniske muligheder* og omsætte denne indsigt i *mekanisering og rationalisering af produktionen.* Udover det selvfølgelige i at anbefale fortsat rationalisering i takt med de tekniske fremskridt anbefaler kommissionen, at de enkelte virksomheder også har *strukturrationaliseringsmulighederne* taget i vid forstand for øje.

Herunder ønsker man navnlig at pege på de mange muligheder for at *indpasse sin virksomhed i den almindelige udvikling henimod arbejdsdeling og specialisering.* Det synes for det første i stigende omfang muligt for fremstillingsvirksomhederne at koncentrere produktionen om enkelte varer og på enkelte produktionstrin ved at basere den på vidtstrakt indkøb af halvfabrikata og omvendt salg til videre forarbejdning. For det andet har mange mindre fremstillingsvirksomheder mulighed for som led i specialiseringen at indgå kontrakter som underleverandører, jfr. under c. anbefalingen om at udbygge registreringen af udbud og efterspørgsel af underleverancer.

Også for bygge- og anlægsvirksomhederne indebærer udviklingen specialiseringsmuligheder, hvor virksomhederne som foran nævnt deler sig i nogle, der fremstiller komponenter og dele eller har specialiseret sig på visse processer, nogle, der monterer komponenter på byggepladsen, og endelig nogle, som beskæftiger sig med reparation og mindre nybyggeri.

Hertil kommer for såvel byggefagene som reparations- og servicevirksomhederne den særlige specialiseringsmulighed, som ligger i at oprette reparations- og servicecentraler dækkende en række fag.

Medens de mindre håndværks- og industrivirksomheder som nævnt efter kommissionens opfattelse i stor udstrækning har været opmærksom på de forhåndenværende tekniske muligheder, har de *næppe viet mulighederne for en mere effektiv løsning af de administrative, regnskabsmæssige og afsætningsøkonomiske problemer samme interesse.* Kommissionen anbefaler derfor den enkelte virksomhedsindehaver at tage disse problemer op til nøje overvejelse. Der er *for kommissionen ingen tvivl om, at alle virksomheder vil vinde i effektivitet og rentabilitet ved en tilfredsstillende løsning af de administrative, regnskabsmæssige og afsætningsøkonomiske opgaver.* Foreliggende oplysninger viser klart, at ikke mindst et effektivt regnskab er af største betydning for virksomhederne og bl.a. ofte vil være en forudsætning for at få tilført ny kapital. Kun ved at støtte sin virksomhedsledelse på vel tilrettelagt regnskabsføring og budgettering sikrer man sig mulighed for til stadighed at følge og planlægge virksomhedens udvikling.

I betragtning af de store krav, regnskabsføring og budgetlægning stiller til virksomhedsledere med en overvejende teknisk uddannelse, er der efter kommissionens opfattelse *store fordele at hente ved at lade disse opgaver løse af bogførings- og revisionsfirmaer m.fl.,* jfr. endvidere under c. om organisationernes bistand på dette område. På tilsvarende vis anser kommissionen det for værdifuldt at mindre virksomheder i videst mulig udstrækning støtter sig på handelsvirksomheder og lignende i salgsarbejdet.

Regnskabsføring, budgetlægning og planlægning er endvidere en vigtig forudsætning for, at den enkelte virksomhedsindehaver til stadig-

hed kan *holde sig sine mål med virksomheden for øje.*

Konkret opfattet drejer det sig om formålet med de mange løbende afgørelser om produktionens art, valg af leverandører og kundekreds m.v. Her ønsker kommissionen at fremhæve betydningen af, at de *afsætningsøkonomiske problemer får en lige så fremtrædende plads som de produktionstekniske.* Selv den mest fuldendte produktionsteknik kommer til kort over for svigtende afsætningsmuligheder, og dens fortrin forspildes let, hvor afsætningsmulighederne vel findes, men ikke udnyttes ved tilpasning af produktionen og effektiv markedskontakt.

b. Forslag til forbedring ved kollektive foranstaltninger, som bringes til udførelse ved et samarbejde mellem virksomhederne.

Ved som anbefalet under a. at indpasse sig i den almindelige arbejdsdeling og specialisering, også når det gælder om at overlade salgs-, administrations- og regnskabsarbejdet til selvstændige firmaer, kan mindre virksomheder opnå nogle af de fordele, der knytter sig til driften af større virksomheder. Herudover er det kommissionens opfattelse, at *mindre virksomheder ved indbyrdes samarbejde kan tilvinde sig nogle af de til større virksomheder knyttede fordele.* Ved samarbejde tænkes der i denne forbindelse på et formaliseret samarbejde, som rækker videre end til virksomhedsindehavernes uformelle kontakter f.eks. i forbindelse med møder og lignende.

Blandt mere formaliserede samarbejdsmåder ønsker kommissionen at henlede virksomhedsindehavernes opmærksomhed på de såkaldte *ERFA-grupper,* hvor deltagerne - som oftest under ledelse af f.eks. en konsulent eller en anden neutral person - kan udveksle erfaringer om såvel økonomiske som tekniske forhold.

Kommissionen anbefaler endvidere virksomhederne at overveje mulighederne for *gruppesamarbejde.* Gruppesamarbejde er som oftest startet i forbindelse med afsætningen. Navnlig er det sket med henblik på eksport, hvor netop mindre virksomheder er vanskeligere stillet end større. Erfaringen viser, at gruppesamarbejdet for at blive effektivt hyppigt tillige forudsætter samarbejde om indkøb og om produktion, hvilket indebærer aftaler om produktionsdeling. Fordelene og ulemperne ved gruppesamarbejde er nærmere vurderet i kapitlerne IV og VII. Selv om sådant gruppesamarbejde betyder afgivelsen af en vis suverænitet for den enkelte virksomhed og i sin yderste konsekvens kan føre til fusion, mener kommissionen, at specielt fremstillingsvirksomheder med fordel kan overveje at indgå i et samarbejde af denne karakter. Virksomheder inden for bygge- og anlægsvirksomhed kan indgå samarbejde af lignende art i de såkaldte håndværkerbyggeringe.

For butikshåndværksfag kan etablering af *indkøbssamarbejde,* således som det gennemføres inden for detailhandelen, anbefales til overvejelse.

Kommissionen anbefaler endvidere, at behovet for *samarbejde om specielle værksteder* og en tilsvarende reduktion af arbejdsprocessen i de i samarbejdet deltagende virksomheder nærmere undersøges.

Specielt inden for reparations- og servicefag anbefaler kommissionen overvejelser af *fælles ordremodtagelse og ordrefordeling* samt etablering af *centre for reparation.*

I forbindelse med indflytning i og etablering af *værkstedshuse* henledes opmærksomheden på betydningen af eventuel udnyttelse af fælles faciliteter, herunder et vist fælles administrativt samarbejde.

Det skal sluttelig bemærkes, at grænsen mellem det kollektive samarbejde mellem enkelte virksomheder og det samarbejde, som finder sted på organisationsbasis, jfr. nedenfor under c, er flydende, idet et samarbejde meget ofte vil foregå enten inden for allerede eksisterende organisationer eller inden for særlige organisationer oprettet med det specielle samarbejde som formål.

c. Forslag til forbedringer ved det arbejde, som virksomhedernes organisationer og de teknologiske institutter udfolder.

Som fremhævet i den foreløbige betænkning om information, der blev udsendt i sommeren 1968, og i denne betænknings kapitler VI og VII tillægger kommissionen de *produktivitets- og eksportfremmende foranstaltninger,* herunder *information og rådgivning* stor betydning og anbefaler, at de hidtidige aktiviteter udbygges og udvides inden for det eksisterende net af informationsorganer. Kommissionen finder det endvidere af den største betydning, at der fortsat gennemføres en koordinering af de forskellige former for information og rådgivning, og man forudsætter, at de råd, udvalg eller styrelser af sagkyndige, som leder de informa-

tionsgivende organer, har denne koordinering for øje.

Udover at anbefale udbygning og udvidelse af de hidtidige aktiviteter fremsatte kommissionen i informationsbetænkningen forslag til visse nye aktiviteter, hvoraf særlig skal fremhæves følgende:

1) Rådgivning.
   a. Kontaktbesøg.
   b. Totaldiagnoser.
   c. Analyse i forbindelse med virksomheders ansøgning om lån i banker og sparekasser af det projekt, hvortil lån søges.
   d. Virksomhedsledersamlinger.
2) Spredning af kendskabet til informationstilbudene, dels lokalt, dels i form af en skriftlig vejviser.
3) Gruppesamarbejdskonsulenter.

Visse af de i den foreløbige betænkning fremsatte forslag er i nogen udstrækning ført ud i livet. De derved indvundne erfaringer sammenholdt med kommissionens arbejde med beslægtede problemer har givet anledning til visse supplerende bemærkninger:

ad 1) Rådgivning.

a. og b. Der er i begrænset omfang gjort forsøg med *kontaktbesøg og totaldiagnoser*. Da de teknologiske institutter og de erhvervsorganisationer, der kunne tænkes at gennemføre sådanne forsøg, kan komme i den situation, at de kun vanskeligt kan forøge denne forsøgsvirksomhed inden for de eksisterende økonomiske rammer, henstiller kommissionen, at der i givet fald søges skaffet specielt tilskud fra det offentlige til forsøgsprojekter. Såfremt individuel rådgivning i form af totaldiagnoser på længere sigt antager et væsentligt udvidet omfang eller bliver en for den enkelte virksomhed permanent foranstaltning, tilråder man, at den ydes mod fuld betaling.

c. Forsøg med analyse af en virksomheds økonomi og et projekts rentabilitet i forbindelse med ansøgning om lån i banker og sparekasser er ikke foregået. De teknologiske institutters repræsentant i kommissionen har erklæret, at institutterne ser det som en af deres opgaver i givet fald at bistå ved bedømmelse af låneprojekter fra mindre virksomheder, såfremt den lånsøgende er indforstået hermed. Kommissionen har henstillet, at der for denne form for dybtgående, individuel rådgivning ydes et honorar, som står i rimeligt forhold til det med rådgivningen forbundne arbejde.

d. Herom henvises til informationsbetænkningen og kapitel VI.

ad 2) Spredning af kendskabet til informationstilbudene.

De teknologiske institutter og Håndværksrådet har fremsat forslag om som forsøg at etablere *regionale informationscentre* efter ensartede retningslinier i to områder af landet.

Håndværksrådet tillægger oprettelsen af regionale informationscentre overordentlig stor betydning og er indstillet på aktivt at medvirke ved centrenes etablering.

Kommissionen anbefaler, at der tilvejebringes bevillingsmæssig mulighed for gennemførelse af en sådan forsøgsordning.

ad 3) Gruppesamarbejdskonsulenter.

Kommissionen henstiller, at der eventuelt af produktivitetsmidlerne ydes tilskud til sådanne konsulenter med henblik på at fremme mindre virksomheders samarbejde om afsætning, indkøb, produktion m.v. efter samme retningslinier, som anvendes ved ydelsen af støtte til eksportkonsulenter.

Kommissionen har endelig fremhævet betydningen af at udbrede *effektivitetsfremmende oplysning og undervisning* gennem radio og TV og henstillet, at der i givet fald af produktivitetsmidlerne afsættes visse beløb som støtte hertil.

Kommissionen peger endvidere på, at der særligt for de mindre virksomheder er behov for bistand til løsning af *produktudviklings- og designproblemerne* og henstiller, at udvidelse og forbedring af bistanden på disse to områder gøres til genstand for nærmere overvejelse.

I forbindelse med kommissionens henvisning til mindre virksomheder om at overveje at virke som underleverandør, anbefales, at organisationerne udbygger den *registrering af udbud og efterspørgsel af underleverancer* med henblik på at skabe et mere gennemskueligt »underleverandørmarked«, som allerede er påbegyndt.

Kommissionen anbefaler, at organisationerne som led i deres aktivitet over for medlemmerne i størst muligt omfang henleder disses opmærksomhed på betydningen af markedsanalyser og markedsføring. Som led heri anbefales, at organisationerne bistår ved etablering af *permanen-*

te brancheudstillinger og permanente lokale udstillinger samt fremmer fælles salgs- og reklamefremstød, dels med henblik på eksport, f. eks. ved udarbejdelse af eksportkataloger, dels med henblik på hjemmemarkedet i form af *fælles mærkning,* kombineret med en garantiordning og/eller *klageordning, varedeklarationer og lignende oplysende mærkning.*

Til løsning af de administrative og regnskabsmæssige problemer ønsker kommissionen at pege på den bistand, organisationerne kan yde ved at udarbejde *standardiserede regnskabssystemer, regnskabssammenligninger og normtal.* Også i forbindelse med udarbejdelsen af kalkulationer, fælles prisfastsættelser m.v. består der med de begrænsninger, som følger af pris- og monopollovgivningen, mulighed for virksomhederne til på organisationsbasis, at få gennemført rationaliseringsfremmende foranstaltninger.

d. Forslag til forbedring ved foranstaltninger eller ordninger, som det offentlige iværksætter.

Som foran anført forudsætter kommissionen, at de *produktivitets- og eksportfremmende foranstaltninger,* herunder information og rådgivning, udvides. Det anbefales derfor, at statens tilskud hertil ajourføres i forhold til såvel pris- og lønstigninger som udviklingen inden for erhvervslivet.

Kommissionen anbefaler endvidere, at der skabes bevillingsmæssig mulighed for at gennemføre de foran omtalte *forsøg med regionale informationscentre,* og at der i givet fald søges skaffet udvej for at yde specielt tilskud til visse *forsøgsprojekter i forbindelse med rådgivning* (kontaktbesøg og totaldiagnoser).

Endelig henstiller kommissionen, at der så vidt muligt inden for produktivitetsmidlernes rammer ydes tilskud til *gruppesamarbejdskonsulenter* og til *yderligere effektivitetsfremmende oplysning og undervisning gennem radio og TV.*

Kommissionen forudsætter desuden, at det offentlige vil være indstillet på yderligere bistand i forbindelse med *produktudvikling og design.*

Som konkluderet i kapitel VIII, afsnit 6, vil der i de kommende år være et voksende investeringsbehov for håndværk og mindre industri som helhed. Udviklingen i kapitalbehovet i håndværket og den mindre industri under ét adskiller sig dog næppe på afgørende punkter fra udviklingen i kapitalbehovet inden for erhvervslivet som helhed. I store træk gælder dette også mulighederne for at dække finansieringsbehovet. Mange virksomheder vil dog - i lighed med andre virksomheder, som undergår rationalisering og modernisering — få et større behov for såvel drifts- som anlægsfinansieing, end de hidtil har haft.

I forbindelse med den korte finansiering medfører endvidere leverandørkreditterne i visse tilfælde en betydelig afhængighed for de mindre virksomheder, ligesom de særlige betalingssystemer i byggeriet medfører vanskeligheder for dette erhverv. Det kan endvidere ikke udelukkes, at der i visse sektorer inden for håndværket og den mindre industri findes behov for langsigtet finansiering, der vanskeligt kan imødekommes gennem de ordinære finansieringskilder. Specielt hvor det drejer sig om rationaliseringer, omstillinger og modernisering, kan projekterne være forbundet med så stor usikkerhed, at den fornødne finansiering er svær at opnå.

For at imødekomme sådanne særlige finansieringsbehov foreslår kommissionen, jfr. nærmere kapitel **VIII,** at *lov nr. 229 af 3. juni 1967 om garantier for lån til industrivirksomheder* udvides til ligeledes at omfatte virksomheder inden for håndværk, og at den årlige låneramme ifølge *lov nr. 81 af 9. marts 1962 om lån til håndværk og mindre industri* forhøjes **til** 20 mill. kr., at den i loven nævnte rentesats på 6 pct. p.a. forhøjes til 7½ pct. p.a., og at til gengæld adgangen til at gøre lånene afdragsfrie i de første to år udvides videst muligt, samt endelig at sagsbehandlingen i forbindelse med disse låneansøgninger søges effektiviseret.

For så vidt angår de særlige betalingssædvaner inden for byggeriet har kommissionen forudsat, at der i forbindelse med arbejdet i det af ministeriet for offentlige arbejder nedsatte udvalg til revision af Almindelige Betingelser for Arbejder og Leverancer foreslås en *modernisering af betalingsformerne inden for byggeriet,* hvorfor kommissionen har afstået fra at fremkomme med forslag i så henseende.

Kommissionen har endelig stillet en række forslag vedrørende forbedring af *statistikken* over håndværk og mindre industri, jfr. kapitel IX. Forslagene omfatter totaltællinger for udsnit af erhvervsgrupper for hele det af kommissionen dækkede område, konjunkturbarometer for bygge- og anlægsvirksomhed, en statistik på basis af de offentlige registre, som i videst muligt omfang fordeles på brancher og antal virk-

somheder med angivelse af beskæftigelse og omsætningen i størrelsesgrupper, værdioplysninger samt regelmæssige oplysninger om reparations- og vedligeholdelsesarbejdet i bygge- og anlægssektoren og endelig systematisk forskning af de igangværende strukturændringer og deres konsekvenser, herunder investerings- og finansieringsproblemer.

3. Afsluttende bemærkninger.

Afslutningsvis er der grund til at gentage, at kommissionens redegørelse for den hidtidige udvikling inden for håndværk og mindre industri, dens forsøg på at vurdere den fremtidige udvikling for virksomhederne inden for denne erhvervsgruppe og dens påpegning af de problemer, som de enkelte virksomheder og brancher står over for, har vist, at håndværket og den mindre industri har stået og fortsat står over for væsentlige omstillings- og tilpasningskrav. Som anført vil disse krav sine steder være af en sådan størrelsesorden, at de ikke kan imødekommes så effektivt, at arbejdskraft og kapital selv på længere sigt opnår en tilfredsstillende aflønning inden for erhvervet. Ligesom der allerede er nedlagt et stort antal virksomheder i visse brancher, må man derfor forvente, at der også fortsat vil være nedgang i antallet navnlig blandt helt små virksomheder. Samtidig er det imidlertid kommissionens indtryk, at virksomhederne inden for håndværk og mindre industri har vist sig i besiddelse af en betydelig tilpasningsevne, også hvor det har været nødvendigt afgørende at ændre virksomhedernes karakter. Erhvervsgruppen som helhed står derfor næppe over for problemer, der på afgørende måde adskiller sig fra andre erhvervsgruppers.

Endvidere finder man anledning til at fremhæve, at ikke blot de enkelte virksomheder, men også organisationer og institutioner, til dels med bistand fra det offentlige, igennem en årrække har udført et arbejde, der har været af største betydning for de enkelte virksomheders tilpasning til den skete udvikling.

Det er på denne baggrund, at kommissionen som hovedregel har begrænset sig til at *foreslå opretholdelse, udbygning og supplering af eksisterende foranstaltninger*. Derudover finder man, at den i betænkningen givne redegørelse for den hidtidige udvikling, forsøgene på at vurdere de fremtidige muligheder og påpegningen af de problemer, som virksomheder og brancher står overfor, i sig selv bør kunne danne grundlag for virksomhedernes og organisationernes vurderinger og beslutninger. Kommissionen føler sig overbevist om, at håndværk og den mindre industri fortsat vil udgøre et dynamisk element i dansk erhvervsliv, og at der herfra som hidtil vil opstå nye initiativer til fremme af produktion og eksport. En forudsætning herfor vil dog som anført være, at organisationerne og det offentlige fortsætter og udvikler bestræbelserne for at skabe det rette klima herfor.

København i juni 1969.

Søren Aggebo	**Poul Assam**	**Per Bredsdorff**	**H. Christophersen**
Aage **1a Cour**	**I. P. Gamsbøl**	**Charles Hansen**	**Henrik Heie**
Ove Hoff	**Niels Hummeluhr**	**Jens Koch**	**Rich. Larsen** (næstformand)
Poul Milhøj (formand)	**Haubert Nielsen**	**Karl Nielsen**	**Arne Rasmussen**
M. J. Rosenberg	**Adolph Sørensen**	**Erik Weber**	**Jørgen Zedeler**

/**K. Arnskov**